

БІБЛІОТЕКА "УКРАЇНСЬКОГО ОГЛЯДАЧА"

Володимир Литвин

ПОЛІТИЧНА АРЕНА УКРАЇНИ

ДІЙОВІ ОСОБИ ТА ВИКОНАВЦІ

ВОЛОДИМИР ЛИТВИН.

Політична арена України: дійові особи та виконавці.

Новітню політичну історію України (1990–1994 р.р.) подано із залученням архівних матеріалів та інших документальних джерел. Читачам запропоновано низку портретів сучасних політичних діячів у динамічному процесі публічних та кулуарних змагань за владу.

Книга містить оригінальні фотоілюстрації й розрахована на всіх, хто цікавиться нашим політичним сьогоденням.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ "ПРОБЛЕМИ ЛЮДИНИ"

Володимир Литвин

ПОЛТИЧНА АРЕНА
УКРАЇНИ
ДІЙОВІ ОСОБИ ТА ВИКОНАВЦІ

В. Литвин

ББК 66.2 (4УКР)
Л 64

Відповідальний редактор *В.Ф.Жмир*

Редактор *В.П.Недашківський*

Литвин, Володимир.

Л 64 Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 495 с., іл. (Б-ка "Укр. оглядача"; I).

ISBN 5-86828-13-х

У книзі подано новітню політичну історію України (1986 — 1994 рр.) та низку біографічних портретів сучасних українських політичних діячів у динамічному процесі публічних та кулуарних змагань за владу. Книга написана на великому архівному та фактологічному матеріалі, містить оригінальні документальні фото.

Призначена для найширших кіл читачів, які цікавляться сучасним політичним становищем в Україні.

ББК 66.2 (4УКР) .

Л $\frac{0502020901}{1994}$

ISBN 5-86828-13-х

© Литвин Володимир, 1994

Передмова

*Вождів багато — рядових нема.
О, Україно, це твоя страма,
Твоє прокляття гірше як тюрма —
Вождів багато — слугових нема.*

Д ПАВЛИЧКО

Історична практика підтверджує, що в переломні для суспільства періоди його розвиток значно пришвидшується. Дні у цей час варті років, роки — десятиріч. Вони вміщують велику кількість визначних подій, ушільнених та спресованих як ніколи, визначають суспільний поступ на певні історичні відрізки або, щонайменше, накладають на них істотний відбиток. А тому, зрозуміло, згодом перетворюються на своєрідну "Мекку" для дослідників.

Шість років, що ввійшли у наше буття як перебудова, не лише докорінно змінили перебіг вітчизняної історії, але й вплинули на розвиток усесвітньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 року підвели ризик під епохою, що замислювалася її творцями як перевлаштування суспільства на засадах соціалізму. Від середини 1991 року перебудова поступилася місцем національному самовизначенню республік, остаточному розпаду СРСР, радикальному зламу та заміні старих суспільних структур новими стосунками власності, державними й політичними інституціями.

Перебудовні та постперебудовні роки чекають на вивчення й не швидко вчені скажуть своє останнє слово. По-перше, гарячі ще події мають, як кажуть, вистигнути й відстоятися. Майже всі ми — свідки чи безпосередні учасники суспільно-політичних та економічних процесів і кожен має можливість їх власної оцінки. Марк Твен одного разу сказав, що найважче всього в житті здійснити три такі речі: зійти на гору, що стоїть перед тобою, поцілувати жінку, яка йде від тебе, й повчати людей того, на чому вони розуміються значно краще, ніж ти сам¹. Звідси — великий розкид думок. Певною мірою це зумовлюється й тим, що

¹ Див. про це: *Вільямс Дж.А.* Вгляд американця на російську ситуацію: некоторые предварительные заметки // Социологические исследования. — 1993. — № 2. — С.13.

політика завжди пишеться з партійних позицій. Ось чому треба мати певну сміливість, щоб виходити на широку громадськість зі своїм баченням та оцінюванням подій і фактів. До того ж життя переконливо доводить, що за наших умов усе ще актуально звучить застереження знаменитого англійця XVII сторіччя Уолтера Релея: той історик, котрий, описуючи події свого часу, у пошуках істини підбереться дуже близько до її п'ят, може ненароком дістати по шиці¹.

По-друге, для підтвердження нинішнього державного курсу більш важливим вважається пошук аналогій, постатей у минулому України, на які б могли спиратися сучасні політики. А це, як показує практика, не проходить повз увагу науковців, привчених працювати "на злобу дня". Тим паче, що з'явилася можливість впритул зайнятися дослідженнями "білих плям", яких надто багато містить історія України. Історія не проста й не легка, а, як писав Георгій Кониський, "залита і напоєна кров'ю людською й посипана попелом"².

Слід сподіватися, що ні в кого не викликатиме заперечення очевидне: квітень 1985 року завдав могутнього удару по, здавалось би, нездоланих загатах догматизму й бюрократизму, відкрив шляхи стримуваній доти суспільно-політичній енергії народу, збудив до життя широкі верстви населення. Хоч їхні очікування на той час не виходили загально за елементарні вимоги підтримки належного життєвого рівня. Відчуття майбутніх змін було лише суб'єктивним відображенням провідної суспільної домінанти розвитку країни — потреби радикального реформування старих політичних та господарських структур, які не могли не тільки забезпечити розвиток суспільства на рівні загальносвітового прогресу, але й відповідати на елементарні вимоги народу.

¹ Див. про це: *Моррисон Дж.* Борис Ельцин: от большевика к демократу // США: экономика, политика, идеология. — 1992. — № 5. — С.78.

² *Кониський Г.* История русов или Малой России. — Киев, 1991. — С.33.

Завдяки масовому пробудженню людей до суспільно-політичного життя на політичному небосхилі, розірвавши замкнуте номенклатурне коло, з'явилися нові імена, змінилися лінія поведінки та політичні орієнтири "старих" кадрів. І що не менш важливо — постала можливість оцінювати політиків не за посадовим становищем, а за рівнем інтелекту, професіоналізму, моральними якостями та загальною культурою вже за їх політичного та людського життя. Крім усього іншого, такий своєрідний науково-громадський контроль змушує політиків рахуватися з суспільними настроями у питаннях не лише державного, але й особистого життя, своєчасно коригувати лінію поведінки.

До останнього часу, як відомо, на цю проблему було накладене суворе табу, яке й нині зумовлює ставлення до неї як до "священної корови", своєрідний комплекс її недоторканості. Особливо у питаннях щодо моральних якостей провідників народу, не кажучи вже про їхню загальну культуру, включаючи й правову. Неминучий результат цього — безталанна й байдуха адміністрація на різних рівнях влади та управління, нестримний натиск будь-якого штибу кар'єристів-середнячків, котрі є тим позірно активнішими, чим чіткіше вони свідомлюють свою інтелектуальну неповноцінність. Що ми знали та й знаємо, наприклад, про Й.Сталіна, М.Хрущова, Л.Брежнєва, республіканських і постреспубліканських керівників, крім офіційних версій? Нічого або майже нічого. Послугувалися й послугуємося легендами, чутками та домислами. Натомість у західних країнах зазначене питання, в тому числі проблема лідерства в СРСР та колишніх його республіках, — престижний напрямок історичних і політологічних досліджень. У нас же історія фактично була обезлюднена (а політології як науки взагалі не існувало), зводилася до реєстрації подій та фактів, коментування документів і "наукового" обґрунтування вже прийнятих рішень. Без показу головної дійової особи в них — людини, за винятком, зрозуміло, героїзації керівних діячів, які на

цей момент перебували при владі. Й чим більше їх підносили за життя, тим сильніше таврували по смерті. Будь-який державний діяч нагадував у нас колону на площі. Доки колона стоїть, ніхто не наважується її виміряти. Але варто їй впасти — вимірюють її так і сяк, як кому заманеться. Це перетворило одну з найбільш цікавих наук про людину — історію — на кон'юнктурний предмет, який висвітленням "єдино правильної" лінії, безальтернативністю став викликати огиду у людей. Не випадково ж такий вибуховий інтерес мали публікації перших перебудовних років з історичної тематики, в яких фігурували люди, вчинки, факти... Проведені на початку 1993 року Інститутом соціології НАН України опитування в усіх регіонах країни, зокрема, показали, що українських читачів над усе цікавлять не інформація про події та поглиблений її аналіз, а статті з висвітленням особистого життя державних діячів, партійних лідерів, багатіїв.

Отже, історія та політика — це насамперед люди, їхні долі та вплив на інших людей, на перебіг історичних процесів. І сила цього впливу залежить від місця людини в політичній ієрархії, від особливостей її характеру, мислення, таланту, від середовища виховання та умов життя. Це надто виявляється в періоди, коли відбуваються великі події й політик має можливість внести в розвиток суспільства те, що відповідає його баченню світу.

Привчені до сприйняття зовнішнього, парадного боку життя політичної еліти, люди фактично не знають його буденних, внутрішніх аспектів і не відчують тієї відповідальності, яка покладається на політиків. А в цьому одна з причин їхнього відчуження від владних структур. В.Гавел, ще до того, як став президентом Чехословаччини, спостерігаючи приїзд М.Горбачова до країни, занотував: "Раптом мені стало шкода його. Уявіть собі це життя: зобов'язаність день за днем бачити малоприємні обличчя своїх охоронців, нескінченні засідання, наради й виступи, необхідність спілкуватися з великою кількістю людей, пам'ятати їх усіх і всіх

розрізняти. Постійно висловлюватися дотепно й водночас правильно, щоби світ, який прагне сенсацій, в подальшому не зміг використати сказане для нападок, безперервно посміхатися”¹.

Не випадково ж відомий англійський психіатр, професор Хью Фрімен на підставі останніх досліджень дійшов висновку, що психічні перевантаження й колосальний тиск, під яким постійно перебувають відомі політичні діячі, нерідко призводять до серцево-судинних захворювань, до серйозних психічних зрушень. Бо людський мозок може витримувати перевантаження до певної межі. Фахівці, стверджує Хью Фрімен, у минулому утримувалися від коментарів з цього приводу, побоюючися політичних переслідувань або звинувачень у наклепах. Президент Дж. Кеннеді вживав особливі пігулки, У. Черчилль страждав від депресії, а психіка Г. Ідена була настільки нестійкою, що під час кризи в Суецькому каналі він просто не був у змозі прийняти якесь розумне рішення, стверджує Х. Фрімен². Про деяких колишніх радянських керівників узагалі й казати не варто: їхню прогресуючу хворобу та немічність, а відповідно й некомпетентність, бачили навіть не лікарі.

Після президентської кампанії 1992 року в США розгорнулася дискусія довкола “президентської медкортки”. Зумовило її те, що, як виявилось, новий президент Б. Клінтон, до й після виборів, кілька разів утрачав голос, а головний його суперник у демократичній партії на здобуття кандидатства у президенти П. Тсонгас має ракове захворювання. Зокрема, сенатор Керрі, котрий також претендував на президентство, вважає, що повні відомості про здоров’я кандидата повинні стати складником виборчого закону. Й високі пацієнти не мають права писати чи редагувати свою історію хвороби, а лікарі — йти у них на повідку. З іншого боку, деякі юристи стверджують, що хвороба не повинна

¹ Цит. за: Черных Е. Было дело, Гавел выгуливал собаку. Постигнет ли президента Чехословакии судьба президента СССР? // Комсомольская правда. — 1992. — 9 апреля.

² Див.: Тест для лидера // Киевские новости. — 1992. — 11 декабря.

дискваліфікувати людей, котрі виборюють виборні посади, позаяк це суперечило б-головним правам і свободам, означало б дискримінацію¹.

Для нас така дискусія також далеко не абстрактна, навіть з огляду на те, що чутки про фізичний стан провідних політиків увіходять складником у будь-які політичні калькуляції, а інколи й вельми практичні. Наприклад, надавати позику чи ні, якщо надавати — то під кого. Вести переговори чи ні, на кого "ставити". Фотографії Президента України, котрий грає в шахи або прогулюється з улюбленою вівчаркою, ні про що не кажуть або, радше, кажуть про інше: що це не монумент, а людина, така сама, як усі. Проте зараз, на думку фахівців, у суспільстві до краю знизилась критична здатність розуму. Тотальна психологічна обробка засобами масової інформації розмила здатність критично й розумно сприймати дійсність, головних та другорядних діючих осіб на політичному коні української держави. Це трагедія для суспільної свідомості.

Не можна лишати поза увагою й той факт, що Україна впродовж усієї нової історії не мала самостійності, а останні три сторіччя взагалі не функціювала як держава, об'єднана єдиною політико-культурною системою. Й оскільки вся політика практично до серпня 1991 року вироблялась у Москві, там же ухвальновалися більш-менш відповідальні рішення, то в Україні фактично лише зараз формуються еліти — політична, економічна та культурна (ідеологічна), кожна з яких має складатися з формальних "вождів" та неформальних "лідерів" (громадських авторитетів). Багатьом нинішнім політикам України властиве почуття меншовартості, вони здебільшого несуть на собі "комплекс неповноцінності" й нерідко копіюють із запізненням маневри Москви. За спостереженнями політолога Д.Видріна, наші політики йдуть не попереду, а позаду тенденцій у суспільстві, лякаючись власного голосу, а точніше — влас-

¹ Див.: Стура М. Люди имеют право знать, чем болен президент // Известия. — 1993. — 13 февраля.

ної позиції¹. Деякою мірою це можна пояснити й тим, що сьогодні саме той час, коли революцію роблять "речі", тобто новий порядок речей більш радикальний, ніж найрадикальніші сучасні політики.

Показово, що в книзі американського вченого Майкла Харта "Сто найбільш важливих особистостей в історії, розставлених по порядку", в якій, зауважимо, йдеться не про найбільш розумних, талановитих, поганих чи добрих, а про найбільш впливових осіб, не знайшлося місця жодному представникові України. Перший шабель п'єдесталу посідає Магомед. Пояснюється це тим, що він був не лише пророком, але й організатором, засновником мусульманської релігії. Тому він і витіснив Ісуса на третє місце, бо християнство оформили й зорганізували інші, у першу чергу апостол Павло, котрий займає шосте місце. На чолі списку ще двоє великих віровчителів — Будда на четвертому місці та Конфуцій на п'ятому. Друге місце несподівано дісталось Ньютону.

Серед ста геніїв більше всього вчених та винахідників — 37. Наступна категорія — політики та військовозачальники, їх 30. За ними йдуть філософи — 14 мислителів, включаючи Маркса. Музи репрезентовані надто скупо — по двоє від літератури, мистецтва та музики. Географічний розподіл геніїв нерівномірний. Африка дала лише трьох, Латинська Америка — одного генія, Азія — 18, США — 7, решта 71 народилися в Європі. Найбільший внесок в історію зробили британці, їх у списку — 18. За Великобританією йдуть Німеччина з Австрією — 15 імен, включаючи й "генія зла" — Гітлера. Затим 10 французів, 8 римлян та італійців, 5 еллінів, 4 іспанці та 3 репрезентанти Росії: Ленін на 15 місці, Сталін — на 63. Петро I — на 91².

Навіть зважаючи на значну умовність та суб'єктивність такого розподілу (наша історія містить чимало імен, які можуть скласти гордість для світу), все ж треба свідом-

¹ Див.: Васильєва Л. Заметки со встречи российских и украинских экспертов в Киеве // Киевские ведомости. — 1992. — 24 ноября.

² Див.: Большая сотня // Гласность. — 1993. — 1 апреля.

лювати необхідність і важливість завдання формування еліти, кадрового ресурсу незалежної України, причому не в одній генерації. Й складником його має стати вивчення зазначеної проблеми, показ головних діючих осіб держави. Не секрет, що політиків значною мірою "роблять" засоби масової інформації та політологи. А перші навіть можуть не усвідомлювати, яка роль для них готується. Зокрема, це добре видно на прикладі Росії. До того ж сучасний період цікавий сам по собі історичу, художнику, мислителю. Він дозволяє наблизитися до найбільш загальних, доглибних закономірностей ХХ сторіччя, прилучити щось серйозне до постановки питання про владу, народ та ідеологію, розглянути колізію цілей та засобів. Визначити, чий політичний голос звучить в унісон з помислами народу, а чий фальшивить, хто вибудовує свою політику на підставі потреб та настроїв широкого загалу, а хто підпорядковує, намагається "підігнати" їх під власне бачення стану та розвитку суспільних процесів, попри те, що неможливо (згідно з Л.Толстим) "вигадати життя й вимагати його здійснення"¹. Дати відповіді на запитання: яка влада сьогодні в Україні? хто є хто у політиці?

Всесвітньовідомий фахівець з психоаналізу Еріх Фромм у праці "Адольф Гітлер: клінічний випадок некрофілії"² поділяє всіх людей на некрофілів та біофілів. Перші, на думку автора, несуть руйнацію та смерть, другі — творення й життя. Якщо суспільством керують біофіли, воно процвітає. Коли ж біля керма влади перебувають некрофіли, суспільство неминуче сповзає у провалля, й чим більший спротив, тим швидше йдуть процеси самонищення, оскільки різко активізується вся некрофільська життеруйнівна діяльність. У цьому випадку некрофілію Е.Фромм тлумачить як особливий стиль, спосіб життя, як особливу рису характеру, що виражається у прагненні тотального руйнування всього й будь-чого³. Цей аналіз вчений провадить

¹ Цит. за: *Эйдельман Н.Я.* Грань веков. — СПб., 1992. — С.152.

² Див.: *Фромм Э.* Адольф Гитлер: клинический случай некрофилии. — М., 1992.

³ Див.: Там же. — С.16 — 19.

шляхом препаратиї особистості А.Гітлера як одного з найбільших руйнаторів в останні десятиріччя¹. Він стверджує, що, зрозумівши механізм одвічної боротьби життя та смерті, ми можемо забезпечити себе й дітей — своє майбутнє.

Чи має зазначена теорія якийсь стосунок до України? Кого з її керівників та політиків сьогодення треба зарахувати чи до руйнаторів, чи до творців? Аргументовано відповісти на ці запитання можна лише на ґрунті комплексного неупередженого аналізу поглядів та практичної діяльності конкретних осіб з урахуванням як внутрішньополітичної та економічної ситуації, так і міжнародної обстановки. Адже надто по-різному характеризуються ті чи ті особистості, їхня значущість у житті та політиці дослідниками й тими, хто їх знав чи знає, був чи є до них близьким. Відсоток суб'єктивізму, як правило, дуже великий. Він значною мірою визначається політичною та суспільною ситуацією. На жаль, неупередженого сприйняття історії та постатей в ній практично не існує. Це добре видно хоча б на прикладі оцінки політиків високого рангу, скажімо, М.Горбачова, Б.Єльцина, Л.Кравчука. Кожний з них має як прихильників, так і непримиренних опонентів. Перші не відають меж в їх звеличуванні, інші — не від того, щоб звинуватити у найтяжчих гріхах. Повне розкриття цих суперечностей вимагає характеристики цілого суспільства, його потреб, настроїв, стану суспільної свідомості.

Звідси — головна складність при дослідженні й змалюванні політичних портретів особистостей: не вдатися до характеристики переважно історичного гла або особистих якостей і громадських справ того чи того діяча, а зберегти пропорції між висвітленням суспільних процесів та показом впливу на них політиків. Варто наголосити, що у такій постановці ця проблема в українській історико-політологічній літературі не лише не досліджувалася, але й практично не ставилася. Виняток складає хіба що монографія А.Камінського "На перехідному етапі"², в якій автор на ґрунті вивчення матеріалів та спостережень, нагромаджених

¹ Див.: Там же. — С.84 — 199.

² Див.: Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні. — Мюнхен, 1990.

за час роботи керівником українського відділу Радіо Свобода, подає картину розвитку українського суспільства у другій половині 80-х років. Як зазначає у передмові до неї М.Прокоп, "це цінний матеріал для майбутнього історика сучасної України, ...необхідний довідник для людей, які хочуть зберегти живий зв'язок з процесами в Україні"¹. 1992 року вченими Українського інституту проблем молоді видано інформаційно-методичний збірник з питань теорії та технології політичного лідерства². Натомість значно більше у цьому напрямі робиться в Росії, де вже опубліковано серію досліджень, присвячених як суспільно-політичному життю, так і державним діячам СРСР та Російської Федерації³. Особливого розмаху тут набула мемуарна література, авторство якої належить відомим, переважно в минулому, діячам⁴. Тому пропонується читачеві праця розглядається мною як така, що покликана привернути увагу вчених та політиків до вивчення зазначеної проблеми й насамперед не у статичному плані, а у динаміці, на тлі суспільно-політичних процесів в УРСР та в незалежній Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х років.

¹ Там же. — С. V.

² Див.: Вопросы политического лидерства: Информационно-методический сборник. — Киев, 1992.

³ Див., наприклад: Горюн А. Борис Ельцин — свет и тени. Ч.1 — 2. — Свердловск, 1991; Власов Ю. Кто правит бал. — М., 1993; Курганян С. Седьмой сценарий. Часть первая. До путча. Часть вторая. После путча. Часть третья. Перед выбором. — М., 1992; Соловьев В., Клепикова Е. Михаил Горбачев: путь наверх. — М., 1990; Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева. — М., 1991; Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин. — М., 1992; Степанков В., Лисов Е. Кремлевский заговор. Время следствия. — М., 1992; Хроника путча. Час за часом. — М., 1991; Черная ночь над белым домом. — М., 1991.

⁴ Див., наприклад: Горбачева Р. Я надеюсь... — М., 1991; Ельцин Б. Исповедь на заданную тему. — М., 1990; Лигачев Е.К. Загадка Горбачева. — Новосибирск, 1992; Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. — М., 1993; Тулеев А. Долгое эхо путча. Как жить дальше? — М., 1992; Стерлигов А. Опальный генерал свидетельствует. Канцелярия предательства. — М., 1992; Шеварднадзе Э. Мой выбор. — М., 1991; Яковлев А.Н. Предисловие. Обвал. Послесловие. — М., 1992.

РОЗДІЛ 1

*Політики та вчені про феномен М.Горбачова.
— Закулісна діяльність радянського лідера.
— Жертва заклоту 19-21 серпня чи його натхненник?
— Складові політичної кар'єри М.Горбачова.
— Перша леді — Р.Горбачова.
— Ким увійде М.Горбачов в історію?
— Михайло Сергійович вважає, що для нього ще не все втрачено.
— Будні экс-президента і останнього генсека КПРС.*

До 24 серпня 1991 року керівництво Україною фактично здійснювалося з Москви. Там зосереджувався перший ешелон політичної еліти. А її другий ешелон на рівні республіканського керівництва виступав своєрідним ретранслятором рішень центру, з непринциповими поправками, так би мовити, на місцеві умови.

Якщо враховувати це, тоді не можна обійти увагою феномен М.Горбачова — “цього, — за словами головного редактора “Газети виборчої” (Польща) А.Міхника, — апаратника із Ставрополя, котрий мав намір зробити з Росії першу державу світу, з комуністичний режим більш функціональним і людським, а замість цього зруйнував і комунізм, і радянську імперію”¹. Людини, політична доля котрої дуже схожа на завершення політичної кар’єри Л.Троцького. Нагадаємо, що коли серед наступників В.Леніна розгорілася боротьба за владу, він цілком усунувся, демонстративно читав на засіданнях Політбюро романи та газети.

В.Дорофєєв, котрий здійснив спробу подати політичний портрет М.Горбачова, слушно відзначає, що публікації такого жанру давно стали нагальною потребою. “Західні репортери, на відміну від інших, — пише він, — за останні шість років практично “вислідити” весь шлях М.Горбачова: від мостика комбайна на ставропольській ниві — до головного кабінету на Старій площі, від вистави на аматорській сцені — до політичного шоу на сцені Кремлівського Палацу з’їздів. Але за величезною кількістю деталей зарубіжним колегам так і не вдалося доскіпатися до головного. Коли, де, за яких обставин стався внутрішній поворот людини, котра опинилася змолоду в номенклатурній обоймі жорстокої тоталітарної системи й дістала на шостому десятку життя практично необмежену, а отже, безконтрольну владу над країною?”².

¹ Міхник А. Три генетические ошибки // Новое время. — 1992. — № 1. — С.6.

² Дорофеев В. 7 лет вместо 40 // Диалог. — 1992. — № 3. — С.45.

Справді, незважаючи на те, що на Заході з'явилася велика кількість праць, присвячених М.Горбачову, в республіках колишнього СРСР поки що відбувається лише нагромадження фактичного матеріалу, до того ж переважно після того, як він утратив усі офіційні посади. Взагалом цим матеріалів присвячені поодинокі статті, зокрема В.Согріна та частково А.Бутенка¹. Враховуючи це, обмежимося лише деякими міркуваннями.

Загалом наявні публікації (до й після перебування М.Горбачова при владі) умовно можна поділити на апологетичні та критичні. "Советская культура", відображаючи позиції апологетів, стверджувала, що Горбачов був і залишається месією, який покликаний врятувати радянський народ, а тому йому необхідно повірити будь-яку владу. "Не тільки через загрожуючий хаос, але й тому, що особистість Горбачова дає єдину гарантію того, що головні ідеї перебудови — економічну реформу й демократію — можна буде врятувати і на фазі авторитарного втручання"². Письменник Л.Карелін навіть порівнював М.Горбачова з російським царем Олександром II.

Представники критичного напрямку до серпня 1991 року переважно акцентували увагу на відсутності у М.Горбачова якостей практичного політика. Так, Б.Мірзоян стверджував: "Такої безодні між словом та справою, між прийнятим планом та його виконанням не спостерігалось в усіх попередніх п'ятирічках розвитку народного господарства СРСР. Ні за Сталіна, ні за Хрущова, ні за Брежньєва, тим паче у перші п'ять років їх правління. Навіть Сталіну не відразу вдалося загубити плоди непу"³. Колишній Голова Ради Міністрів УРСР В.Масол причину цього вбачав у тому, що

¹ Див.: Согрін В. Перестройка: итоги и уроки // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 1. — С.133 — 147; Согрін В. М Горбачев: личность и история // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 3. — С.136 — 151; Бутенко А. Историческая неудача или начало революции // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 4. — С.55 — 66.

² Единственная гарантия — Горбачев // *Советская культура*. — 1991. — 12 января.

³ Мирзоян Б. Нужно было понять общество... Читая Горбачева // *Собрание Независимой газеты*. — 1991. — № 2. — С.5.

“Горбачов ніколи глибоко не розбирався в економіці. Тривалий час він розглядав її як політичну служницю, як засіб задоволення особистих амбіцій... Конкретні економічні питання, навіть найбільш значні, для нього нецікаві, у глибину їх він не виходив, відбувався загальними політичними деклараціями”¹. Представники радикального крила виходили з того, що Горбачов був органічно пов’язаний з партократією й виявився нездатним розрубати гордіїв вузол тоталітаризму². А.Олександров-Агентов, котрий понад двадцять років працював помічником із зовнішньополітичних питань у чотирьох генеральних секретарів ЦК КПРС — від Л.Брежнева до М.Горбачова — й котрого називали “радянським Кісінджером”, в одному із своїх нечисленних інтерв’ю зауважив: “На жаль, Горбачову властивий дуже серйозний для великого керівника недолік: він зовсім не вміє слухати, точніше, чути свого співрозмовника, а повністю захоплений тим, що каже сам”³.

Перипетії серпня 1991 року (правду про які, якщо вірити словам того самого М.Горбачова, ми визнаємо ще не скоро) істотно збільшили лави критиків М.Горбачова. Це й зрозуміло: він виявився не месією, а “генералом без армії”, людиною без влади та впливу. Його прихильники, в першу чергу із реформаторського крила КПРС, не могли пробачити йому те, що він надто легко погодився з ельцинською забороною компартії. Після відставки з посади президента СРСР (грудень 1991 року) все це незадоволення ним виплеснулося насамперед на сторінки засобів масової інформації⁴. Поодинокі публікації протилежного гатунку в

¹ Масол В. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. — Киев, 1993. — С.23.

² Див., наприклад: Буртин Ю. Горбачев. Политический портрет // Независимая газета. — 1991. — 17 января.

³ “Со мной советовались четыре генсека” // Аргументы и факты. — 1993. — № 20.

⁴ Див., наприклад: Гонимый К. Предал ли Горбачев Карла Маркса? // Правда. — 1991. — 24 декабря; Перед судом истории // Правда. — 1992. — 20 декабря; Млечин Л. Он предал тех, кто ему верил. Его предали те, кому верил он // Новое время. — 1992. — № 7. — С.4 — 6; Ненашев М. Не сотвори опять кумира // Правда. — 1992. — 20, 22 августа.

критичному багатоголоссі виглядали непереконливо¹. Й що показово: від М.Горбачова дистанціювалися найближчі соратники, котрі з часом стали дедалі негативніше оцінювати діяльність свого патрона. Наприклад, один з найближчих його помічників, Г.Шахназаров, дійшов висновку, що "багатьох помилок можна було б уникнути, якби хоча б на 5 відсотків прислуховувався він до порад"². Е.Шеварднадзе переконує: "Ніхто інший, як він сам, виростив опозицію — своєю безпечністю й нездатністю приймати рішення, невмінням розбиратися в людях, байдужістю до справжніх однодумців, недовірою до демократичних сил"³. Ще більш рішучий у своїх заявах О.Яковлев, котрий, нарешті, переконався, що М.Горбачов "нічого не навчився" й, як і раніше, "перебуває у світі ілюзій"⁴. Під час презентації у Франції своєї книги "Запаморочення від ілюзій" він повідомив журналістів, що полишає горбачовський фонд⁵. Не в останню чергу це було зумовлене категоричною відмовою останнього Генерального секретаря ЦК КПРС з'явитися у Конституційний суд Російської Федерації свідком у "справі КПРС", що викликало новий сплеск дискусій навколо його особи. Як спробу політичного самовиправдання можна розглядати статтю М.Горбачова "Нова політика в новій Росії", вихід якої збігся у часі з початком розгляду Конституційним судом цього питання⁶.

Немає однастайності у поглядах на що постать і на Заході, зокрема серед істориків-советологів. Так, Річард Пайпс, історик із Гарвардського університету й колишній радник з радянських проблем Рональда Рейгана, вважає, що "він багато говорив, але нічого не зробив, аби щось змінити,

¹ Див., наприклад: *Медведев В.* Предал ли Горбачев КПСС? // Независимая газета. — 1992. — 25 июня.

² Георгий Шахназаров: "Во многом потерянная жизнь" // Собеседник. — 1992. — 11 марта.

³ Шеварднадзе Э. Почему Горбачев не захотел нас слушать // Политика. — 1991. — № 12. — С.10.

⁴ М.Горбачев ничему не научился // Правда. — 1992. — 10 сентября.

⁵ Див.: А он уже в Париже... // Гласность. — 1993. — 25 марта.

⁶ Див.: Горбачев М. Новая политика в новой России // Свободная мысль. — 1992. — № 13. — С.3 — 13.

тому він уперто наполягав на збереженні Союзу, якого вже не існує"¹. Пайпс бачить "деяку аналогію між Керенським та Горбачовим — обидва вони не знали, як керувати країною, обидва робили повороти то праворуч, то ліворуч, не знаючи, який курс проводити"². На думку Яцека Бранді, фахівця з радянських проблем із Йельського університету, М.Горбачов відіграв велику роль у тому, що сталінізм зазнав поразки. У цьому він убачає його найбільше історичне досягнення. Роберт Конквест, історик із Станфордського університету, відомий своїми працями про сталінізм, переконаний, що М.Горбачова будуть розглядати як важливу тимчасову фігуру й не треба "покладати на нього дуже великий тягар провини"³.

Сьогодні аналітики переважно дискутують, на чью користь більш за все виявилась оберненою перебудова, яку здійснював у СРСР М.Горбачов: Німеччини чи США? Прихильники "німецької" версії наводять на підтвердження ватиканський варіант "перетворень" у Східній Європі, початок яким було покладено у Польщі. Відома роль у всьому цьому нинішнього глави Ватикану поляка Кароля Войтили. А враховуючи, що Ватикан зараз контролюється впливовим і багатим німецьким католицьким єпископатом, а М.Горбачов щорічно стає то "кращим німцем", то "кращим берлінцем", деякі аналітики й роблять з цього висновки про переважання німецьких інтересів у здійсненні радянської "перебудови".

Один із найближчих співробітників канцлера Г.Коля періоду врегулювання "німецької проблеми" Хорст Тельчик у своїй книзі "329 днів. Внутрішні аспекти єднання" з документальною точністю викладає багато подробиць переговорів на найвищому рівні — між М.Горбачовим та Г.Колем. Ключове значення мала їхня зустріч у Москві 10 лютого 1990 року.

¹ Абсолютный неудачник? Американские советологи о Горбачеве // Гласность. — 1991. — 26 декабря.

² Там же.

³ Там же.

Відомо, що у листопаді 1989 року канцлер ФРН у своїй програмі з 10 пунктів окреслив шлях до об'єднання німців через створення німецької конфедерації. Причому строки не були стиснутими: процес міг бути розтягнутий на багато років. І ось, приймаючи Г.Коля в Москві, М.Горбачов без будь-яких умов надає німецькому канцлеру карт-бланш на ліквідацію НДР. За записами Х.Тельчика, вже на початку переговорів М.Горбачов довірливим тоном повідомив Г.Коля, що він прийняв рішення — канцлер може взяти справу об'єднання двох німецьких держав у свої руки.

Г.Коль навіть не відразу зрозумів сказане, оскільки не висував не лише вимог, а й навіть побажань такого гатунку. "Моя рука метнулася, щоб точно записати кожне слово, нічого не прослухати й не упустити, що було б істотне чи могло привести до непорозуміння. Всередині все тріумфувало. Це прорив!.. Тріумф для Коля, котрий увійде в історію як канцлер німецької єдності"¹, — зафіксував у своїй квізі Х.Тельчик.

На початку 1993 року деякі румунські газети, й насамперед престижна "Ромінія лібере", повідомили світу справді сенсаційну новину: у вересні 1990 року в Женеві Г.Колем та М.Горбачовим було підписано таємну угоду щодо майбутнього устрою Європи й розподілу сфер інтересів. У ній, між іншим, йшлося про розпад Югославії та Чехословаччини. Й ця угода про розділ Європи "не пізніше, ніж за 15 років" була підтверджена в грудні 1992 року в Москві під час зустрічі канцлера Німеччини та Президента Росії Б.Єльцина. Що конкретно несе в собі женецька таємна угода? Якщо вірити бухарестським та белградським газетам, то Росія не чинитиме опору розділові Чехословаччини на дві держави. Вона "заплющить очі" на розпад югославської федерації й на те, що Словенія та Хорватія ввійдуть до сфери інтересів Німеччини. Росія не матиме "нічого проти" приєднання прикарпатської України до Угорщини². Заува-

¹ Цит. за: *Ахтаміян А.* Сдали все позиції. Из истории "окончательного урегулирования" германского вопроса // Правда. — 1993. — 7 июля.

² Див.: *Фадеев Е.* Горбачев и Коль подписали тайный договор // Правда. — 1993. — 11 марта.

жимо, що ці та інші сенсаційні, "вибухові" факти оприлюднюються на пострадянському просторі переважно колишні комуністичні, а нині — опозиційні видання. Проте офіційних спростувань немає, що дає підстави вважати їх вірогідними й навіть правдивими.

У прихильників "американської" версії свої аргументи. Сьогодні, кажуть вони, очевидно, що в "перебудові", принаймні у тому вигляді, в якому вона відбувалася, більше всіх були зацікавлені США. Адже весь повоєнний період вони що є сили домагалися зруйнування другої наддержави світу. Й провідні американські експерти дійшли висновку, що перемоги в гонці озброєнь над СРСР їм не досягти. Колишній голова КДБ СРСР у лютому 1993 року опублікував у газеті "Советская Россия" статтю, в якій звинуватив О.Яковлева у шпигунстві на користь США впродовж 10 років, коли той обіймав відповідальні посади в державі — від члена Політбюро ЦК КПРС до головного радника Президента СРСР. У ній він стверджує, що колишній президент СРСР М.Горбачов, отримавши доповідню про шпигунську діяльність О.Яковлева, не вжив жодних заходів, унаслідок чого, треба гадати, став співучасником злочину¹. Щоправда, ця версія відразу ж була піддана нищівній критиці, схарактеризована як останній донос колишнього шефа КДБ². І згодом спростована Міністерством безпеки Росії. Проте В.Крючков, застерігаючи, що розглядати М.Горбачова просто як платного агента він не став би, стверджує: "явний пріоритет загальнонародських цінностей перед національними, іноземних інтересів перед вітчизняними в його діяльності — факт. Задля успіху за кордоном він був ладний поступитися тим, чим державному діячу не можна поступатися ніколи"³. Й тут-таки наводить такий приклад — якимсь, проводжаючи одного із своїх наближених

¹ Див.: Крючков В. Посол беды // Советская Россия. — 1993. — 13 февраля.

² Див., наприклад: Надеин В. Прощальный бунт придворных. Избранные места из последнего доноса бывшего шефа КГБ В.А.Крючкова // Известия. — 1993. — 23 февраля.

³ Крючков В.А. "Мы защищали Родину" // Гласность. — 1993. — 15 апреля.

до США, М.Горбачов сказав йому: "Перекажи Бушу, що наша домовленість з ним в його автомобілі залишається чинною. Я все зроблю"¹. Затим нагадує про таємничу зустріч на Мальті — святому місці світового масонства. Багато таємниць, на його думку, ще не побачили світу².

Посол СРСР в Англії Л.Замятін, розповідаючи про зустріч М.Горбачова з лідерами семи провідних країн у Лондоні в липні 1991 року, наводить унікальний документ — запис розмови М.Горбачова з президентом США Дж.Бушем 17 липня. Її унікальність його полягає у звертанні М.Горбачова до Дж.Буша та в суті поставленого ним питання: "Створюється враження, що мій друг президент США ще не прийшов до остаточної відповіді на головне питання — який Радянський Союз хочуть бачити США? А до того часу, доки не буде дано остаточну відповідь на це питання, ми будемо спотикатися на тих чи тих часткових питаннях відносин"³.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу точка зору Й.Жефа Ленарта, котрий у минулому займав посади голови уряду Чехословаччини, першого секретаря ЦК Компартії Словачкиї й довгі роки ввіходив до керівництва КПЧ. На засіданні ПКК Варшавського Договору в Бухаресті 1989 року, згадає він, Н.Чаушеску раптом виступив з відчайдушним захистом тези про єдність соціалістичних країн. Сам себе при цьому критикував за свої кроки, які він колись робив за спиною союзників у зносинах з НАТО, Сполученими Штатами, Ізраїлем. "Ту гірку сповідь Чаушеску я, — стверджує Й.Ленарт, — сприйняв як "останній дзвінок". Особливо жахнуло мене небажання радянської делегації детально обговорювати поставлені під час засідання ключові питання спільних дій. Члени делегації СРСР стверджували, що Михайло Горбачов поспішає додому"⁴.

¹ Там же.

² Див.: Там же.

³ Цит. за: *Замятин Л.* Последнее лето президента // Совершенно секретно. — 1993. — № 6.

⁴ *Ленарт Й.* То, что в 1989 году лишь бывший "раскольник" Чаушеску отчаянно призвал к единству социалистического содружества, я воспринял как последний звонок // Правда. — 1993. — 18 марта.

Все це свідчення того, що політична діяльність М.Горбачова містить необхідний матеріал для осмислення класичної, але до останнього часу призабутої проблеми — особистість та історія. Якими є "механізми" появи політичного лідера? Чому саме ця, а не інша особа "сіла" в найвище "крісло" країни? Що цьому сприяло: об'єктивні чи суб'єктивні чинники? Яким є їх співвідношення? Якими є можливості й межі впливу особистості на історію, коли й чому ця особистість отримує перемогу, а в яких випадках і чому зазнає поразки у протиставленні з історією? Й хто, врешті-решт, є володарі наших долі — великі особистості чи об'єктивні закономірності?

Вичерпні відповіді на поставлені та інші запитання поки що дати неможливо. Одна з головних причин — закритість багатьох документальних джерел. Украй мало відомо про закулісну діяльність М.Горбачова, в якій він виявив себе майстром, хоча, врешті-решт, і сам став жертвою закулісних політичних інтриг. Наприклад, лише почали з'являтися окремі свідчення про "нейтралізацію" М.Горбачовим політичних суперників, зокрема такого, як Г.Романов¹. Справа в тому, що ще 1972 року, коли Г.Романов був усього-навсього першим секретарем Ленінградського обкому КПРС і ще не ввійшов до складу Політбюро, О.Косигін у довірливій розмові з главою італійського уряду, впливовим політиком Д.Андреотті назвав його майбутнім — після Л.Брежнєва — радянським лідером. 1976 року Г.Романов став членом Політбюро, й французький президент Валері Жіскар д'Естен отримав конфіденційне повідомлення від польського лідера Е.Герєка, що в СРСР на роль наступника Брежнєва висувують того самого "ленінградця". Проте знайшлися і в СРСР і поза ним впливові сили, що не бажали його піднесення²...

¹ Див.: Алексеев В. Человек, которого недолюбливали в Москве и опасались в Вашингтоне // Правда. — 1992. — 5 ноября.

² Див.: Алексеев В. "Русская партия" // День. — 1993. — № 8. — 26 февраля — 6 марта.

Стає відомо про обговорення М.Горбачовим з найближчими соратниками в "закритому порядку" системи КДБ. "Я вичікував на слушний момент, щоб реорганізувати цю систему. Це було важко тоді"¹, — визнає экс-президент в інтерв'ю газеті "Комсомольская правда". Попри те, що напередодні давно очікуваної смерті К.Черненка КДБ скрупульозно інструктував М.Горбачова з усіх питань, розраховуючи, що він зможе справити велике враження на Політбюро своїм знанням як радянських, так і міжнародних проблем. У свою чергу, вся звітність, що надходила до Політбюро загалом, була спрямована на підтримку позиції М.Горбачова. Обрання М.Горбачова генеральним секретарем, звичайно, не було зрештою заслугою КДБ. А проте Центр це вважав своєю великою перемогою². Зауважимо, що В.Чебриков, котрий з грудня 1983 року "сидів" кандидатом у члени Політбюро, в квітні став його членом, натомість міністр оборони залишився, як і раніше, кандидатом.

Виявляється, що Генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов схвалив ідею про повалення Н.Чаушеску. З такою сенсаційною заявою виступив відомий румунський політолог Сільвіу Брукан, котрий під час секретної зустрічі в листопаді 1988 року з тогочасним керівництвом СРСР обговорював питання про можливе усунення "генія Карпат" з посади генсека РКП³. Побічне її підтвердження знаходимо у книзі "КДБ. Історія зовнішньополітичних операцій. Від Леніна до Горбачова": "З усіх східноєвропейських країн Центр з особливою тривогою дивився на зогнилий неосталіністський режим Ніколає Чаушеску в Румунії. До початку горбачовського правління він уже наполовину відійшов від ОВД. Детальна довідка по Румунії, складена 1983 року Одиннадцятим відділом ПГУ (по зв'язках

¹ Если с утра начнут показывать "Лебединое озеро", одним балетом уже не обойдется // Комсомольская правда. — 1992. — 7 ноября.

² Див.: *Юдрю К., Гордиевский О.* КГБ. История внешнеполитических операций. От Ленина до Горбачева. — Б/м, 1992. — С.612.

³ Див.: Чаушеску свергли с одобрения Горбачева // Киевские ведомости. — 1992. — 28 ноября.

зі Східною Європою), передрікала в найближчі роки можливість економічного краху країни, яка вже стояла на порозі банкрутства"¹. У цьому випадку, вказувалось у довідці, втрата режимом контролю може призвести Румунію до зв'язків з Заходом. На час, коли М.Горбачов прийшов на зміну К.Черненкові, на що можливість дивилися дуже серйозно².

Або, скажімо, такий факт, який, за словами колишнього помічника Генерального секретаря ЦК КПРС В.Печенєва, достеменно відомий йому "з перших рук": восени 1984 року А.Лук'янов підготував проект указу про перейменування міста Волгоград знову на Сталінград. Дав йому команду на це безпосередньо М.Горбачов після одного із закритих засідань Політбюро³. Чи можна на підставі цього казати, що він прагнув реабілітації сталінізму, звинувачувати його в цьому? Ні, очевидно, оскільки епізод цей свідчить про інші якості М.Горбачова. Не зовсім, звичайно, порядні, але не такі вже й страшні для "політика ленінського типу".

Стала відкритою й таємниця, пов'язана з "кривавою неділею" у Вільнюсі в січні 1991 року. За три дні до неї, 10 січня, делегація Конгресу демократичних сил Литви прибула до Москви для зустрічі з М.Горбачовим, яку він сам призначив. А оскільки на наміченій час делегація запізнилася, її за дорученням М.Горбачова, котрий у цей час розмовляв з делегацією із Латвії, прийняв Р.Нішанов. Делегація виклала одне прохання: тимчасово запровадити в Литві президентське правління. Р.Нішанов сказав, що президент знає про обстановку в Литві й безперечно вживе заходів. Повідомив, що за дорученням М.Горбачова підготовлено проект указу про введення прямого президентського правління. Проте М.Горбачов указ не підписав і

¹ *Эндрю К., Гордиевский О.* КГБ. История внешнеполитических операций. От Ленина до Горбачева. — С.643.

² Див.: Там же.

³ Див.: *Печенев В.* Конец мистификации или ее продолжение? Размышления у подъезда на Ильинке бывшего помощника Генерального секретаря ЦК КПСС о слушании "дела КПСС" в Конституционном суде Российской Федерации // *Российская газета.* — 1992. — 9 июля.

через кілька днів заявив журналістам, що він нічого про це не знає, засудив тих, хто виконував його волю, а також дії армії¹. Зі слів колишнього першого секретаря ЦК Компартії Литви, професора М.Бюрок'явичюса, М.Горбачов після розмови з президентом США "змирився з витівками Ландсбергіса"².

Що ж до стосунків М.Горбачова з армією, то це взагалі "біла пляма". Бо, як свідчить, наприклад, командуючий десантними військами Росії Є.Подколзін, саме М.Горбачов наказував ввести війська до Москви 1990 року, до Баку в січні 1991 року. Війська відправлялися за його наказами в усі "гарячі" регіони: Фергану, Ош, Фрунзе, але М.Горбачов завжди робив вигляд, що він нічого не знає. "Дивитись ці його виступи по телебаченню було завжди неприємно, оскільки сам розумієш, — констатує генерал, — що вся армія разом з тобою бачить, як безпardonно бреше її Верховний Головнокомандуючий. Адже всі чудово знали, що жодне більш-менш значне переміщення військ неможливе без його згоди"³. До речі, від 1987 по 1991 рік тільки на перевезення військ військово-транспортною авіацією для згаданих цілей було витрачено 4,5 млрд карбованців.

Особливе питання — місце й роль М.Горбачова у подіях 19 — 21 серпня 1991 року. Чи був М.Горбачов жертвою змовників і чи взагалі була змова? Депутат тодішнього союзного парламенту О.Оболенський взагалі вважає, що правда про цей заколот стане відомою лише наступним генераціям — якщо стане відомою взагалі. Адже багато переломних подій історії Росії й СРСР так і згинули назавжди у таємничому тумані минулого. Як було вбито імператора Петра III — під час п'яної бійки між ним та коханцем його дружини Катерини II чи за таємним її

¹ Див.: Кучеров И. Открою еще одну тайну // Гласность. — 1993. — 11 марта.

² Див.: И на проспекте Ленина будет праздник. На вопросы еженедельника "Гласность" отвечает первый секретарь ЦК Компартии Литвы профессор М.Бюрокявичюс // Гласность. — 1993. — 29 апреля.

³ ВДВ, как всегда, на страже // Аргументы и факты. — 1993. — № 12.

наказом? Чи знав майбутній імператор Олександр I про задум змовників, що підтримували його, вбити його батька імператора Павла? Чи помер В.Ленін своєю смертю ачи був убитий за наказом Й.Сталіна? А як помер сам Й.Сталін, котрий готував розправу над найближчими соратниками, але ті його начебто випередили? Ці та й багато інших питань так і залишились без відповіді. Невже така сама доля чекає на запитання про участь М.Горбачова в антигорбачовській змові?

Звісно, екс-президент і екс-генсек наполягає на версії "в'язня Форосу" та на тому, що він нічого не знав про задуми своїх найближчих соратників. Такої самої позиції дотримуються й слідчі у "справі ДКНС". Наприклад, тодішній заступник Генерального прокурора Росії, керівник слідчої групи у цій справі Є.Лисов запевняє, що "президент у СРСР завжди був такою фігурою, яку відразу ж можна було перетворити із монарха на в'язня"¹.

Обґрунтуванню цього фактично й присвячена книжка В.Степанкова та Є.Лисова "Кремлівська змова", яка являє собою слідчу версію обставин антиконституційного перевороту в серпні 1991 року, містить цікаві дані з біографій обвинувачуваних у справі ДКНС². Натомість, наприклад, В.Соловйов та О.Клепикова зібрали неспростовні свідчення та факти, які вказують на те, що М.Горбачов має безпосередній стосунок до подій 19 — 21 серпня 1991 року³.

Зокрема, вони тонко підмітили непослідовність розповідей Р.Горбачової, котра тим самим нагадує леді Макбет, що один раз каже, ніби годувала дітей грудьми, а в іншому місці про неї сказано, що у неї немає дітей. Гете коментує цю суперечність, вважаючи, що Шекспір турбувався про силу кожного монологу й навряд чи гадав, що хто-небудь

¹ Обойдемся без сенсаций // Московские новости. — 1993. — 18 апреля.

² Див.: Степанков В.Г., Лисов Е.К. Кремлевский заговор. Версия следствия. — М., 1992.

³ Див.: Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин. — М., 1992. — С.323 — 358.

буде зіставляти рядки. Щодо цього перша леді СРСР чимось дивно нагадувала леді Макбет.

Форос — головна таємниця серпневого заколоту. Тут зав'язка дії — розмова з членами ДКНС напередодні заколоту ввечері 18 серпня, й тут же його розв'язка — повернення заколотників до М.Горбачова з повідомленням про провал заколоту. Між ними — три дні інтенсивних телефонних переговорів Кремля з Форосом. Повернувшись до Москви, М.Горбачов необережно заявляє, що "ніколи не розповість про все". З'ясовується, що він у роздратуванні обізвав заколотників "мудакками". Можливо, за те, що вони не зуміли провести узгоджену лінію, виявили нерішучість?

Колишній мер Москви Г.Попов стверджує, що про підготовку заколоту М.Горбачова ще у червні 1991 року попередив Дж.Буш, котрий отримав інформацію про це від посла США в Москві Джека Метлока. А його, в свою чергу, попередив Г.Попов. Ось як він розповідає про це: "Посол на мене вже чекав, і ми розпочали розмову на якусь поточну тему: здається, про споруди посольства. Я одночасно дістав чистий аркуш паперу й занотував: "Треба терміново передати зараз же Борису Миколайовичу Єльцину (Єльцин у цей час перебував у США. — *Авт.*), що можливий переворот і йому треба негайно вилітати до Москви". Метлок, продовжуючи розмову, написав на аркуші: "Хто?". Я написав: "Павлов, Крючков, Язов". Посол написав: "Я негайно передам усе до Вашингтону"¹. Колишній помічник М.Горбачова А.Черняєв, котрий перебував зі своїм "хазяїном" у Форосі, спробував спростувати свідчення Г.Попова. Проте спроба виявилася невдалою, бо "сповідь" Г.Попова підтвердив Джек Метлок.

Західні засоби масової інформації й, природно, члени ДКНС ледь не перше місце у подіях серпня 1991 року відводять колишньому президенту СРСР. За словами

¹ *Попов Г.* Тайна треугольника Моссовет — Белый дом — Кремль. Предательство, которого не было // *Известия.* — 1993. — 2 февраля.

Г.Янаєва, на нараді 3 серпня 1991 року М.Горбачов заявив про неможливість уникнути введення надзвичайного стану. "Коли товариші прилетіли до нього в Крим 18 серпня й запропонували оголосити надзвичайний стан, він погодився", — запевняє Г.Янаєв. "Упродовж цілого 1991 року Горбачов давав доручення розробити чотири різних варіанти дій, які б включали в себе надзвичайний стан і пряме президентське правління", — сповістив колишній віцепрезидент СРСР англійському телебаченню. У випадку перемоги ДКНС, заявив він уже в розмові із спеціальним кореспондентом газети "Монд", М.Горбачов міг спокійно повернутися до Москви, "чудово знаючи, що ми його не продамо". Помилка ДКНС, на його думку, полягає в тому, що вони довіряли М.Горбачову. При цьому Г.Янаєв стверджував, що Б.Єльцин знав про заходи, що готувалися¹. Останнє підтверджує й О.Шенін, котрий, зокрема, в одному з інтерв'ю розповів, що "вранці 19 серпня була домовленість, що повністю повітряно-десантні війська МО СРСР на чолі з командуючим генералом Грачовим забезпечують підтримку президенту Росії, а бойову техніку довкола Білого дому розставляли за схемою, розробленою віцепрезидентом Руцьким"².

Цікаві факти наводить член ДКНС О.Бакланов: М.Горбачов при зустрічі послався на сильний радикуліт, що ставило під сумнів можливість його вильоту до Москви. Разом з тим він сказав, що переконливо просив лікарів "поставити його на ноги, якщо навіть доведеться відрізати ліву ногу". Сам же з сім'єю в той день до опівночі дивився закордонний фільм "Розріджене небо"³. А за матеріалами слідства, пише газета "Восточный экспресс", після від'їзду

¹ Див.: *Мухеев В.* Запад заинтригован — был ли Горбачов жертвой заговорщиков? // *Известия.* — 1993. — 16 апреля.

² Давайте увереннее смотреть в будущее. Беседа с О.С.Шениным // *Гласность.* — 1993. — 11 февраля.

³ Див.: *Головенко А.* Неизвестный Бакланов. Голос из "Матросской тишины" // *Правда.* — 1993. — 14 января.

О.Шеніна, Г.Бакланова, В.Вареннікова та інших М.Горбачов розпорядився в той же вечір доставити йому чотири пляшки горілки та дві пляшки грузинського вина¹.

За даними "Аргументов и фактов", М.Горбачов одразу ж по закінченні Московського університету подавав документи на роботу в органи держбезпеки. Але його туди не прийняли, бо в ході перевірки було встановлено, що батько М.Горбачова проживав на тимчасово окупованій території². Однак ця страшна "провина" для тих часів чомусь не завадила його появі в політичному й громадському житті, сходженню до заповідних вершин влади.

Взагалі дитячі роки та юність нашого героя — таємниця за сімома замками. Так, в офіційних біографіях М.Горбачова стверджується, що за свої юнацькі трудові подвиги на колгоспній ниві він отримав 1949 року одну з найвищих нагород — орден Трудового Червоного Прапора. Проте уважне вивчення газет того часу не дало позитивних результатів: "трудоий героїзм підлітка Мишка Горбачова, — стверджують В.Соловйов та О.Клепикова, — вигадка радянських пропагандистів, поза сумнівом, з відома й згоди самого Генерального секретаря"³.

Інший міф: у біографіях М.Горбачова, що їх друкувала центральна преса, повідомляється, що перед вступом до Московського університету він працював помічником комбайнера у своїй рідній станиці Привільне у Ставропольському краї, інколи навіть із зазначенням термінів — від 1946 по 1950 рік. Проте у місцевій ставропольській пресі стверджується зовсім інше: в університет М.Горбачов поступив безпосередньо з шкільної лави, а помічником комбайнера працював влітку під час вакацій. Причому на батьківщині М.Горбачова, де такі факти приховати складніше,

¹ Див.: "Узник" заказал грузинского вина // Правда. — 1993. — 4 февраля.

² Див.: Был ли Горбачев чекистом? // Аргументы и факты. — 1992. — № 41.

³ Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева. — М., 1991. — С.242.

місцева преса продовжувала писати про сезонний характер його роботи у шкільні роки, коли він уже жив у Москві й був секретарем ЦК та членом Політбюро.

М.Горбачов вступив до університету відразу ж після школи, закінчивши її у 19 років. До речі, на запитання "Ві мені, як учитель учителю, скажіть, чи були в нього якісь риси генія, талант, скажімо, майбутнього першовідкривача, як у Менделєєва, чи Корольова, чи інших святих?" одна вчителька відповіла: "Та який там до дідька талант? Двійок не любив. Вчитися також лінувався. А запитасеш, бувало, коли не знає, надметься, як бичок, і стоїть мовчки, замість того, щоб зізнатися та вибачитися"¹.

Але ж, як відомо, радянську школу закінчували не в 19, а в 17 років. Факт, який М.Горбачов так старанно приховував, прибувши до Москви, полягав у тому, що два роки він узагалі не навчався у школі. Вчитися йому просто не було де, позаяк у 1942 — 1943 роках Ставропольський край перебував під окупацією німців. Приховувати це М.Горбачов змушений був тому, що у сталінські часи всі ті, хто перебував в окупованій зоні, автоматично вважалися неблагонадійними. Ось чому ця пляма на його біографії була значно більш небезпечною, ніж родима пляма на голові, яка, втім, в юності не була такою помітною. А приписка післяшкільного робочого стажу знімала саме питання про дворічний пропуск у навчанні і відкривала шлях до МДУ. Відтоді, власне, й розпочинається політична кар'єра М.Горбачова.

На підставі спілкувань з його однокурсниками та їхніх розповідей В.Соловйов та О.Клепикова пишуть, що "у свій перший університетський рік він справляв майже комічне враження, його товариші насміхалися над його провінційними манерами та грубістю, негараздами з російською мовою — неправильним наголосом у багатьох словах"².

¹ Шкляр Г. Де, коли і як формувалися характер і погляди на життя останнього генсека? // Молодь України. — 1993. — 15 липня.

² Соловйов В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремлі — от Андропова до Горбачова. — С.243.

Ось як описує навчання на юридичному факультеті Московського університету того часу один з лідерів Празької весни 1968 року З.Млинарж (він поступив сюди на навчання 1950 року. Офіційна радянська пропаганда, очевидно, не без відома М.Горбачова, приписувала йому дружбу з майбутнім генсеком, проте З.Млинарж у своїх спогадах про це не прохопився жодним словом): "Під час мого навчання в Москві значну частину радянських студентів складали демобілізовані фронтовики. Тодішнє радянське студентське середовище різко відрізнялось від звичайного — за віком, соціальним складом та життєвим досвідом. Однією з усталених фронтових звичок було непомірне вживання горілки. У гуртожитку пили під різноманітними приводами сімейних та державних свят, а частіше всього без будь-якого приводу, просто тому, що у кого-небудь з'являлася пляшка. Наповнена до краю банка з-під гірчиці була вихідною нормою, її випивали до дна на знак початку застілля. Ми, недосвідчені кролі, спочатку дуже швидко напивалися до нестями. Потім, з часом звикнувши і дещо зрівнявшись із досвідченими фронтовиками, я почав розуміти, яку роль у житті цих людей відіграє горілка. Вона на час дозволяла відволіктися від реальності, породжувала ілюзію свободи. Тільки під впливом алкоголю розпочиналося нормальне людське спілкування. Те, що відбувалося в кімнаті гуртожитку, де я жив із шістьма колишніми фронтовиками, у політичному плані набувало символічного, ритуального характеру. На стіні висів плакат, на якому було зображено Сталіна, котрий викреслював на карті СРСР десь у степах Поволжя лісозахисні смуги як зримі контури комуністичного майбутнього. Але коли на стіл ставилась горілка, цей плакат повертали до стіни. На зворотньому його боці рукою аматора була намальована фривольна картинка на мотиви дореволюційного Петрограда. Двері при цьому замикалися, але зате на кілька годин розкріпачувалися душі, відкидалося лицемірство, і люди, незважаючи на язик, що заплітався, починали розмірковувати справді осмислено"¹.

¹ Млинарж З. Мороз ударил из Кремля. — М., 1992. — С.18 — 19.

Судячи з розповідей колишніх студентів юридичного факультету, М.Горбачов спочатку із задоволенням брав участь у подібних гулянках, але пив мало. Це віддаляло його від товаришів, а за спогадами його сусіда по кімнаті, у багатьох навіть викликало підозру: а чи не стукач він? Оскільки про деякі п'яні розмови на політичні теми вже наступного дня було відомо у деканаті, й багатьох хлопців тягали на допити. Підозра ще більше посилилась після розподілу студентів на практику: Михайло обрав Луб'янку. "Тоді вже ми перестали сумніватися й намагалися наші вечірки проводити в його відсутність. А то вельми накладно. Й небезпечно. Та й він і сам після того, як вступив до партії та влаштувався на Луб'янку, став нас цуратися й закинув навчання — він тоді іншу кар'єру робив"¹, — свідчить його однокурсник і сусід по кімнаті.

Проте її на деякий час припвнила смерть Й.Сталіна, оскільки М.Горбачов зарекомендував себе в університеті як послідовний розвінчувач "ворогів народу". "Смерть Сталіна Горбачов сприйняв трагічно, за свідченням однокурсників, голосив на похоронах. Зараз уже важко сказати, чи була це щира скорбота за вождем наївного провінціала, чи відчай молодого кар'єриста, чиї честолюбні плани були несподівано розбиті в друзки. Коли після смерті Сталіна розпочалась політична "відлига" і Хрущов узяв курс на десталінізацію імперії, Горбачову не допомогли його попередні зв'язки. Тепер вони його радше компрометували, як і його студентська заповзятість у розвінчуванні "ворогів народу"².

Після закінчення університету він не зумів закріпитися в Москві і разом з дружиною (М.Горбачов одружився зі студенткою філософського факультету Раїсою Титаренко. Вона спеціалізувалась по кафедрі марксизму-ленінізму, хоча згодом буде називати себе доктором філософії, і була на

¹ Цит. за: Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева. — С.243.

² Там же. — С.248.

два роки молодшою від свого чоловіка) змушений був повернутися на батьківщину, щоб розпочати все наново. Десталінізація збила його з пантелику, сплутала всі його карти, позбавила опертя.

Куратор парторганізації Ставропольського краю в ЦК КПРС І. Борцов, котрий добре знав М. Горбачова й сприяв його кар'єрі, згадує: він умів бути, що називається, чарівним. Серед багатьох інших недорікуватих, невиразних і чиновних працівників крайкому КПРС цей новий завідувач відділу справляв вигідне враження, по-перше, своєю молодістю, якоюсь вишуканістю, щоправда, з нашаруванням ледь помітного шахрайства, по-друге, вмінням сподобатися, привернути до себе людей — був балакливий, розкріпачений, винахідливий, гнучкий, за словом до кишені не ліз. Зокрема, із спогадів Д. Полянського можна зрозуміти, що М. Горбачов, як довірена особа першого секретаря Ставропольського крайкому КПРС Ф. Кулакова, допомагав у "приготуванні полвоання" в Ставропольському краю, де збиралися змовники із вищого керівництва партії та держави для проведення конспіративних розмов на предмет повалення М. Хрущова¹.

За спостереженнями І. Борцова, вже тоді відчувалося, що його "опікають" дуже впливові фігури. Тепер він переконаний, що цими покровителями були М. Суслов та Ю. Андропов. До складеної ним своєрідної "генеалогії Горбачова" потрапило чимало відомих прізвищ, наприклад, А. Громико. Завдяки їм М. Горбачов швидко переміщався на партійній роботі й врешті-решт опинився в Москві на посаді секретаря ЦК, увійшов до свята святих влади — Політбюро ЦК КПРС. Така висока підтримка плюс уміння М. Горбачова маневрувати серед перестарілих членів Політбюро, кому треба — полестити, сприяли його втвердженню на верхівці влади. В останні роки життя Л. Брежнєва, коли він уже

¹ Див.: Алексеев В. Дмитрий Полянский: В начале антихрущевского заговора кандидатура Брежнева на пост генсека не фигурировала. Но именно он свел с ними счеты // Правда. — 1993. — 18 марта.

фактично не керував партією та державою, кремлівські лестуни стали засипати почестями й нагородами близьких та далеких його родичів, щоб через них творити свої справи. У зв'язку з цим секретар генсека О.Захаров згадує один епізод, який мав безпосередній стосунок до М.Горбачова.

Одного разу О.Захаров перебував у кабінеті Л.Брежнєва, коли туди зателефонував по прямому телефону секретар ЦК з питань сільського господарства М.Горбачов. Після кількох загальних фраз про стан у галузі він запитав:

— Леоніде Іллічу, Ви один?

— Один, один, — відповів Л.Брежнєв і підморгнув мені: сити, мовляв, кури.

— У нас є пропозиція, — почав казати не дуже впевнено М.Горбачов, — представити до звання Героя Соціалістичної Праці Костянтина Микитовича Беляка, міністра машинобудування для тваринництва та кормовиробництва.

— Чим же він заслужив? — не без іронії поцікавився Л.Брежнєв, одразу вловивши суть дзвінка М.Горбачова. Адже міністр К.Беляк був одружений із сестрою дружини Л.Брежнєва Вікторії Петрівни, тобто був швагером генсека.

— Міністерство виконало план, — тягнув свою лінію М.Горбачов, — і взагалі працює стало.

— Ну й що ж? — продовжував посміхатися Л.Брежнєв. — Усі мають виконувати план. Не лише герої.

Тут М.Горбачов, відчувши, очевидно, що питання йде до позитивного рішення, заходився палко вихвалити чудові ділові якості міністра, які гідні найвищої оцінки¹. Ця сцена набуває смислового завершення, якщо додати, що після приходу М.Горбачова до влади навесні 1985 року Героя Соціалістичної Праці міністра К.Беляка було негайно відправлено на пенсію.

Вирішальну роль у висуванні М.Горбачова на посаду генсека на засіданні Політбюро відразу ж після смерті К.Черненко відіграв А.Громико. Він виступив з емоційною

¹ Див.: Захаров О. Записки секретаря трьох генсеків // Гласность. — 1993. — № 1. — 7 — 13 янв.

промовою на підтримку його кандидатури на Пленумі ЦК КПРС. Блискуча характеристика, що її А.Громико дав М.Горбачову як політику й людині, визначила результати голосування. Щоправда, подекуюють, що один із співробітників МЗС напередодні "історичного" Пленуму ЦК КПРС (березень 1985 року) повідомив А.Громика з-за кордону, що США вітали б рішення про обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачова. І Б.Олійник, на думку колишнього куратора Ставропольського краю по лінії ЦК КПРС І.Борцова, інтуїтивно зумів точно намацати те, довкола чого той довго тупцював¹. А колишній секретар ЦК КПРС, член ДКНС О.Шенін із жалем констатує, що "ніхто не відповів за рекомендацію цього пройдисвіта на посаду генсека 1985 року"². Втім, на мою думку, поява М.Горбачова на Олімпі влади в СРСР все ж таки була результатом свідомого рішення керівних кіл, які добре свідомлювали, що біля керма держави потрібна молода людина. Й хоч би хто прийшов на той час до керівництва, він міг розраховувати на підтримку народу, позаяк тоді здавалося, що гірших, ніж перестарілі Л.Брежнев та К.Черненко, просто вже бути не може.

Хоч би як воно там було, але приклад з М.Горбачовим — наочне підтвердження того, що основу нашого "механізму" висування й просування кадрів по службових шаблях склали й значною мірою складають і донині особисті симпатії до них керівників найвищого рангу. Ділові якості відігравали всього-на-всього другорядну роль. За умов жорсткої (на зразок військової) дисципліни в партії цей принцип діяв практично без ускладнень. Він же й сприяв тому, що М.Горбачов зумів стати над партією, зосередити в своїх руках необмежену владу, якої формально не мав ніхто з

¹ Див.: Алексеев А. "Крестный отец" последнего генсека проклинает тот день, когда судьба свела их вместе // Гласность. — 1992. — № 39. — 19 — 25 ноября.

² Давайте увереннее смотреть в будущее. Беседа с О.С.Шениным // Гласность. — 1993. — 11 февраля.

його попередників. Все це переслідувало одну мету — втриматися при владі. Виховане у виконавчому дусі, населення у своїй більшості широко вірило в мудрість лідерів, беззастережно сприймало їхні політичні настанови, слухняно підкорялося експериментам, що ними впроваджувалися. М.Горбачов не був винятком, і коли сьогодні деякі політичні діячі, намагаючись зняти з себе відповідальність, стверджують, що в усьому винна партія, що могутні сили в КПРС не дозволили М.Горбачову здійснити реформи, — вони свідомо кажуть неправду. Жодна інша сила в суспільстві не намагалася так перетворювати в життя рішення вищих партійних і державних органів, директиви керівництва, як це робили комуністи, партійні кадри на місцях. Навіть явно помилкові чи сумнівні рішення отримували з їх боку, як правило, схвалення. Варто нагадати, що коли на одному з Пленумів ЦК КПРС М.Горбачов запропонував одночасно вивести зі складу Центрального Комітету понад сто його членів (очевидно, вбачаючи в них перепону для здійснення своїх задумів), учасники Пленуму одностайно підтримали цю безпрецедентну пропозицію, а ті, кого виводили із ЦК, на різні лади вихваляли "мудрість та далекоглядність" цього кроку. Реалізація зазначеного рішення показала, що з таким Центральним Комітетом, з такою партією М.Горбачов може робити що завгодно. До речі, відповідна "чистка" була проведена в багатьох республіканських ЦК, у тім числі в Компартії України.

Зміцнивши свої позиції, М.Горбачов на зламі 1990 — 1991 років, як стверджує В.Крючков, покінчив з практикою ознайомлення керівництва країни з найважливішими документами поточної політики (записи розмов, переговорів з керівниками інших держав), перестав звітувати на Політбюро. М.Рижков також стверджує, що про деякі укази М.Горбачова стосовно питань економіки він дізнавався із телепрограми "Час"¹. І вже зовсім незвичним було те, що,

¹ Див.: Grimasy sudby // Argumenty i fakty. — 1993. — № 15.

відправляючись на нараду "сімки" в Лондон влітку 1991 року, М.Горбачов не показав навіть членам Ради Безпеки країни проекти документів, не ознайомив з угодами, які передбачалося укласти. "Ми дізнались про суть його виступу лише з повідомлень іноземних агентств і жахнулися, як він низько впав, як він намагався будь-що умовити й залучити допомогу Заходу і... нічого не досяг", — наголошує тепер у численних інтерв'ю В.Крючков¹.

Нарешті, не можна обійти увагою роль Р.Горбачової в державних справах. До цього спонукають щонайменше дві причини: до М.Горбачова дружини наших керівників не афішувалися взагалі, бо у людей викликало роздратування їхнє втручання в державні справи, розстановку кадрів. М.Горбачов порушив цю традицію, й сьогодні вони активно виходять на політичну арену. Наприклад, колишній радник Президента Російської Федерації Г.Старовойтова розповідала, як вона намагалася формувати імідж Н.Єльциної, бо "вона ж, як Барбара Буш, така домашня, мати нації"². Так от, за свідченнями очевидців, вплив Раїси Максимівни на чоловіка був значним. "Коли Горбачов приїжджав на Україну, — згадує В.Масол, — майже всі питання з керівництвом республіки обговорювалися в її присутності. Я сам бачив, як вона правила службову телеграму, вже підписану Михайлом Горбачовим"³. Далі він наводить такий факт: при відвідуванні Львова (це було навесні 1989 року) Раїса Горбачова була дуже задоволена виявленням прийомом. Проте їй не сподобалося, як було показано по центральному телебаченню перебування в цьому місті. Й коли прилетіли з Донецька до Києва, то на Раїсу Максимівну змушені були чекати майже годину до вечері. Виявляється,

¹ Див., наприклад: *Крючков В.А. Мы защищали Родину // Гласность. — 1993. — 22 апреля; Крючков В. История нас рассудит // Правда. — 1993. — 22 апреля.*

² С бывшим советником президента России Галиной Старовойтовой беседует корреспондент "Московских новостей" Марина Поддорова // *Московские новости. — 1993. — 3 января.*

³ *Масол В. Упущенный шанс... — С.138.*

вона відпрацьовувала з помічниками сценарій показу по телебаченню зустрічей Михайла Сергійовича у Донбасі. Зміни до програми перебування президента в тому чи тому місті, області чи республіці не можна було вносити, попередньо не узгодивши з його дружиною¹. Підтверджує це й колишній голова Держтелерадіо СРСР Л. Кравченко. Більше того, як розповідає він, "коли Горбачов кудись виїжджав, складалась окрема програма висвітлення різних заходів за участю Раїси Максимівни. Це особливо складно: з репортерів мало хто її влаштував. Моя роль була делікатною. Михайло Сергійович завжди просив про одне: "У тебе повинно вистачити смаку, щоб показати Раїсу Максимівну, не компрометуючи ні її, ні мене". Я не приховував від нього своєї точки зору: чим коротшими будуть сюжети за її участю, тим краще. Горбачов реагував хворобливо, посилався на те, що й зарубіжні лідери завжди їздять з дружинами. Я відповідав: так, їздять, але їхні дружини по ТБ, як правило, жодних власних заяв не роблять"².

Взагалі про Р. Горбачову розповідають багато, аж до анекдотів, і такі розмови можна було б уважати за неминучу данину обивательській зловтішності, коли б не одна вельми істотна обставина. Дуже багато ще зовсім донедавна залежало від настрою, симпатій та антипатій першої радянської леді. Не секрет, що легкий помах її пальця міг вирішити часом долю людини, а інколи — й долю державної проблеми. До таких міркувань спонукають хоча б два характерних епізоди, які наводить колишній Голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко.

Під час першого візиту Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова до Києва (червень 1985 року) для Раїси Максимівни підготували досить типову програму: Лавра, Софійський собор, Палац піонерів. Розраховували, що вона в

¹ Див.: Там же.

² "Лебединое озеро" придумал не я..." — говорит бывший председатель Гостелерадио Леонид Кравченко // Независимая газета. — 1992. — 26 сентября.

Р.Горбачова і В.Шевченко — Голова Президії Верховної Ради України

супроводі дружини В.Щербицького, Ради Гаврилівни, буде ознайомлюватися з визначними місцями столиці в той час, коли Михайло Сергійович братиме участь у засіданні Політбюро ЦК КПУ. Але коли В.Шевченко ознайомила гостю з пропонованим планом заходів, та запитала:

— А що робитиме Михайло Сергійович?

В.Шевченко сказала, що він піде на Політбюро. А Р.Горбачова у відповідь:

— Я повинна супроводжувати Михайла Сергійовича всюди. Виходить, я також буду на Політбюро.

“Чесно визнаю, — згадує В.Шевченко, — я не знайшла, що б заперечити. Адже до цього не було випадку, щоб чия-небудь дружина брала участь у роботі Політбюро. Існували непорушні закони партійної етики. На Політбюро обговорювалися питання державної ваги, які часто не підлягали розголосу. Це не кухня, де дружина має право відчувати себе господаркою становища”. Зрозуміло, що про все це В.Шевченко лише подумала, а про себе вирішила,

що врешті-решт хай сам Михайло Сергійович розбирається зі своєю дружиною. “У глибині душі я й думки не припускала, що він дозволить Раїсі бути присутньою на Політбюро”, — каже В.Шевченко.

Але коли через деякий час уже разом з М.Горбачовим, В.Щербицьким та іншими повернулися до обговорення деталей програми, Р.Горбачова повторила з властивою їй вимогливою безапеляційністю:

— Я разом з Михайлом Сергійовичем іду на Політбюро!

В.Щербицький просто на обличчі змінився. На вилицях жовна зарухались. Проте він змовчав. Тільки нервовим рухом дістав цигарку, запалив і дуже виразно на мене поглянув. Мовляв, що ж ви не змогли пояснити цій?..

Дивлюсь на Михайла Сергійовича. А Михайло Сергійович — неначе води в рот набрав. Узяла його Раїса Максимівна під руку, й відправилися Горбачови на Політбюро.

Коли державне подружжя пішло, Володимир Васильович дав волю емоціям... Потім обернувся до своєї дружини, і з незрівнянним сарказмом запитав:

— Може, й ти збираєшся допомагати мені Політбюро проводити?

Збентежена Рада Гаврилівна лише замахала руками у відповідь.

Чергове непорозуміння, за спогадами В.Шевченко, виникло з Раїсою Максимівною під час перебування Горбачових в Україні вже у лютому 1989 року. Програмою візиту передбачалось, зокрема, відвідання Донецьку, а затим — Львову. Першим на Донецьк вилетів літак з пресою (слід сказати, що М.Горбачова завжди супроводжували три літаки: в одному перебували він, його дружина, найближче оточення та охорона, в другому — преса, в третьому — броньований “ЗіЛ” та інші автомобілі). Журналісти вже приземлилися, коли дві інші машини лише піднялись у повітря. Й тут з’ясувалося, що метеорологічні умови різко погіршилися й командир президентського літака не ризикує

здійснювати посадку на незнайому полосу в Донецьку. Тому вирішили змінити курс й нанести візит у Львів.

Оскільки вся преса перебувала у Донецьку, на львівському аеродромі гостей зустрічав один телеоператор, котрий до того ж був молодим і недосвідченим. І ось після повернення із Львова, відразу ж у вестибюлі київської резиденції ввімкнули телевізор, щоб переглянути програму "Час". У сюжеті про перебування М.Горбачова у Львові практично не було Раїси Максимівни, що викликало в неї бурю емоцій. Поблікле від образи обличчя, нервово стулені губи, зверхній тон:

— Чому телебачення не показало мою програму перебування у Львові?

На що, як розповідає В.Шевченко, вона, не стримавшись, відповіла:

— Ви що, не знаєте, що преса в Донецьку? Ми ж змінили програму!

Відповідь Раїси Максимівни В.Шевченко була такою:

— Валво! Я такий же громадсько-політичний діяч, як і Михайло Сергійович. І висвітлювати мій візит у вашу республіку треба так само¹.

Про вплив Р.Горбачової на чоловіка та міру її втручання в партійні та державні справи красномовно свідчить і такий факт: після переговорів з лідерами "сімки" (у липні 1991 року в Англії) Михайло Сергійович під час вечері в посольстві розповів у загальних рисах про зміст розмов. Зауважив, зокрема, що прем'єр-міністр Англії Дж.Мейджер запитував його, що буде з КПРС, як вона буде еволюціонувати. На це М.Горбачов невдоволено заявив, що проект програми, який підготовлений до наступного Пленуму, зовсім не підходить. У цей момент Раїса Максимівна додала, що Михайло Сергійович (на людях вона зверталася до нього

¹ Див.: Валентина Шевченко: Никому не удасться посорити мене с Україною... С В.С.Шевченко, бывшим Председателем Президиума Верховного Совета Украины, ведет разговор первый заместитель главного редактора "Киевских новостей" Юрий Константинов // Киевские новости. — 1993. — 30 апреля.

на "ви" й по імені-батькові), по суті, всю програму переписав. М.Горбачов сказав, що, можливо, доведеться відсікти й ліве, й праве крило в партії, спертися на центр, на що його дружина тут же зауважила приблизно так: навіщо Генеральному секретарю потрібна така партія, яка виступає проти самого Генерального секретаря?¹

Принагідно зазначу, що "проблема дружин" державних діячів у нас узагалі не порушувалася, тоді як, наприклад, газета "Уолл стріт джорнел" 8 березня 1993 року опублікувала звіт про "круглий стіл", проведений в редакції, де чотири відомих політологи обговорювали вплив діяльності першої леді на президентство Клінтона². Хоча не можна сказати, що до Хілларі Клінтон перші леді займали пасивні позиції. Елеонора Рузвельт була постійним радником свого чоловіка та активним діячем культури. Розалін Картер брала участь у засіданнях кабінету міністрів. Ненсі Рейган наполягала на деяких призначеннях, які робив Рональд.

Цілком очевидно, що М.Горбачов увійде в історію, займе в ній своє місце. Багато що в нашому житті, розвитку світових подій останніх років пов'язане з його іменем — перехід від протистояння двох воєнно-стратегічних блоків до взаєморозуміння й співробітництва держав, що ввійшли до цих блоків, роззброєння, припинення війни в Афганістані, перші кроки до демократизації... Хоча загалом підсумок майже семирічної діяльності — не на користь М.Горбачова, навіть на тих напрямках, де він, згідно з загальноприйнятою думкою, започаткував позитивні зміни.

А тому тим більш необхідне всебічне, а головне — об'єктивне дослідження феномена М.Горбачова на підставі всього комплексу фактів та свідчень, а над усе — докумен-

¹ Див.: *Замятин Л.* Последнее лето президента // Совершенно секретно. — 1993. — № 6.

² Див.: *Радшевский Д.* Хиллари Клинтон // Московские новости. — 1993. — 4 апреля.

тальних джерел. Бо, як слушно, на мою думку, застерігає А. Вольський, "упередженість та необ'єктивність в оцінці особистості такого масштабу породжують небезпечні помилки. Треба блачити весь спектр його діяльності — і заслуг, і помилок... Адже у нього був на перших порах унікальний авторитет: цілі могутні верстви суспільства повірили йому, пішли за ним і жорстоко розчарувалися, переконавшись у нерішучості та ненадійності лідера. Звідси й нинішнє ставлення до нього — не можуть пробачити несправджених сподівань"¹. Граничним виявом цього стало проведення в лютому 1993 року "громадського" суду над Горбачовим "Народним трибуналом", який оголосив його зрадником інтересів народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік і держави, визнав винним у скоєнні антидержавних дій, спрямованих проти народів СРСР та інших країн світу². Як тут не згадати революційну практику двадцятих років з їх громадськими судами. Судили всіх і всі, кому не ліньки. Судили "по совісті", а не згідно з правом та законом.

За повідомленнями газети "Правда", співробітниками слідчого управління Міністерства безпеки Російської Федерації детально були вивчені дані, викладені у статті "До відповіді", яку опублікувала влітку 1992 року газета "День". І на цій підставі вони винесли постанову про відмову в порушенні кримінальної справи на М. Горбачова. Звинувачення М. Горбачова у зраді Батьківщини визнані безпідставними.

Водночас слідчі визнали колишнього президента СРСР винним у перевищенні своїх службових повноважень. Як голова Держради СРСР він у вересні 1991 року не мав права надавати незалежність Латвії, Литві, Естонії. Це питання у

¹ Вольський А. Росію спасут люди без ненависти в очах // Правда. — 1992. — 9 септєбря.

² Див., наприклад: Белевський Ф. Трибунал, день второй... // Правда. — 1993. — 20 септєбря; Именем Народного вече. Из приговора трибунала // Правда. — 1993. — 26 септєбря; Кейзеров Н. Самозванцы в законе // Известия. — 1993. — 24 септєбря.

відповідності до Конституції є компетенцією виключно З'їзду народних депутатів СРСР. Дії М.Горбачова кваліфіковані слідством як протиправні, як такі, що підпадають під ознаки злочину, передбаченого статтею 171, частина 1, Кримінального кодексу РРФСР. Якщо Генеральний прокурор Російської Федерації визнає обґрунтованість доказів слідства й залишить у силі постанову слідчого управління Міністерства безпеки Російської Федерації про відмову в порушенні кримінальної справи проти М.Горбачова у частині 1 статті 171 Кримінального кодексу РРФСР унаслідок амністії, створиться прецедент, коли вперше в історії радянської держави дії найвищого керівника СРСР будуть офіційно кваліфіковані як злочинні¹.

Лише 1993 року Петропавлівський міський суд Казахстану згадав про справу В.Леонтьєва, засудженого в червні 1991 року до двох років "хімії" за образу тодішнього президента СРСР М.Горбачова. "Екстреміст" дозволив собі пройтись по колгоспному ринку з карикатурою на главу держави. Провівши на виправних роботах півтора роки, він, нарешті, "достроково" звільнений за п'ять місяців і п'ять днів до закінчення терміну покарання.

І з усіх засуджених за порушення Закону "Про захист честі й гідності президента СРСР" лише лідер Петропавлівського відділення Демократичного Союзу зазнав такого суворого покарання. Інші образники М.Горбачова — а їх офіційно було зареєстровано в колишньому Союзі близько двох десятків — відбувались або невеликими штрафами, або 15-добовими відсиджками².

Актуалізує цю проблему й те, що М.Горбачов не облишив надії на повернення у велику політику. Останній прес-секретар радянського президента А.Грачов у своїй книжці "Корабельна аварія Горбачова", в якій йдеться про останні

¹ Див.: "Дело Горбачева М.С." еще живет... // Правда. — 1993. — 28 мая.

² Див.: Он оскорбил Горбачева // Российская газета. — 1993. — 22 июля.

місяці, дні й години існування СРСР, про відчайдушні й безрезультатні спроби президента врятувати Союз, свідчить, що відразу ж після складення президентських повноважень М.Горбачов недвозначно дав зрозуміти: для нього ще не все втрачено. "Останнього разу, зайшовши до президента, — пише А.Грачов, — попросив його підписати мені на пам'ять книгу "Серпневий путч". Він покрутив її в руках, розмірковуючи, потім швидко щось написав. Я подякував і, вийшовши з кабінету, відкрив титульний лист. На ньому серед іншого було написано: "Головні події ще попереду. Годинник історії показує полудень". Я машинально підвів очі — мене вразило те, що на годиннику в приймальні справді була дванадцята. І лише потім зрозумів, що він уже не йшов"¹.

Незграбні маневри політичних опонентів (зменшення охорони, "експропріація" престижного автомобіля "ЗіЛ", частини приміщень Фонду Горбачова тощо) призвели до того, що М.Горбачов, котрого почали вже забувати, знову з'явився на шпальтах преси й на екранах телебачення. Причому від обережності в судженнях, що була властива йому в перші місяці після відставки, не лишилося й натяку. Лейтмотивом і пафосом для экс-президента стала тема Союзу РСР. Його виступи наповнені критикою на адресу нинішньої влади, в тому числі і в Україні. Він висуває до них претензії за озлидніння населення, віщує соціальні вибухи, нещадно наклеює політичні ярлики. Зокрема, методи Б.Єльцина порівнює з практикою сталінізму, коли "людей ганяють як худобу на це пасовище, на інше". В інтерв'ю угорській газеті "Непсабадшаг" М.Горбачов, зокрема, заявляв, що методи здійснення реформ у Росії, відмінні від пропонованих ним, зазнають поразки, а теоретична дискусія вирішена на його користь. "Я, — стверджував він, — завжди був прихильником демократії й реформ

¹ Грачов А. Годинник зупинився опівдні // Світ про Україну. — 1993. — 20 січня.

еволюційного характеру, гласності. Ніколи з уст Горбачова не виходив наказ про те, що треба стріляти в народ. Я робив усе від мене залежне, щоб у країні не виникло ніяких громадянських конфліктів. На жаль, не обійшлося без локальних конфліктів і без крові. Але погляньте, що відбувається зараз... Те, що відбулося в грудні 1991 року в Біловезькій Пущі, — крок не правовий, — сказав він далі. — Я бачив і відчував, що оточення Єльцина штовхає його до розвалу Радянського Союзу. Об'єктивно саме заколотники й команда Єльцина і розвалили країну. Провина ж Горбачова полягає в тому, що він це дозволив зробити. Причому від посади президента я відмовився з принципових міркувань¹. Що за цим приховується: вболівання за долю донедавна великої країни, спроби вивести із рівноваги своїх політичних суперників чи запропонувати себе як рятівника народу? Радше останнє, позаяк у своєму інтерв'ю італійському радіо колишній радянський президент, звертаючись до питання про боротьбу за владу в Москві, зауважив, що він не проти повернення у велику політику. М.Горбачов також заявив, що "якщо ситуація в Росії погіршиться й якщо люди захочуть, аби Горбачов усе кинув, щоб зайнятися проблемами Росії"², то він готовий виконати свій обов'язок. Цим, очевидно, й пояснюються його заклики до проведення дострокових виборів. "Нові вибори, — запевняв він в інтерв'ю американській телекомпанії "Ен-бі-сі", — повинні згуртувати всі нові сили, що з'явилися після 1989 — 1990 років... Жодний референдум не може бути заміною виборів, яких ми так потребуємо"³.

Не забуває экс-президент і про Україну. Так, в інтерв'ю популярній передачі французького телебачення "Час істини" він назвав необґрунтованими припущення, які мають

¹ Признания М.Горбачева // Правда. — 1993. — 20 июля.

² Цит. за: Горбачев: "Если меня позовут..." // Киевские ведомости. — 1993. — 20 апреля.

³ Цит. за: Горбачев — за скорейшие выборы // Московские новости. — 1993. — 4 апреля.

місце на Заході, нібито Україна може взяти розташовані на її території ядерні засоби під національний контроль, або що Росія може використати силу проти України, прагнучи відновити повний контроль над цими ядерними силами. "Хоча я й критикую уряд України, — казав тоді М.Горбачов, — я не можу собі уявити, щоб Президент Л.Кравчук, Верховна Рада України не стримали дане слово. Україна повинна стати без'ядерною державою"¹.

Порівнюючи себе з генералом де Голлем, пише "Журналь дю діманш", М.Горбачов вважає, що знаходиться "в резерві" своєї Батьківщини. Й, якщо країна вирішить, що він має відіграти іншу, ніж зараз, роль і подасть йому відповідний "сигнал", екс-президент готовий "подумати". Стосовно того, що такий сигнал надійде, він, схоже, сумнівів не має. "Ера Горбачова, — втовкмачує він журналістам, кажучи про себе в третій особі, — лише розпочалася... Горбачов почав реформу суспільства, міжнародних відносин у рамках нового мислення... Ми йдемо до нової цивілізації, яка буде не вибором між капіталізмом та соціалізмом, а синтезом нашого власного досвіду"².

Допоки ж, будучи не обтяженим владою, М.Горбачов намагається осмислювати в теоретичному плані минуле та сьогодення, відповісти на запитання: хто він — комуніст, соціаліст чи демократ? Дати пояснення на звинувачення його одними у зраді соціалізму, іншими — у прихильності соціалістичній ідеї. Як відомо, 1988 року вийшла його книга "Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу"³, в якій він, як зазначається в його ж передмові до неї, виклав "міркування і роздуми про перебудову, про проблеми, які перед нами постали, про масштаби змін, про

¹ "Хоч я і критикую уряд України, однак..." // Світ про Україну. — 1992. — 28 липня.

² Цит. за: Коваленко Ю. Михаил Горбачев прибывает во Францию спасать Россию и человечество // Известия. — 1993. — 25 мая.

³ Див.: Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — Київ, 1988.

складність, відповідальність і неповторність нашого часу"¹, акцентував увагу на тому, що перебудова стимульована значною мірою незадоволеністю тим, що "потенційні можливості соціалізму використовуються недостатньо"². А вже в одній з останніх статей М.Горбачов стверджує, що "важкий досвід нашої нової політики й поступове вивільнення суспільства від структур, правил, порядків, звичаїв, стереотипів та заборон тоталітарного режиму дозволили нам самим до кінця зрозуміти, що започатковані нами перетворення можуть мати успіх лише на шляху повної зміни самої системи, що склалася за 70 років"³.

Водночас М.Горбачов продукує мемуари, які виходять за кордоном. У них, зокрема, оприлюднюються документи з архівів экс-глави держави, що вони, як у нас тепер кажуть, у цивілізованій країні були б на десятки років засекречені під найбільш серйозними грифами⁴. У Горбачов-фонді готуються до видання записи розмов М.Горбачова з іноземними діячами за 1986 — 1991 роки. Це кілька тисяч машинописних сторінок — унікальний для історії матеріал, який дозволяє за першоджерелом простежити формування й еволюцію "нового мислення" та його відображення у внутрішній і зовнішній політиці.

З метою ознайомлення тих, кого цікавить архів М.Горбачова, з характером цих матеріалів деякі з них публікувались у журналі "Мировая экономика и международные отношения". Перша така публікація — розмова з делегацією "Трьохсторонньої комісії"⁵. "Трьохстороння комі-

¹ Там же. — С.3.

² Там же.

³ *Горбачев М.* Мир на переломе // *Свободная мысль*. — 1992. — № 16. — С.10 — 11.

⁴ Див.: *Степанов А.* С большой pompой, или О том, какие секреты Полишинеда открывает в своей новой книге экс-президент // *Правда*. — 1993. — 23 февраля; *Федоровский В.* Политбюро и Нина Андреева. Михаил Горбачев публикует во Франции книгу "До мемуаров" // *Московские новости*. — 1993. — 21 февраля.

⁵ Див.: Из архива Горбачева. Беседа М.С.Горбачева с делегацией "Трёхсторонней комиссии" // *Мировая экономика и международные отношения*. — 1993. — № 2. — С.91 — 101.

сія" — впливова міжнародна неурядова організація, заснована 1973 року американським фінансистом та громадським діячем Девідом Рокфеллером. До неї входить відомі бізнесмени та політики, котрі репрезентують три найбільших регіони сучасного світу — Північну Америку, Західну Європу та Японію. Зустріч М.Горбачова з делегацією "Трьохсторонньої комісії" відбулася в Москві 18 січня 1989 року. В низці офіційних газет можна було прочитати, що саме після "конфіденційної" розмови з делегацією зруйнування СРСР увійшло в завершальну стадію.

Нині ж є можливість, ознайомившись з повними записами зазначеної розмови, належним чином оцінити вірогідність такого роду коментарів. А проте постає запитання: що ж це за країна була в нас, якщо представники її керівних кіл намагаються нажитися на всьому: від продажу протоколів допитів членів ДКНС до торгівлі протоколами бесід на найвищому рівні?

Поряд з керівництвом Фонду свого імені, М.Горбачов очолив міжнародну неурядову організацію "Зелений хрест", створену за рішенням Конференції ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро. Мета "Зеленого хреста" — сприяти зміні способу мислення та поведінки людей, допомагати національним, регіональним та міжнародним програмам захисту й охорони доокілля, стимулювати зусилля властей щодо ліквідації існуючих екологічних катастроф і тих, що насуваються. Про початок діяльності цієї міжнародної екологічної організації він оголосив у Кіото (Японія) в квітні 1993 року. Як повідомляла норвезька газета "Афтенпостен", М.Горбачов пропонував прем'єр-міністру Норвегії Гру Харлем-Брундтланд стати віце-головою "Зеленого хреста". Достатньо нагадати, що Гру Харлем-Брундтланд є не лише відомим політичним діячем, але й не менш знаним учасником міжнародного екологічного руху. Від 1984 року вона очолює Всесвітню комісію ООН з питань охорони навколишнього середовища та розвитку. Однак Гру Харлем-Брундтланд не дала пози-

тивної відповіді на пропозицію М. Горбачова, повідомивши його, що "дуже зайнята справами норвезької політики"¹. Офіційно на посаду президента "Зеленого хреста" М. Горбачов вступив під час проведення в японському місті Кіото конференції Всесвітнього форуму за виживання людства (20 — 23 квітня 1993 року). У промові на ній він зокрема підкреслив, що звільнення від комуністичного тоталітаризму, завершення "холодної війни" були великим благом.

Зарубіжні засоби масової інформації не без у'дливості повідомляють про гастролі колишнього президента СРСР, котрий промишляє тим, що їздить по західних країнах з лекціями, отримуючи за них тисячні гонорари. Журналістці із Бі-бі-сі Кені Маршалл, котра відвідала М. Горбачова на дачі 1992 року, той скаржився на жахливу дорожнечу в Москві. "Як тільки поїхав по крамницях, півтисячі поклав, — ремствував він. — І я тепер думаю: все. Треба заробляти гроші"². Від того часу М. Горбачов і почав заробляти гроші — вже не для свого Фонду, а для себе. Щоправда, як повідомляє "Вашіngтон пост", гонорари у нього менші, ніж у інших іменитих його сучасників. Так, за виступ на Річмондському форумі Маргарет Тетчер отримала 60 тисяч доларів. А рекорд належить негритянському коміку Білду Корні — сто тисяч доларів за один виступ. М. Горбачов же отримав у Річмондському університеті за три виступи один за одним (о пів на п'яту, о п'ятій та о пів на восьму) лишень 20 тисяч доларів³. Очевидно, бажанням заробити продиктована й згода радянського екс-президента бути головним героєм опери, яку планується поставити 1994 року в Бонні. Італійські газети пишуть, що це буде нова форма оперного театру — інтерв'ю, покладене на музику німецьким ком-

¹ Цит. за: *Зубко М.* М. Горбачев призывает норвежцев под знамена "Зеленого креста" // *Известия*. — 1993. — 24 апреля.

² Цит. за: *Как Горбачев зарабатывал доллары* // *Киевские новости*. — 1993. — 23 апреля.

³ Див.: Там же.

позитором Францем Гуммелем і втілене в життя за участю М.Горбачова.

Із заробітчанством М.Горбачова засоби масової інформації Заходу пов'язали самогубство аргентинця Хорхе Ромеро — організатора його поїздки 1993 року до Латинської Америки. Європейська преса висунула версію, згідно з якою причиною трагедії став мільйонний борг Ромеро Фонду Горбачова.

Справа в тому, що восени 1992 року Х.Ромеро в Москві познайомився особисто з М.Горбачовим і запросив його відвідати Аргентину, Бразилію, Чилі та Мексику. Запрошення, як кажуть, було прийняте з вдячністю. Х.Ромеро набрав під величезні проценти кредитів у банках для фінансування цього турне. Проте механізм отримання прибутків продумав погано. Скажімо, за аналогією з США та Західною Європою квитки на зустріч з М.Горбачовим коштували по 600 доларів кожний, хоча на півдні Нового Світу навіть на зустрічі з політиками такого високого рівня просто не заведено заламувати такі ціни. Як наслідок, наприклад у Мексиці, підприємці просто-напросто відмовлялись купувати квитки на зустріч з відставним президентом. А М.Горбачов начебто не захотів слухати ніяких пояснень і вимагав гроші у Х.Ромеро, що й стало причиною трагічної розв'язки. Західна преса стверджує, що лише після самогубства Х.Ромеро М.Горбачов повірив, що організатору його поїздки до Латинської Америки справді нічим було платити¹.

За повідомленням газети "Аргументы и факты", в січні 1993 року в селі Привільне Ставропольського краю за 30 тисяч карбованців продано дім, в якому народився Горбачов і до останнього часу жила його мати². Однак незвичним у цій історії є навіть не вартість будинку (найгірша хата в

¹ Див.: Вронская Д., Брилев С. "Нерентабельный" экс-президент // Московские новости. — 1993. — 20 июня.

² Див.: Уеланов А. Родной дом М.Горбачева продан... // Аргументы и факты. — 1993. — № 15.

селі, як стверджують "Аргументы и факты", оцінюється не менше, ніж 1,5 млн карбованців), а особистість того, хто його купив. Це депутат Севастопольської райради м. Москви, мешканець Мінська, але громадянин Росії, одностелець М.Горбачова та засновник музичної групи "Ласковий май" Андрій Разін. Новий власник будинку планує організувати тут музей генсека КПРС і єдиного президента СРСР. Сюди вже перевезено особисту "Чайку" М.Горбачова, яку А.Разін купив у КДБ 1989 року.

У період перебування М.Горбачова при владі будинок охороняли три агенти. Був прямий зв'язок з Кремлем та квартирою М.Горбачова. До села проклали залізничну колію, що практично бездіяла. Коли М.Горбачов став секретарем ЦК КПРС (1978 року), частину сусідів відселили від будинку, а на їхні місця поселили працівників безпеки. Прохід вулицею Шкільна заборонили, встановили шлагбаум та будку з міліціонером. Нагадаємо, що до цього ходили чутки, що А.Разін — небіж М.Горбачова. У це, щоправда, мало хто вірив. Але тепер є над чим замислитися.

Тим більше, що майже через дев'ять місяців Михайло Сергійович удається до дій за знайомим та звичним для нього сценарієм: молодший брат Олександр, мовляв (судячи із скутих повідомлень у пресі, він служив у нагородному відділі міністерства оборони, останнім часом став небайдужим до чарки й чим далі — тим більше), продав будинок за його спиною й він про це нічого не знав. А тому М.Горбачов, котрий залишився за старшого у сім'ї, кинув усе й уся, прибув до батьківської оселі, щоб оборонити матір, своє ім'я від цих, за його висловом, "пакостей", будинок повернути, жодних музеїв у ньому не влаштувати, жодних разіних не підпускати. Залишити будинок як сімейну реліквію, пам'ять про батька з матір'ю, щоб було куди зібратися горбачовському сімейству.

Але й А.Разін не збирається поступатися. Як свідчить журналіст "Комсомольской правды" О.Євтушенко, котрий супроводжував М.Горбачова в ході його поїздки на батьківщину, А.Разін заявив: про відмову від угоди купівлі-продажу будинку чути не бажаю. Хоча, мовляв, "якщо Михайло Сергійович прийде до мене, сяде зі мною за стіл переговорів та особисто про це попросить, тоді, можливо, ми й дійдемо якогось компромісу. Якщо ж він і надалі не багатиме мати зі мною справи безпосередньо, а буде продовжувати свої образливі вихватки, тоді я просто подам на нього до суду"¹.

¹ *Євтушенко А. Горбачев у себя дома // Комсомольская правда. — 1993. — 2 октября.*

М. Горбачов і Україна. —
В. Щербицький упевнений
у собі. — Перебудовні
"маневри" центру та їх
утілення в Україні. — Кампанія
по боротьбі з пияцтвом та
алкоголізмом, її наслідки. —
Поява на політичному
небосхилі В. Івашка та
С. Гуренка. — О. Ляшко:
"сил залишилось мало". —
В. Масол – голова уряду. —
Суспільно-політичне життя
на старті перебудови. —
Письменники порушують
проблему української мови. —
Заходи партійно-державних
органів. — В Україні
приступають до реабілітації
репресованих. — В. Стус –
"український Ісус Христос". —
Заходи по дослідженню "білих
плям" історії. — ЦК тримає
суспільно-політичний процес
під контролем. —
"Неформальні" організації —
перший етап.

М.Горбачов, як і всі його попередники, добре всвідомлював значення України для СРСР, кожний успіх якої "означає істотну додачу до загальнонародного багатства, зате й кожний збій у роботі особливо відчутний"¹. А тому до останніх днів свого президентства він пильно стежив за процесами в республіці, намагався будь-що утримати її в орбіті Союзу. Ставши генсеком, він, після відвідання Ленінграда, вже в червні 1985 року прибув в Україну, засвідчивши тим, що "Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд, партія й усі радянські люди високо цінують той величезний внесок, який роблять комуністи, весь народ Української РСР у розвиток та зміцнення економічної та оборонної могутності нашої батьківщини"². Щоправда, вже тоді він продемонстрував свою імперську сутність заявами на вулицях Києва про Радянський Союз як "Росію", тобто одну державу. Після цього бував тут неодноразово з візитами, не кажучи вже про відпочинки в Криму.

Проте українські вчені та публіцисти взагалі не зупиняли свою увагу на цій політичній фігурі, не звертались до проблеми під умовною назвою "Горбачов та Україна". За винятком уже згаданої публікації В.Масола, а також Б.Олійника, котрий у книзі "Два роки в Кремлі" у формі відкритого листа до М.Горбачова подає своє переосмислене бачення минулого процесу так званої перебудови, аналізує майже задзеркальну за характером і наслідками роль колишнього генсека КПРС і экс-президента СРСР, що призвела до нинішнього кризового стану, розмірковує про цілеспрямовані зарубіжні впливи на політику, яка здійснювалась командою М.Горбачова³.

Праця Б.Олійника викликала неоднозначну реакцію серед громадськості та в наукових колах. Що, втім, має своє пояснення, адже мемуари, як правило, пишуться заднім числом. Критичну оцінку вона дістала щонайперше із письменницького середовища, від "побратимів" по перу. І,

¹ Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — М., 1985. — С.139.

² Там же. — С.163.

³ Див.: Олійник Б. Два роки в Кремлі. — Київ, 1992.

слід уважати, не в останню чергу через політичну позицію Олійника. Характерними щодо цього є висловлювання Р. Іваничука — письменника, народного депутата України: "Це ренегат... Зрадив він і Драча, і Загребельного, і Павличка. Україну зрадив, бо проголосував у Москві проти нашого суверенітету. А тепер — Горбачова. Розумієте, Горбачов мені чоловік чужий, але ж існує етика. Олійник же з руки у нього їв. Він інакше не називав Раїсу Максимівну, як по-домашньому "Максимівна" — "Максимівна сказала, Максимівна послала". Розумієте? І тепер я читаю оті дурниці про Горбачова. Дурниці, бо Горбачов був імператор, а ніякий не агент ЦРУ. Що він розвалив Союз — то так, але не зробив би те Горбачов, зробив би хтось інший, бо Союз валився вже сам. Якраз Горбачов намагався будь-що його врятувати, але йому те не вдалося. Союз розпався. А Боря залишився, ну, як кажуть у нас на Підкарпатті — як... на щидилку. І що йому із звання академіка, і що йому з усіх премій — Ленінської і "Государственной", коли "государства" нема. І Ленін упав з п'єдесталу. То ж Боря тепер злий, адже йому так добре жилося в тій імперії! А зараз зле стало: він втратив всі позиції, які завоював своїм пристосовницьким життям. І він тепер ополчився на Горбачова — і це вже його остання зрада"¹.

Зрозуміло, що Б.Олійник відкидає усі ці звинувачення. Зокрема, на закиди щодо дружніх стосунків з родиною Горбачових каже: "Запам'ятайте: в цієї людини ніколи не було друзів"². І, як пояснює він, до написання зазначеної книги його спонукали два чинники. Перший — висловлювання М.Горбачова в тому плані, що в свій час де Голль, опісля деякої паузи в політичній кар'єрі, знову повернувся до політики. Його натяк, що він не проти наслідувати цей приклад, тобто знову стати до керма держави "після того, що трапилося". Другий — гостре відчуття власної провини через те, що своєчасно не роздивився руйнівної суті цієї

¹ Іваничук Р. "Вдруге в неволю не ліду..." // Київ. — 1993. — № 2. — С.5.

² Борнс Олейник — о Михаиле Горбачеве, жизни и политике // Радуга. — 1993. — № 1. — С.26.

людини, йшов за подіями, а не наперекір їм, і зазізнівся з витвержуючими словами правди¹. Б.Олійник сподівається, що в головних засновках він не помилився. На розвиток його книги стали з'являтися поодинокі публіцистичні статті². Окремі штрихи до вивчення окресленого питання містяться у дослідженнях з сучасної тематики³.

М.Горбачов, очевидно, не міг не рахуватися не тільки з тим, що республіка давала майже п'яту частину національного доходу, більше чверті видобутку вугілля, більше третини сталі та прокату, значну частину продукції сільськогосподарства, але й з такою особистістю, як В.Щербицький. Він був першим секретарем ЦК Компартії України від 1972 року і його позиція багато в чому визначала обстановку в республіці. Тоді як перші особи з інших республік пішли з посад значно раніше, В.Щербицький ще чотири роки не лише керував Україною, але й активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення того ж М.Горбачова та його прихильників. Попри те, що від квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС десятки разів називалися "точні" дати його виходу на пенсію.

Цьому, з мого погляду, є свої пояснення. По-перше, В.Щербицький мав міцні позиції у республіці завдяки розстановці на ключових посадах надійних і відданих йому людей та усуненню тих, хто вважався висуванцем П.Шелеста. До XXV з'їзду Компартії України (1976 рік) він майже повністю змінив склад Політбюро ЦК Компартії України. Із 10 його членів, котрі були обрані на XXIV з'їзді КПУ (1971 рік), лишилося тільки п'ятеро, з п'яти кандидатів у члени Політбюро — лишень один (секретар ЦК Я.Погребняк). Те ж саме було пророблено на рівні міністерств та областей.

¹ Див.: Там же. — С.27.

² Див., наприклад: *Биковський М.* Остання помста останнього генсека // Київський вісник. — 1992. — 16 жовтня.

³ Див., наприклад: *Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Український історичний журнал. — 1991. — № 12. — С.3 — 15; *Курносюк Ю.О.* Насилля — головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С.3 — 18.

В. В. Щербинский на субботку

Щоправда, в цьому згодом "допоміг" Ю.Андропов, котрий, прийшовши до влади, влаштував грандіозну чистку на Олімпі радянської влади — в апараті ЦК та у Раді Міністрів, вигнавши з насиджених місць понад третину високопоставлених чиновників. Водночас він потрусив його провінційну основу: із 150 обласних партійних бонз було вигнано 47. В Україні, батьківщині Л.Брежнєва, із 25 провінційних перших секретарів обкомів партії було замінено 9, а в Казахстані із 20 — 7¹.

Сам В.Щербицький перебував на посаді першого секретаря ЦК Компартії України понад 17 років, тоді як на решту 16 керівників республіканської парторганізації за всю її історію припадало 56 років. Своїм наступником у Раді Міністрів В.Щербицький "зробив" О.Ляшка (той до цього від 1969 року очолював Президію Верховної Ради УРСР), котрий обіймав посаду голови Ради Міністрів понад п'ятнадцять років. На місце ж Голови Президії Верховної Ради в липні 1972 року перемістив І.Грушецького — голову Комітету партійного контролю Компартії України. Щоправда, той протримався недовго і в червні 1976 року був замінений "дніпропетровцем" О.Ватченком. Після смерті О.Ватченка в листопаді 1984 року на зміну йому в січні 1985 року прийшла В.Шевченко.

У червні 1993 року головний редактор "Української газети" мав тригодинну розмову з колишнім членом Політбюро ЦК Компартії України, головою Ради Міністрів УРСР О.Ляшком, у ході якої той детально розповів про свій трудовий шлях. Зокрема, він повідомив, що історія призначення його головою Ради Міністрів є надзвичайно складною. І для початку О.Ляшко пригадав інтерв'ю П.Шелеста "Аргументам и фактам", де той розповідав про своє обрання першим секретарем ЦК Компартії України на альтернативних засадах. "Тоді Хрущов викликав одразу трьох секретарів обкомів... Його — з Київського обкому, Соболя — з Харкова і мене — з Донецька. Микита Сергійович, — розповідає

¹ Див.: Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева. — С.175.

О.Ляшко, — вів розмову з кожним з нас і потім розподілив, куди кого поставити. А до цього відбулося ще ось таке. Шелеста кореспондент "Аргументов и фактов" запитав, чому знову повернувся Щербицький на посаду голови Ради Міністрів УРСР. А Шелест відповів: у нас була пропозиція, щоб Раду Міністрів очолив Ляшко Олександр Павлович. У Москві, в ЦК, вирішили, що треба повернути Щербицького. А на Політбюро ЦК КПУ мені запропонували, і я дав згоду, мовляв, якщо довіряєте, то постараюся. Я був здатний очолити цю ланку роботи, мав чималий досвід. Шелест в інтерв'ю ще зауважив: "Я до цього часу не можу зрозуміти, як це так, на другий день ми зібralися, а Ляшко відмовився від посади голови Ради Міністрів. Може, він колись комусь розкаже про цю таємницю"¹.

Після такого вступу О.Ляшко розкрив цю таємницю. Ось у чому вона полягала: "Дзвонить мені з Москви Кириленко. Він, по суті, був другим секретарем ЦК. Хоча такої посади не було. І весело мені каже: "Здрастуй, Павловичу, ну як там у вас?" — "Та, спасибі, нічого", — відповідаю. "Ти, мабуть, знаєш, тут Шелест пропонує твою кандидатуру на голову Ради Міністрів?" — "Знаю, розмова про це була на нашому Політбюро. Попередня. Але не знаю, як там... Це ж справа уже ЦК КПРС". А Кириленко мені: "А як ти думаєш, якщо ми Володю Щербицького повернемо з Дніпропетровська на голову Ради Міністрів?". А я кажу: "А що я думаю, він працював на цій посаді, у нього є досвід. Нехай приходить. Це буде правильно"². І далі О.Ляшко додав: "Якщо я скажу: та ні, мене тут Політбюро рекомендує, це, по-перше, було зовсім не в моєму характері, наче я набиваюся на цю посаду. А по-друге, коли б я набився на цю посаду, то як би мені було працювати там, у Москві (сміється), де я входжу в номенклатуру ЦК, які б мені створили умови для праці? Тому я відмовився, коли на другий день обговорювали кандидатуру на голову Ради

¹ Героя Соцпраці треба відпрацювати // Українська газета. — 1993. — 24 червня — 7 липня.

² Там же.

Міністрів УРСР. Шелест мене запитав: "Як Ви, Олександр Павловичу, ставитесь до того, що нам іншого пропонують з Москви?". Я відповів: "Я зовсім не претендую на цю посаду"¹.

Отже, О.Ляшко фактично прискорив повернення В.Щербицького у велику політику. Проте він заперечує, що В.Щербицький, ставши першим секретарем ЦК Компартії України, на знак вдячності запропонував йому очолити уряд. "Ні, не за це, — запевняє О.Ляшко. — Він бачив, що я, працюючи у Верховній Раді, не залишив контроль над промисловістю і будівництвом, знав, як я працював у ЦК, де вів ці питання. Тому й зупинився на моїй кандидатурі, коли залишив посаду голови Ради Міністрів і став першим секретарем ЦК КПУ"².

По-друге, Україна й після квітня 1985 року, з проголошенням нового курсу, лишалася стабільною республікою, краще від інших забезпеченою продуктами та товарами повсякденного вжитку. Особливістю соціально-політичної ситуації в Україні був більш низький, у порівнянні, наприклад, з Росією, рівень активності населення. Це пояснювалося у першу чергу традиційно більш високим рівнем життя, меншою загалом люмпенізацією та більш стійкими джерелами прибутків. По-третє, В.Щербицький, у порівнянні з керівниками деяких інших республік, скажімо, Середньої Азії, вів досить скромний спосіб життя.

Нарешті, не останнє значення мало й те, що у березні 1985 року В.Щербицький, перебуваючи на чолі делегації в США, у зв'язку зі смертю К.Черненко достроково повернувся із Сан-Франциско і вчасно підтримав М.Горбачова, допоміг таким чином йому стати Генеральним секретарем ЦК КПРС. Про це він, між іншим, сказав в інтерв'ю агентству Асошіейтед Прес³. Важко гадати, що взаємодію-

¹ Там же.

² Там же.

³ Див.: Відповіді В.Щербицького агентству Асошіейтед Прес // Радянська Україна. — 1989. — 21 травня.

вало цей крок: ширість чи тверезе свідомлення розстановки сил у політичному керівництві країни. Наприклад, постанова Політбюро ЦК Компартії України "Про організацію роботи по здійсненню завдань, поставлених у виступах та розмовах Генерального секретаря ЦК КПРС товарища М.С.Горбачова під час перебування в Українській РСР 25 — 27 червня 1985 року" схиляє до останнього. У ній читаємо: перебування М.Горбачова "стало важливою подією в житті Компартії України", в його виступах "всебічно обгрунтовані стратегічні та першочергові завдання", зроблено "глибокий аналіз стану справ в економіці республіки", критичні зауваження "мають велике значення для діяльності партійних комітетів, державних і господарських органів, наукових та громадських організацій"¹. А от В.Шевченко вважає, що В.Щербицький спочатку вірив у нового генсека й лише згодом, поступово "за три роки він змінив свою думку про Горбачова на діаметрально протилежну". Але про це мало хто знав, оскільки на "відміну від Михайла Сергійовича він не мав схильності до відвертостей особистого характеру й мав тверді уявлення про партійну субординацію та людську гідність". Вона ж згадує, що під час однієї з розмов з нею В.Щербицький сказав: "Ми ще зазнаємо з ним лиха...". А на зауваження, що М.Горбачова підносять за кордоном, відказав: "А ви подумайте й зробіть висновки, чому"².

Необхідно брати до уваги й те, що Компартія України традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік. Вона єдина із республіканських компартій мала власне Політбюро, розгалужену систему добору та навчання кадрів. Обстановка в Компартії України сильно впливала на КПРС загалом і на

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1298. — Арк.10 — 11.

² Валентина Шевченко: Никому не удастся посорить меня с Украиной... С В.С.Шевченко, бывшим Председателем Президиума Верховного Совета Украины, ведет разговор первый заместитель главного редактора "Киевских новостей" Юрий Константинов // Киевские новости. — 1993. — 30 апреля.

розстановку сил в її ЦК. Компартію України відрізняло також те, що партійні керівники України нерідко нехтували престижними підвищеннями й переведеннями у Центр, воліючи за краще залишатися вдома. Це було пов'язане насамперед з розвиненою системою привілеїв та наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що стимулювала просування місцевими посадовими сходами.

Так от, В.Щербицький також не пристав на пропозицію перебраться до Москви. Про це свідчить Є.Чазов, котрий був одним з найбільш поінформованих у коридорах влади: події, пов'язані з хворобою Л.Брежнєва, стали набувати 1975 року політичного характеру. Вони широко обговорювалися не лише серед членів Політбюро, але й серед членів ЦК. При зустрічі Ю.Андропов почав перелічувати членів Політбюро, котрі за будь-яких умов підтримуватимуть Л.Брежнєва. Йому вдалося, що їх недостатньо. "Добре було б, — зауважив він, — якби до Москви переїхав з Києва Щербицький. Мені з ним незручно говорити, та й слушної нагоди немає. Чи не могли б Ви поїхати до Києва для його консультації, тим паче, що у нього щось негаразд із серцем, і водночас провести розмову, з посиланням на нас, деяких членів Політбюро, про можливість його переїзду до Москви.

...Після консультації я розповів йому про стан здоров'я Брежнєва та виклав прохання його друзів про можливий переїзд до Москви. Широ стривожений Щербицький відповів не відразу. Й лише згодом сказав: "Я здогадувався про те, що Ви розповіли. Але гадаю, що Брежнєв сильна людина й вийде із цього стану. Мені його широко жаль, але в цій політичній грі я брати участь не хочу"¹.

Є й інша версія, хоча вона досі не має офіційного підтвердження: 1975 року у Л.Брежнєва визріло остаточне рішення про заміну О.Косигіна на посаді голови Ради Міністрів СРСР. Вибір припав на В.Щербицького, про що він мав з ним таємну розмову й отримав його згоду. В.Щербицький розповів про це лише одній людині —

¹ Чазов Е. Здоровье и власть. — М., 1992. — С.137 — 138.

другому секретареві ЦК Компартії України І.Лутаку, бо планував рекомендувати його замість себе. Останній нібито не "втримав" інформації, й вона дійшла аж до О.Косигіна. Той зажадав пояснень від Л.Брежнєва. Злякавшись, що О.Косигін може знайти підтримку у деяких впливових членів Політбюро, Л.Брежнєв зателефонував при ньому до В.Щербицького. Вичитав його за незрозумілі "чутки" й безпідставні "плітки", поставив вимогу: розібратися й покарати винних. 30 січня 1976 року Пленум ЦК Компартії України однострійно увільнив І.Лутака й відіслав його секретарювати до Черкаського обкому партії¹, де той працював понад 12 років і 1988 року вийшов на пенсію.

Непохитність керівної еліти України стала однією з вагомих підстав для поширення тверджень: республіка — заповідник застою. Й справді, хоча з проголошенням "згори" курсу на перебудову люди стали дивитися на багато речей зовсім іншими очима, бачити те, чого раніше не помічали, й сумніватися в тому, що донедавна вважалося само по собі зрозумілим, хоча з'явився особливий попит на особистостей, реальний шанс кожному відчутти себе посправжньому "свідомим історичним діячем", для України певний час (майже три роки) характерним було переважання виконавчого "синдрому", а за головний спонукальний мотив до дії правила команда "згори". Це створювало тим самим перепони на шляху прогресивної тенденції до вивільнення свідомості від старих уявлень про "вождів" та "гвинтиків", "вождів" і "мас" в історії.

Керівництво України неухильно виконувало "маневри" центру по здійсненню перебудови, в історії якої В.Согрін розрізняє чотири періоди: перший — березень 1985 — січень 1987 року, проходив під гаслом "більше соціалізму"; другий — 1987 — 1988 роки, мав новий лейтмотив — "більше демократії"; третій — 1989 — 1990 роки, період розмежувань і розколів у таборі перебудови; четвертий етап

¹ Див.: *Табачник Д.* Останній з мотікан застою... Політичний портрет // *Ранок.* — 1991. — № 5. — С.25.

збігся з 1991 роком і ознаменувався різкою зміною співвідношення сил на користь радикально-реформаторських угруповань, приходом їх до влади та початком з'єднання ідейно-політичної революції з радикальними соціально-економічними перетвореннями¹.

Спочатку це була спроба прискорення розвитку існуючої системи без зміни її соціально-політичних засад, а лише за рахунок запровадження системи державного приймання продукції, приведення у дію механізму науково-технічної революції, активізації виробників на ґрунті Закону про трудові колективи, реорганізації управлінських структур, розв'язання соціальних проблем через проголошення ввіч нереальної програми "Житло-2000", кампанію по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом тощо. Остання заслуговує на особливу увагу, позаяк вона є одним із найбільш яскравих прикладів некомпетентного підходу до серйозних соціальних питань. До речі, це була перша крупна акція загальнодержавного рівня нового політичного керівництва, в якій воно зазнало нищівної поразки. Проте навіть розуміючи всю абсурдність "кавалерійських" підходів до її реалізації, керівництво республіки все ж слухняно вживало відповідних заходів та старанно контролювало їх виконання. Лише впродовж двох років (1985 та 1986) це питання чотири рази розглядалося в ЦК Компартії України. Наприклад, у постанові секретаріату 19 лютого 1986 року зазначено, що за червень — грудень 1985 року кількість крамниць, що реалізують спиртні напої, зменшилася на 45 відсотків. Здано й вилучено 418 тисяч самогонних апаратів. Виявлено та притягнуто до відповідальності 1,1 млн порушників антиалкогольного законодавства, в тому числі 12,6 тис. членів і кандидатів у члени партії².

Було вирубано десятки тисяч гектарів виноградників (за 1986 — 1989 роки — 60 тисяч га), зруйновано виробництво цінних вин, що зажили світової слави. Цілі райони та

¹ Див.: Согрин В. Перестройка: итоги и уроки // Общественные науки и современность. — 1992. — № 1. — С.133.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1298. — Арк.10.

області оголошувалися "зонами тверезості", де заборонялася будь-яка торгівля спиртними напоями й навіть пивом. Такий бездумний підхід, зрозуміло, дав лише тимчасовий ефект і стимулював інші негативні процеси. Різко зросли самогонування, спекуляція спиртом. Лише за 5 місяців 1986 року в нетверезому стані було скоєно 11 тис. злочинів¹. Суспільство наочно відчуло все страхіння наркоманії та токсикоманії. На початку 1986 року в Україні вже було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, у тім числі в Дніпропетровській області — 8,3 тис., в Донецькій — 2,1, в Одеській — 2,0, в Миколаївській — 1,4, в Криму — 1,2 тис. Дві тисячі юнаків (за попередніх п'ять років) визнані непридатними до військової служби через уживання наркотиків. 1985 року за злочини на ґрунті наркотиків було засуджено 6,5 тис. чоловік. А на середину 1987 року в республіці на обліку вже перебувало близько 28 тис. наркоманів. Показник поширення цієї хвороби в Україні перевищував середньосоюзний у 1,5 раза, а показник захворювання — у 2,4 раза².

Зокрема, у Кримській області було виявлено 1420 осіб, котрі вживають наркотичні речовини. Кількість злочинів, пов'язаних з наркотиками, зросла тут від 164 1985 року до 422 1986 року³. В Одеській області на обліку перебувало 2228 осіб, з них 1783 — мешканці Одеси. Проведений у місті аналіз показав, що наркоманія є молодіжною проблемою (414 осіб — віком до 18 років, 1114 — від 18 до 28 років). 431 чоловік з-поміж тих, хто вживав наркотики, — молодь, яка навчається: у технікумах — 20, у школах — 77, у профтехучилищах — 334⁴.

І хоча всі області рапортували про зменшення наполовину й більше реалізації спиртних напоїв, пияцтво процвітало, особливо на виробництві, збільшилась кількість

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1545. — Арк.24.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1307. — Арк.56; Спр.1554. — Арк.34.

³ Див.: Російський центр збереження, вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ). — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2533. — Арк.34.

⁴ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2674. — Арк.292.

злочинів, скоєних у нетверезому стані. Однобічний адміністративний підхід до боротьби з пияцтвом та алкоголізмом призвів до розповсюдження в містах самогоніваріння, спекуляції спиртними напоями, збільшення попиту на косметично-парфумні та інші спиртомісткі товари, а надто на цукор. Так, у Львівській області продаж цукру населенню збільшився у 1,5 — 2 рази¹, у Кримській області — на 114 тонн².

Бюро Одеського обкому Компартії України на своєму засіданні 5 листопада 1988 року змушене було визнати: скорочення торговельної мережі, обмеження та інші заборонні заходи, не підкріплені копіткою індивідуальною виховною роботою, не лише не дали бажаних результатів, а й призвели до багатьох небажаних наслідків — зростання самогоніваріння, великих черг за спиртним, перетворення його на предмет підвищеного попиту, спекуляції, розповсюдження наркоманії. 1988 року в області зареєстровано 130 випадків отруєння алкоголем та його сурогатами, які скінчилися смертю³.

Значною мірою підірвана сировинна база виновиробництва. Площа виноградників зменшилася до 54 проти 61 тисячі гектарів 1985 року. Середньорічна закупівля винограду у населення в XI п'ятиріччі становила 37,7 тис. тонн, а за три роки поточної — лишень 1,2 тис. тонн. Утрати в товарообороті області сягнули майже 200 млн крб⁴.

Величезних збитків зазнала економіка республіки. Її бюджет утратив 10 млрд карбованців (у тодішніх цінах). У роздрібному товарообігу утворилася "дірка" в 13 млрд карбованців. Усі розуміли абсурдність цієї кампанії, проте ніхто не хотів брати на себе відповідальність. Під час перебування 1987 року М. Горбачова в Криму на відпочинку намагалися лише умовити його хоча б пиво не включати до переліку заборонених алкогольних напоїв. Він, зі слів

¹ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2593. — Арк.63.

² Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2536. — Арк.150.

³ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2517. — Арк.211.

⁴ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2517. — Арк.212.

В.Масола, начебто погодився, але далі розмов справа не пішла. Навіть коли під час аварії на Чорнобильській АЕС ученими була висловлена рекомендація видавати ліквідаторам для профілактики по 100 — 150 грамів горілки, Є.Лігачов відреагував негативно: "Не будемо порушувати постанови Центрального Комітету"¹.

Лише 1988 року прем'єр М.Рижков дозволив збільшити виробництво горілки в Україні у два рази. До цього спонукало зростання повсякденного незадоволення людей. Необґрунтовані обмеження й заборони призвели до великих черг за спиртним, перетворення його на предмет підвищеного попиту. Тільки за перше півріччя 1988 року в республіці було зареєстровано 5,4 тис. випадків отруєння алкоголем та його сурогатами, що призвели до смерті (за цілий 1987 рік — 3,8 тис. випадків). Виявлено 122,2 тис. осередків самогоніваріння, взято на облік 24 тис. підлітків, що вживають алкоголь. "Прозріння" ж керівництва коштувало додаткових витрат. Достатньо сказати, що з 3751 підприємства й виробництва, що раніше виробляли спиртні напої, за 1985 — 1988 роки було перепрофільовано 571. Площа виноградників зменшилася на 38 тис. гектарів. З виновиробництва за два останніх роки пішла п'ята частина фахівців².

За умов системи, що тоді функціювала, всі важливі рішення, які належали до компетенції республіки, ухвалювалися в ЦК Компартії України. Він постійно тримав у полі зору різні аспекти життя суспільства, роботу провідних галузей економіки, продовольчого постачання населення, житлового та соціально-культурного будівництва. Будь-яке більш-менш принципове питання обов'язково погоджували в ЦК. Для того, щоб дати уявлення, наведемо приклад з узгодженням порядку денного шостої сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання: в обговоренні першого й другого питання візьмуть участь 16 промовців, 15 хвилин

¹ *Масола В.* Упущенный шанс... — С.26.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1769. — Арк.11, 12.

відводиться на "відповіді на можливі запити депутатів. Прийняття постанов по запитах"¹.

При всьому цьому незмінним лишається принцип "кадри вирішують усе". Йде інтенсивна заміна кадрів, хоча спочатку вона істотно не зачіпає вищої керівної ланки. Так, якщо 1985 року з різних причин було змінено 925 працівників номенклатури ЦК (11,4%), то 1986 року номенклатура ЦК оновилася вже на 12,3 відсотка (931 працівник). А всього в ній налічувалося 8134 посади². Тоді ж уперше було вказано на те, що 55 працівників звільнені за невиконання своїх обов'язків, а 22 — як такі, що скомпрометували себе. У відповідності до настанов XXVII з'їзду КПРС ухвалюється рішення розширення практики пересування кадрів по горизонталі.

Про ефективність такої політики наочне уявлення дають приклади з виступу другого секретаря ЦК Компартії України О.Титаренка на розширеному засіданні Політбюро 14 жовтня 1986 року: "Візьмемо Волинську область. Тут облагопром став, по суті, гніздом для "штрафників". Сюди було направлено 9 чоловік з партійними стягненнями, з них — 3 за зловживання службовим становищем, два — за пияцтво. Результат: 7 чоловік із апарату облагопрому притягнуті до відповідальності... Миколаївська область. За минулу п'ятирічку тут змінилось 23 перших, 35 других, 19 секретарів райкомів та міськкомів. За цей період другі секретарі Березнеговатського та Баштанського райкомів партії мінялись відповідно 3 — 4 рази. Причому така змінюваність не дала ніякого результату"³. Зокрема, не зменшилась паперотворчість, якій було оголошено війну. За 8 місяців 1986 року лише міністерства та відомства республіки видали письмових розпоряджень, постанов та директив 665600. Це по 3892 щодня. "Товариші, це вже

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1570. — Арх.10, 11.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1328. — Арх.48.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1379. — Арх.11.

межа, це ж фабрика по виданню декретів"¹, — констатував на згаданому засіданні В.Щербицький.

Стабільність же у вищому ешелоні влади пояснювалась, між іншим, "складностями з забезпеченням досвідчених і молодих працівників на більш високому рівні керівництва"². Щоправда, ще в лютому 1986 року секретарем ЦК Компартії України з питань ідеології став маловідомий до цього секретар Харківського обкому партії В.Івашко. За словами деяких колишніх високопоставлених партпрацівників, В.Щербицький відхилив тоді пропозицію про висунення на секретарство завідувача відділу пропаганди та агітації Л.Кравчука. Майже відразу ж Політбюро ЦК Компартії України схвалило рішення (20 лютого) "рекомендувати кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання, замість вибулого, по Комсомольському виборчому округу № 534 Харківської області товариша Івашка В.А. — секретаря ЦК Компартії України"³. Це ще один штрих до уявлення про механізм здійснення влади в Україні у нещодавньому минулому. Відповідна посада автоматично забезпечувала її носієві депутатський мандат, який у свою чергу був доважком до відповідних посад.

Порушив цю стабільність січневий (1987 р.) Пленум Центрального Комітету КПРС, на якому обговорювалося питання "Про перебудову та кадрову політику". У зв'язку з цим доречно навести думку В.Масола про те, що саме після "названого Пленуму на політиці вищого радянського керівництва (за збереження зовнішнього декору) позначився й почав посилюватися політичний дрейф у бік утвердження в країні буржуазних порядків"⁴.

З посади першого секретаря Львівського обкому партії в березні 1987 року був звільнений "за послаблення керівництва і допущені в роботі серйозні недоліки" В.Добрик, котрий перебував на цій посаді від 1973 року. Цьому

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1376. — Арк.6.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1328. — Арк.46.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1301. — Арк.13.

⁴ Масол В. Упущений шанс... — С.22.

передувала постанова ЦК КПРС від 3 лютого 1987 року "Про результати перевірки листів, що надійшли з Львівської області". Проте в заяві він пише інше: "У зв'язку з погіршенням стану здоров'я прошу перевести мене на пенсію та порушити клопотання перед ЦК КПРС про виділення квартири в м.Москва"¹. На його місце переводиться секретар ЦК Компартії України Я.Погребняк. Секретарем ЦК стає С.Гуренко, котрий до цього працював заступником голови Ради Міністрів УРСР. У характеристиці з цього приводу, підписаній В.Щербицьким, зокрема зазначається, що він "правильно розуміє завдання перебудови, принципово оцінює досягнуті результати, самокритичний"². 1986 року С.Гуренко нагороджується орденом Жовтневої Революції "за багаторічну плідну працю в партійних і радянських органах та у зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня народження", а до цього він уже мав три ордени Трудового Червоного Прапора та медалі.

У березні цього ж року увільняють від обов'язків першого секретаря Дніпропетровського обкому партії В.Бойка за грубі порушення в роботі. У Дніпропетровськ направляється В.Івашко, котрого, судячи із подання до ЦК КПРС за підписом В.Щербицького, "відрізняють уміння створювати ділову, творчу обстановку в колективі, постійно спиратися на кадри, широкий актив, націлювати їх на вирішення поставлених завдань"³. Зауважимо, що це вміння досі було відзначене лише орденами Трудового Червоного Прапора та Дружби Народів й двома медалями. Слід додати й те, що В.Івашко рекомендовано Політбюро ЦК Компартії України на посаду першого секретаря обкому в квітні, а вже 12 травня ухвалено рішення Політбюро рекомендувати його кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР по Новомосковському виборчому округу № 431 Дніпропет-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1510. — Арк.4; Спр.1512. — Арк.14.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1509. — Арк.27.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1523. — Арк.59.

ровської області¹. Воно й зрозуміло, бо за посадою перший секретар обкому мав бути союзним депутатом.

Місце ідеолога ЦК займає Ю.Єльченко — перший секретар Київського міськкому партії. Це рішення офіційно обґрунтовувалося тим, що він “пройшов велику школу комсомольської, партійної та державної роботи... Легко оволодіває увагою аудиторії, користується авторитетом серед партійного, радянського активу, науково-технічної і творчої інтелігенції м.Києва та республіки”². Існує й інша версія: В.Шербицький вивів Ю.Єльченка, котрого підтримував, з-під удару напередодні розгляду в ЦК КПРС діяльності міської парторганізації по здійсненню перебудови.

В липні 1987 року до Політбюро ЦК Компартії України із заявою звертається О.Ляшко. “Відаючи собі звіт в тому, — стверджується в ній, — що сил залишилось мало, особливо після багаторазово перенесених запалень легенів, що я не зможу з енергією, як раніше, виконувати покладені на мене обов'язки, прошу звільнити мене від посади голови Ради Міністрів УРСР та перевести на пенсію за станом здоров'я”³. При цьому наголосив, що “усім серцем поділяє переміни в житті партії, започатковані квітневим Пленумом ЦК КПРС та XXVII з'їздом партії”⁴. 9 липня Політбюро

О.Ляшко — голова Ради Міністрів України

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1530. — Арк.12.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1523. — Арк.60.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1547. — Арк.9.

⁴ Там же.

ухвалило рішення: рекомендувати Верховній Раді УРСР увільнити О.Ляшка від обов'язків голови Ради Міністрів у зв'язку з виходом на пенсію та затвердити на цій посаді В.Масола, увільнивши його від обов'язків заступника голови Ради Міністрів, голови Держплану¹. В документах до ЦК КПРС з цього приводу зазначалося, що "увагу т.Масола В.А. звернено на необхідність підвищення рівня роботи Президії Ради Міністрів республіки по перебудові управління економікою. Рекомендовано виявляти більшу наполегливість та послідовність у вирішенні питань розвитку агропромислового комплексу республіки і соціальної сфери"². Невдовзі В.Масола було переведено з кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України. Зауважу, що на цей час він уже був увінчаний високими урядовими нагородами: два ордени Леніна, ордени Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Знак Пошани, медалі, лауреат Державної премії УРСР.

Перехід В.Масола у найвищий ешелон влади відкрив шлях до кар'єри В.Фокіну. 15 липня Політбюро дало "добро" на затвердження його заступником голови Ради Міністрів, головою Держплану республіки. В.Щербицький підписав блискучу характеристику на нього, в якій, зокрема, наголошувалося, що він "глибоко знає економіку та планування народного господарства"³. За це, очевидно, й були отримані ним нагороди: два ордени Трудового Червоного Прапора, орден Знак Пошани, три медалі. Як негатив називалося те, що "інколи допускає категоричність у судженнях"⁴. А заступник голови Держплану В.Попов відмітив ще й те, що "інколи виявляє нестриманість у стосунках з підлеглими"⁵.

Водночас відбувалися й інші, менш помітні кадрові зміни. Наприклад, у березні 1987 року увільнено першого секретаря Ворошиловградського обкому партії Б.Гончаренка, першим секретарем Тернопільського обкому партії призначено В.Острожінського, котрий до цього працював

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1545. — Арк.2.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1547. — Арк.12.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1550. — Арк.37.

⁴ Там же.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1550. — Арк.40.

В.Івашко, В.Масол, В.Щербицький (зліва направо)

другим секретарем обкому партії на Житомирщині. Саме йому судилося стати останнім секретарем ЦК Компартії України з питань ідеології. У червні Політбюро увільнило З.Ковальчука з посади першого секретаря Волинського обкому партії як такого, що "не справився зі своїми обов'язками"¹.

Загалом, як зазначалося на січневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України, після XXVII з'їзду змінилося 1912 працівників, затверджуваних ЦК, у тім числі 110 як таких, що не справилися з роботою. Наголошувалося на серйозних змінах у верхньому ешелоні управління: крім голови Ради Міністрів, були замінені 5 його заступників, 7 міністрів, 6 голів держкомітетів². А впродовж 1988 року було замінено 36 секретарів обкомів, у тім числі 8 перших, 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, 6 перших керів-

¹ ЩАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1540. — Арк.14.

² Див.: Звіт Політбюро ЦК Компартії України про роботу по керівництву перебудовою. Доповідь В.В.Щербицького на Пленумі ЦК 22 — 23 січня 1988 року // Комунист України. — 1988. — № 2. — С.28.

ників міністерств та відомств республіки¹. Проте кадрові пересування, як і законодавче введення виборності господарських керівників усіх рівнів — від майстрів до генеральних директорів об'єднань, а також партійних працівників, не сприяли появі нових яскравих особистостей, не вплинули істотно на командно-адміністративну систему. Й насамперед тому, що вони відбувалися здебільшого за рахунок переміщення, перетасування номенклатурних осіб. Як наслідок, у вищі ешелони влади фактично не було припливу свіжих сил, людей, котрі могли б по-новому й більш об'єктивно сприймати суспільно-політичні процеси та соціально-економічні реалії. Зауважимо, що хоча наприкінці 1987 року номенклатура ЦК Компартії України була істотно зменшена, проте в ній залишалося понад 5200 посад². Не могла бути ефективною за цих умов і персональна критика, яка розпочалася з січневого (1988 р.) Пленуму ЦК Компартії України, де розглядався звіт Політбюро про роботу по керівництву перебудовою. У доповіді В.Щербицького вперше були розкритиковані всі члени Політбюро, секретарі та завідувачі відділів ЦК, члени уряду та Президії Верховної Ради. "Критикував" він і себе за те, що не зумів "повною мірою добитись, щоб кожен член Політбюро, відділ ЦК швидше зживали застарілі, малоефективні форми роботи і відповідали за стан справ на дорученій ділянці без зніжок на об'єктивні труднощі"³. Було вказано й на низку недоліків у діяльності відділу пропаганди та агітації ЦК на чолі з його завідувачем Л.Кравчуком та на необхідність "глибше і гостріше аналізувати роботу редакцій, надавати їм більше допомоги у поглибленні перебудови"⁴.

Аналіз діяльності ЦК Компартії України, його лідерів дає підстави для висновку, що, як і раніше, в перші перебудовні роки вони виступали не як політична організація та полі-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арх.68.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1563. — Арх.185.

³ Звіт Політбюро ЦК Компартії України про роботу по керівництву перебудовою. Доповідь В.В.Щербицького на Пленумі ЦК 22 — 23 січня 1988 року // *Комуніст України*. — 1988. — № 2. — С.31.

⁴ Там же. — С.25.

тичні діячі, а переважно як державно-господарський орган і державно-господарські керівники. Для підтвердження цього наведемо такий факт: 1986 року Політбюро та Секретаріат ЦК ухвалили 1121 постанову, з них лише 23 — з ідеологічних питань (1985 року — 16)¹. Не набагато більше їх було 1987 року. Щоправда, на це є пояснення: керівна еліта партії сформувалася за системи, коли не було потреби в знанні реальної психології мас, бо нав'язуваній нею стилі управління виключав необхідність уваги до настроїв "низів". Маючи у своєму розпорядженні дійовий пропагандистський та репресивний апарати, вони мали можливість маніпулювати настроями, використовуючи лише ті з них, які вважали зручними й вигідними для себе. У зв'язку з цим досить симптоматичною була оцінка роботи Івано-Франківського обкому партії на Політбюро ЦК Компартії України 9 червня 1987 року: поверхові зміни сприймаються низкою партійних комітетів як серйозні перетворення, а обком партії не завжди вловлює подібні настрої, не дає своєчасної оцінки поспішним висновкам². Ця "хвороба" була властивою для більшості парторганізацій республіки.

З іншого боку, суспільно-політичне життя в республіці на старті перебудови фактично не відмічене дискусіями навколо генеральної лінії партії. Йшлося лише про те, як краще досягти її цілей. Передова частина суспільства виявила готовність включитися в колективний пошук шляхів і методів розв'язання поставлених завдань. Більше того, ця готовність виступала як суспільно необхідна потреба. Про що, зокрема, засвідчив IX з'їзд письменників України (червень 1986 року). Спрямованість його добре передав у своєму виступі на заключному засіданні О. Гончар: "Промова члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В.В.Шербицького, привітання з'їздові письменників Центрального Комітету Комуністичної партії України стали своєрідним камертоном роботи з'їзду, а вся його робота проходила під знаком XXVII з'їзду партії, який дав нам, тут не раз говорилось, урок правди, відвертості,

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1196. — Арк.20, 35; Спр.1288. — Арк.23.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1539. — Арк.15.

урок совісті"¹. Хоча виступ В.Щербицького, треба сказати, містив переважно звичні настанови письменникам: "перш за все ретельно звірити свою діяльність з суттю і духом Політичної доповіді ЦК, рішень з'їзду, визначити, як сказав В.Маяковський, місце поета в робочому строю"².

Дисонансом прозвучали на цьому письменницькому зібранні хіба що розмірковування І.Драча, його заява, що "ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо"³. А також порушена О.Гончаром проблема мови, яка, за його словами, "після всіх царських заборон, у загравах Жовтня здобула собі право на життя, засвідчивши справжню гуманістичну сутність ленінського вчення"⁴. При всій обтічності та дипломатичності формувань, знову було поставлене питання про її захист та розвиток, що на деякий час визначило спрямованість ініціативи та активності творчої та наукової інтелігенції, стимулювало їхню громадську активність. Влітку 1987 року Пленум Правління Спілки письменників України, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя йде рідна мова, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту. До Президії Верховної Ради УРСР було відправлено відповідний лист за підписами Ю.Мушкетика, Б.Олійника, Д.Павличка. На партійних зборах письменників у червні того ж року О.Гончар повідомив, що група літераторів звернулася до керівництва Спілки письменників РРФСР з проханням, щоб у статуті про школу було записано, що в школах національних республік і областей є обов'язковим вивчення двох мов — рідної та російської. "Що це значить — вибір вивчення мови за бажанням батьків? — обурювався він. — Це не по-ле-

¹ Виступ О.Гончара на заключному засіданні IX з'їзду письменників республіки // Літературна Україна. — 1986. — 22 липня.

² Промова В.В.Щербицького на IX з'їзді письменників України // Літературна Україна. — 1986. — 12 червня.

³ Виступ І.Драча на IX з'їзді письменників України // Літературна Україна. — 1986. — 19 червня.

⁴ Вступне слово О.Гончара // Літературна Україна. — 1986. — 19 червня.

О. Горнов

нінськи, не по-партійному, не по-інтернаціоналістськи ставити так питання, це йти на ліквідацію мови нашого народу"¹.

XXVII з'їзд КПРС, а затим — святкування 70-річчя Жовтня, на яких до незвичного відверто було сказано про деякі сторінки вітчизняної історії, відкрили можливості для більш-менш об'єктивного дослідження подій далекого й більш близького минулого, "розшифрування" цілої низки "білих плям" для відживлення зв'язків народу з його історією, які, за влучним висловом Ю.Мушкетика, так "шпарко підрубували деякі лісозаготувачі від ідеології, науки та літератури"². З проголошенням курсу на гласність більш гостро починають ставитися національні проблеми, питання про трагічні сторінки нашої історії, зокрема колективізацію та голодомор 1932 — 1933 років, репресії 1937, 40-х років, про період, що дістав назву застійного. Особливого звучання набуває тема Чорнобилю та його наслідків.

Звернення до них, по-перше, не лише активізувало діяльність творчої інтелігенції, але й пробудило до громадсько-політичного життя широкі верстви населення; по-друге, сприяло формуванню групи людей, які, пройшовши школу створення та спрямування діяльності самодіяльних формувань, що почали заявляти про себе в цей період, постали невдовзі на політичній арені як помітні політики, а деякі стали й державними діячами. Проте громадська ініціатива майже до кінця 1988 року практично не виходила за межі офіційної політики. Більше того, вона значною мірою йшла на розвиток рішень ЦК Компартії України або ж "підштовхувала" його до прийняття таких рішень, що відповідали громадським настроям. Серед них — заходи по розширенню сфери вживання української мови, реабілітації репресованих або незаслужено забутих людей та імен, дослідженню й висвітленню "білих плям" в історії України.

У липні 1987 року Політбюро розглянуло питання "Про заходи по реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду

¹ Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.108. — Арк.127.

² Вступне слово Ю.Мушкетика на Республіканській творчій конференції "Великий Жовтень. Перебудова. Література" // Літературна Україна. — 1987. — 31 грудня.

партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС в сфері національних відносин, посиленню інтернаціонального і патріотичного виховання населення". До певної міри його постановку стимулював, очевидно, лист до ЦК Компартії України О. Гончара, до думок котрого В. Щербицький прислуховувався. У доповідній з цього приводу за підписами, зокрема, Ю. Єльченка та Л. Кравчука наводилася цікава статистика. Виявляється, що лише в номенклатурі ЦК дотримувалося співвідношення до національного складу населення республіки. Натомість серед науково-педагогічних кадрів Мінвузу УРСР українці склали 53,3 відсотка, росіяни — 40,9 відсотка, серед науковців Академії наук — відповідно 56,8 та 36,0 відсотка. Російською мовою навчалася майже половина учнів.

У 1976 — 1986 роках кіностудіями республіки було створено 200 художніх фільмів і 126 з них дубльовані українською мовою. Проте наклад фільмокопій українською мовою становив лише 13 відсотків від їхньої загальної кількості. У діючому фільмофонді налічувалося 16917 копій художніх фільмів російською і 1783 — українською мовою.

Впродовж XI п'ятирічки було видано 42336 назв книг та брошур накладом 758436,1 тис. примірників, у тім числі українською мовою 10264 назви (24,2%), російською — 72,5 відсотка. Питома вага суспільно-політичної літератури українською мовою складала 34,7 відсотка, російською — 60,0 відсотка, іншими мовами — 5,3 відсотка; науково-технічної українською мовою — 12,8 відсотка, російською — 86,0 відсотка, художньої та дитячої — відповідно 69,8 та 26,2 відсотка, навчальної — відповідно 38,3 та 44,0 відсотка.

Обсяг власних передач республіканського телебачення складав українською мовою 52 відсотки, російською — 48, радіомовлення — відповідно 86 та 14 відсотків. На національних мовах (молдавській та угорській) готували випуски новин лише три районних радіоредакції, велися теле- й радіопередачі загальним обсягом 14,5 години на тиждень.

У республіці видавалося 1789 газет, з них українською мовою 1291, російською — 486, 107 журналів (відповідно 51 і 56), 95 видань журнального типу (відповідно 49 і 46)¹.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1556. — Арк.38 — 43.

На цій підставі констатувалося, що громадськість правильно ставить питання національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- й радіопередач, газет та журналів. Партійним та радянським органам доручалося здійснення цілого комплексу заходів для виправлення такого становища. Але водночас висловлювалося застереження щодо вимог "оголосити українську мову державною та відмовитись у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання"¹. А саме про це йшлося на пленумі Спілки письменників України в червні 1987 року, в низці виступів на з'їзді вчителів, театральних діячів, що знайшло відображення у листі Спілки письменників до Президії Верховної Ради УРСР². Політбюро звернуло увагу партійних організацій творчих спілок, культурно-освітніх установ на те, що вони "не завжди займають принципову позицію у ставленні до ненаукових тлумачень двомовності, суб'єктивних оцінок деяких фактів і особистостей в історії української літератури та мистецтва, недостатню увагу приділяють зміцненню партійно-класових переконань у письменників, художників, композиторів, діячів театру та кіно"³.

Не менш цікава й гостра статистика наводилася на засіданні бюро Київського міського партії 8 жовтня 1987 року при обговоренні питання "Про роботу партійних організацій міста по реалізації настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посиленні інтернаціонального та патріотичного виховання населення": за останні 10 років кількість школярів у класах з українською мовою навчання зменшилась від 36,5 до 21,7 відсотка. У більшості вузів міста навчання ведеться російською мовою. Навіть у Київському університеті за останні 10 років викладання українською

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1556. — Арк.29.

² Див.: Пленум правління Спілки письменників України "Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих" // Літературна Україна. — 1987. — 9 липня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1556. — Арк.53.

мовою скоротилося вдвічі. Зараз тут національною мовою вивчають половину суспільних, 40 відсотків гуманітарних та 30 відсотків природничих дисциплін. На історичному і юридичному факультетах питома вага викладачів, які проводять заняття українською мовою, становить відповідно 20 і 10 відсотків. У педагогічних училищах міста до 70 відсотків лекцій читають російською мовою. У бібліотеках тільки четверту частину фонду складають книжки українською мовою. Із 11 театрів Києва лише два повністю працюють і ще у трьох йдуть окремі вистави українською мовою¹.

Дискусіям навколо сфери застосування української мови значна увага була приділена на жовтневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Й не в останню чергу тому, що "ділова полеміка часто підміняється, м'яко кажучи, демагогічними розглагольствуваннями", що "деякі товариші, в тому числі з літературного і навкололітературного середовища, прикриваючись лозунгами перебудови, більше дбають про особисті амбіції, ніж про конструктивне розв'язання проблеми"². Повернувшись до розгляду зазначеного питання в грудні 1988 року, Політбюро ЦК Компартії України відзначило, що все ще "не створено належних умов для оволодіння українською мовою всіма громадянами, які постійно проживають в республіці"³, що "не набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури, культури інших народів республіки"⁴. Було затверджено план розширення сфери функціонування української мови, подальшого розвитку гармонійної національно-російської двомовності. Підтримано пропозицію СПУ та Інституту мовознавства імені О.Потебні АН УРСР про створення товариства шанувальників рідної мови. Прийнято рішення про вироблення в першому півріччі 1989 року цілісної

¹ Див.: Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.83. — Спр.80. — Арк.29.

² Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС. Доповідь В.В.Щербинського // Радянська Україна. — 1988. — 11 жовтня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1774. — Арк.13.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1774. — Арк.14.

концепції розвитку української національної культури, довготривалої культурно-освітньої програми для окремих груп населення.

У постанові підкреслювалась необхідність "і надалі виявляти постійну турботу про оволодіння населенням республіки російською мовою як засобом міжнародного спілкування, розширення доступу до здобутків науки, техніки, вітчизняної і світової культури"¹. Доцільність такого пункту обгрунтував помічник першого секретаря ЦК Компартії України В.Врублевський, котрий, готуючи довідку своєму шефові, порадив "подумати, може в постановчій частині було б доцільним сформулювати також пункт про поліпшення вивчення в республіці російської мови, бо інакше створюється враження, що в нас тут немає проблем"². В.Щербицький зробив помітку: "Обов'язково!"³. А для того, очевидно, щоб угамувати запал критиків з-поміж інтелігенції, постанова містила й такий пункт: "Члени та кандидати в члени КПРС, які не виконують статутних обов'язків щодо послідовного проведення в маси ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, боротьби з проявами буржуазного націоналізму, національної обмеженості і егоїзму, шовінізму, повинні відповідати перед партійною організацією згідно з Статутом КПРС"⁴.

На пленумі правління Спілки письменників у червні 1987 року, на якому розглядалося питання "Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих", І.Драч висловив необхідність реабілітації репресованих або незаслужено забутих імен, указавши, зокрема, на М.Хвильового, до "пекучої і суперечливої постаті" котрого "не торкалися (переважно з боязні) не лише ми, а й наші ідейні супротивники"⁵. Незабаром ця проблема висунулася в центр суспільно-політичного життя. 11 липня 1988 року ЦК КПРС ухвалив

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1774. — Арк.16.

² Там же.

³ Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1774. — Арк.15.

⁵ Пленум правління Спілки письменників України "Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих" // Літературна Україна. — 1987. — 9 липня.

постанову "Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих у 30 — 40-ві роки та на початку 50-х років".

Є підстави припускати, що сильним поштовхом до такого кроку стала скандально знаменита стаття в "Советской России", авторство якої приписали Ніні Андрєєвій (а вона не спростувала). Вона поставила Політбюро ЦК КПРС на межу розколу. Про це свідчить у своїх спогадах помічник генсека А.Черняєв. З 11 по 18 квітня М.Горбачов у три прийоми провів наради з секретарями обкомів та ЦК нацкомпартій усієї країни. У кожному засіданні брало участь по 50 чоловік, усього, виходить, 150 "генералів" партії, головна її сила. Формально на порядку денному — про підготовку ХІХ партконференції. Насправді ж — з'ясування позицій у зв'язку зі статтею Н.Андрєєвої. М.Горбачов також перевіряв на секретарях свою ідею відновлення гасла "Вся влада Радам!". Намагався підвести до того, що перший секретар водночас має бути головою Ради відповідного рівня, але... обраний "всенародно". Якщо не обирають — йди і з партійної посади. Й так до самісінького верху. Він сказав А.Черняєву ще в Пещунді (під час зимового відпочинку в січні), що задум його полягає в тому, щоб стати "президентом-генсеком".

Апофеозом цих розмов, як пише екс-помічник, були вперше так розлютовано сказані безкомпромісні слова прокляття на адресу Й.Сталіна. М.Горбачов казав: "Коли ми не знали, що відбувалося, — інша справа. А коли дізналися і дізнаємося все більше, двох думок бути не може. Сталін — злочинець, який позбавлений будь-якої моралі. Для вас (!) скажу: один мільйон партійних активістів розстріляно. Три мільйони відправлено в табори, де їх згноїли. Списками вибивали кращих людей... І це не рахуючи колективізації, яка згубила ще мільйони. І Ніна Андрєєва, якщо піти за її логікою, кличе нас до нового 1937 року"¹. Обмінявшись думками, А.Черняєв та О.Яковлев зійшлися на тому, що "перелом визначився не лише тому, що, готуючись до 70-річчя Жовтня, М.С. "познайомився" впритул з тим, що

¹ Черняєв А. Шість лет с Горбачевым. По дневниковым записям. — М., 1993. — С. 212.

насправді було за Сталіна, але головним чином тому, що він побачив: в його найближчому оточенні люди на чолі з Лігачовим думають, по суті, так само, як Ніна Андрєєва"¹.

В Україні реабілітація безпідставно засуджених розпочалася з другої половини 1988 року, а 13 вересня для її координації було створено комісію Політбюро ЦК Компартії України, а згодом (січень 1989 року) — комісію Президії Верховної Ради УРСР на чолі з О.Ляшком для розгляду вироків, що їх виносили позасудові органи (за попередніми даними, налічувалося понад 90 тис. таких справ)². На початок серпня 1989 року було реабілітовано в судовому порядку 5183 і на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР 58584 чоловіки. Залишалися нерозглянутими справи в судовому порядку на 240 тис. чоловік та рішення, що приймалися позасудовими органами, на 130 тис. осіб³.

Проте владні структури взагалі не реагували на пропозиції щодо реабілітації людей, котрі переслідувалися вже у 60 — 70-ті роки. Це добре видно на прикладі В.Стуса, творчість котрого лише зараз стає доступною для широкого загалу. В жовтні 1987 року В.Чорновіл, Є.Сверстюк та інші підготували та передали за кордон лист-звернення до ЮНЕСКО з пропозицією відзначити 1988 року як подію міжнародного значення 50-річчя від дня народження В.Стуса (народився 6 січня 1938 року). Цій даті було присвячено засідання Українського культурологічного клубу 17 січня 1988 року, про що повідомила радіостанція "Свобода" 26 січня.

"Відреагували" на цю подію доповідною до ЦК Компартії України Ю.Єльченко та М.Голушко (голова КДБ). У ній зазначалося, що В.Стус рекламується як "видатний український поет, що став жертвою необґрунтованих репресій", висуваються вимоги перепоховання його праху в місті Києві та видання в Україні "творчого спадку". На думку її авторів, "особистість Стуса для використання в черговій антирадянській кампанії закордонними підривними центрами обрана

¹ Там же.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1744. — Арк.7; Спр.1859. — Арк.69.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1892. — Арк.122, 123.

не випадково. Він володів певним поетичним хистом та художньою майстерністю, свою творчість ґрунтував на традиціях української поетичної класики". Проте наприкінці 60-х років потрапив під вплив націоналістично настроєних осіб, а тому "яких-небудь підстав для реабілітації Стуса немає".

Оскільки ж "ґалас з використанням особи Стуса розрахований на створення громадської думки про невмотивоване переслідування представників української творчої інтелігенції в 60 — 70-х роках і необхідність їх реабілітації", було запропоновано вжити низку заходів. Зокрема, "доручити редакції "Літературної України" підготувати з залученням спеціалістів Інституту літератури АН УРСР та опублікувати аргументовану статтю, в якій дати об'єктивну оцінку його творчості й причин засудження, а також розкрити провокаційну роль зарубіжних націоналістичних центрів, що штовхнули Стуса на шлях здійснення злочинних дій. В статті можна було б використати декілька віршів Стуса різного змісту і художнього рівня, які розвінчують спроби націоналістичної пропаганди перебільшити значення його творчості". В доповідній підкреслювалося, що видавати в цей час збірник поезій Стуса недоцільно. В.Щербиський біля цих слів зробив помітку: "Безумовно!"¹.

Треба сказати, що після свого арешту В.Стус у січні 1972 року звертався з листами до секретарів ЦК П.Шелеста та Ф.Овчаренка. Їх, без перебільшення, можна схарактеризувати як волення душі людини, котра гостріше за інших бачить несправедливість. З пояснення інструктора відділу культури ЦК Компартії України Олександренка до листів стає відомим, що ще 1965 року В.Стус подавав до видавництва "Радянський письменник" збірку поезій "Круговерть". Автори рецензій М.Нагнибіда (1965 рік), І.Драч (1968 рік) та Є.Адельгейм (1970 рік), загалом визнаючи літературні здібності В.Стуса, вказали на "істотні ідейно-тематичні і художні хиби багатьох його віршів"². Це, очевидно, й визначило долю збірки. Й 1970 року видавництво "Література і мистецтво" (Бельгія) випустило її під назвою

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арх.38, 40.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.32. — Спр.456. — Арх.33.

"Зимові дерева". А це, напевно, вже визначило долю самого поета.

Тим більше, що консультант ЦК Компартії України П.Осадчук у рецензії на неї, зокрема, стверджував, що вона позначена "авторським нерозумінням чи навіть неприйняттям сучасної радянської дійсності", в ній "загострено акцентується увага на тінювих сторонах нашого життя", автор "іноді скочується до націоналістичних концепцій щодо історичної долі України", "ігнорує марксистсько-ленінський підхід в оцінці історичних закономірностей і, отже, у викривленому світлі змальовує долю України", виявляє "неприпустиме літературне хуліганство"¹. Після оприлюднення газетою "Молода гвардія" (5 березня 1993 року) зазначеної рецензії народний депутат України П.Осадчук удався до самовиправдовування через газету "Голос України". Головний мотив — "то була важка, виснажлива і небезпечна робота, в якій я часто відчував себе голим серед вовків", і в липні 1973 року його звільнили з посади консультанта відділу культури ЦК Компартії України без працевлаштування, бо, мовляв, "секретареві ЦК В.Ю.Маланчуку дедалі більше не подобались мої службові писання"².

У вересні 1973 року В.Стус пише відкритого листа до "Літературної України", в якому засуджує свої вчинки "як соціально помилкові, як об'єктивно шкідливі"³. Через два тижні звертається із заявою до В.Щербицького. В ній він просить його ознайомитися з листом до "Літературної України" й надрукувати, "якщо знайдете це за можливе і за потрібне"⁴. На цих документах немає жодних резолюцій чи то довідок до них, які завжди "супроводжували" папери, що потрапляли до ЦК. Не виключено, що керівництво "задовольнило" попередні пояснення та рецензії.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.32. — Спр.456. — Арк.35.

² Осадчук П. Підтасовка, препарування, спекуляція... або Циклоп Поліфем у тозі ангела-хранителя // Голос України. — 1993. — 3 квітня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.32. — Спр.456. — Арк.40 — 43.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.32. — Спр.456. — Арк.40.

21 січня 1993 року тижневик Соціалістичної партії України "Товариш" під рубрикою "Тук-тук" опублікував копію листа від 22 березня 1973 року Голові КДБ СРСР Ю.Андропову та першому секретареві правління СП СРСР Г.Маркову за підписами Д.Павличка, І.Драча, В.Яворівського такого змісту: "Мы, украинские советские писатели, решительно осуждаем действия так называемых литераторов Светличного, Стуса, Сверстюка, Караванского, братьев Горыней, Мороза, Черновола, Осадчего, математика Л.Плюща, В.Некрасова и др., погрязших в националистическом болоте и не раскаявшихся в своей антисоветской деятельности. Нет и не может быть прощения им, замахнувшимся на самое святое — на социализм, на вековечную дружбу между русским и украинским народами, на чувство семьи единой. Их писания, создаваемые с целью подрыва и ослабления советской власти, будут отброшены народом и историей. Заверяем Вас, что никаким отщепенцам не удастся рассорить нас с ленинизмом, с коммунистической партией, с законом. Украинский народ никогда им этого не простит"¹. Того ж дня В.Яворівський звернувся з листом до редакції тижневика, в якому категорично стверджував: "Ніколи я не писав і не підписував такого листа. Це чиясь брудна вигадка, точніше — підробка". На цій підставі вимагав "негайно опублікувати спростування редакції з цього приводу"².

Й лишень опісля того, як публікація набула розголосу через всеукраїнські та обласні видання, подав на "Товариша" до суду. Докази позивача базувалися на таких "трьох китах": 1) підпис не мій; 2) на початку 1973 року, коли готувався начебто документ, мешкав на Вінниччині й, нарешті, 3) в той час особисто не був знайомий ні з Д.Павличком, ні з І.Драчем. За повідомленням тижневика "Товариш", фахівці Інституту судової експертизи Міністерства юстиції України зробили висновок, що "підпис від імені В.Яворівського... виконаний самим Яворівським Володимиром Олександровичем". Документально спростова-

¹ Товариш. — 1993. — № 3. — Січень.

² Ксерокопія цього листа перебуває в архіві автора.

не й твердження щодо непроживання позивача у місті Києві. Попри це, вказувалося в тижневику, голова Старокиївського районного суду міста Києва частково задовольнила позов В.Яворівського. Але, як інформувала читачів газета "Голос України", "Старокиївський районний суд м.Києва ґрунтовно вивчив матеріали справи і дійшов висновку, що факт, викладений у публікації, не відповідає дійсності, зобов'язав тижневик "Товариш" дати спростування фальшивих відомостей та відшкодувати позивачу моральні збитки. Невдовзі це рішення було оскаржене друкованим органом Соціалістичної партії у Київському міському суді. Проте 7-го липня після розгляду необхідних матеріалів ця судова інстанція залишила попереднє рішення без змін"¹. Справедливість, як то кажуть, перемогла.

У листопаді 1989 року у Києві відбулося перепоховання праху В.Стуса, Ю.Литвина, О.Тихого. У ході його процес ритуального характеру переріс у масову маніфестацію, яка дуже перелякала владу: "Не інакше, як неповагу до законів Української РСР, рішень місцевих органів влади можна розцінити події, що відбулися у нашому місті 18 — 19 листопада. Ініціатори перепоховання поетів В.Стуса, Ю.Литвина, О.Тихого ігнорували інтереси киян, усупереч закону надали цій акції насамперед політичного характеру"². Уже 21 листопада бюро міському партії розглянуло питання "Про висвітлення Головною редакцією радіомовлення на Київ подій, пов'язаних з перепохованням праху В.Стуса, Ю.Литвина, О.Тихого" й суворо попередило головного редактора за правдиве висвітлення цих подій³.

На форумі Антикомуністичного антиімперського фронту 21 лютого 1993 року, який відкривався обвинувачувальним монологом В.Стуса на адресу КДБ, В.Яворівський назвав поета "українським Ісусом Христом". Цікаво, що сам В.Стус був трохи іншої думки про тих, хто нині піднімає його на щит, використовує його ім'я у політичних акціях. Про це він писав у табірному зошиті, листах рідним та

¹ Мельничук Г. Ех, "Товаришу"?! // Голос України. — 1993. — 14 липня.

² Київський облдержархів. — Протокол Пленуму Київського міському КПУ від 23 листопада 1989 року. — Арк.8.

³ Див.: Там же. — Арк.3.

керівним особам з місць позбавлення волі: 16.05.1981 р. — синові: "Прочитав у 4 числі Вітчизни добірку Драча. І скільки робленого, вимушено завважив — на кілька сторінок тексту — два — три живих рядки"; 12.06.1983 р. — дружині й синові: "Прочитай "Спадщину" — повість, наче про Білокур, тобто про народну художницю. Думаю, що В.Яворівський навряд щоб так написав (його роману не читав, але спромоги його я знаю: для прозаїка він надто порожній, бо весь — екстер'єрний, все напоказ, на людські витрішки, а більше — нічого)"; 23.01.1972 р. — секретареві ЦК КПУ: "Майже 8 місяців минулого року я працював над перекладом "Дуїнських елегій" Р.М.Рільке. Переклав усі елегії, понад 30 віршів. А Д.Павличко повернув мені добірку з Рільке, бо там, бачте, чимало абстрактної лексики, а як в оригіналі — він навіть не завдав собі клопоту подивитися"; з таборового зошита — запис 7: "Власне, і читати нічого, хоча ми в камері дістаємо читати (В.Белова, Ч.Айтматова й ін.), то в українській — нема нічого абсолютно. Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня доба... Бо це час Драча — капітулянта поезії... Що не рік — то риси жіночі все яскравіше виявляються в Драча. Сьогодні він — як балакуча тіточка"; запис 8: "Згадую лист Павличка, написаний до Юрія Бадзя. Це був лист-відповідь на репліку Ю.Бадзя про те, що дарма Павличко в якомусь із публічних виступів говорив про Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом — чи не найголовніша (порядянському) прикмета Франкового генія. Павличко був украй обурений реплікою — він здобувся на широкий гнів проти облудної філософії, якій віддав данину і Дзюба (це — мова Павличка). Ніколи не хвалить мене — закінчив Павличко свого листа, демонструючи свою полярну супроти Бадзя позицію. Це стосується 1978 приблизно року. Потім Бадзьо був репресований як автор націоналістичної роботи "Право жити". Націоналістичної тому, що за Бадзем кожен народ має дихати, а не животіти під імперіальною кормигою. Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю.Бадзьо в неволі?"¹.

Дещо пізніше на державному рівні відбулося свідомлення необхідності перегляду всталених поглядів на чимало

¹ Див.: Стус В. Вікна в позапростір. Вірші, статті, листи, щоденникові записи. — Київ, 1992. — С.174, 175, 218, 219.

сторінок історії країни та республіки й відповідно дослідження її "білих плям". Пріоритет у цьому безперечно належав письменникам, насамперед російським, та громадським організаціям, що стали в цей час заявляти себе. Не випадково на жовтневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України визнавалося, що "суспільствознавчі дослідження в республіці ще серйозно відстають від перетворень, що відбуваються, слабо відображають актуальні потреби життя"¹. Як приклад, наводилося те, що робота по вивченню "білих плям" історії "ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо координується. А це призводить до того, що в пресу потрапляють публікації не завжди об'єктивні, а то й просто такі, що перекручують історичну правду"². До них, зокрема, була віднесена велика стаття про М.Грушевського, надрукована в "Літературній Україні" від 21 липня 1988 року, в якій "однобічно висвітлюється його наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції"³.

Гостра актуальність і громадсько-політична значимість спонукали керівництво Компартії України до постановки питання про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР. Під час його обговорення на засіданні Політбюро 31 січня 1989 року чи не вперше було визнано, що "чимало складних явищ і фактів подається неповно, суперечливо, а подекуди й упереджено"⁴, а вивчення історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах республіки "не відповідає сучасним вимогам, не забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України"⁵.

¹ Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС. Доповідь В.В.Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1988. — 11 жовтня.

² Там же.

³ Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1859. — Арк.48.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1859. — Арк.49.

ЦК Компартії України проголосив, що виступає з ініціативою розробки зазначеної програми впродовж першого півріччя 1989 року й схвалив склад координаційної комісії для здійснення цієї роботи на чолі з віце-президентом АН УРСР І.Лукиновим. Комісії було запропоновано передбачити широкомасштабні заходи щодо розвитку історичних досліджень, ліквідації "білих плям" історії УРСР, демократизації архівної справи, видання та перевидання історичних документів, творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури, суспільної думки. У постанові з цього приводу також указувалося на важливість виділення курсу історії УРСР у середніх школах та ПТУ в окремий предмет, розширення чисельності шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, введення курсів історії України у вузах і технікумах, започаткування в провідних університетах підготовки фахівців з історії УРСР, розробки та видання підручників, хрестоматій, книг для читання з історії та рідного краю¹.

Вже у липні такий проект було підготовлено й відправлено на обговорення в зацікавлені організації та державні інстанції. Про головні його тези поінформував громадськість через засоби масової інформації секретар координаційної комісії С.Кульчицький. Проте схвалення програма дістала лише в липні 1990 року після розгляду її у Політбюро ЦК Компартії України, яке при цьому виходило з того, що, по-перше, ухвалені впродовж 1989 — 1990 років постанови ЦК з політичними оцінками окремих сторінок повоєнної історії УРСР та Компартії "сприяли відродженню історичної правди, позитивно вплинули на формування історичної свідомості народу України"². По-друге, що в контексті Декларації про державний суверенітет України питання вивчення й пропаганди історії республіки набувають "нового громадсько-політичного звучання. Весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів знаходиться сьогодні в центрі політичного діалогу, потребує наукового переосмислення"³. По-третє, з необхідності використання можливостей, що надає реа-

¹ Див.: Радянська Україна. — 1989. — 3 лютого.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1981. — Арк.2.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1981. — Арк.3.

лізація програми, для співпраці з представниками різних політичних сил "в об'єктивному висвітленні та пропаганді історії України"¹ при рішучій протидії "спробам політичних спекуляцій на малодосліджених або трагічних сторінках нашої спільної історії"². В програмі окреслено пріоритетні напрямки досліджень, її видавничча частина налічувала 84 джерельних видання, починаючи з "Повісті временних літ", 44 праці з актуальних проблем історії України, видання та перевидання 48 пам'яток української історіографії, підготовку 16 найменувань навчально-методичної та 25 — довідкової й популярної літератури³. Доводиться констатувати: практично все те, що досьгодні робиться ґрунтовно в сфері досліджень та пропаганди історії України, є наслідком виконання цієї програми.

Отже, завдяки наведеним та іншим заходам, які до певної міри тоді ще спрацьовували на випередження, офіційним лідерам та інституціям республіки вдавалося не лише утримувати ситуацію під контролем, але й спрямовувати розвиток суспільно-політичних процесів у бажаному для себе річищі. У виступі В.Щербицького під час зустрічі керівників Компартії України та уряду республіки з комсомольським активом, ветеранами партії й комсомолу в жовтні 1988 року було зроблено висновок: "Політична й ідеологічна обстановка в нашій республіці здорова"⁴. Важливими чинниками цього, як пояснював дещо пізніше Л.Кравчук в одному з інтерв'ю, є рівень суспільної свідомості, багаторічна робота партійної організації республіки по патріотичному та інтернаціональному вихованню населення. "Наші люди навчилися відділяти плевели від зерен, і збити їх на манівці, штовхнути їх на перегляд тих чи інших історичних реальностей, певен, не вдасться"⁵, — стверджував він.

¹ Там же.

² Там же.

³ Підрахунки автора. Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1983. — Арк.22 — 50.

⁴ Виступ В.В.Щербицького на зустрічі керівників Компартії України і уряду республіки з комсомольським активом, ветеранами партії і комсомолу // Радянська Україна. — 1988. — 30 жовтня.

⁵ Інтерв'ю Л.М.Кравчука // Радянська Україна. — 1988. — 19 листопада.

“Неформальні” організації, що виникали на перебудовній хвилі, у своїй абсолютній більшості не виходили за межі тієї політики, яка декларувалася на державному рівні. За офіційними даними, 1986 року в республіці функціювало понад 46 тисяч об’єднань суспільно-політичної, фізкультурно-оздоровчої, художньо-технічної та природничо-пізнавальної тематики з кількістю учасників майже 1,7 млн чоловік¹. А в доповідній до ЦК Компартії України “Про самодіяльні громадські об’єднання та заходи по недопущенню негативних виявів у їх діяльності” від 27 липня 1987 року вже називалася інша їх кількість — близько 20 тисяч. Але при цьому вказувалося на спроби проникнення до них “екстремістських елементів”, які намагаються “протиставити самодіяльні об’єднання державним органам і громадським організаціям, вивести їх з-під будь-якого контролю”, використати їх як “прикриття для політичних спекуляцій, для пошуку виходу на масову аудиторію”. Зверталась увага на ту обставину, що до діяльності неформальних угруповань “вельми стійкий інтерес виявляють спецслужби Заходу”. Стверджувалося, що в “містах Києві, Львові, Ялті окремі особи, особливо з числа раніше засуджених за антигромадську діяльність, зондують ґрунт для створення напівлегальних об’єднань націоналістичної спрямованості”².

Наприклад, до них зараховували Український культурологічний клуб, заснований 1987 року з метою, як указували його організатори в листі до редакції “Вечірнього Києва”, “об’єднання зусиль шанувальників культури для конкретної роботи по її піднесенню”. “В активі” доброго десятка членів і керівників УКК, наголошувалося в цій самій газеті, 13 судимостей за статтями 62 і 187 Кримінального Кодексу УРСР³. У доповіді першого секретаря Київського міськкому партії К.Масика на пленумі міськкому (грудень 1987 року) серед неформальних об’єднань, що “спекулюють на реальних і вигаданих труднощах”, схильних “до соціальної де-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1493. — Арк.127.

² Документ подається за картотекою ЦДАГОУ.

³ Див.: Яким бути клубу? Огляд листів // Вечірній Київ. — 1988. — 2 лютого.

магогії й екстремізму", передусім мався на увазі "так званий Український культурологічний клуб, керівники якого намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму"¹.

Нищівна критика в засобах масової інформації² зумовила те, що Український культурологічний клуб, як і інші подібні організації, проіснував недовго. Навіть І. Драч схилився до того, що з Українським культурологічним клубом "треба розібратися хто є такі, як Набока, хто така Ольга Матусевич (кажуть — мала дві судимості)"³. Бо ж "треба бути комуністом, думати про свої переконання, про свою совість. Треба прислухатись до голосу письменників старшого покоління, використати їх досвід, доки вони живі"⁴. У свою чергу й Б. Олійник висловлював стурбованість (розмова ця відбулася на засіданні парткому Київської письменницької організації 29 жовтня 1987 року), що "зараз створено чимало різних угруповань, клубів, куди потрапляють і деякі наші поважні письменники, піддаючись настрою аудиторії, іноді у своїх виступах не дотримуються конституційних вимог"⁵. А тому на цьому засіданні парткому, між іншим, йшлося про необхідність упорядкування відвідування Спілки письменників. З цього приводу, зокрема, було зауважено членом парткому Ю. Сердюком, що "з 5 листопада в "Еней" буде завезено сухе вино, тим паче не слід пускати сторонніх"⁶.

Та все ж вони, перші громадсько-політичні організації, започаткували гострі дискусії, які не вкладалися в офіційні версії, слугували перехідним містком до політичних організацій, які невдовзі почали з'являтися в Україні. Це, з мого погляду, мимоволі визнав В. Щербицький у своєму виступі

¹ Київський облдержархів. — Ф. 1. — Оп. 83. — Спр. 14. — Арк. 34.

² Див., наприклад: *Швець О.* Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу (УКК) // *Вечірній Київ*. — 1987. — 19 жовтня; *Дмитренко І.* До чого прагнуть панове? // *Радянська Україна*. — 1988. — 12, 13 травня.

³ Київський облдержархів. — Ф. 25. — Оп. 9. — Спр. 69. — Арк. 69.

⁴ Там же. — Арк. 70.

⁵ Там же. — Арк. 64.

⁶ Там же. — Арк. 65.

на зазначеному пленумі міськкому партії: "Слід врахувати, що культурологічні проблеми часто стають і об'єктом політичних спекуляцій. І тепер, коли з багатьох питань ідуть гострі дискусії, ініціативу нерідко беруть на себе неформальні об'єднання, у тому числі і з сумнівною платформою"¹. Очевидно, з урахуванням розвитку таких процесів загалом у країні, ЦК КПРС своєю постановою від 8 січня 1988 року відповідальність за організацію роботи по подоланню негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних формувань поклав "особисто на перших секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії"². У свою чергу, ЦК Компартії України поставив вимогу "створити для роботи з тими об'єднаннями, котрі потребують підвищеної уваги, а також з їх лідерами та організаторами спеціалізовані групи з числа найбільш компетентних, тих, які користуються авторитетом і мають необхідні навички, людей"³.

Важливі суспільні проблеми дедалі більше виходять на перший план громадського життя країни та республіки. На політичному небосхилі України з'являється багато нових імен.

¹ Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.83. — Спр.14. — Арк.94.

² РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2515. — Арк.165.

³ Документ подається за картотекою ЦДАГОУ.

Невдзчі з реформуванням економіки навіть у тих обмежених масштабах, які мали місце при комуністичних режимах у таких країнах, як, скажімо, Угорщина чи Китай, наростання кризових явищ в економіці та соціальній сфері переконали М.Горбачова в необхідності заміни гасла "Більше соціалізму!" лейтмотивом "Більше демократії!". В його оточенні відбуваються серйозні переміщення. Загалом у Центральному Комітеті КПРС оновлення досягло небувалого для такого короткого терміну розмаху — 85 відсотків. Навіть у період масових чисток 1934 — 1937 років воно становило 77 відсотків. Оновлення політичного апарату відбулося й у республіках, де до кінця 1990 року змінилося від 45 до 70 відсотків керівних працівників¹. Цей рух відповідно відбився на омолодженні обласних кадрів.

На роль головного ідеолога, тепер уже політичних реформ, упевнено висувається О.Яковлев, котрий найбільш рішуче підтримав М.Горбачова в оцінці статті Ніни Андрєєвої. Його визначення: "Це — антиперебудовний маніфест" стало "офіційною" оцінкою публікації². Переважно ним обгрунтовується доцільність запровадження альтернативних виборів у Раді всіх рівнів, висувається завдання переміщення владних повноважень від партії до Рад. Ці реформи були схвалені в середині 1988 року ХІХ партконференцією. Ідея загальнолюдських демократичних цінностей витіснила жорсткий класовий підхід до політичної демократії. Для реформаторів від КПРС це був уражаюче сміливий крок.

"Горбачов, — пише політолог І.Клямкін, — змушений був почати реформи не з економіки, а з політики, зі створення парламентських інституцій, розраховуючи, що вони допоможуть йому залучити на свій бік широкі суспільні верстви і повсюдно подолати опір тоталітарної

¹ Див.: *Верт Н.* История советского государства. 1900 — 1991. — М., 1992. — С.456.

² Див.: *Черняев А.* На грани раскола // *Совершенно секретно.* — 1993. — № 3.

системи"¹. А тому теоретична еволюція перебудови швидко доповнюється практичними заходами. Після ХІХ партконференції приймаються закони, що відкрили можливість альтернативних політичних виборів. При всій їхній обмеженості вони створили легальні засади для утворення народних фронтів та інших політичних організацій, які вже навесні 1989 року заявили про свої претензії на владу.

Відтоді набувають сили різні форми прямої демократії, в першу чергу масові народні мітинги. 13 червня 1988 року в Львові під час установчих зборів Товариства української мови, у зв'язку з тим, що приміщення, де мало проходити зібрання, було зачинене, відбувся перший в Україні багатотисячний мітинг². За місяць до цього, 26 квітня 1988 року, в другу річницю чорнобильської катастрофи, в Києві пройшла перша незалежна екологічна демонстрація. Учасники її не висували політичних гасел, однак були розігнані органами охорони правопорядку, а частина з них була заарештована³. Фактично ці акції започаткували мітинговий період у громадсько-політичному житті республіки. А вже в серпні Президія Верховної Ради внесла на розгляд Політбюро ЦК КПУ проект указу "Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій", який було схвалено. За невиконання указу передбачалося попередження або стягування штрафу в розмірі до 300 крб або ж адміністративний арешт на строк до 15 діб. Повторно впродовж року — штраф у розмірі до 1 тис. крб, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням 20 відсотків заробітку, або адміністративний арешт на 15 діб. Організаторам зборів, мітингів, вуличних походів упродовж року після адміністративних стягнень за

¹ Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и ее исторические особенности в России // Подис. — 1993. — № 2. — С.6.

² Див.: Іваничук Р. 13 червня 1988-го // Літературна Україна. — 1992. — 24 вересня.

³ Див.: Шевченко О. Це солодке слово "свобода" здобувалося гіркою ціною // Голос України. — 1993. — 21 серпня.

такі самі дії — позбавлення волі на строк до шести місяців, або виправні роботи на строк до 1 року, або штраф у розмірі до 2 тис. крб¹.

Попри це, в республіці, по суті, розпочалася мітингова війна властей та громадсько-політичних організацій. За офіційною інформацією, на початок травня 1989 року на проведення мітингів уже було подано 279 заяв. Відбулося 72 несанкціонованих мітинги, більше всього у Києві, Криму, Львові². Це пояснюється тим, що дедалі більшого звучання, крім інших, набирають релігійні питання та проблема кримських татар.

У травні 1988 року за рішенням ЦК КПУ були створені республіканська оперативна група та аналогічні групи в Криму, Херсонській та Запорізькій областях для проведення роботи з метою стабілізації обстановки серед кримських татар та їх організованого переселення до Криму. Якщо за весь 1987 рік сюди прибула 661 сім'я — 2297 чоловік, то на 20 грудня 1988 року — 5311 сімей, або 18589 чоловік. Уже тоді в Криму проживало 8466 сімей — 39187 чоловік, з яких 521 сім'я (1854 чоловіки) взагалі без прописки, в тому числі 327 сімей (1089 чоловік) в місцях обмеження прописки. За порушення паспортного режиму 1988 року до адміністративної відповідальності було притягнуто 3800 чоловік та 6 осіб засуджено. Властей турбувало те, що "виношуються задуми про перенесення центру "національного руху" безпосередньо до Криму, здійснюються спроби інспірування групових антигромадських проявів, підбурюють татар до прискореного переїзду на проживання до області"³.

Підготовка до святкування 1000-річчя введення християнства на Русі (з 4 по 17 червня 1988 року) та урочистостей з цієї нагоди в Києві (14 — 17 червня) за участю 650

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.1737. — Арк.86.

² Див.: Закон і демократія. Учасники розмови за "круглим столом" редакції відповідають на запитання читачів // Радянська Україна. — 1989. — 20 травня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1774. — Арк.167, 168.

офіційних гостей, у тім числі 150 відомих зарубіжних релігійних діячів, які передбачалося використати для розвінчування ворожої пропаганди "про переслідування віруючих в СРСР"¹, різко загострили й без того складну релігійну обстановку в Україні. Відкритого й масового характеру набувають вимоги легалізації Української греко-католицької церкви та відновлення Української автокефальної православної церкви. При узгодженні 12 січня 1988 року на Політбюро ЦК Компартії України заходів по "протидії спробам адміністрації США втручатися у внутрішні справи республіки" стверджувалося, що президент Рейган надає підтримку ватажкам зарубіжних клерикальних і націоналістичних центрів у провокаційних акціях, підкреслюючи при цьому, що "співробітництво з Радянським Союзом не може бути повним без покращення там становища віруючих"².

У грудні 1987 року група американських сенаторів та конгресменів подала на затвердження Конгресу проект резолюції у зв'язку з "1000-річчям хрещення Київської Русі", в якому йшлося про "активне переслідування радянськими властями віруючих українських уніатської та автокефальної православної церков, незареєстрованих общин баптистів та п'ятидесятників"³. Тут же зазначалося, що в пропагандистську кампанію активно включилися Ватикан, клерикальні кола Канади, Англії, Франції, Італії та інших країн Заходу. Констатувалося, що керівництво клерикальних центрів на Заході відмовилося від оголошеного раніше бойкоту урочистостей, пов'язаних з 1000-річчям християнства на Русі. А, навпаки, вирішило направити до СРСР упродовж 1988 року близько 20 спеціалізованих туристських груп, організувати Національною радою церков (США) поїздки ще 4 тисяч віруючих. "Під впливом з-за кордону, — вказувалось у документі, — націоналістичні та уніатські елементи в республіці намагаються надати питанню про

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.34, 35.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.4.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.4.

становище уніатської церкви в Україні "національного забарвлення". Як доказ наводився факт того, що "наприкінці 1987 року українські націоналісти Чорновіл, Гель разом з уніатськими священниками Будзинським, Кобриним (Львів) та іншими розповсюдили серед оточення чутки про будімо створений ними так званий "комітет захисту української католицької церкви" й передали за кордон матеріали із закликами до відродження уніатської та Української автокефальної православної церков"¹.

На цій підставі передбачалося здійснити такі заходи: зробити заяву від імені групи депутатів до Конгресу США з протестом (у додатках до рішення Політбюро вказувалися прізвища 11 депутатів, котрі "підпишуть заяву", а також містилася "заява В.Шевченко до Дж.Буша"²); МЗС УРСР розповсюдити прес-реліз з розвінчуванням спроб Конгресу США спровокувати чергову антирадянську кампанію; активніше використовувати позицію Російської православної церкви; розробити конкретні плани скоординованої анти-уніатської пропаганди; КДБ УРСР забезпечити випереджуючу інформацію про плани та задуми, надійний контроль за оперативною обстановкою, активно протидіяти спробам блокування націоналістичних та уніатських елементів. Організувати "просування до засобів масової інформації Заходу матеріалів, спрямованих на створення та закріплення в зарубіжних політичних і клерикальних колах та серед громадськості думки про відсутність умов і соціальної бази для відновлення на Україні уніатської та автокефальної церков"³.

Слід зауважити, що останню тезу фактично заперечувала доповідна голови Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР М.Колесникова "Про так звану українську католицьку церкву та заходи по подоланню релігійно-націоналістичного сепаратизму" від 3 жовтня 1988 року. Очевидно, вона була викликана тим, що в червні того ж року папа

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.4, 5.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.71, 72.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1775. — Арк.6.

римський звернувся до М.Горбачова з листом, в якому йшлося здебільшого про легалізацію греко-католицької церкви. Так от, доповідна містила таку інформацію: 1939 року уніатська церква в Україні була репрезентована 3467 парафіями та 170 монастирями. 1988 року в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях проживали 4 уніатських єпископи, 269 священників-уніатів, 489 ченців. Вони мали своїх прихильників щонайменше у 200 містах, селищах та селах.

За оцінками місцевих органів влади, у Закарпатській області під впливом уніатів перебувало приблизно 20 тис. віруючих, в Івано-Франківській — 15 тис. По Львівській та Тернопільській областях вірогідних даних не було, але, судячи з усього, тут база уніатів була значно більшою. Якщо у 1982 — 1987 роках фактично не було заяв на реєстрацію українсько-католицьких релігійних громад, то 1988 року вони надійшли із 38 населених пунктів. Почастішали випадки проведення молитовних зборів та інших церемоній під відкритим небом, які набули характеру масових зібрань. М.Колесников робив висновок, що “в останній час відбулася явна змичка проповідників уніатства з проповідниками українського націоналізму”¹.

Виходячи з викладеного, він указав на доцільність вирішення таких питань:

— забезпечити реєстрацію релігійних громад Російської православної церкви у тих населених пунктах, де має місце вплив уніатів. В областях ураховано близько 100 таких адрес;

— підтримати прохання Українського екзархату Російської православної церкви про створення невеликої чернецької громади (15 — 20 чоловік) на базі колишнього уніатського монастиря, розташованого біля села Гошів Івано-Франківської області, який є місцем паломництва уніатів;

— вжити заходів, щоб священники Російської православної церкви, насамперед ті з них, чий приходи розташовані

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1853. — Арк.118, 119.

в зоні дій уніатів, проживали там, де служать, і повсякденно проводили антиуніатську роботу (зараз ще їде до місця роботи 230 священників);

— з урахуванням потреб у церковних кадрах, особливо в зв'язку з обстановкою в західних областях, дозволити екзархату відкрити курси псаломщиків у Чернігові, а також збільшити набір в Одеську духовну семінарію з 60 до 90 чоловік з метою створення спецгрупи, орієнтованої на роботу в західних областях;

— сприяти у виданні релігійної літератури українською мовою, зокрема віднайти фонди паперу для збільшення з 2 до 3 друкованих аркушів журналу "Православний вісник" та передбачити в плані на 1990 рік перевидання православного молитвослова українською мовою (100 тис. примірників)¹.

Ю.Єльченко та Л.Кравчук підтримали пропозиції по використанню в антиуніатській пропаганді можливостей Російської православної церкви², що автоматично забезпечило їх узгодження в секретаріаті ЦК КПУ. А відтак — і впровадження в життя. Що в свою чергу вело до посилення протистояння серед віруючих, особливо в західному регіоні, до ускладнення суспільно-політичної обстановки в республіці загалом, до посилення критичності та опозиційності до властей та можновладних політиків. Можна стверджувати, що своїми діями, які нерідко не були продуманими до кінця, не враховували тенденцій та наслідків розвитку подій, настроїв людей, вони своїми ж руками гуртували проти себе опозицію, допомагали їй нарощувати свій вплив.

Така політика центральних властей призводила до того, що місцеві керівники займались не розв'язанням релігійних проблем, а констатацією фактів на закритих нарадах, які не були призначені для широкого кола. Ось деякі факти, що наводились на бюро Тернопільського обкому партії 11 травня 1988 року: із 349 культових споруд РПЦ на соціально-культурні та господарські потреби використовується 215

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1853. — Арк.120, 121.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1853. — Арк.117.

споруд. У 120 з них організовані музеї, виставки, спортзали, 36 приміщень аварійні і освоєнню не підлягають, 24 знесені у відповідності до постанов Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, 63 з тих, що раніше використовувались під господарські склади, звільнені у зв'язку з будівництвом у колгоспах типових складських споруд і знаходяться на переобладнанні на господарські та соціально-культурні цілі. Із 311 колишніх католицьких костелів освоєно 205, у тім числі 39 — на соціально-культурні потреби, знесено 51, а 41 споруда знаходиться в аварійному стані. 14 споруд не використовуються, позаяк для їх переобладнання, за неповними даними, необхідно 1233 тис. крб¹. Ця безгосподарність викликала скарги з боку віруючих, їхні звертання в різні інстанції з проханнями дозволити відремонтувати приміщення коштом віруючих з подальшим їх використанням для релігійних потреб. Проте все залишалось на своїх місцях. Хіба що висловлювалась стурбованість тим, що такий стан колишніх культових споруд використовується "релігійними екстремістами для створення нездорової морально-психологічної обстановки"². А Львівський обком Компартії України, як і в попередні роки, продовжував складати плани підготовки лекторів-атеїстів. Наприклад, у 1987 — 1988 роках передбачалось здійснити підвищення кваліфікації 150 фахівців у цій галузі³.

Занепокоєні непослідовністю та обмеженістю перетворень, відставанням властей України від нагальних потреб розвитку суспільства, їхньою безоглядною орієнтацією на політику й діячів центру, київські літератори на своїх партійних зборах 28 листопада 1988 року доручили новообраному партійному комітету сформувати групу сприяння перебудові, яка згодом переросла в Народний Рух України й дала Україні багатьох політиків — І. Драча, Д. Павличка, В. Яворівського, Б. Олійника, П. Мовчана, П. Осадчука. З Руху вийшли організатори, керівники та активісти багатьох

¹ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф. 17. — Оп. 156. — Спр. 2571. — Арк. 147.

² Там же.

³ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф. 17. — Оп. 156. — Спр. 2553. — Арк. 44.

сучасних політичних партій та інших громадських об'єднань. Тому на історії його створення слід зупинитися більш детально. До того ж вона дає можливість більш глибоко схарактеризувати тогочасне керівництво республіки, дає уявлення про політичне й моральне обличчя деяких нинішніх провідних політиків.

Виконуючи це рішення, партком уже наступного дня ухвалив створення ініціативної групи сприяння перебудові у такому складі: І.Драч (голова), Д.Павличко, В.Маняк, В.Терен, Б.Олійник, Ю.Мушкетик, М.Слабошпицький, С.Тельнюк, Б.Рогоза, О.Мусієнко¹. А 29 грудня ним була розглянута інформація ініціативної групи сприяння перебудові про підготовку програмних документів — програми та відозви. В ході їх обговорення Д.Павличко нагадав присутнім, що "наш рух, наше товариство повинні передусім спиратися на нашу партійну совість... Навіщо потрібен народний рух? Суть ось у чому. Якби ми бачили, що перебудова йде добре, то й не треба було б народного руху за перебудову. А тим часом, товариші, це, мабуть, єдиний на Україні партком, у якому ці надзвичайно важливі справи обговорюються з усією принциповістю... Ми хочемо допомогти партії... Рух наш повинен виконувати контрольну функцію. Цей рух — не альтернатива партії. Ми за партійну лінію. Не покликаємось і на Прибалтику"².

Виступаючи 8 грудня 1988 року на Пленумі СПУ з повідомленням про заснування такої групи, яка "повинна стати ініціатором народного руху за перебудову", І.Драч заявив, що "вона, ця ідея, була продиктована насамперед ідеєю Чорнобиля" і "що єдина альтернатива тим атомним станціям — це народний рух України"³. Присутній на цьому засіданні Л.Кравчук зайняв обережну позицію, обмежившись таким: "Щодо ставлення творчих спілок до народних рухів, які почалися зараз, тут позиція абсолютна ясна:

¹ Див.: Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.111. — Арк.157.

² Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.112. — Арк.13 — 14.

³ Драч І. Свідоповість "Сучасні проблеми і тривоги молодих літераторів" // Літературна Україна. — 1988. — 22 грудня.

І. Драч

підтримувати народну ініціативу, все, що сприяє перебудові"¹. Аргументацію І. Драча невдовзі розвинув О. Гончар: "Найголовніше нині для нас — екологія і мова, бо йдеться, зокрема, про дітей України, її майбутнє... На ділі дбати про суверенітет України, щоб завжди почувалась вона вільною серед вільних, рівною серед рівних у єдиній сім'ї радянських республік і народів"². У своєму виступі на XXXI конференції Київської міської парторганізації Б. Олійник "виділив чотири стратегічних напрямки", над якими "нині клопочеться наша громада": мовні проблеми; екологічні; подолання наслідків культу; повернення до життя творчості несправедливо забутих та безневинно репресованих письменників³.

¹ Виступ Л. М. Кравчука на Пленумі Спідки письменників України 8 грудня 1988 року // Літературна Україна. — 1988. — 22 грудня.

² Передвиборна зустріч О. Гончара з київськими літераторами // Літературна Україна. — 1989. — 9 лютого.

³ Див.: Виступ Б. І. Олійника на XXXI конференції Київської міської організації Компартії України // Літературна Україна. — 1989. — 5 січня.

Як бачимо, початкові задуми щодо Руху перебували в річищі перебудовного курсу й були хіба що реакцією на неадекватне реагування керівництва Компартії та уряду республіки на загострення спочатку соціально-екологічних, а згодом і політичних проблем. Визнаючи необхідність їх вирішення, власті водночас дедалі частіше виступали переважно в ролі статистів розвитку суспільно-політичних процесів, діяли за старими рецептами, що не лише спричиняло їх подальше відставання від життя, але й пришвидшувало й посилювало політизацію суспільства, стимулювало вихід на політичну арену нових політичних сил і політиків. І Драч на одному з письменницьких засідань ремствував, що "урядові і партійні працівники дивляться собі збоку і справу її (мови. — *Авт.*) відродження у свої руки брати не наважуються"¹. Тут же він пропонував керівникам, котрі не готові взятися до найбільш важких проблем, "твердим впевненим кроком" зійти з авансцени, що "буде воістину порядний крок у дусі перебудови"². А на зустрічі в Мінвузі УРСР з ректорами вищих учбових закладів заявив: "Чому письменники полізли у політику? Коли професійні політики не займаються своїми справами або роблять це погано, доводиться братися нам. Треба боротися за суверенітет України, за розвиток мови"³. Однак поки що не піддаючи сумніву (у будь-якому разі — публічно) місце й роль КПРС у суспільстві, його устрій, організатори НРУ, очевидно, вбачали призначення цієї громадсько-політичної структури й у тому, щоб протистояти адміністративно-бюрократичному апарату, збюрократизованим союзним відомствам, які, за оцінкою О.Гончара, з "особливою агресивністю поведуться в національних республіках, зокрема й на Ук-

¹ Спільне засідання президії правління Співки письменників України та правління Київської організації Співки письменників України // Літературна Україна. — 1988. — 11 лютого.

² Там же.

³ Виступ І.Драча на зустрічі в Мінвузі УРСР з ректорами вузів // Радянська Україна. — 1989. — 23 лютого.

раїні"¹. Що, до речі, наочно довели події, пов'язані з чорнобильською бідою.

Ідея заснування Руху викликала різко негативну реакцію з боку В.Щербицького, що й визначило ставлення до неї властей. У свою чергу, це, по-перше, відіграло роль своєрідної реклами для майбутньої організації, оскільки ще не було будь-яких її документів, привернуло до неї увагу справді опозиційних формувань та багатьох активних людей. "Я здивований, — казав на засіданні письменницького парткому 26 січня 1989 року І.Драч, — що нема ніякого рішення з приводу Народного руху, а мені на стіл кладуть лист арсенальців"². По-друге, призвело до протистояння між частиною інтелігенції та ЦК Компартії України. Не будучи повністю впевненими в реальності здійснення свого задуму, ініціатори Руху спочатку спробували, як на мій погляд, реалізувати його частково створенням Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка. Що й було зроблене 11 — 12 лютого 1989 року на його установчій конференції.

Після наполегливих рекомендацій ініціативній групі не оприлюднювати проект програми, "ми, — згадує Л.Кравчук, — все ж пішли на публікацію, але запропонували авторам проекту внести низку принципових поправок. Весь день просиділи над проектом Ю.Мушкетик, Б.Олійник, І.Драч, Д.Павличко, В.Дончик і В.Брюховецький і наступного дня (16 лютого. — *Авт.*) він був надрукований у газеті "Літературна Україна"³. Однак майже відразу в засобах масової інформації розпочалася скоординована його критика. Своєрідним сигналом до неї стала стаття "Революційна перебудова — кровна справа народу" за підписом трьох віце-президентів, головного вченого секретаря Президії АН УРСР, директорів двох наукових інститутів, яка була надрукована спочатку майже в усіх республіканських, а затим — місцевих газетах.

¹ Вступне слово О.Гончара на установчій конференції Товариства української мови // Літературна Україна. — 1989. — 16 лютого.

² Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.114. — Арк.2.

³ Леонід Кравчук: Свободная, суверенная! // Литературная газета. — 1990. — 9 мая.

Л. Кравчук

Як згадує І. Драч, як тільки була виголошена ідея утворення Руху, "наступного дня ми були викликані до Юрія Никифоровича Єльченка, тодішнього секретаря ЦК КПУ з ідеології. Ми — це Борис Олійник, Юрій Мушкетик, Дмитро Павличко, Олексій Мусяченко і я. Був присутній і перший секретар міськкому Костянтин Іванович Масик. Нас звинуватили в тому, що ми створюємо структуру, спрямовану проти партії і Радянської влади. До цього часу пам'ятаю промову Єльченка: "навіть якщо ви у свою програму переписете всю Програму КПРС, все рівно вам цього руху не бачити...". І далі: "Перший варіант Програми "Руху" створювався комуністами Київської письменницької організації, письменницькою громадськістю разом із співробітниками Інституту літератури імені Шевченка. На зборах у Будинку кіно програму прийнято одностайно. Наступного дня — півторагодинна передача за нашою участю. Більше години говорив Леонід Макарович Кравчук, решту часу — всі інші. Усім партпаратникам, активу було дано вказівку дивитися передачу. Назавтра в пресі доярки, зоотехніки й

трактористи двадцяти п'яти областей України дружно засудили "Рух" та письменників, які зарвалися й заїлися. Так розпочалася популяризація "Руху", так народ дізнався про його існування"¹.

І саме на кампанії протидії організаторам Руху висунувся Л.Кравчук — маловідомий до того поза компартійними колами завідувач відділу ЦК. Це дало підстави Б.Олійнику заявити на XXXI конференції Київської міської організації Компартії України: "Останнім часом тісно, інколи настільки тісно, що аж іскри летять, співробітничає з нами завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л.М.Кравчук"². Щоправда, цьому сприяла й реорганізація структури партійних комітетів, яка була проведена в жовтні 1988 року.

Справа в тому, що у відповідності до рішень XIX Все-союзної партконференції, липневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС та постанови ЦК КПРС "Про реорганізацію апарату місцевих партійних органів" були вжиті заходи по вдосконаленню структури та скороченню апаратів ЦК КПУ, обкомів, міськкомів, райкомів партії республіки з метою "забезпечення докорінної зміни функцій, змісту і методів роботи всіх її підрозділів відповідно до завдань партійних комітетів як органів політичного керівництва"³.

Кількість структурних підрозділів ЦК було скорочено з 19 до 10, секторів — з 84 до 32. Чисельність відповідальних працівників — з 453 до 318, або на 29,6 відсотка. Жовтневий (1988 р.) Пленум ЦК Компартії України затвердив такі відділи в апараті ЦК: організаційно-партійної і кадрової роботи (61 працівник), ідеологічний (61), соціально-економічний (56), аграрний (27), державно-правовий (13), зарубіжних зв'язків (6), оборонної промисловості (14), загальний (28), управління справами (12), комісія партійного контролю (21 працівник). Передбачалося, що це дозволить

¹ "Рух": обретеніе пути // Дружба народів. — 1990. — № 4. — С.191 — 192.

² Виступ Б.І.Олійника на XXXI конференції Київської міської організації Компартії України // Літературна Україна. — 1989. — 5 січня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1744. — Арх.5.

переорієнтувати апарат з "переважно галузевого характеру його діяльності на проблемний, більш глибоко аналізувати процеси, що відбуваються в партійному і суспільному житті, хід політичної та економічної реформи в республіці"¹.

В структурі апаратів обкомів та Київського міськкому партії здебільшого передбачались аналогічні відділи, за винятком відділів зарубіжних зв'язків та оборонної промисловості. Останні зберігались у 8 обкомах — Дніпропетровському, Запорізькому, Київському, Кримському, Львівському, Миколаївському, Харківському, Хмельницькому, а також у Київському міськкомі. В 6 обкомах (Ворошиловградському, Донецькому, Одеському, Сумському, Черкаському, Чернігівському) — сектори оборонної промисловості. Скорочення чисельності працівників обкомів та Київського міськкому партії складало 693 чоловіки (28,4 відсотка)².

Звичайно, штат працюючих у різних обкомах і після реорганізації був різним: він залежав від чисельності парторганізацій, потенціалу області тощо. Наприклад, у Донецькому обкомі Компартії України він налічував 107 одиниць³, в Одеському — 87⁴, у Кримському — 81⁵, у Тернопільському — 63⁶, в Івано-Франківському обкомі партії — 61 співробітник⁷.

Ідеологічний відділ ЦК Компартії України, як і відповідні відділи на місцях, перебрав на себе функції трьох попередніх підрозділів: пропаганди та агітації, науки та учбових закладів, культури. В.Щербицький власноруч розписав прізвища завідувачів відділів, у тім числі ідеологічного — Л.Кравчук⁸. До цього, як уже зазначалося, він

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1752. — Арк.22.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1752. — Арк.23, 24.

³ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2344. — Арк.18.

⁴ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2517. — Арк.47.

⁵ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2474. — Арк.115.

⁶ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2572. — Арк.126.

⁷ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2424. — Арк.112.

⁸ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1752. — Арк.22.

керував відділом агітації та пропаганди ЦК. Постає питання: чому В.Щербицький свого часу не пристав на пропозицію про висування Л.Кравчука на секретарство, а тут довірив йому посаду, яка за тих умов ставала однією з ключових у штабі КПУ? Можливо, В.Щербицький вважав, що межа Л.Кравчука — відділ і що він повинен працювати лише під контролем секретаря ЦК. І по-своєму цінував його як завідувача відділу. Не випадково ж Л.Кравчук "відкривав" список працівників центральних республіканських органів, які за підсумками XI п'ятирічки були представлені до державних нагород. Тоді завідувач відділу пропаганди та агітації отримав орден Трудового Червоного Прапора¹.

При затвердженні на Політбюро 13 жовтня 1988 року завідувачів відділів у відповідності до нової структури апарату, на Л.Кравчука була підготовлена характеристика за підписом Ю.Єльченка. Крім стандартних тез, у ній зазначалося: "Здатний аналізувати суспільні явища, давати їм правильну політичну оцінку. Знаю т.Кравчука Л.М. по спільній роботі з 1973 року. Можу виділити такі його якості, як партійна принципиовість, ширість, уважне, чуйне ставлення до людей, розвинуте почуття товарищескості. Слід відзначити й негативні сторони роботи т.Кравчука Л.М. Насамперед це — недостатня проробка деяких питань, що вносяться відділом на розгляд ЦК, і запізнення в реагуванні на окремі гострі ситуації, що виникають. Не завжди своєчасні пропозиції про зміщення кадрів ідеологічних ділянок. На новій посаді т.Кравчуку Л.М. необхідно поповнити свої знання з ряду питань, що відносяться до компетенції ідеологічного відділу, зокрема, по роботі з науковою, педагогічною, художньою інтелігенцією"².

Додана до характеристики довідка-"об'єктивка" свідчила, що трудова біографія Л.Кравчука практично вся пов'язана з партійною роботою: 1949 — 1953 роки — учень Рівненського кооперативного технікуму; 1953 — 1958 — студент Київського університету; 1958 — 1960 — викладач

¹ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.155. — Спр.2650. — Арк.13.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1755. — Арк.14.

політекономії Чернівецького фінансового технікуму; жовтень 1960 — серпень 1961 — консультант-методист Будинку політосвіти Чернівецького обкому партії; серпень 1961 — жовтень 1964 — лектор Чернівецького обкому партії; жовтень 1964 — лютий 1965 — помічник секретаря Чернівецького обкому партії; лютий 1965 — вересень 1967 — завідувач відділу пропаганди та агітації Чернівецького обкому партії; вересень 1967 — квітень 1970 — аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПСР; квітень 1970 — жовтень 1971 — завідувач сектора перепідготовки кадрів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ; жовтень 1971 — червень 1972 — інспектор ЦК КПУ; червень 1972 — лютий 1976 — помічник секретаря ЦК КПУ (цим секретарем був І.Лутак. У зв'язку з цим треба сказати, що, за свідченням знавців "апаратних" правил, коли "відсилали" на область або ж знімали секретаря, помічник, як правило, не залишався в ЦК. Л.Кравчук, як бачимо, належав до тих, хто становив виняток. Більше того, він дістав підвищення); лютий 1976 — січень 1980 — перший заступник завідувача відділу пропаганди та агітації; від січня 1980 року — завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ.

За партійну роботу отримав три ордени Трудового Червоного Прапора, три медалі, дві Почесні Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. За посадою мав членство в ЦК КПУ та депутатство у Верховній Раді республіки¹.

Працюючи під патронажем "шефа" — Ю.Єльченка, Л.Кравчук невдовзі обійшов, затьмарив його саме завдяки активності в антирухівській кампанії, своєму вмінню публічної дискусії. Давши згоду на публікацію проекту програми НРУ², секретар та завідувач ідеологічного відділу ЦК уже 22 лютого 1989 року подали на розгляд Політбюро доповідну "Про роботу по протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову". Вона аргументувалася тим, що "грунтовні розмови в ЦК з приво-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1755. — Арк.15.

² Див.: Програма Народного руху України за перебудову. Проект // Літературна Україна. — 1989. — 16 лютого.

ду політичної недоцільності цього кроку ініціаторів не переконали. І хоча в первісний проект програми авторами було внесено положення про керівну роль КПРС та вилучені окремі відверто сепаратистські твердження, її зміст, — робили висновок подавши документа, — підтверджує прагнення керівників ініціативної групи створити опозиційну КПРС, політичну структуру, повторює ряд положень з програмних документів екстремістських антисоціалістичних об'єднань на зразок Української Хельсінкської спілки, Української демократичної спілки"¹. Робився висновок, що "в проекті, як і раніше, містяться націоналістичні ідеї та екстремістські положення, які протистоять політичній платформі перебудови і можуть призвести до розмежувань населення республіки за національною ознакою, підштовхнути до загострення політичної ситуації"². Небезпека проекту вбачалась ще й у тому, що "ці ідеї його автори всіляко намагаються сховати за перебудовною термінологією і революційною фразеологією"³.

За таких умов, на думку Ю.Єльченка та Л.Кравчука, й "виникла політична необхідність з метою відкритого розвінчування реальних намірів ініціаторів створення руху опублікувати проект програми НРУ в органі Спілки письменників газеті "Літературна Україна" при одночасній організації усіма засобами пропаганди і агітації широкої кампанії по роз'ясненню справжньої суті проекту програми НРУ, справжніх намірів його лідерів"⁴. За їхнім аналізом, громадськість республіки поставилася до ідеї створення Руху загалом негативно. Проте їх непокоїло те, що "деякі партійні організації, особливо у творчих спілках, НДІ, не володіють ситуацією"⁵, а також факти того, що "члени

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.89.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.90.

Зустріч з літераторами України

КПРС самі входять в ініціативні групи по створенню неформальних політизованих організацій¹.

Запропонований ними план дій передбачав таку схему: оцінки проекту дають (з наступними публікаціями) такі масові громадські організації, як профспілки, комсомол, а також ветеранські, жіночі та інші. При цьому підкреслювалась надзвичайна важливість того, щоб своє критичне ставлення до НРУ висловили збори та ради трудових колективів (доручення з цього приводу секретарі обкомів з ідеологічних питань отримали на нараді в ЦК 17 лютого). Офіційні рішення зборів трудових колективів та громадських організацій відправляються на адресу Спілки письменників України, а копії — на адресу Президії Верховної Ради УРСР.

Якщо ініціативні групи по створенню НРУ не відмовляться від своїх спроб організаційно оформитися, пропонувалось розглянути питання про прийняття сесійми низки

¹ Там же.

Рад народних депутатів рішень, спрямованих проти Руху. А у разі необхідності Президія Верховної Ради УРСР ухвалить постанову про неправомірність створення НРУ як такого, що суперечить Конституції СРСР та Конституції УРСР¹.

У першому варіанті доповідної міститься й така пропозиція: "Проведена також робота, щоб колективи провідних підприємств республіки, зокрема, металургійний завод імені Г.І.Петровського, Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе, Сумське виробниче об'єднання імені М.В.Фрунзе, звернулись особисто до Драча, Павличка, Брюховецького із запрошенням взяти участь в обговоренні проектів програми НРУ"². В.Щербицький написав: "Трибуна!"³. Пункт було знято.

Щоб захистити себе й свою "дитину", ініціативна група скористалася приїздом у республіку М.Горбачова. 24 лютого через Р.Горбачову відомим літераторам була влаштована зустріч з ним. Письменники заповнили М.Горбачова у своїй підтримці курсу партії на оновлення всіх сторін життя радянського суспільства та у відсутності намірів щодо створення альтернативних політичних структур. "Ми стоїмо за братерство, — сказав на зустрічі О.Гончар. — В цьому не повинно бути ні найменшого сумніву. Ніхто з нас, — продовжував він, — я впевнений, жодна душа на Україні не думає, що було б добре залишатися в національній самотності"⁴.

Ось як розповідав про цю зустріч Д.Павличко: "Я був на тій славетній зустрічі, яка багато дала нам всім — на зустрічі з М.С.Горбачовим. Михайло Сергійович Горбачов спитав, чи правда, як йому казали, що ми хочемо створити нову партію? Ні, кажу, нова партія нам не потрібна"⁵. Й далі

¹ Дня.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.90, 91.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.94.

³ Там же.

⁴ Зустріч у ЦК Компарті України // Літературна Україна. — 1989. — 2 березня.

⁵ Із звітно-виборчих зборів Київської письменницької організації // Літературна Україна. — 1989. — 27 квітня.

патетично додав: "Я не можу мовчати, бо я для партії теж дещо зробив. Коли я вступав до партії, то сотня бандерівців стояла біля моєї хати, вони полювали на мене"¹. Щодо останнього твердження, то слід зауважити, що позиція поважного нині політика і державного діяча незабаром кардинально зміниться. При балотуванні на посаду Голови Верховної Ради республіки (29 травня 1990 року) він на запитання: "Чи правда, що в свій час Ви брали участь у підпільних діях організації українських націоналістів?" відказував: "Неправда... Я ніколи не був ні в ОУН, ані в бандерівських організаціях. Я виступав проти цих організацій"². Проте вже в серпні, після перестудіювання "Літопису Української Повстанської Армії", він доходить висновку, що "УПА була творінням народу, вона боролася проти німецького фашизму, а потім і проти радянських військ та Радянської влади"³. А тому "історія повинна нарешті бути правдомовною. У свідомість українського народу УПА має увійти не як ганебне, а, навпаки, як героїчне дійство патріотичного духу"⁴. А в листопаді того ж року заявляє в інтерв'ю львівській газеті "За вільну Україну": "Вони (учасники ОУН-УПА. — *Авт.*) були сильні духом. Багатьох з них я знав особисто, позаяк і я був серед них"⁵. Далі — більше. В лютому 1993 року в своєму виступі на українсько-польській конференції "Нові заклики — нова відповідальність" керівник української делегації, голова постійної комісії Верховної Ради України Д.Павличко звинувачує радянських істориків у поширенні брехні та наклепів про Українську Повстанську Армію — "честь і гордість України"⁶.

¹ Там же.

² Бюлетень № 21. Перша сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання (надалі — Бюлетень №). — Київ, 1990. — С.20.

³ До Канади — з надією. На запитання "Літературної України" відповідає Дмитро Павличко // Літературна Україна. — 1990. — 2 серпня.

⁴ Там же.

⁵ Цит. за: *Фалько Н.* Уклоняться не будем. Ответ оппонентам. 3. Психология конформизма // Рабочая газета. — 1991. — 7 марта.

⁶ *Павличко Д.* Українсько-польські відносини на сучасному етапі // Голос України. — 1993. — 24 лютого.

Д.Павличко на мітингу

Водночас справедливості задля треба сказати, що ще в грудні 1968 року голова Партиїної комісії при ЦК Компартії України І.Грушецький писав доповідну першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту "Про збочення т.Павличка Д.В. у літературній творчості". В ній було зроблено висновок про те, що "в своїй творчості і в поведінці Павличко став до деякої міри людиною, навколо якої гуртуються нездорові, націоналістично настроєні елементи як у середовищі СПУ, так і навколо неї"¹. Й на підставі цього пропонувалося "розглянути питання про його партійну відповідальність"².

Не виключено, що під тиском вищезгаданих заяв М.Горбачов прихильно сприйняв ідею Руху й рекомендував В.Щербицькому не чинити перепон його організаторам. У будь-якому випадку, В.Щербицький спочатку категорично

¹ Цит. за: *Канцелярук Б., Чумак В.* Більшовицька допомога з того світу // *Голос України*. — 1993. — 27 квітня.

² Цит. за: Там же.

стверджував, що "будь-які спроби створити політичні структури, опозиційні КПРС (мався на увазі Рух. — Авт.), дістануть відсіч"¹. І під час лютневої зустрічі М.Горбачова з керівництвом ЦК КПУ він був непохитний: "Ми маємо намір не допустити створення на Україні будь-якої, я вже не кажу масової, політичної організації з неприйнятною для нас програмою. Ми вважаємо, Михайле Сергійовичу, — звертався він до генсека, — що настав час, коли особами, які перебувають в партії, але розробляють ось такі антидемократичні програми, відозви чи підтримують цю платформу, ними повинні зайнятися вже Комісії партійного контролю"². А вже на Пленумі ЦК Компартії України у травні цього ж року публічно повів мову про те, що "лише час і дії покажуть, наскільки ці заяви щирі і наскільки політично зрілими і відданими лінії перебудови є члени партії, обрані до так званої "координаційної ради" цього руху"³. Хоча В.Щербинський за три роки змінив свою думку про М.Горбачова на діаметрально протилежну, все ж, напевне, далися ознаки традиційна слухняність, так би мовити, наддисциплінованість українських керівників, їх угодовська у багатьох випадках позиція, небажання псувати стосунки з "першою особою" країни.

Про це свідчить хоча б той факт, що після другого офіційного візиту М.Горбачова до республіки приймається розгорнута Постанова ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР "Про організацію роботи по вирішенню завдань, поставлених в ході зустрічей і бесід товариша М.С.Горбачова з трудящими, партійним і

¹ Виступ В.В.Щербинського перед виборцями Верхньодніпровського територіального виборчого округу № 424 // Радянська Україна. — 1989. — 4 березня.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1910. — Арж.57.

³ Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В.В.Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1989. — 17 травня.

господарським активом республіки”¹. 2 березня 1989 року йому надсилається вітальна телеграма з днем народження, витримана в пишномовних тонах: “Прийміть наші найсердечніші поздоровлення з днем народження. В нашій пам’яті свіжі враження від Вашого перебування на Україні. Користуючись нагодою, хочемо висловити Вам глибоку вдячність за велику увагу, виявлену партійній організації, усьому народу України, за плідну роботу, яку Ви провели в нашій республіці. Це добрий стимул для нас, для всіх комуністів, трудящих Радянської України у здійсненні завдань перебудови. Від усієї душі бажаємо Вам, глибокошановний Михайле Сергійовичу, міцного здоров’я, великих успіхів у Вашій багатогранній діяльності на благо радянських людей, в ім’я миру й прогресу на землі. За дорученням ЦК Компартії України В.Щербицький”².

А проте пресинг щодо організаторів Руху не припинявся. Як розповідав І.Драч, зустрічаючись із представниками ініціативної групи, Л.Кравчук казав, що швидше волосся виросте на його долоні, ніж Рух буде існувати³. Й підставою для цього (навіть якщо брати до уваги лояльну позицію М.Горбачова) була постанова ЦК КПРС від 30 січня 1989 року “Про заходи по протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури”, на яку ЦК Компартії України відреагував своїми власними заходами⁴. Одним з них став організований ідеологічним відділом ЦК “круглий стіл” 24 березня під приводом обговорення концепції розвитку української національної культури. Слід зазначити, що залучення художньої інтелігенції до її розробки тоді розглядалось ідеологами Компартії України як “противага ідеї руху”⁵.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.51 — 58.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.76.

³ Цит. за: Луканов Ю. Куди піде рухівський “тризуб” // Сучасність. — 1992. — № 5. — С.100.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1862. — Арк.10.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.31.

Відкриваючи "круглий стіл", Л.Кравчук повідомив присутніх, що реакція людей вказує на відсутність всенародної підтримки проекту програми та ідей створення організації. Застеріг, що до неї можуть увійти люди й цілі об'єднання з будь-якими поглядами, настроями, позиціями та платформами. Д.Павличко почав схилитися до того, що, можливо, обговорюваний проект "слід покласти в основу якогось нового більш конкретного документа, який міг би посунути нас вперед". Це дало підстави Ю.Єльченку для того, щоб сказати на Політбюро (березень 1989 року): "Павличко, якого слід розглядати як одного з провідних ідеологів руху, явно хитрує, по суті залишається також на своїх позиціях"¹. Ю.Щербак, підкресливши свою безпартійність, прямо заявив, що будь-яка претензія на двопартійність чи багатопартійність не в нашій політичній традиції. Лише І.Драч стояв на своєму, доводячи, що "спроба по створенню Народного руху рухається", що "ініціатори Руху не відступлять". Така позиція, як зазначено в повідомленні РАТАУ про "круглий стіл", "викликала подив у присутніх"².

Напередодні (23 березня) Ю.Єльченко та Л.Кравчук надсилають до Політбюро доповідну "Про невідкладні заходи по подальшій активізації роботи у зв'язку зі спробами екстремістськи настроєних осіб з числа ініціативних груп створити організаційні структури НРУ". Вона була узгоджена з членами Політбюро вже 28 березня. В ній констатувалися деякі зміни в позиціях членів ініціативних груп, а саме: практично відмежувався від ідеї створення НРУ Б.Олійник. Ще на засіданні парткому Київської письменницької організації 26 січня 1989 року, на якому слухалася інформація І.Драча про роботу групи сприяння перебудові, він окреслив свою позицію: "Партком створив ініціативну групу сприяння перебудові. Але якась група, непідзвітна парткому, хотіла випередити події, таким чином

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.32.

² До конструктивної роботи // Літературна Україна. — 1989. — 30 березня.

сталося переростання в Народний Рух... З інтонації в документах випливає, що Рух буде працювати самостійно і під його вплив підпадають економіка, екологія, мова та інше. При такій постановці питання треба створювати апарат, який повинен звітувати зборам"¹. Під час розмови в ідеологічному відділі ЦК Ю.Мушкетик погодився з пропозицією про можливу переорієнтацію зусиль ініціативних груп на питання розвитку національної культури. З деякими застереженнями підтримав цю ідею й Д.Павличко.

Поряд з цим указувалося, що "найбільш екстремістськи настроєна частина ініціативних груп — І.Ф.Драч, В.С.Брюховецький, П.І.Осадчук посилюють спроби організаційного оформлення НРУ. 18 березня ц.р. в Києві проведено збори найбільш активних прихильників руху, на яких створено координаційну раду НРУ. Поставлено завдання активно створювати первинні осередки руху в трудових колективах, посилювати агітацію за НРУ"². Тут же було зроблено висновок, що "ініціативні групи НРУ перейшли до конкретних організаційних дій по формуванню політичної структури, альтернативної КПРС, а проект програми руху в усе більшій мірі стає платформою, на якій, прикриваючись гаслами перебудови, намагаються об'єднатися антиперебудовні, антипартійні сили"³.

Ю.Єльченко та Л.Кравчук пропонували вжити цілий комплекс заходів, що знайшло підтримку в Політбюро. Так, обкомам, міськкомам, райкомам партії, первинним парт-організаціям доручалось дати принципову оцінку членам КПРС, котрі ведуть активну роботу по пропаганді НРУ та створенню його організаційних структур. Але В.Щербицький щодо цього письмово зауважив: "Це не повинно носити характер кампанії"⁴. Вони мали "рішуче припинити будь-які спроби проведення емісарами НРУ агітації в трудових колективах, учбових закладах, за місцем проживання,

¹ Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.114. — Арк.8.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.121.

³ Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1991. — Арк.122.

а також створення первинних осередків НРУ; оперативно і гостро реагувати на факти, коли окремі особи з числа ідеологічного активу (лектори, доповідачі, пропагандисти, журналісти) урозріз з партійною лінією ведуть пропаганду НРУ; проаналізувати в цьому плані позиції завідуючих кафедрами суспільних наук, керівників учбових та наукових закладів; розглянути в партійних комітетах питання про відповідність посаді та про партійну відповідальність тих керівників засобів масової інформації, котрі не націлюють редакційні колективи на боротьбу проти створення опозиційних КПРС структур; вирішити питання про можливість подальшого перебування у складі виборних органів тих їх членів, які брали активну участь у пропаганді та створенні НРУ"¹.

Окремий пункт містила вказівка засобам масової інформації: продовжуючи критику ідей та цілей НРУ, акцентувати увагу на розвінчуванні користолюбних політичних амбіцій організаторів НРУ, їхніх непорядних дій та прийомів. В.Щербицький звернув увагу на доцільність "дати вказівку усно в особистих розмовах"². Як доказ того, що це було зроблене, можна розглядати розповідь В.Щербицького на Політбюро (31 березня) про І.Драча, яка була, але не повністю, надрукована в газетах: "Драча запросили до школи, щоб він виступив як кандидат у народні депутати. Він приїхав, сім хвилин виступив і попрохав, щоб це оформили як виступ за розповсюдження науково-технічних знань, йому дали таку квитанцію, виписали 46 крб 90 коп. І він ці гроші взяв. Тільки не надрукували, що його середній місячний заробіток за минулий рік 3 тис. 800 карбованців. Треба було б дачу його сфотографувати. Потім виявилось, що він внески повністю не сплачував з усього заробітку"³. Справді, за даними парткому Київської парторганізації літераторів, які мені поталанило відшукати, сума заробітку І.Драча за 1986 рік становила 42148 крб, з них внески не

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.122.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.32.

були сплачені з 1330 крб, у Д.Павличка відповідно 39785 і 5885 крб¹. 1988 року врахована сума заробітку І.Драча досягла всього 21488 крб і внески ним не сплачувались з 1488 крб, у Д.Павличка відповідно 48595 і 7095 крб, у В.Яворівського — 22098 та 7548 крб².

Повідомляючи членів Політбюро про проведення 24 березня вже згадуваного "круглого столу", автори доповідної інформували їх про свої подальші плани. Якщо пропозицію щодо переорієнтації ініціаторів руху на розвиток комплексної програми буде прийнято, вони пропонували "критику НРУ припинити"³ (до цього В.Щербицький лише додав: "Поступово"⁴). У разі відмови від запропонованого варіанту та продовження спроб створення організаційних структур НРУ, "прийняти на сесіях обласних, районних та міських Рад народних депутатів рішення з оцінкою цих дій. Опублікувати ці рішення в пресі і направити Президії Верховної Ради УРСР. Остаточне рішення про неправомірність НРУ прийняти на Президії Верховної Ради УРСР, після того дії ініціаторів руху стають протизаконними"⁵. Як бачимо, головні ідеологи Компартії України виступали виключно з войовничих позицій неприйняття ідеї Руху й прагнули "руками" Рад "задушити" його. Навіть В.Щербицький змушений був дещо стримувати їх заповзятість у цьому питанні.

На розширеному засіданні Політбюро 30 — 31 березня, на якому мали розглядатися підсумки виборів народних депутатів СРСР, мова знову ж таки звелася до "проблеми Руху". Бо, як наголосив В.Щербицький, на нас чекає серйозна боротьба, в якій вже виявилися реальні противники, "мета цих драчів та інших опозицій прийти до влади. Причому вони переконані, що якщо їм не вдалося на

¹ Див.: Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.109. — Арк.123.

² Див.: Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.114. — Арк.2.

³ ЩАДОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.122.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

виборах, що пройшли, до Верховної Ради пробратися, то вони хочуть взяти реванш на виборах до місцевих органів влади"¹. Ю.Єльченко переконував присутніх, що продуманими політичними заходами, які схвалило Політбюро, вдалося "повернути проблему Руху назад, сформуванню по відношенню до нього вигідну нам громадську думку"². Проте, попереджав він, уважати, що вона втратила свою гостроту, немає жодних підстав. Ініціатори НРУ, "насамперед Драч, Брюховешський, Осадчук, відступають вкрай повільно, розраховуючи все-таки на його організаційне оформлення"³. Доводив, що це, "безперечно, намір, насамперед націоналістичних елементів, розпочати в республіці масштабну, антигромадську діяльність, здійснити спробу розвинути рух за реалізацію одвічної мрії українських буржуазних націоналістів — створити "самостійну Україну", тобто домогтися виходу Радянської України зі складу СРСР"⁴.

Й, підвівши таку "основу", сформулював висновок: "Народний Рух України, як організацію, звичайно, допустити не можна"⁵, як і "не можна допустити й того, щоб поразенці постали перед народом великомучениками"⁶. А досягти такого результату можна лише за умови, коли залишиться в силі узгоджений раніше намір "розглянути питання на Президії Верховної Ради республіки і оголосити Рух політично недоцільним, таким, що суперечить домінуючій думці населення республіки, веде його до національної ізоляції"⁷. Після цього, розмірковував далі секретар ЦК, будь-які дії ініціаторів Руху будуть розглядатися як протизаконні з усіма наслідками, що випливають звідси. Як повідомив Ю.Єльченко, про це на "зустрічі з керів-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.20.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.30.

³ Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.33.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.34.

⁶ Там же.

⁷ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.32.

ніками творчих спілок республіки і раніше нами було заявлено однозначно”¹.

Проти “узгодженого раніше наміру” виступила лише В.Шевченко. Вона заявила: “Президія Верховної Ради може засудити дії вже існуючої організації, яка офіційно зареєстрована. Народний рух України за перебудову — не зареєстрована організація. Це тільки проект. Ми не можемо прийняти рішення чи постанову. Це не чисто формально. Ось сидить Прокурор, нехай він скаже — це формальний підхід чи не формальний підхід”². Таким чином, позиція В.Шевченко фактично вирішила долю Руху. В.Щербинський з цього приводу на зазначеному засіданні Політбюро не висловлювався, хоча зрозуміло, що без його відома теза про роль Президії Верховної Ради у “справі Руху” не мала б права на життя. Наприкінці засідання Політбюро він кинув лише репліку: “Ось візьміть, і секретарі ЦК не в однаковій мірі зайняті ідеологією. Візьміть завідуючих відділами ЦК: Кравчук Л.М. веде боротьбу, а що робить решта завідуючих?”³. Можливо, це був завуальований докір В.Шевченко.

18 березня відбулися звітно-виборчі збори Київської письменницької організації СПУ. Вони, як доповідав Л.Кравчук членам вищого політичного керівництва республіки, “засвідчили посилення неконструктивної, конфронтаційної позиції угруповання, очолюваного т.Драчем І.Ф., втрату реального впливу на розвиток обстановки в організації з боку прибічників поміркованої лінії т.Олійника Б.І., а також з боку письменників — ветеранів партії, війни і праці”⁴. Збори обрали правління Київської організації спілки у складі 69 чоловік, ревізійну комісію у складі 23 чоловік. В ході голосування забалотовано 7 письменників-ветеранів та молодших літераторів, що підтримують позицію т.Олійника Б.І. Сам же т.Олійник Б.І. і 13 прибічників його поміркованої лінії пройшли до складу правління з невеликою перевагою поданих за них голосів. До секретаріату правління ввійшло 10 чоловік, у тім числі 4 — з

¹ Там же.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.46.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.107.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.60.

попереднього складу. За рахунок тт. Мовчана П. М., Погорбного А. Г., Римарука І. М. в секретаріаті суттєво змінили позиції тт. Драча І. Ф. та Осадчука П. І. як активних провідників ідеї НРУ. "Результати зборів, — зробив висновок Л. Кравчук, — ускладнюють зміст і умови партійної роботи в Київській письменницькій організації, можливості партійного впливу на її діяльність"¹.

Свого роду реакцією на це стала пропозиція Л. Кравчука щодо проведення об'єднаного пленуму правлень республіканських організацій творчих спілок і товариств. На думку завідувача ідеологічного відділу ЦК, цей пленум "міг би стати важливою подією в духовному житті республіки, сприяти реалізації громадської активності художньої інтелігенції, спрямуванню її творчої енергії в русло соціально корисних справ"². І що, напевно, головне — "його можна було б використати як альтернативу "Рухові", створивши там координаційну раду творчих спілок і товариств"³. На розгляд зазначеного пленуму пропонувалось винести проєкт Комплексної програми розвитку української національної культури до 2000 року та завдання по її реалізації. А щоб усе відбувалося за сценарієм, Л. Кравчук уважав за необхідне напередодні пленуму провести в ЦК зустріч з керівниками творчих спілок, секретарями парторганізацій з метою "зорієнтувати їх на ділове, політично виражене обговорення ситуації, спільне формулювання актуальних завдань подальшої роботи"⁴. Політбюро ЦК Компартії України схвалило ініціативу ідеолога № 2 республіки, який за цих умов дедалі більше починає затьмарювати її ідеолога № 1 — Ю. Єльченка, на що вказує хоча б факт безпосереднього виходу Л. Кравчука на Політбюро.

Саме тоді Л. Кравчук виступив також ініціатором та організатором заходів по "нейтралізації" нинішньої державної символіки — синьо-жовтого прапора, тризуба та

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1912. — Арк. 61.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1912. — Арк. 55.

³ Там же.

⁴ Там же.

Л.Кравчук доводить...

гімну. Приводом для них послужило те, що під час офіційного покладання квітів до пам'ятника Т.Шевченку в Києві з нагоди 175-річчя з дня його народження, група молодих людей піднесла синьо-жовтий прапор. Це аж ніяк не вкладалося в план-календар головних заходів з цього приводу, затверджених Політбюро ЦК КПУ ще 27 лютого 1989 року¹.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1911. — Арк.119.

“Неприємно було, щемно до болю в серці, бачити оту провокацію під час свята 175-річчя нашого Великого Кобзаря. Ні, ми ніколи не поступимося нашим Червоним прапором, під яким проливали кров наші діди і батьки, борючись за волю. Але прийшов час уважно вивчити історію виникнення нашої національної символіки, можливо внести якісь зміни. Подумати і про новий текст Гімну”¹, — так відреагував на це, наприклад, Ю.Мушкетик.

3 червня Л.Кравчук подав до Політбюро доповідню “Про національну символіку”, в якій, зокрема, зазначалося, що “пожвавились спроби деяких самодіяльних об’єднань на-в’язати населенню республіки думку про те, що єдиною загальнонаціональною символікою українського народу є синьо-жовтий прапор та тризуб. *Насправді, — категорично заявляв він, — така точка зору антинаукова і не відповідає правді*”².

За його твердженнями, активізації обговорення цієї проблеми сприяв виступ на з’їзді народних депутатів СРСР Б.Олійника, в якому йшлося про те, що не варто, побачивши стародавню символіку, скажімо, в Таллінні чи у Львові, хапатися за серце. Бо джерела, що наповнюють річку народною історією, не винні, якщо цю річку на якій-небудь ділянці позабруднювали покидьками. Враховуючи це, Л.Кравчук запропонував провести слухання експертів на Комісії Верховної Ради й додав “можливі висновки та оцінки Комісії”³. Інакше кажучи, наперед визначив рішення Комісії з приводу символіки.

Затим було підготовлено “План заходів щодо упорядкування використання національної символіки”, з яким Політбюро погодилося 24 червня. Ним, зокрема, передбачалося: Верховній Раді провести слухання про національну символіку та атрибутику в Комісії; опублікувати низку

¹ Цит. за: *Правлюк В.* Хто під яким прапором? Нотатки з засідання Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнародних відносин // *Радянська Україна.* — 1989. — 29 червня.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.27.

³ Там же.

статей з проблем історії та практики використання символіки українського народу та національних груп, що проживають на території республіки; Держтелерадіо провести бесіди за "круглим столом" на цю тему; у вересні 1989 року провести в учбових закладах заняття та виховні заходи із зазначеного питання; внести пропозиції щодо розширення використання регіональної символіки; рекомендувати Президії Верховної Ради розглянути питання про регламент та порядок використання емблем і символів¹.

На виконання плану в червні відбулося засідання комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, яку, між іншим, очолював Л. Кравчук. Він же головував на цьому засіданні. Комісія, спираючись на думку експертів, дійшла таких висновків:

Державний прапор Української РСР увібрав у себе барви, історично та територіально притаманні українським землям. Червоний колір, зірка, серп і молот символізують боротьбу пролетаріату за своє соціальне визволення, союз робітничого класу і селянства, перемогу Великого Жовтня, який докорінно змінив долю українського народу.

Червоному стягові протистояли жовто-блакитні прапори та тризуб як символи боротьби за інтереси буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних верств. Зараз певні групи та окремі особи хотіли б нав'язати народу України буржуазно-націоналістичну символіку.

Комісія рекомендувала забезпечувати "проведення всіх громадсько-політичних, культурно-освітніх заходів виключно під державними прапорами і гербами Української РСР, СРСР, їх супроводження державними гімнами Української РСР та СРСР. Не допускати використання на цих заходах прапорів та символів, під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих"².

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.23.

² Рішення Комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин про національну символіку // Літературна Україна. — 1989. — 13 липня.

Дещо порушуючи хронологію, звернуся до розгляду Верховною Радою 28 січня 1992 року питання "Про Державний прапор України", на необхідності якого особливо наполягав Л.Кравчук. "Прапор, за який пропонується проголосувати (синьо-жовтий. — *Авт.*), — переконував він депутатів, — уже "працює", хочемо ми цього чи ні... Без цього прапора зараз, повірте, і в дипломатичному, і в правовому міжнародному, і в реальному житті стає вже не просто важко, а стає соромно і смішно. Це є реальність. Проста життєва реальність... Той, хто не проголосує сьогодні за цей прапор, — я вам хочу сказати відверто, — він за нього ніколи не проголосує, скільки б йому не доводили. От і все. Треба припинити будь-які розмови. Він уже переконаний і ніколи не проголосує. Він вам буде казати: "Давайте малиновий, давайте червоний, давайте темний", — будь-який, аби тільки не голосувати. А ми — єдина держава в світі, яка не має прапора. Це треба мати на увазі"¹. А щодо виступу перед цим народним депутатом України О.Чародєєва, котрий нагадав Леоніду Макаровічу, що саме він "з властивою йому залізною логікою доводив, що саме синьо-червоні кольори відповідають душі українського народу та його історії"², то Л.Кравчук відреагував хворобливо, а тому, очевидно, дуже заплутано: "Хоч я вже п'ять разів давав відповідь на це запитання, мені його ставлять скрізь. Це не мій виступ, а це є звіт засідання комісії, яке проходилося п'ять — шість років тому. Я це пояснював сто разів, але депутат Чародєєв хоче, щоб я пояснив йому ще сто перший раз. Як тільки натякнули йому про газету, то він каже, що він її не бачив (тому що це стосується його особисто, а коли це стосується когось іншого, то в нього дуже добра пам'ять). Я хотів би попросити депутата Чародєєва більше не ставити таких запитань, тому що, по-перше, вони вже є нонсенсом, а, по-друге, все ж таки він є народним депутатом"³. Зауважу, що за нинішній державний прапор України (голосування проходило двічі —

¹ П'ята сесія Верховної Ради України дванадцятого скликання. Бюлетень № 2. — Київ, 1992. — С.17 — 18.

² Там же. — С.11.

³ Там же. — С.17.

перший раз "за" проголосувало 218 депутатів, другий — 253) видав свій голос і непримиренний борець проти нього Ю.Єльченко¹.

Завдяки таким маневрам, керівництву республіки та його органам на місцях все ще вдавалося в цілому утримувати суспільно-політичну ситуацію під контролем. Більше того, посіяти розкол у лавах майбутньої опозиції. Так, від ініціативної групи рухівців відійшов Б.Олійник, різко виступив проти неї письменник В.Дрозд.

У статті "Інтелігенція і час" він закликав Д.Павличка, І.Драча, В.Яворівського та інших сказати "правду собі й народу про те, що більшість із нас, себе я не виключаю, побувала в тенетах лжі, що відсотків сімдесят, як не більше, нашої літератури, сотвореної за минулі два десятиліття, до речі, не після тюремної камери, як пісня про орла, що з-за гір вилітає, а в затишних ірпінських та конча-заспівських котеджах, навіки перекреслено і похоронено перебудовчим часом"². Учасники партійних зборів кївських письменників 26 жовтня 1989 року змушені були прийняти постанову, в якій закликали "усіх письменників Києва та республіки утриматися від таких публічних виступів (у пресі та усних), які б тлумачилися як свідчення "розколу" в наших рядах і були б використані для шельму-

Б.Олійник в сесійній залі

¹ Див.: Там же. — С.70.

² Дрозд В. Інтелігенція і час // Літературна Україна. — 1989. — 16 листопада.

вання письменницької громади і Товариства української мови імені Тараса Шевченка, для заперечення самої ідеї НРУ за перебудову. Нині, коли вирішується доля нашої мови, культури та економічної суверенності УРСР, вважати найбільшим моральним злочином ренегатство, кон'юнктуру й угодовство з антиперебудовними силами — як у літературній творчості, так і в громадському житті¹. І. Драч, В. Дончик та деякі інші фундатори Руху не змогли "пробитися" в народні депутати СРСР. До речі, не став ним і Л. Кравчук, хоча балотувався на Буковині, де, як відомо, тривалий час працював і, здавалось би, мав усі шанси на перемогу в спокійному, за партійним виміром, регіоні. Адже керівний склад республіки завжди обирав для себе "надійні" округи. Згодом, урахувавши помилку, він "підбере" для себе на виборах народних депутатів УРСР Ямпільський виборчий округ № 39 Вінницької області й тут несподіванок уже не буде.

Вибори об'єктивно висвітлили реальну розстановку сил у суспільстві, справжні настрої людей, зменшення авторитету партії та її провідників. Назвемо такий маловідомий факт: 26 березня 1989 року виборцями було зроблено на бюлетенях 29,3 тис. написів (на виборах до Верховної Ради СРСР 1984 року — 44 тисячі). Але з 264 (0,3%) 1984 року до 9785 (33,44%) на виборах 1989 року "зросла кількість написів негативного характеру"².

Серед кандидатів у депутати, котрі не одержали необхідної кількості голосів, опинилися секретар ЦК КПУ, перші секретарі чотирьох обкомів — Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського та Чернігівського, Київського міськкому партії, голова Київського міськвиконкому, командуючі Чорноморським флотом та Південною групою військ, шерэг комуністів — відомих господарських керівників. Хоча за формальними показниками 87,8 відсотка вперше обраних народними депутатами СРСР від України

¹ Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.113. — Арк.4.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1866. — Арк.90 — 91.

становили комуністи, що більше, ніж їх було у складі попередньої Верховної Ради Союзу РСР¹.

За попередніми підсумками, по 143 територіальних і 32 національно-територіальних округах було висунуто 650 кандидатів у народні депутати, в тому числі в 58 (33,1%) округах — по одному, в 108 (61,7%) — по два, в 6 (3,4%) — по три, в 2 — по п'ять і в одному — сім. Реєстрацію пройшли 312 кандидатів.

Народними депутатами по територіальних округах було обрано 118 чоловік, по національно-територіальних — 26, з урахуванням представників від громадських організацій депутатський корпус України склав 231 чоловік. Питома вага робітників зменшилася з 34,1 до 15,6 відсотка при одночасному збільшенні частки інтелігенції з 6,8 до 19,9 відсотка, передовсім викладачів вузів, письменників, журналістів².

Аналізуючи результати виборів, аналітики ЦК Компартії України акцентували увагу на тому, що багато партійних комітетів недооцінили новизну і складність нинішньої виборчої кампанії, не врахували реальної розстановки сил — на кого спиратися, з ким працювати, а кому рішуче протидіяти. А окремі з них займали вичікувальну позицію, втрачали ініціативу, виявлялися неспроможними приймати самостійні рішення. Найбільшим недоліком уважалося те, що у виборчій кампанії по суті не були задіяні первинні парторганізації й що не вдалося низці партійних комітетів, зокрема в Києві, Львові, Рівному, Мелітополі, Криму, знайти ефективні засоби протидії політичному екстремізму.

Вони визнавали, що різного роду "ініціативні групи" часто діяли нетрадиційно, напористо, схиляли частину людей на свій бік, впливали на настрої молоді, особливо студентської³. Голосування відбило той факт, що "в ряді партійних комітетів немає міцних контактів з партійними

¹ Див.: Шербицький В.В. Сходження до народовладдя: підсумки і уроки // Комуніст України. — 1989. — № 8. — С.4.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.12 — 13.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.14.

організаціями військових частин"¹, оскільки подекуди голосування в них "проти секретарів обкомів було демонстративним"².

Вперше керівництво ЦК КПУ зіткнулося з тим, що на багатьох мітингах "вівся масовий наступ на партію, її керівну роль в суспільстві, шельмувалися партійні кадри"³. На засіданні Політбюро при обговоренні цього питання (30 — 31 березня 1989 року) наводилася така статистика: в період передвиборчої кампанії неформальні об'єднання (називалася їхня кількість — 60 тисяч) провели 1200 мітингів та зборів, якими охопили 13 млн чоловік⁴. Не меншу тривогу викликало те, що окремі члени партії — кандидати в народні депутати — "прагнули дістати голоси виборців будь-якою ціною, дозволяли собі політично незрілі заяви"⁵. Наприклад, до таких було віднесено першого секретаря Подільського райкому партії міста Києва І.Салія, про що публічно сказав В.Щербицький на травневому (1989 р.) Пленумі ЦК Компартії України⁶. Не погодившись із такою оцінкою, І.Салій також публічно закликав першого секретаря ЦК КПУ до відкритої дискусії, у тому числі на телебаченні, заживши, таким чином, гучної слави. Невдовзі він здобув депутатський мандат республіканського рівня, а згодом був призначений представником Президента у місті Києві. Але, відчувши в І.Салії можливого конкурента, Л.Кравчук усунув його з посади під приводом порушень ним законодавства та невиконання указів Президента. Взагалі у цей період виявився феномен масової підтримки тих, хто зазнав критики з боку офіційних структур, та тих, хто виступив з різкою критикою інституцій влади, їх провідних

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.16.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.15.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.26.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.15.

⁶ Див.: Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В.В.Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1989. — 17 травня.

представників. А також дистанціювання низки засобів масової інформації від своїх засновників — партійних, радянських та комсомольських органів.

І майже на останньому місці йшлося про те, що на ставленні виборців до кандидатів (мається на увазі до комуністів-керівників. — *Авт.*) позначилася незадоволеність повільними темпами вирішення соціальних питань, відсутністю просування у забезпеченні населення продовольством, споживчими товарами й послугами, житлом, погіршенням екологічної обстановки у низці регіонів.

Оцінюючи підсумки виборів, В.Щербицький констатував: "Ми виграли крупну політичну кампанію в складних умовах. По країні обрано 80 відсотків членів партії, в республіці — 88. Але п'ята частина і в країні, і в нас не отримали підтримки. По країні 32 секретарі під час виборів і два в період передвиборчих зборів були забалотовані"¹. Причину ж цього він виводив з того, що господарські справи були витіснені багатьма іншими, насамперед тими, що пов'язані з реформою політичної системи. Як на мою думку, цей висновок був правильним, але при одному уточненні. Розвиток суспільно-політичних процесів у країні та республіці ставив Компартію України перед необхідністю займатися більшою мірою політичною діяльністю. Це, власне, й повинна робити будь-яка політична організація. Але такого досвіду в КПУ, її лідерів та функціонерів майже не було, за невеликими винятками. Наприклад, саме тому зійшла "зірка" Л.Кравчука, котрий принаймні міг вільно, "без папірця" спілкуватися з людьми, вступати в дискусії. Адже партія, її органи на місцях тривалий час виступали як господарсько-розпорядчі інституції. А тому, відійшовши від економіки, втратили над нею контроль, водночас політичними методами діяльності так і не оволоділи. І, врешті-решт, не змогли опанувати як економічну, так і політичну сфери.

¹ ЩАДГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.15.

В. Щербицький усвідомлював, що "треба нарошувати авторитет партії"¹, що "питання про авторитет багатьох партійних організацій, на жаль, стоїть на порядку денному"². Піднесення його він убачав у приведенні в дію традиційних випробуваних методів, не виявляючи жодного сумніву в правильності партійно-державної політики, що проводилася. По-перше, через покращення роботи партійних організацій, починаючи з первинної й закінчуючи ЦК партії. По-друге, оволодіння економікою, взяття "в руки торгівлі", рішучу боротьбу із злочинністю. По-третє, перехоплення ініціативи, роботи на випередження та втримання в руках усіх важелів управління, починаючи з засобів масової інформації, органів суспільної безпеки, правозахисту. Бо нині, констатував лідер республіканської компартії, "ми ще будемо тільки обговорювати, як нам бути по деяких округах, а вони (представники Руху. — Авт.) вже розставили сили: де буде Павличко, а де — Драч"³. По-четверте, забезпечення ідейно-політичної єдності партії. Для цього він уважав за необхідне насамперед "розглянути питання про партійну відповідальність членів партії, котрі займають, по суті, антипартійні позиції"⁴, не влаштовуючи з цього "кампанію, чистку якусь, але виходити з того, що без сильної партії і — відповідно — дієздатних партійних організацій здійснити перебудову успішно неможливо"⁵. Нарешті, особливе місце відводив засобам масової інформації, які "повинні йти в одній запряжці з партією і турбуватися про авторитет партії"⁶. "Хіба можна сказати, що, наприклад, "Вечірній Київ" чи одеська вечірня газета турбуються про авторитет партії?" — запитував він. І сам же відповідав: "Та нічого подібного. Але ж очолюють їх комуністи"⁷.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.22.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.23.

⁷ Там же.

Ю.Єльченко, як і належить ідеологу, виходив з того, що не було продуманої до кінця системи ідеологічної роботи на всю передвиборчу кампанію, й уважав, що боротьба, причому боротьба політична з екстремістськими та навіть антисоціалістичними силами, повинна стати головним її розділом. "Викривати, розвінчувати, показувати справжні наміри, політичне і моральне обличчя наших противників, не соромлячись в оцінках і визначеннях"¹, — ось кредо ідеологічного провідника Компартії України того періоду.

Переважно ним і підмінявся аналіз суспільно-політичних процесів у республіці. Попри те, що виборча кампанія 1989 року дала багатий матеріал для оцінок та уроків. 16 травня 1989 року відбувся Пленум ЦК КПУ, на якому розглядалися завдання партійної організації республіки по посиленню ідейно-політичної роботи за сучасних умов. Особливість Пленуму полягала в тому, що вперше на такому зібранні спочатку розглядалися політичні, а вже зати́м соціально-політичні питання. Його учасники схвалили висновок квітневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС, що партія й нині залишається політичним лідером, єдиною реальною силою, здатною забезпечити революційні зміни в нашому суспільстві. "Є всі підстави сказати, — заявив у доповіді В.Щербицький, — що партійні організації йдуть на чолі процесів оновлення"².

Щодо безпосереднього аналізу та оцінок політичної обстановки, то вони мало чим відрізнялись від тез, викладених перед цим у документі "Про деякі тенденції розвитку політичної обстановки в республіці", який Ю.Єльченко та М.Голушко внесли на розгляд Політбюро. На якому, після його розгляду "з метою оперативного аналізу політичної і ідеологічної обстановки в республіці та вироблення заходів по протидії негативним проявам", було створено комісію Політбюро ЦК КПУ у складі: В.Івашко (голова), Ю.Єльченко, К.Масик, Я.Погребняк, А.Гіренко, М.Голушко,

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1865. — Арк.28.

² Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В.В.Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1989. — 17 травня.

І.Гладуш, П.Осипенко, М.Стріла, Л.Кравчук, А.Чумак¹. Відповідні комісії були зорганізовані обкомами Компартії України.

На Пленумі чи не вперше серйозна увага була приділена самодіяльним організаціям, а над усе приблизно півтора десяткам "формувань явно деструктивної, антисоціалістичної спрямованості"², зверталась увага на необхідність "усвідомлювати, що в передвиборній боротьбі ми зіткнулись із відкритими політичними противниками, які ставлять далекосяжні цілі"³. Щоправда, мова здебільшого йшла про Українську Гельсінгську спілку (УГС), ядро якої "становлять люди, які проживають в основному у Львові і відомі своїми націоналістичними поглядами. Багато хто з них звільнений з місць позбавлення волі достроково, під зобов'язання не чинити знову будь-якої підривної діяльності проти нашої соціалістичної держави"⁴. Але "діють вони дедалі зухваліше. Скажімо, на першотравневу демонстрацію у Львові представники УГС вийшли з націоналістичними лозунгами і жовто-блакитними прапорами"⁵. Тепер же "намагаються проникнути в трудові колективи і організувати свої осередки"⁶.

Закликаючи всвідомити всю гостроту ситуації, В.Щербинський зобов'язав Львівський обком партії "дати політичну оцінку діям і планам цього угруповання"⁷. Застеріг, що "вичікувальність, а в ряді випадків політична безтурботність можуть обернутись непередбачуваними наслід-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1871. — Арк.9.

² Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В.В.Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1989. — 17 травня.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

ками"¹. Надалі подібні заклики та застереження будуть повторюватися в різних варіаціях, наочно підтверджуючи неспроможність керівництва та його оточення піднятися вище всталених стереотипів, вести копітку політичну роботу за умов політизації суспільства та становлення опозиції.

При обговоренні 24 червня питання "Про серйозні недоліки в організаторській і політичній роботі деяких партійних комітетів по протидії екстремістським, антисоціалістичним елементам" (йшлося про Львівський, Харківський обкоми та Київський міськком партії, де "відсутня чітка програма такої роботи"²) Політбюро визнало, що "екстремістським, антисоціалістичним елементам у багатьох випадках вдається перехопити ініціативу в партійних, радянських органів, брати верх у постановці і обговоренні питань, що зачіпають корінні інтереси людей"³. Із занепокоєнням констатувало, що ситуація в цих регіонах "негативно впливає на обстановку в сусідніх з ними областях"⁴, що "емісари екстремістських угруповань, насамперед із Львова, Києва, роз'їжджають по республіці, ведуть агітаційну роботу, пропагують свої документи, збирають сходки і мітинги"⁵. Після чергової інформації Ю.Єльченка про такі акції, Політбюро прийняло протокольне рішення (11 липня 1989 року): Президії Верховної Ради виробити пропозиції, спрямовані на припинення фактів проведення несанкціонованих мітингів і демонстрацій, використання націоналістичної символіки, нелегального випуску друкованої продукції та використання її в націоналістичних цілях. Посилити контроль за роботою в цьому плані правоохоронних органів республіки⁶.

¹ Там же.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1881. — Арк.79.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1887. — Арк.7.

Так, у серпні С.Гуренко, Л.Кравчук, М.Стріла та Б.Ви-христенко звертають увагу вищого керівництва республіки на те, що у низці регіонів, особливо в містах Києві, Івано-Франківську, Львові, Тернополі, Харкові "почала ускладнюватися" обстановка, націоналістично та антирадянськи настроєні особи зорганізують масові несанкціоновані мітинги, демонстрації, маніфестації, "висувають вимоги виходу України із СРСР, реабілітації петлюрівщини та бандерівщини"¹. Створюються так звані "бойові дружини, які протистоять діям правоохоронних органів"². І замість рішучого припинення спроб розпалювання національної ворожнечі, проявів непокори законним вимогам представників влади, порушень громадського порядку "окремі керівники правоохоронних органів виявляють розгубленість, перестраховуються, постійно звертаючись до партійних і радянських органів"³. Політбюро в черговий раз зажадало від обкомів партії вжити "невідкладні заходи по стабілізації обстановки, недопущенню антирадянських, націоналістичних заходів"⁴.

Поряд з цим продовжувала ускладнюватися обстановка в Криму. Чисельність кримських татар, які переселилися сюди за два роки, збільшилася з 10,2 до 57,8 тис. чоловік⁵. Це викликало загострення низки соціальних проблем. Посилена напруженість у міжнаціональних стосунках, виявилися антитатарські настрої.

До межі загострилося релігійне протиборство. Інформуючи про це наприкінці червня вище керівництво республіки в доповідній "Про уніатську ("українську католицьку") церкву в західних областях України", Ю.Єльченко та Л.Кравчук стверджували, що впродовж 1988 — 1989 років уніатськими екстремістами здійснено низку акцій скоординованого характеру, причому нерідко під націоналістичною символікою. Наприклад, у січні 1989 року в Львові

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.105.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.106.

⁴ Там же.

⁵ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1902. — Арк.2.

уніатами та націоналістично настроєними особами було організовано, повідомляли вони, "уніатське богослужіння, присвячене 70-річчю проголошення Петлворою та Винниченком створення уряду єдиної, незалежної і соборної України"¹.

Далі у цій доповідній її автори вказали, що тепер уже висувуються заклики боротися з "русифікацією релігійного життя"², за незалежність від Московського патріархату та створення "суверенної соборної християнської української держави"³. Йшло саме "УКЦ повинна стати основою національного руху в боротьбі за самостійність України і вихід її із складу СРСР"⁴. Наводили дані, згідно з якими в західних областях на той час нелегально діяли 4 — 7 уніатських єпископів, проживало близько 270 священників, більше 500 ченців та черниць. І хоча тут знаходилося майже 50 відсотків усієї мережі православних громад республіки, уніатські прояви фіксувалися майже у 200 населених пунктах регіону⁵.

Автори доповідної вказали на низку нових моментів, а саме на те, що "навмисно демонструється єдність уніатських екстремістів і націоналістично настроєних елементів, що в минулому старанно приховувалося... В так званому "уніатському питанні" релігія — лише прикриття для націоналізму, для релігійного, а в кінцевому підсумку — і політичного сепаратизму"⁶. Й доводили, що у віруючих — як православних, так і католиків — в Україні є всі можливості для задоволення релігійних потреб у 5347 православних і католицьких громадах, у тім числі з українською мовою богослужіння. Переконували, що "істотному поліпшенню релігійної обстановки сприяла реєстрація в республіці впродовж 1988 — 1989 років більше 1300 релігійних

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.63.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Див.: Там же.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.64.

об'єднань РПЦ, передача їм ряду монастирських комплексів у Києві, Чернігові, Івано-Франківській області, близько однієї тисячі культових приміщень"¹.

Ю.Єльченко і Л.Кравчук інформували членів Політбюро, що реєстрація УКЦ викликала б серйозний конфлікт, зокрема розкол віруючих за релігійно-національною ознакою. Була б створена легальна база консолідації й оживлення антирадянських, націоналістичних, антиросійських, прозахідних настроїв. Така аргументація підкріплювалася посиленням на лист екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького Філарета голові Ради у справах релігій при Раді Міністрів М.Колесникову².

Невдовзі в засобах масової інформації з'явилася заява Комітету держбезпеки УРСР. У ній вказувалося, що в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях "самоуправно захоплено понад 120 православних культових споруд"³ і що "акції по захвату церков нерідко супроводяться шантажем, погрозами, фізичним насильством щодо священників і парафіян РПЦ"⁴. Крім того, "мають місце факти трагічного завершення конфліктів між прихильниками греко-католицької і православної церков"⁵. 15 грудня 1989 року в управління КДБ по Львівській області було запрошено голову "Комітету по захисту УКЦ" І.Геля, де його попередили про "недопустимість поширення наклепницьких вигадок"⁶ і можливу відповідальність за інспірування масових антигромадських акцій.

2 жовтня в Раді у справах релігій відбулася зустріч Ю.Єльченка з екзархом України митрополитом Київським і Галицьким Філаретом. Той інформував секретаря ЦК про свої переговори у Ватикані з папою римським, у ході яких

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1912. — Арк.65.

² Див.: Там же.

³ У Комітеті держбезпеки УРСР // Радянська Україна. — 1990. — 6 січня.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

папі була викладена офіційна негативна позиція РПЦ щодо відродження уніатської церкви. Філарет звернувся з проханням про відкриття у Києві православної духовної семінарії, так мотивуючи що потребу: дефіцит у кадрах священників, особливо в західних областях; семінарія сприятиме зміцненню авторитету республіканського церковного керівництва, позаяк викладацький склад міг би взяти на себе частину роботи з українізації церковного життя, свідчитиме про реалізацію свободи совісті в республіці¹. Враховуючи, що це питання ставилося перед М.Горбачовим під час його зустрічі з патріархом і постійними членами синоду РПЦ (квітень 1988 року), керівництво України позитивно поставилося до нього.

Найбільшим випробуванням для інституцій влади та владних політиків України став страйк шахтарів улітку 1989 року. В порядку солідарності зі страйкуючими шахтарями Кузбасу 15 липня від 22 години не приступила до роботи четверта зміна дільниці № 7 шахти "Ясинівська-Глибока" міста Макіївки. Страйк швидко поширився на Ворошиловградську, Дніпропетровську та Львівську області. До 21 липня не працювало 179 із 252 шахт з кількістю більше 463 тис. робітників по видобутку. Втрати від того, що було недодано 2,5 млн тонн вугілля, перевищили 100 млн карбованців².

Як підтверджує "Протокол про узгоджені заходи між шахтарським страйковим комітетом та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС", головною причиною страйків стало те, що "в Донбасі внаслідок тривалого відставання соціальної сфери загострилося соціально-економічне становище. Це виявилось наслідком диктату та свавілля міністерств і відомств, потурання місцевих партійних, радянських і господарських органів, погіршення постачання населення продуктами харчування й товарами повсякденного вжитку"³. Такий висновок підтвердили соціологічні

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.47 — 48.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.35, 41.

³ Цит. за: *Симоненко П.Н.* Партія и робітнєс движение на современном этапе. — Київ, 1991. — С.10.

дослідження, проведені співробітниками Інституту економіки промисловості АН УРСР на 17 шахтах об'єднання "Донецьквугілля": 86 відсотків респондентів головною причиною страйків уважали дефіцит найважливіших продовольчих та промислових товарів, 79 відсотків — низьку заробітну плату тощо¹.

Вугільна промисловість, наприклад Донецької області, на початок 1989 року була репрезентована найбільш застарілим та зношеним шахтним фондом. Серед 121 шахти та шахтоуправління 40 відсотків шахт експлуатувалися понад 50 років, у тім числі четверта частина з них була введена в дію у дореволюційні роки. Комплексна механізація робіт залишалася на рівні 60 відсотків при середньогалузевому — 75,6 відсотка. На шахтах використовувалося від 30 до 55 відсотків морально застарілих установок, що випрацювали свій ресурс. Шахтарі Донбасу працювали за найбільш складних умов. Запиленість повітря на робочих місцях в очисних та підготовчих забоях перевищувала норму в 20 — 100 разів².

Страйк показав, що чимало партійних і радянських, господарських керівників не користуються авторитетом, достатнім впливом. У багатьох колективах їм висловлювалася недовіра. За умов страйкового руху повністю дискредитувала себе система пропаганди та агітації, що складалася. Страйкарі відкинули її, не сприймали її носіїв. Секретарі первинних парторганізацій, міськкомів, райкомів, зіткнувшись з нестандартною ситуацією, зайняли негативну позицію стосовно страйків і не змінили її навіть тоді, коли шахтарі, ігноруючи їхню думку, зупинили підприємства й приєдналися до страйкарів.

Політбюро ЦК Компартії України змушене було визнати, що "різко виявився дефіцит довіри до партійних і радянських працівників"³. Не повернуло довіри те, що за рахунок

¹ Див.: Воловодова В., Губин В. Забастовка шахтерів Донецька: уроки на майбутнє // Економіка Советської України. — 1990. — № 7. — С.88.

² Див.: Симоненко П.Н. Партия и рабочее движение на современном этапе. — С.11 — 12.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.40.

резерву вугледобувним областям було виділено додаткові фонди: 49,4 млн карбованців на продовольчі й 174 млн на промислові товари. А також те, що вдвічі було збільшено норму мила шахтарям¹. "Страйкові комітети, — відверто визнавалося в інформації В.Щербицького до ЦК КПРС, — перетворюючись по суті на постійно діючі, підігрівають незадоволення шахтарів... відмовляються від співробітництва з місцевими органами"².

Вакуум, що утворився, стали заповнювати самодіяльні громадсько-політичні формування та їхні лідери. Розпочалася боротьба за оволодіння робітничим рухом, який з перших кроків свого становлення почав політизуватися й дистанціюватися від властей.

Те ж саме спостерігалось в молодіжному, зокрема студентському середовищі. У рішенні Політбюро ЦК від 2 серпня 1989 року "Про протидію негативним процесам у студентському середовищі" читаємо: "Останнім часом частина студентства, особливо в таких містах, як Дніпропетровськ, Київ, Кіровоград, Львів, Одеса, Сімферополь, Харків, намагаються вирішувати вузівські проблеми за допомогою "силових методів" — бойкотування, пікетування, мітингів, страйків, голодувань"³.

Концентровану оцінку ЦК КПУ суспільно-політичної обстановки в Україні подибуємо в листі до ЦК КПРС від 9 серпня 1989 року "Про деякі зміни у тактиці націоналістичних елементів у республіці" за підписом В.Щербицького. Візували його Л.Кравчук і Ю.Єльченко. Тобто їм належало авторство твердження, що в тактику виходять перманентні мітинги, "летюча" агітація на багатолюдних вулицях та площах, у підземних переходах. Дії екстремістів стають дедалі більше зухвальними та нахабними, простежується прагнення показати свою силу через організацію багатотисячних мітингів-демонстрацій. Частіше стали зустрічатися спроби розпалювати антиросійські настрої. За-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.39.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.69.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.45.

гострилися автономістські і націоналістичні настрої серед певної частини кримсько-татарського, угорського, молдавського, румунського, гагаузького населення.

Керівництво ЦК особливо непокоїв прихід до лідерства в деяких угрупованнях, а надто у Львові та Києві, досвідчених у політичній боротьбі, професійно підготовлених людей, в минулому, як правило, ув'язнених за антирадянську діяльність. Стверджувалося, що вони мають у своєму розпорядженні сучасну копіювальну, звукозаписуючу та відеотехніку, щільний зв'язок із зарубіжними націоналістичними центрами, які спрямовують їхню роботу, надають матеріальну допомогу. Постійно шукають ширму для легалізації своїх дій, у тім числі через утворення НРУ. Соціальною базою політизованих угруповань у західних областях називалися колишні бандпосібники та уніати.

Послання закінчувалося висновками: загалом у республіці соціальної бази для націоналістичних та екстремістських формувань немає. Вони знаходять прихильників переважно серед деякої частини художньої й наукової інтелігенції, а також студентства. Але екстремісти, націоналістично настроєні елементи будуть і надалі розпалювати політичні пристрасті, намагатися втягувати людей в масові мітинги й демонстрації. У зв'язку з цим ЦК Компарті України вважав, що відволікання з України в інші регіони країни значного контингенту міліції та військ МВС послаблює можливість протидії негативним проявам в екстремальних ситуаціях. І просив "розглянути можливість повернення до республіки хоча б половини названого контингенту, насамперед до Львівської області"¹. Ще одним аргументом для цього було те, що "розвиток подій у Литві, Латвії, Естонії, Молдавії, деяких інших регіонах країни створює небезпечний прецедент для подальшої активізації антисоціалістичних сил і в нашій республіці"².

Ці та інші чинники, посилення психологічного тиску з боку новоутворених громадсько-політичних організацій на

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1912. — Арк. 96.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1913. — Арк. 76.

офіційні структури та дедалі більше й очевидне відставання останніх від розвитку подій, їх неадекватна реакція на суспільно-політичні процеси радикалізували настрої неформальних лідерів, зокрема змінили настрої фундаторів НРУ й, очевидно, остаточно утвердили їх у прагненні довести справу до кінця. До того ж навіть для людей, недосвідчених у політиці, стало очевидним: відставка В.Щербицького як головного опонента — справа часу. На це вказувало хоча б те, що критика його набула відкритого й тотального характеру і насамперед з боку тих, хто нещодавно висловлював йому своє шанування. Вона, втім, не припинялася й по його смерті. Зауважу, навіть на підставі ознайомлення з архівними матеріалами ЦК Компартії України напрошується висновок, що десь від другої половини 1989 року В.Щербицький різко змінив позиції. Наприклад, уже не було тієї ретельної його роботи над документами, яка була властива для нього. А після смерті В.Щербицького рівень їх відпрацювання взагалі впав.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову (8 — 10 вересня 1989 року) знаменував початок фактичного об'єднання двох суспільно-політичних течій з різним на той період ставленням до державних та політичних інституцій: власне прихильників Руху та більш радикальних, опозиційних сил, які здебільшого вособлювала УГС (Українська Гельсінгська спілка офіційно заявила про себе 7 липня 1988 року в Львові як правонаступниця Української громадянської групи сприяння виконанню гельсінгських угод, створеної 9 листопада 1976 року. До її керівних органів увходили В.Чорновіл, М. і Б.Горині, В.Барладяну, О.Шевченко, М.Горбаль. Очолював УГС Л.Лук'яненко. На початок 1990 року в ній налічувалося 2300 членів). Перші — представники переважно творчої й наукової інтелігенції старшої генерації, часто із значним соціальним статусом, котрі знаходили можливість поєднувати своє "Я" з правилами гри, що їх диктувала система, й котрі позитивно відгукнулися на "новий курс" М.Горбачова. Їхня віра тоді в "соціалізм з людським обличчям", частково те досить помітне становище, яке вони мали в суспільстві, зумовлювали

Л. Лук'яненко

те, що вони віддавали перевагу діям у межах існуючої системи. Це були переважно ідеологи й для них перехід від одного способу мислення до іншого виявився найменш складним. Використовуючи свої зв'язки з радіо, телебаченням, газетами, вони почали значно впливати на формування громадської думки. Надто швидко з цього прошарку виокремилася когорта популярних ораторів. Їм було суджено відіграти особливу роль у збудженні суспільства, оскільки кожний їх виступ на той час ставав подією суспільного життя. Друга група — дисиденти, політв'язні та інші відкриті політичні супротивники існуючого ладу. Вони не були пов'язані співробітництвом з системою, відстоювали свої погляди більш безкомпромісно, ставили питання більш послідовно й жорстко, першими почали апелювати безпосередньо до мас.

Демократів перебудовної доби і дисидентів значно більше розмежовують морально-психологічні бар'єри, ніж погляди та гасла. Й все це згодом дасть про себе знати. Але тоді ця друга група, як мені уявляється, добре знаючи свої організаційні можливості, ставила на меті: по-перше, використати Рух як "прикриття" для проведення власної політики; по-друге, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці. Підтвердження цього знаходимо у Л.Лук'яненка, котрий в одному з інтерв'ю відверто сказав: "Реально ми завжди прагнули до самостійності і незалежності України. Але відкрито не могли заявити про це до другої половини минулого (1989. — *Авт.*) року, до установчого з'їзду НРУ... Нині ми стали на шлях агітації і пропаганди за вихід із СРСР. Це результат того, що Рух фактично схвалив позицію Хельсінкської спілки"¹. Цим можна пояснити й компромісний характер першої програми НРУ, відредагованої в ЦК Компартії України, оскільки його "батьки-фундатори" не могли так швидко зректися задекларованих зобов'язань. Ураховувалося й те, що більшість делегатів, а серед них було

¹ УРІ: напрямні політичної діяльності // Тернопіль вечірній. — 1990. — 29 липня.

чимало й комуністів (серед 1109 делегатів було 228 членів КПРС і 24 члени ВЛКСМ¹), все-таки орієнтувалася на запропонований проект програми. Свою справу "зробив" і виступ на з'їзді Л.Кравчука, попри те, що "майже кожний випад проти партійних і державних органів, — як повідомляло РАТАУ, — викликав ейфорію залу"². Тут принагідно наведу цікавий, але маловідомий факт, про який розповідав Л.Кравчук працівникам апарату ЦК КПУ. Після того, як він закінчив виступ, до нього підбігла одна з учасниць з'їзду й приколола на лашкан його піджака значок із зображенням синьо-жовтого прапора. Щоб якось вийти із становища й не настроїти проти себе аудиторію зняттям значка, Леонід Макарович зробив вигляд, що йому душно в прохолодній залі, зняв піджак і вже не вдягав його до кінця засідання.

Українська Гельсінгська спілка, яка, разом з Товариством української мови, склала основу НРУ, багато в чому стала визначати його діяльність. Як стверджував В.Чорновіл, у спілці "зібралась еліта", ми "поки тримаємося разом" і це дає "змогу спрямовувати порівняно невеликій кількості людей національно-демократичний рух в Україні"³. Це фактично визнав І.Драч в одному з інтерв'ю: "Письменники побалакають і підуть до своїх справ, а ці люди (члени УГС. — *Авт.*) займаються політикою всерйоз, часто виступають, займають жорстку позицію й у цьому розумінні максимально небезпечні для керівництва"⁴. Щоправда, при цьому вказав на все ще існуючі між ними істотні відмінності: "Попович, Яворівський, Павличко, інші комуністи стоять за незалежну суверенну Україну, але в межах союзної федерації (так записано й у програмі "Руху"). УГС — за відокремлення України від Радянського Союзу"⁵. Зауважу,

¹ Див.: Доповідь голови Мандатної комісії Юрія Цєкова // Літературна Україна. — 1989. — 12 листопада.

² Що ж вирішив установчий з'їзд НРУ? // Київська правда. — 1989. — 13 вересня.

³ Чорновіл В. Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир. — 1991. — № 12. — С.31.

⁴ "Рух": обретеніе пути // Дружба народів. — 1990. — № 4. — С.196.

⁵ Там же.

що відомий філософ М. Попович відіграв надзвичайно важливу роль у популяризації та легалізації НРУ, вагомо та переконливо полемізуючи з його головним опонентом — Л. Кравчуком.

Спроби дискредитувати з'їзд за сценарієм Л. Кравчука не вдалися. А він був таким: на з'їзд прибувають представники трудових колективів, які хоч і не є членами НРУ, але вповноважені трудовими колективами взяти участь у його роботі й висловити своє ставлення до нього. Добившись своєї присутності на з'їзді, вони заявляють про недемократичний характер зібрання, фактично таємний характер формування делегацій, самозванство багатьох делегатів, висловлюють від імені своїх трудових колективів обурення й негативне ставлення до НРУ. "Уся ця робота підпорядкована, — звертав увагу членів Політбюро в доповідній "Про заходи у зв'язку із проведенням з'їзду НРУ" завідувач ідеологічного відділу ЦК 7 вересня, — головної меті — дискредитувати з'їзд. Розповісти людям про форми й методи його підготовки, характер його роботи з тим, щоб не дати досягти мети, яку поставили організатори з'їзду — подати його громадськості як історичну подію"¹. Враховувалося й те, що "з'їзд пройде під націоналістичними, сепаратистськими гаслами, стане розгулом антисоціалістичних пристрастей"², а тим самим "створюється реальна сприятлива політична ситуація для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду й самого НРУ"³.

Цьому мала сприяти низка коментарів під час роботи з'їзду, звіт РАТАУ з головними оцінками по його закінченні, орієнтування партійних комітетів для відповідного інформування населення. Проведення скрізь, "у містах і районах, великих трудових колективах мітингів протесту проти з'їзду та його рішень з прийняттям відповідних резолюцій. Вони публікуються в засобах масової інформації

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1913. — Арк. 88.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1913. — Арк. 89.

³ Там же.

та надсилаються керівництву НРУ"¹. Засоби масової інформації організовують "активне викриття з'їзду"². Це дає підстави для звернення ЦК Компартії України до комуністів, усіх трудящих республіки з викладом точки зору ЦК щодо НРУ і з'їзду, прийнятих документів, які мають антиперебудовний характер, штовхають народ України на небезпечний шлях³.

Розглянувши пропозицію Л.Кравчука, В.Щербицький наклав резолюцію: "Терміново (особисто). Членам і кандидатам у члени ПБ (Політбюро. — Авт.): 1. Якщо є зауваження або доповнення, повідомте сьогодні. 2. Підсумки з'їзду та проекти звернень і інші заходи обговорити на засіданні ПБ 12.9. 3. Мається на увазі, що в роботі з'їзду візьме участь т.Кравчук Л.М."⁴.

На основі повідомлення Л.Кравчука про підсумки з'їзду ЦК Компартії України вже 11 вересня прийняв постанову "Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)". Нею рекомендувалось обкомам партії розгорнути роботу по викриттю справжніх намірів НРУ, які "полягають у тому, щоб "мирним парламентським шляхом" захопити владу, встановити контроль над партійними і державними органами, добитися повної самостійності України"⁵. А оскільки ініціатори НРУ маскують у своїх програмних документах ці наміри, особливо важливим визнавалося "формування політично правильної громадської думки щодо ідей і дій НРУ"⁶. Для цього ЦК закликав "активно використовувати всі форми і методи політичної боротьби (курсив мій. — Авт.)"⁷. План практичних заходів включав 15 пунктів, які передбачали, зокрема, створення спеціалізованих груп по протидії Рухові, ви-

¹ Там же.

² Там же.

³ Див.: Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.87.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1893. — Арк.3.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

користання для цього засобів масової інформації, активізацію роботи правоохоронних органів.

Окремо схвалило Політбюро "План дій міської партійної організації за підсумками проведення установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (НРУ)". Ним, зокрема, передбачалося проведення 16 вересня з 11 до 13 години на республіканському стадіоні загальноміського мітингу під девізом "В інтернаціональній єдності і згуртованості — успіх перебудови" за участю до 100 тис. киян (від кожного району по 7 — 12 тис. чоловік)¹. Як відомо, такий мітинг відбувся в добровільно-примусовому порядку для його учасників.

Виконуючи ці дії, наприклад, Комітет народного контролю УРСР, Мінфін, Українські республіканські ощадні банки та Жилсоцбанк провели роботу по вивченню господарсько-фінансової діяльності НРУ та деяких інших неформальних об'єднань. Перевірка показала, що оскільки організація не зареєстрована, то в неї немає відкритих рахунків і печаток. У ході розмов М.Горинь (НРУ), О.Шевченко (Київська філія УГС), С.Набока (УКК) пояснили, що фінансові ресурси цих організацій утворюються від членських внесків і пожертвувань. Грошові кошти та інші цінності зберігаються у приватних осіб. Від більш конкретних розмов вони ухилились. Ця інформація, як помічено на документі, була передана особисто Л.Кравчуку².

Реалізація ж зазначених заходів, як показав подальший перебіг подій, дала зворотний результат — нарощування впливу Руху. Й не в останню чергу завдяки тому, що з-під партійного контролю почали виходити засоби масової інформації й якраз ті, що користувалися тоді популярністю у населення й значною мірою впливали на формування його позицій. Що по суті було визнане в постанові ЦК Компартії України "Про удосконалення практики партійного керівництва засобами масової інформації респуб-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1913. — Арк.93.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1895. — Арк.28.

ліки в умовах демократизації і гласності" (28 грудня 1989 року). Натомість, стверджувалося в ній, "самвидавні газети відзначаються особливою брутальністю, націоналістичною спрямованістю, антисоціалістичною і антикомуністичною фразеологією, відкритою опозиційністю до КПРС і Радянської влади"¹.

Не спрацювала й ідея відволікання уваги інтелігенції від політичних проблем через "утягнення" її у розробку та реалізацію програми розвитку культури в Українській РСР до 2005 року. Та й поданий урядово-громадською комісією Ради Міністрів проект концепції й головних напрямків Комплексної програми розвитку культури був розцінений в ЦК КПУ як такий, що "потребує докорінного переосмислення і переробки"². Хоча Л. Кравчук, уже як секретар ЦК, завізував його й рекомендував "внести цей документ на розгляд об'єднаного пленуму правлінь творчих спілок у січні 1990 року, а потім опублікувати в пресі для широкого народного обговорення"³. В. Івашко, вже як перший секретар ЦК, дотримувався протилежної думки: "Невідомо: хто, коли, якими силами буде виконувати. Немає наукового підходу, немає конкретики... Програму треба не на обговорення об'єднаного пленуму творчих спілок виносити, а включати їх в її розробку"⁴.

Отже, осінь 1989 року знаменувала вихід на політичну арену організованої опозиції й нових політиків, початок етапу конкуренції між нею та владою, між формальними та неформальними лідерами. Поряд з офіційними починають звучати й інші, невідомі або маловідомі досі імена.

За період, що минув після XXVII з'їзду КПРС (до лютого 1989 року), в обкомах та Київському міськкомі партії змінилося більше половини секретарів, 16 із 26 перших секретарів, 4 із 6 секретарів ЦК, Голова Ради Міністрів та

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1910. — Арк. 16.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1910. — Арк. 52.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1910. — Арк. 55.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1910. — Арк. 57.

5 його заступників з восьми, кожний другий міністр і керівник відомств, кожний третій голова облвиконкому¹. Частина з них вимушена була піти через те, що в ході виборів народних депутатів СРСР не дістала підтримки населення. Серед них, наприклад, — перший секретар Київського міськкому партії К. Масик, відставку якого прийняв пленум міськкому 22 липня 1989 року. Виступаючи на ньому, екс-секретар визнав, що не врахував нові тенденції у виборчій кампанії, ту обстановку, яка склалася в Києві. А "працювати у таких умовах на політичній роботі вкрай важко, у мене просто пов'язані руки сьогодні. Я, — скаржився К. Масик, — йду на пленум Подільського райкому партії, виступав 12 хвилин за текстом бюро міського комітету партії, мене переривали вигуками: "йди геть, йди, тобі не виказали довір'я"².

Настала черга і В. Щербинського, котрий з різних причин уже фактично втратив своє оточення.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1002. — Арк. 11.

² Київський облдержархів. Протокол пленуму Київського міськкому КПУ від 22 липня 1989 року. — Арк. 5.

РОЗДІЛ 4

Пленум ЦК КПУ розглядає заяву
В. Щербицького про відставку. —
В. Щербицький – людина та політик.
— В. Щербицький і Чорнобиль:
невідомі й маловідомі сторінки. —
Слідчий констатує: провина
В. Щербицького, О. Ляшка,
В. Шевченко і А. Романенка доведена.
— "І він не хотів жити..."

28 вересня 1989 року Пленум ЦК Компартії України розглянув питання, яке стало «свого роду символом зміни епох, питання про зміну керівництва — першого секретаря республіканської партійної організації. “Це важливе питання, велике питання, яке має загальнопартійне значення внаслідок тієї ролі, яку відіграє Україна в долях нашої країни та її Компартія України”¹, — заявив М.Горбачов при його відкритті.

Напередодні Пленуму В.Щербицький власноруч відредагував та підписав постанову Політбюро: “Рекомендувати Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання т.Щербицького В.В. про звільнення від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України у зв’язку із заявою про вихід на пенсію”². Завізував її В.Івашко, котрий у грудні 1988 року змінив на посаді другого секретаря ЦК О.Титаренка (О.Титаренко народився 1915 року, з березня 1966 року — секретар, з жовтня 1982 — другий секретар ЦК) — одного, судячи з усього, з близьких соратників В.Щербицького.

Заяву В.Щербицький написав 21 вересня 1989 року такого змісту: “В житті нашої партії і держави настав дуже відповідальний і складний період практичної реалізації завдань по реформі економічної і політичної системи суспільства у відповідності до рішень XXVII з’їзду, XIX конференції КПРС та першого з’їзду народних депутатів СРСР. У зв’язку з цим обсяг роботи і відповідальність кожної партійної організації і кожного з нас за результати роботи несумірно зросли.

На превеликий жаль, вік та стан здоров’я вже не дають мені можливості працювати так, як того вимагають інтереси справи.

У зв’язку з цим прошу Центральний Комітет Компартії України увільнити мене від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арх.4.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1898. — Арх.207.

М.Горбачов на пленумі ЦК КПУ

Прошу прийняти мою глибоку і сердечну вдячність Політбюро ЦК КПРС, Центральному Комітету, Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України за велике довір'я і товариську допомогу в роботі впродовж багатьох років спільної праці в ЦК Компартії України і Раді Міністрів республіки.

В міру своїх можливостей буду намагатися вносити свій посильний внесок в оновлення нашого соціалістичного суспільства"¹.

М.Горбачов повідомив учасників засідання, що з проханням про звільнення від обов'язків В.Щербицький звернувся дещо раніше — в його попередній приїзд в Україну (лютий 1989 року), пов'язуючи це з віком та погіршенням стану здоров'я. "Тоді, коли у розпалі була звітно-виборча кампанія, — пояснив Михайло Сергійович, — ми в Політбюро ЦК КПРС порадилися і домовилися — і так було домовлено з тов.Щербицьким — повернутися до цього

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.993. — Арк.2.

питання відразу ж після завершення ось цих крутих політичних кампаній в країні"¹. Він високо оцінив його політичну та практичну діяльність на різних посадах, сердечно подякував йому за багаторічну напружену працю в ім'я інтересів партії і народу, соціалізму, за великий внесок у розвиток республіки.

У той день В.Щербицькому було сказано чимало теплих слів. Воно й зрозуміло — промовляли його висуванці. К.Ситник, наприклад, стверджував, що "Щербицький — це дуже яскрава, прекрасна сторінка в історії нашої партійної організації... До останніх трьох — чотирьох років, коли, можливо, не все вже було так добре, як нам хотілося б, — у нас був справді багато років справжній лідер і ми від цього щасливі"². Ю.Єльченко вказав на те, чому кожен з присутніх, на його думку, міг учитися у Володимира Васильовича: "По-перше, найглибшої ідейної переконаності й віри в справу нашої партії, і тій завжди, по-моєму, найщирішій якості, якою є невідомий, і я це хотів би особливо підкреслити, невідомий інтернаціоналізм. По-друге, вмінню навіть у найбільш складних умовах не поступатися партійною принциповістю. Повторюю — ні за яких умов не поступатися партійною принциповістю"³. А з тим наголосив, що Володимир Васильович Щербицький завжди виявляв велику турботу про кадри⁴. Зауважимо, що Ю.Єльченко виявився поганим "учнем", бо невдовзі по тому "забув" все те, чого вчив В.Щербицький. Б.Патон: "це, поза сумнівом, видатний партійний керівник і людина, яку всі ми любимо, поважаємо і шануємо"⁵.

У своєму виступі В.Щербицький, між іншим, акцентував увагу на тому, що з дня вступу до партії, а це було 1941 року, завжди трудився в колективах інтернаціоналістів. "І

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.5.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.19.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.41.

⁴ Див.: Там же.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.60.

ось зараз, коли відомі групки намагаються штовхнути наших людей на шлях сепаратизму, на шлях оскаженілого націоналізму і шовінізму, я глибоко переконаний, — заявив він, — що наш український народ буде твердо стояти на позиціях інтернаціоналізму, що він примножить свої зусилля для підвищення ефективності і економіки, і піднесення життєвого рівня народу"¹. Висловив побажання, щоб зрозуміли це окремі члени партії, народні депутати, котрі зараз "гарцюють перед жовто-блакитними прапорами"².

14 жовтня 1989 року Політбюро прийняло постанову "Про матеріальне забезпечення Щербицького В.В.":

— зберегти за ним дачне приміщення для щорічного користування, обладнане меблями, господарським інвентарем і засобами зв'язку;

— користування столом замовлень і майстернями "Комунар";

— для господарського і побутового обслуговування — три чоловіки обслуговуючого персоналу;

— закріпити автомобіль "Волга" ГАЗ-3102 з двозмінним режимом роботи і двома водіями.

Витрати на утримання обслуговуючого персоналу і водіїв провадяться за рахунок партійного бюджету.

Виплата пенсії проводиться один раз на місяць, 20 — 25 числа. Крім того, тим, хто має партійний стаж від 30 до 50 років, видається щорічно (у квітні місяці) грошова допомога у розмірі півторамісячної пенсії, а понад 50 років — у розмірі двомісячної пенсії.

За т.Щербицьким і членами його сім'ї зберігається медичне і санаторно-курортне обслуговування в установах IV Головного управління при Міністерстві охорони здоров'я УРСР.

Видати т.Щербицькому В.В. вихідну допомогу в розмірі місячного окладу³.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.80.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.82.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1896. — Арк.12.

Про В.Щербицького — людину й політика — впродовж останніх років висловлено немало. Із сказаного у часи масового “прозріння” вимальовується одіозна постать за-проданця, україножера й зловмисника. Спроба ж ґрунтовно окреслити грані його політичного портрету належить до-поки що одному Д.Табачнику¹. В ній, поряд з цікавими фрагментами, які автор почерпнув від людей, причетних до великої політики в республіці, переважають емоційні під-ходи, вона має яскраво виражений викривальний характер. Це й зрозуміло, бо праця написана в момент “критичного” ренесансу.

То ж сьогодні, коли пристрасті дещо вщухли, з’являється можливість для всебічного та об’єктивного дослідження ролі й місця В.Щербицького в житті українського су-спільства. З мого погляду, серед політиків найбільш вива-жена оцінка його належить допоки В.Масолу: він немало зробив для розвитку України, зміцнення її економічного та науково-технічного потенціалу. Водночас на прикладі цієї неординарної особистості наочно видно негативні сторони тривалого перебування керівника на високій посаді, особ-ливо якщо він був поза контролем і критикою, а в його руках зосереджена практично необмежена влада. В останні роки життя В.Щербицького дедалі більше виявлялися влас-тиві йому надмірна обережність, неприйняття найменших заперечень, слабкість до возвеличування, вередливість. Як завжди у подібних випадках, ситуацію намагалися вико-ристати для влаштування особистих справ, власного благо-получчя підлабузники, “вірні люди”. Вони всіляко славили В.Щербицького, догоджали йому, а після відходу — зра-дили²... На жаль, останнє є одним з надбань радянської доби, воно ввійшло, вписалося в наше життя, стало не-від’ємною рисою багатьох політиків.

¹ Див.: *Табачник Д.* Останній з мотикан... застою. Політичний портрет // *Ранок*. — 1991. — № 2. — С.16 — 20, № 3. — С.18 — 21; № 5. — С.24 — 28.

² Див.: *Масол В.* Упущенный шанс... — С.18.

Ведучи мову про шо політичну фігуру, просто неможливо обійти проблему "В.Щербицький і Чорнобиль". Адже саме вона виявилася своєрідним каталізатором суспільно-політичних процесів в Україні. "Є підстави вважати, — наголошує О.Грабович, — що ця жаклива подія була одним з найважливіших чинників, який остаточно штовхнув народ на боротьбу за незалежність України"¹. На чорнобильській біді багато людей зробили політичну кар'єру й відповідно втратили її. Наприклад, вивчення передвиборних листівок показало, шо у передвиборних програмах (на виборах 1990 року) перші місця міцно посідали питання екології, ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (76 відсотків від загальної кількості листівок), а затим уже йшли економічні та господарські проблеми (74 відсотки), питання підвищення життєвого рівня людей, соціального захисту малозабезпечених прошарків населення за умов переходу до ринку (70 відсотків)². Навіть одна з героїнь п'єси В.Губарева "Наречені Чорнобиллю" — Надія — промовляє: "Самих депутатів на нашій біді декілька сотень стало"³. І, наприклад, підписав собі політичний вирок Ю.Єльченко, котрий на час аварії був першим секретарем Київського міськкому партії. На загальних зборах комуністів університету 28 квітня 1986 року, коли до нього звернулися з запитанням "Що трапилось на АЕС?", роздратовано кинув: знайшли, мовляв, проблему. Ми ось мізкуємо — чи продавати горілку першого травня чи ні. Ось це проблема. Він же направив В.Щербицькому доповідну, в якій йшлося про те, шо 13 — 14 травня в партійних організаціях міста пройшли збори з порядком денним "Про поточний момент", учасники яких гнівно засудили антирадянську пропаганду, шо піднялася в деяких країнах НАТО, особливо в

¹ *Грабович О.* Крах Радянського Союзу та незалежність України. Культурологічні та психологічні фактори // *Сучасність*. — 1992. — № 4. — С.149.

² Див.: *Слюсаревський М.М., Федоришин О.Б., Царюк Л.А.* Деякі аспекти використання листівок у передвиборній агітації // *Філософська і соціологічна думка*. — 1992. — № 1. — С.10.

³ *Губарев В.* Невести Чорнобыля. Саркофаг-2 — еще одна современная трагедия // *Киевские ведомости*. — 1992. — 18 сентября.

США, довкола подій у Чорнобилі. Стверджував, що "проведення зазначених зборів сприяло зміцненню морально-політичної обстановки у місті, підвищило дух оптимізму і впевненість трудящих, усього населення столиці України"¹. Останнє твердження мало для В.Щербицького, очевидно, велике значення, оскільки він його підкреслив. Цій інформації до ЦК передувала постанова бюро міськкому партії "Про роботу партійної організації міста у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС та ліквідацією її наслідків", у якій поміж іншим стверджувалося, що "повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС було з належним розумінням сприйняте трудящими міста"² і "княни повністю схвалюють заходи, що вживаються ЦК КПРС та Радянським урядом по ліквідації наслідків аварії на АЕС, наданню допомоги потерпілим"³. Попри всю лицемірність таких тверджень, слід сказати, що мешканці міста, задіяні на роботах по ліквідації аварії, у цей страшний час продемонстрували героїзм та здатність до самопожертви. Це — пожежники, метро- й мостобудівники, транспортники, медики, вчені. Цікавий факт: близько 200 з них у цей період подали заяви про вступ до лав КПРС⁴. І лише 16 чоловік було притягнуто до партійної відповідальності за малодушність, у тім числі 7 виключено з КПРС⁵. І ще одне: 14 травня 1986 року відбулися партійні збори в колективі Чорнобильської АЕС, на яких секретар парторганізації доповів, що "із 1020 комуністів відомості вточнюються лише про 100 чоловік"⁶. Невдовзі Ю.Єльченко стає секретарем ЦК, таким чином В.Щербицький вивів його з-під "удару". Але тут він уже агонізував як політик, хоча в партійних колах дехто робив на нього ставку як на майбутнього партійного вожака Компартії України.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.31.

² Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.78. — Спр.82. — Арк.5.

³ Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.78. — Спр.82. — Арк.6.

⁴ Див.: Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.78. — Спр.101. — Арк.3.

⁵ Див.: Київський облдержархів. — Ф.1. — Оп.78. — Спр.101. — Арк.4.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.32.

Ю. Ельченко

Так от, чи не найбільшим злочинцем В.Щербицького, після звинувачень у погромах української культури, вважається приховування наслідків аварії, влаштування з цією метою першотравневої демонстрації 1986 року. На відкритті міжнародного семінару "Єврочорнобиль" 1989 року О.Гончар поставив далеко не риторичне питання: "Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштовувати "показушні" весілля, фальшиві гулянки, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали — зобов'язані були знати! — весь трагізм ситуації?"¹.

Матеріалами слідства, підставою для якого були матеріали Тимчасової комісії Верховної Ради України по розслідуванню комплексу подій, пов'язаних з аварією на

¹ Виступ О.Гончара на відкритті міжнародного семінару "Єврочорнобиль" // Літературна Україна. — 1989. — 4 травня.

ЧАЕС, встановлено, що вищі посадові особи країни та республіки в перші дні після аварії і в подальшому володіли необхідною об'єктивною інформацією про масштаби аварії та її можливі наслідки, проте необхідних заходів для захисту населення не вжили. Одразу ж після аварії на ЧАЕС почалося свідоме й цілеспрямоване викривлення правди про масштаби аварії та її наслідки. Ці дані приховувалися й суворо засекречувалися. Органи охорони здоров'я УРСР в цілому були використані керівництвом СРСР і України для досягнення невластивих медицині політичних цілей, що давало можливість їм таким шляхом ухилятися від відповідальності. Тим самим вони зробили медицину співучасницею злочину.

“Таким чином, вина Щербицького, Ляшка, Шевченко і Романенка в зловживанні владою і службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, доведена, — констатує слідчий. — Посилання на те, що ці керівники не могли виконувати свої службові обов'язки по забезпеченню гарантованих Конституцією УРСР прав громадян на охорону здоров'я в зв'язку з тим, що ЧАЕС була експериментальною, що створенням урядової комісії СРСР і Опергрупи Політбюро ЦК КПРС вони фактично були усунуті від прийняття рішень та контролю над ситуацією і лише виконували положення ст.6 Конституції УРСР про керівну роль партії та вимоги законодавства про дотримання секретності, підкорялись вказівкам союзних державно-партійних структур і відомств, не можуть бути прийняті до уваги, оскільки під час глобальної Чорнобильської катастрофи під загрозою були життя і здоров'я народу, збереження його генофонду, а тому за умов крайньої необхідності вони повинні були зробити все від них залежне для збереження людей, а не турбуватися про власне благополуччя і службову кар'єру, однак самостійно вони навіть не вчинили спроби сповістити населення про небезпеку і захистити людей”¹. Але враховуючи, що згідно зі статтею 48 Кримінального кодексу

¹ Цит. за: Гусев О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета. — 1993. — № 7. — 27 травня — 2 червня.

Першотравнева демонстрація 1986 р.

України строк давності притягнення В.Шевченко, О.Ляшка та А.Романенка до кримінальної відповідальності закінчився, а В.Щербицький помер, керуючись статтею 6, пункти 3 і 8 Кримінально-процесуального кодексу України, приймається постанова: "Кримінальну справу про дії посадових осіб України під час аварії на ЧАЕС і ліквідації її наслідків закрити, про що повідомити зацікавлених осіб"¹.

Проте В.Яворівський заявив про свою рішучість винести це питання на Верховну Раду, щоб вона ухвалила рішення як виняток скасувати термін давності стосовно цієї справи².

У свідченнях колишніх вищих посадових осіб України, зокрема В.Шевченко і О.Ляшка, чимало помітних розбіжностей, а це означає, що лише з часом стане відомою вся правда. Зауважимо, що вперше на слідство викликали М.Рижкова, В.Івашка. Не вдалося опитати тільки М.Гор-

¹ Цит. за: Там же.

² Див.: Губина О. Засудити не можна навіть покійного Щербицького // Молодь України. — 1993. — 18 травня.

бачова — всі, здається, звикли, що він не ходить ні на які виклики судових органів. Цікава деталь: президент М. Горбачов відвідав райони України, що зазнали чорнобильського лиха, лише через три роки після аварії, а в Білорусії побував аж через п'ять років. Довго готувалися до допиту В. Щербидького, але не встигли. Й не з'ясованою лишилася така деталь: коли й від кого дізнався він про аварію.

В. Врублевський, котрий з травня 1972 року й до останнього дня перебування В. Щербидького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України був його помічником, підкреслюючи, що не стверджує, ніби його патрон не винен, все ж намагається пояснити, наприклад, факт проведення першотравневої маніфестації низкою обставин. По-перше, тоді зовсім нічого не знали, що таке "бери" та які дози шкідливі, в тому числі й учені, хоча, звісно, перший секретар отримував закриту інформацію, але оцінити масштаби аварії, її вплив на людський організм він не був спроможний. Довіряв ученим — академіку А. Львіну, начальнику Гідромету Ю. Ізраєлю. В цьому він має певну рацію, бо й, наприклад, на партійних зборах Київської письменницької організації, представники якої лише згодом почали оцінювати чорнобильську аварію як катастрофу, в серпні 1986 року йшлося лише про письменницький обов'язок внести свій істотний вклад у духовний фонд Чорнобиля. Тобто лише згодом прийшло прозріння й бачення справжнього стану речей.

По-друге, до 30 квітня на Київ "радіація практично не йшла. Все пішло на Білорусію"¹. Й тільки після 30 квітня вітер повернув на Київ. Результати замірів стали відомі тільки вночі. Демонстрацію ж уже було оголошено й відмінити її самостійно, без Москви, не могли. Єдине, що встигли, це дати вказівку вивести мінімальну кількість людей. За звичайних умов демонстрація тривала десь

¹ Врублевський В. "І він не хотів жити..." // Україна. — 1992. — № 23. — С. 14.

годину десять — годину двадцять хвилин, а це пройшли за півгодини¹.

Проте за даними слідчого у цій справі О.Кузьмака, 30 квітня 1986 року члени Політбюро ЦК Компартії України були поінформовані, що рівень радіації в Києві досяг 3000 мілірентген на годину при природному 14 — 25 мілірентген, тобто він був небезпечно високим. А тут ще С.Кичигін повідомляє такий факт: у Макарівському районі під Києвом стояла на той час секретна частина, нашпигована ультрасучасною апаратурою, яка пеленгувала й визначала параметри будь-якого вибуху, в тому числі й ядерного. Й у цій частині, безперечно, отримали дані про коливання ґрунту, викиди в атмосферу, інфрачервоне випромінення². Питання "Як же бути з кївською першотравневою демонстрацією?" вирішувалося в Москві.

За традицією запрошені на урядові трибуни збиралися біля консерваторії, на тодішній площі Жовтневої революції, де зупинялися урядові лімузини, за 30 — 40 хвилин до початку демонстрації. А "перший" того разу затримався — з'явився за 3 — 4 хвилини до початку урочистостей. В.Щербицький швидко під'їхав до стоянки, вискочив без допомоги ад'ютанта з машини й нетактовно висловився на адресу тих, хто приготувався рапортувати про готовність до демонстрації. Потім голосно заявив: "Він мені сказав: "Если сорвешь демонстрацию — исключим из партии". Це, підкреслив слідчий, слова з показань людей, котрі розмовляли на таку делікатну тему з В.Щербицьким. Зрозуміло, що під словом "він" мався на увазі М.Горбачов. Інакше хто ж міг погрожувати членові Політбюро ЦК КПРС?! "Ось хто злочинець № 1 перед українським народом"³, — робить

¹ Див.: Там же.

² Див.: Сергей Кичигин, президент фирмы "Довіра": "Мой идеал — кошка, которая гуляет сама по себе" // Киевские ведомости. — 1993. — 6 февраля.

³ Гусев О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета. — 1993. — № 7. — 27 травня — 2 червня.

резюме сьогодні тодішній кореспондент газети "Правда" О.Гусев.

Та іншого й бути не могло, оскільки через два дні після вибуху ядерного реактора на Чорнобильській АЕС Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання про те, як приховати правду про цю аварію від свого народу та світової громадськості.

"Цілком секретно. Протокол № 8 засідання Політбюро ЦК КПРС від 28.04.1986 р. ...п.5. Підготувати з урахуванням обміну думками, що відбувся на засіданні Політбюро, і передати у програмі "Час" 28.04.86 р., опублікувати у газеті "Известия" і в республіканських газетах України 29.04.86 р. повідомлення про аварію на ЧАЕС (додається)... Додаток: повідомлення для преси. "Від Ради Міністрів СРСР... На Чорнобильській атомній станції сталася аварія, пошкоджений один з атомних реакторів. Вживаються заходи по ліквідації наслідків аварії. Потерпілим надається допомога. Створено урядову комісію..."¹

Й жодного слова про те, яка загроза нависла над населенням багатьох областей не тільки України, але й Білорусії, Росії, Польщі, Скандинавії, Румунії, Болгарії... До речі, журналістка А.Ярошинська 1993 року вперше опублікувала секретні документи ЦК КПРС, які розкривають справжні причини чорнобильської аварії².

Екс-помічник упевнений, що якби Володимир Васильович знав справжній стан речей, він прийняв би особисте рішення, не оглядаючись ні на Політбюро, ні на ЦК КПРС. І на підтвердження своєї думки наводить такий факт: у перших числах травня на засіданні Політбюро ЦК Компартії України було прийняте рішення про вивезення малолітніх дітей із Києва. Почаяся підготовка й навіть було подано ешелони. Ініціативу тут виявила В.Шевченко. Її підтримав В.Щербицький. Проте не встигла ще ця поста-

¹ Цит. за: Смертельний трюк. Є.Лігачов, М.Рижков, В.Долгих свідчать у справі про чорнобильську катастрофу // Світ про Україну. — 1993. — 19 травня.

² Див.: Ярошинская А. Тайная канцелярия ЦК КПСС по Чернобылю // Известия. — 1993. — 17 апреля.

нова дійти до обкомів, як була скасована Політбюро ЦК КПРС. А сам факт її існування було приховано. Він навіть схильний думати, що й документи про це рішення знищені. "Коли наступного дня, — згадує В.Врублевський, — я зайшов до Володимира Васильовича і спитав, чи правда, що рішення відмінили, той з гіркотою сказав: "Нас обозвали паникерами"¹.

Цю версію підтверджує В.Шевченко: 9 травня члени Політбюро зібралися біля будинку ЦК, щоб іти на покладення квітів у парк Слави. Чекали на В.Щербицького. Незабаром він вийшов, сказав, що затримався через неприсмну розмову з Москвою. Мовляв, йому зробили серйозне зауваження у зв'язку з рішенням про припинення навчального року та евакуацію дітей і жінок із Києва, Київської та інших областей.

На це зауваження він відповів:

— Валентина Семенівна підняла паніку, а ми піддалися. В.Шевченко запитала, як будемо діяти далі.

— Так, як вирішили! — твердо промовив В.Щербицький.

Домовилися, що підприємства та установи нададуть матерям, які мають маленьких дітей, додаткову відпустку для оздоровлення в інших областях республіки².

Зрозуміло, що В.Врублевський — зацікавлена особа і його версії подекуди суперечать висновкам Комісії Верховної Ради та слідчого по розслідуванню цього питання. Але не викликає заперечення одне — Чорнобиль — особиста трагедія В.Щербицького. Він міг би стати національним героєм, якби в той час зайняв позицію, незалежну від центру. Але піднятися до цього він просто не зміг. Бо був породженням свого часу, системи, з лещат якої рідко кому

¹ Врублевский В. "І він не хотів жити..." // Україна. — 1992. — № 23. — С.14.

² Див.: Валентина Шевченко: Нікому не удасться поссорити мене с Україною... С В.С.Шевченко, бывшим Председателем Президиума Верховного Совета Украины, ведет разговор первый заместитель главного редактора "Киевских новостей" Юрий Константинов // Киевские новости. — 1993. — 23 апреля.

вдавалося вирватись. І щодо цього колишньому помічникові колишнього секретаря нічого заперечити.

Архівні матеріали, а більшість з них невідома широкому загалу, свідчать, що до розгляду питань, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС, Політбюро фактично приступило з 3 травня, після поїздки в зону В.Щербицького з М.Рижковим та Є.Лігачовим, котрі прибули до Києва напередодні, 2 травня. На це вказує вивчення документів не лише Центрального державного архіву громадських об'єднань України, але й Російського центру зберігання, вивчення документів новітньої історії, в якому відкладені всі копії протоколів Політбюро ЦК Компартії України. Хоча О.Ляшко стверджує, що вперше Політбюро зібралось "десь о 10 годині" 27 квітня, на якому він доповів про заходи уряду. А "Щербицький сказав, що, може, не слід піднімати стільки транспорту, людей"¹. Вірогідніше всього вести мову про робочу нараду того дня, позаяк в архівах немає документів щодо засідання Політбюро 27 квітня. А от на засіданні 9 травня, до речі, де спочатку розглядалось подання про нагородження академіка К.Ситника орденом Леніна, були прийняті рішення з деяких інших питань, й лише тоді розпочалось обговорення заходів щодо робіт, пов'язаних з ліквідацією аварії на Чорнобильській АЕС, та усунення її наслідків. Зокрема, було прийняте рішення в районах Київської області навчальний рік закінчити до 15 травня, а в Києві лише у 1 — 7-х класах. І відправити на відпочинок близько 240 тисяч дітей. У старших класах і вищих учбових закладах усе залишити без змін².

Незабаром членам Політбюро була відправлена доповідна Є.Качаловського, В.Івашка, А.Романенка "Про морально-психологічну обстановку в республіці у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС". У ній була висловлена підтримка пропозицій Міністерства освіти про переведення

¹ Цит. за: Гусєв О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета. — 1993. — №7. — 22 травня — 2 червня.

² Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.155. — Спр.2649. — Арк.10.

дитячих дошкільних закладів міста Києва на оздоровчий режим з 20 травня, а не з 1 червня, як це було раніше. Тут же автори доповідної вказали, що, на думку вчених Москви та Ленінграда, розміри радіаційного ризику не виправдовують проведення організованого вивезення з Києва та області "зазначеного контингенту". Що немає протипоказань до функціонування оздоровчих установ для дорослих на території Київської та прилеглих до неї областей. Перед останнім пунктом В.Щербицький надписав: "Окрім 30 км зони"¹. І висловив згоду з необхідністю оздоровлення дітей².

Далі було подано такі цифри: попит на молоко впав на 30 відсотків; у 30-кілометрову зону ввійшов 61 населений пункт, 14 колгоспів і радгоспів; евакуйовано 93 тисячі чоловік. На 15 травня забруднено 637 господарств, 26 районів Київської, Житомирської, Чернігівської, Черкаської областей. Територія — 3,6 млн гектарів, або 6 відсотків загальної площі республіки, з них 1,8 млн га — сільськогосподарських угідь³.

Пропозиції, викладені в зазначеній доповідній, вказали постанову Політбюро "Про хід робіт у Київській області у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС"⁴. 10 червня на засіданні Політбюро було розглянуто чотири питання, безпосередньо пов'язаних з ЧАЕС. Зокрема, прийнято рішення в червні — вересні побудувати для евакуйованих 7000 будинків у Київській та 250 в Житомирській областях, у комплексі з об'єктами соціально-культурного та комунально-побутового призначення. Використати 6 тисяч незаселених приватних будинків у Київській області⁵.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.12.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.13.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1331. — Арк.14, 17.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1329. — Арк.1.

⁵ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1337. — Арк.51.

Розгорнута постанова була прийнята на рішення ЦК КПРС "Про результати розслідування причин аварії на Чорнобильській АЕС і заходи по ліквідації її наслідків, забезпеченню безпеки атомної енергетики". Проте як у першому, так і в другому документах йшлося не про глибинні причини аварії, а швидше про наслідки, називалися не головні її винуватці, а "стрілочники". Відомо, що судили директора ЧАЕС В.Брюханова, головного інженера М.Фоміна та його заступника А.Дятлова. В свою чергу Політбюро ЦК Компартії України виконуючому обов'язки начальника управління Південно-Західного округу Держатоменергонагляду О.Завальнюку оголосило сувору догану з занесенням до облікової картки та прийняло рішення про недоцільність його використання на цій посаді; оголосило сувору догану з занесенням до облікової картки й увільнило з посади секретаря парткому ЧАЕС С.Парашина. Сувору догану отримав і секретар Прип'ятьського міськкому партії О.Гаманюк¹. Вони, звичайно, теж мають вину перед українським народом. Але далеко не тільки вони...

29 липня, на підставі інформації та пропозицій керівника оперативної групи Політбюро ЦК КПУ О.Ляшка, рекомендацій представника Міністерства охорони здоров'я СРСР С.Буренкова, голови Держкомгідромету СРСР Ю.Ізраєля, міністра охорони здоров'я УРСР А.Романенка, Політбюро висловлюється за "можливість проживання всього населення на території Подільського та Народицького районів без обмежень, за винятком 12 населених пунктів. В 11 із цих пунктів допускається проживання населення, в тому числі дітей і вагітних жінок, при забезпеченні їх незабрудненими м'ясними, молочними та іншими продуктами харчування. Одне село евакуювати"².

Поряд з цим, з'являється ще один документ, який вартий того, щоб сказати про нього, — пропозиції завідувача відділу зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України А.Мер-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1349. — Арк.9.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1353. — Арк.2.

кулова "Про додаткові заходи по протидії ворожій зарубіжній пропаганді у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС". Тим паче, що їх підтримали "т.Кравчук Л.М., Рудич Ф.М., Іваненко Б.В., Охмакевич М.Ф., Стадниченко В.Я."¹.

Враховуючи, що засоби масової інформації Заходу "усіляко перебільшують масштаби аварії"², особливо огидну роль в антирадянській кампанії відіграють українські реакційні емігрантські центри, посилено просувається в пресу "українськими емігрантськими покидьками"³ сфабрикована версія причин і наслідків аварії, та беручи до уваги, що "названа фальсифікаторська кампанія набуває інтенсивного та довгострокового характеру"⁴, було запропоновано:

— оперативно підготувати документальний телефільм та кінофільм про справжній стан справ у районі АЕС та прилеглий до нього зони;

— прийняти заяву учасників IV конференції товариства "Україна", в якій засудити наклепницькі інсинуації та спекуляції українських буржуазних націоналістичних центрів у зв'язку з аварією;

— опублікувати в газетах "Вісті з України" та "Ньюс фронт Юкрейн" і передати по іномовленню Держтелерадіо УРСР статті, інтерв'ю міністра охорони здоров'я А.Романенка, віце-президента АН УРСР К.Ситника, директора Інституту ядерних досліджень І.Вишневецького.

Постпредам УРСР вести цілеспрямовану роботу по "просуванню радянських матеріалів у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС в буржуазні засоби масової інформації та опублікуванню їх у виданнях прогресивних українських організацій, а також провести переговори з керівниками Ліги американських українців і Товариства об'єднаних українських канадців про можливість прийняття ними

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1493. — Арк.185.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1493. — Арк.184.

³ Там же.

⁴ Там же.

заяви, яка б розвінчувала оскаженілу антирадянську кампанію на Заході у зв'язку з аварією на АЕС"¹.

23 березня 1987 року знову ж таки за поданням А.Меркулова та при підтримці С.Мухи, Л.Кравчука, Ф.Рудича вже Політбюро розглядає питання "Про заходи по протидії антирадянській кампанії у зв'язку з річницею аварії на Чорнобильській АЕС". "Актуалізувала" його телеграма постпреда УРСР при ООН Г.Удовенка, котрий звертав увагу керівництва республіки на провокаційний характер емігрантських зборищ у США, що плануються з цього приводу, на спроби націоналістів заслухати питання про аварію на ЧАЕС у Конгресі США².

А.Романенку, І.Плющу та В.Згурському було доручено дати інтерв'ю РАТАУ для передачі Держтелерадіо на закордон та опублікування в газетах "Вісті з України" та "Ньюсфром Юкрейн" про вжиті заходи по ліквідації наслідків аварії. А також визнано за необхідне підготувати й видати прес-реліз англійською мовою для розповсюдження за кордоном. Передати й опублікувати уривки з документальної повісті Ю.Щербака "Чорнобиль", видати 1987 року брошуру англійською мовою "Чорнобиль: правда і вигадки", розраховану на зарубіжного читача³.

Навести два останніх документи спонукало те, що сьогодні дехто з учорашніх партійних керівників намагається перекласти вину на інших, того ж В.Щербидького, швидко оголосивши себе демократом і прикриваючись цим терміном, немовби щитом. Серед них — А.Меркулов, котрий, до речі, тривалий час очолював і партійний комітет апарату ЦК Компартії України. Відразу ж після того, як набув чинності Указ Президії Верховної Ради України про тимчасове припинення діяльності КПУ, він звернувся з листом до "Вечірнього Києва". В ньому, зокрема, стверджував, що

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1493. — Арк.185.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1514. — Арк.21.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1514. — Арк.22.

група секретарів та членів ЦК КПРС своїми злочинними діями (й це задовго до суду!) поставила під удар мільйони чесних громадян. Але те, що сталося, мало колись статися. Адже в практиці діяльності партійних комітетів та їхніх керівників не відбулося адекватних сьогоденню змін¹. Та не відбулося тому, що багато меркулових було на керівних посадах. Факт, що автора листа ніяк не могли "виштовхати" з апарату ЦК і він в останній період отримував зарплату, не будучи у штаті.

У листі він натякає, що у великій роботі по будівництву незалежної України знайдеться місце й для "демократично настроєного колишнього комуніста", котрий впродовж низки років працював "над виробленням питань становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин"². Проте не в останню чергу завдяки йому Політбюро лише в березні 1990 року прийшло до розуміння доцільності й необхідності звернення України до урядів, громадськості зарубіжних країн та міжнародних організацій з питань співробітництва у справі ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС³.

Під час обговорення в січні 1989 року на Політбюро ходу виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про ліквідацію наслідків аварії наводилися статистика та факти, що й досі маловідомі для громадськості. Із найбільш небезпечних районів евакуйовано 92 тис. чоловік, а на забруднених територіях проживає 1,3 млн населення. В зону відселення самовільно повернулися й проживають 1085 чоловік, серед них — 728 жінок і 10 дітей⁴. Не випадково ж В.Губарєв вустами героя своєї п'єси робить висновок: "А тим часом дедалі нові люди повертаються в закинуті села,

¹ Див.: Лист колишнього партійного функціонера // Вечірній Київ. — 1991. — 28 серпня.

² Там же.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2004. — Арх.124.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1854. — Арх.45.

облаштовуються там на рідних місцях, тому що наш світ без радіації став для них більш жорстким, ніж той, що "світиться" ..."¹.

Здійснені у 1987 — 1988 роках дезактиваційні роботи слід розцінювати лише як підготовку до етапу тривалої за строками й великої за обсягом праці, оскільки радіаційна обстановка в районах забруднення залишається напруженою. Вплив населення з Поліського та Народицького районів Житомирщини за три роки склав 7,4 тис. чоловік, або 11,8 відсотка. Обстановка в них залишається вкрай складною.

На території зони суворого контролю, де щільність забруднення цезієм-137 перевищує 15 кюрі на квадратний кілометр, розташовано 49 населених пунктів з населенням 39,5 тис. чоловік. У 15 населених пунктах щільності забруднення складають понад 30 — 40, а в окремих — 100 і більше кюрі на квадратний кілометр. 460 чоловік, котрі проживають у цих селах, підлягають евакуації, проте строків її проведення не визначено. Не знайдено й ефективних методів дезактивації населених пунктів.

1988 року з 22-х районів Київської, Житомирської, Чернігівської та Рівненської областей надійшло й перероблено 76,8 тис. тонн забрудненого понад норму молока. З боку населення висловлюється багато скарг на недостатню кількість лікарняних місць, нестачу педіатрів і стоматологів, низьку забезпеченість лікарень спеціальною медичною апаратурою, особливо діагностичною, ендоскопічною та ультразвуковою. Не вистачає близько 100 найменувань гостродефіцитних і необхідних медпрепаратів².

На одному з останніх засідань Політбюро за участю В.Щербицького констатувалося, що в 623 населених пунктах Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської

¹ Губарев В. Невесты Чернобыля. "Саркофаг-2" — еще одна современная трагедия // Киевские ведомости. — 1992. — 18 сентября.

² Дзя.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1854. — Арк.46 — 48.

областей зареєстровано понадграничні рівні вмісту радіонуклідів у молоді. У 151 з них можливе формування 1990 року дозових навантажень, що перевищують допустимі 0,5 бера на рік¹.

Проте Політбюро розглядає в цей же час питання "Про заходи по наданню допомоги Вірменській РСР у відбудові та будівництві м.Кіровакана, населених пунктів і виробничих об'єктів агропромислового комплексу, що постраждали від землетрусу". Із матеріалів обговорення дізнаємося, що республіці доведено центром завдання за рахунок її капітальних вкладень, людських та матеріальних ресурсів забезпечити введення в 1989 — 1990 роках у Вірменії житлових будинків площею 530 тис. кв. м у комплексі з об'єктами соціально-культурного побуту, в тому числі шкіл на 12,9 тис. місць, дошкільних закладів — 3,2 тис. місць, лікарень — на 250 ліжок, поліклінік — на 500 відвідувань за зміну. При цьому В.Щербицький спромігся лише на зауваження: "Домовлялися Головкивміськбуд залучити символічно. Тепер він серйозно завантажується"².

Наведене не означає, що вищі посадові особи, в тому числі В.Щербицький, не докладали зусиль до ліквідації наслідків аварії. Докладали й дуже багато зробили. Йдеться лише про те, що не зробили головного: вчасно й у повному обсязі не інформували населення про радіоактивну небезпеку. Це чи не найтяжча їхня провина. Дуже боялися паніки. Наприклад, цілком таємно розроблявся план евакуації Києва. Секретність пояснювалася тим, що у разі розголошення почнеться масовий відтік княи, а отже — паніка з непередбачуваними наслідками: пограбування банків, крамниць, складів тощо. Коли І.Плющ, котрого, на прохання О.Ляшка, ввели до складу союзної комісії, одразу ж поставив

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1896. — Арк.61.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1856. — Арк.87.

питання про евакуацію населення з ураженої зони, В.Щербицький присадив його реплікою: "Що ви тут панікуєте?"¹.

Останні листи В.Щербицького до ЦК КПРС свідчать про те, що він усвідомив, хоч із запізненням, усю небезпеку АЕС для України, а тому висловився за припинення будівництва Чигиринської АЕС та перепрофілювання Кримської АЕС, проти розміщення в республіці нових атомних станцій, нарощування потужностей діючих².

Після Чорнобиля, як свідчить В.Врублевський, його здоров'я різко погіршилося. Він почав хворіти. Став людиною невеселою, замкненою. Мабуть, відчував величезну провину й перед народом, і перед власним сумлінням... "Й я впевнений, що В.Щербицький пішов із життя свідомо..."³. Це сталося перед початком роботи дванадцятої сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (16 — 17 лютого 1990 року). Я, наголошує В.Врублевський, звертаю на це увагу тому, що під час реєстрації планувалося взяти у нього інтерв'ю, в якому б він, серед інших питань, відповів на чутки з приводу того, що В.Щербицький буцімто вивіз сім'ю до Швейцарії, захопив величезні багатства, які переведені у закордонні банки, тощо.

17 лютого Політбюро прийняло постанову "Про організацію похорону В.В.Щербицького": видати одноразову грошову допомогу вдові покійного в сумі 1 тис. карбованців, доручити Київському міськвиконкому спорудити на могилі В.В.Щербицького надгробок вартістю до 5 тис. карбованців. Витрати на похорон, матеріальну допомогу і надгробок віднести на рахунок партійного бюджету⁴.

¹ Цит. за: Гусев О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета. — 1993. — № 7. — 27 травня — 2 червня.

² Див.: Борейко В. Ми жили и до Чернобыля на грани катастрофы. Предсмертные письма Владимира Щербицкого об атомной энергетике // Киевские ведомости. — 1992. — 24 декабря.

³ Врублевський В. "І він не скотив жити..." // Україна. — 1992. — № 23. — С.14.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1960. — Арк.17.

Очевидно, що В.Щербицького, як і будь-яку постать такого масштабу, треба оцінювати з певної відстані. Лишень історія все розставить на своїх місцях. До речі, в Англії є добрий звичай — ставити пам'ятник не раніше, ніж за п'ятдесят років після смерті історичного діяча. Навіть І.Салій, відомий своїм критичним ставленням до В.Щербицького, на наполегливі прохання кореспондентів радіо "Свобода" дати кілька штрихів до його портрету, відповів так: "І він, і інші жили, працювали, діяли за зовсім інших умов, за умов того часу, яким він був. З позицій сьогодення судити про те, як вони діяли — правильно чи не правильно, мені видається не дуже привабливим. Я гадаю, що ми, сьогоднішні політики, повинні показати, на що здатні ми й що можемо діяти краще, зробити більше"¹.

¹ О чем Иван Салий говорил в Мюнхене // Киевские новости. — 1992. — 9 октября.

РОЗДІЛ 5

В. Івашко – перший секретар ЦК КПУ. — "Конкурент" С. Гуренко посідає другу сходинку. — Л. Кравчук стає ідеологом № 1. — Незвичні умови для нового керівництва. — Варіанти закону про вибори. — Вибори до Верховної і місцевих Рад республіки та їх наслідки. — Розстановка політичних сил у парламенті, формування його керівного складу. — Сходження І. Плюща. — В. Гриньов – політик, що не належав до номенклатурного кола. — Організаційне оформлення парламентської більшості та опозиції. — Відставка В. Шевченко.

На зміну В.Щербицькому Компартія України не зуміла, та й не змогла за існуючої кадрової політики, висунути авторитетних, сміливих, масштабних керівників, попри те, що життя вже вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та практичних дій. Ним не став Івашко, обраний першим секретарем ЦК Компартії України 28 вересня 1989 року. Й не тільки тому, що був на цій посаді менше 8 місяців (до 23 червня 1990 року), а Головою Верховної Ради України — всього 35 днів (обраний 4 червня 1990 року, а подав заяву про відставку 9 липня 1990 року).

Володимир Івашко народився в Полтаві 1932 року. Закінчив Харківський гірничий інститут. Очевидно, спочатку мав намір присвятити себе викладацькій роботі: 17 років працював у вузах Харкова, захистив кандидатську дисертацію з економіки, став доцентом. Обирався секретарем парткому інституту. Наступна його кар'єра пов'язана з партійною роботою: від 1973 року очолює відділ науки і учбових закладів Харківського обкому КПУ, згодом стає секретарем цього ж обкому з ідеологічних питань. Від 1986 року розпочинається його стрімкий злет по сходинках партійної кар'єри. Лютий 1986 — квітень 1987 — секретар ЦК КПУ, квітень 1987 — грудень 1988 — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, грудень 1988 — вересень 1989 — другий секретар ЦК Компартії України. Цікавий збіг: свого часу Л.Брежнєв і В.Щербицький також очолювали партійну організацію Дніпропетровської області. Якщо вірити виступам на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПУ, то В.Івашко за період роботи першим секретарем обкому зламав волонтаристський стиль, що існував там раніше.

Народний депутат України В.Карпенко вказує, що сценарій такого злету В.Івашка невідомий¹. З мого ж погляду, все відомо: автори цього сценарію розміщувалися в Москві на найвищих шаблях влади. Красномовне свідчення того — обрання В.Івашка народним депутатом СРСР за партійним списком, тоді як В.Щербицького — через виборчий округ.

¹ Див.: Карпенко В. Феномен Івашко // Комсомольское знамя. — 1991. — 9 янв.

Хоча, зауважу, спочатку передбачалося, що за списком обиратиметься й В.Щербицький. Так, серед 25 осіб — кандидатів у народні депутати від КПРС по республіканській партійній організації, котрі розглядалися на Політбюро ЦК Компартії України 27 грудня 1988 року, були М.Горбачов (висували 87 парторганізацій), В.Щербицький (14) та В.Івашко (9 парторганізацій)¹. Оскільки ці матеріали призначалися для Москви, то субординація була витримана чітко. Слід вказати й на таку особливість: республіканські керівники, як правило, завжди розраховували на опертя в тих областях, з яких вони "вийшли". Так, підтримка В.Івашку під час виборів у народні депутати СРСР від КПРС надійшла від Харківської області².

Для багатьох було зрозуміло: готувати В.Івашка на "першого" Москва почала задовго до зазначеного Пленуму. У квітні 1989 року його обирають членом ЦК КПРС. У центральних і республіканських виданнях заміготіли інтерв'ю з другим секретарем ЦК Компартії України. А 9 вересня в "Известиях" він по суті з позиції першої особи республіки схарактеризував обстановку в Україні. Сам же В.Івашко стверджує, що "приблизно через місяць після мого призначення другим секретарем, він (В.Щербицький. — Авт.) відкрито сказав, що бачить мене своїм наступником, і запропонував активніше брати справу в свої руки"³.

М.Горбачов у виступі на Пленумі дуже високо відгукнувся про В.Івашка й заявив, що "складається по суті одностайна думка рекомендувати на посаду першого секретаря ЦК КПУ тов.Івашка В.А. Називали низку інших прізвищ, звучали інші пропозиції, але в кінцевому підсумку, навіть там, де й називали інші прізвища, врешті-решт усі партійні організації обласні дійшли єдиного висновку"⁴. А висувалися, крім В.Івашка, такі кандидатури: С.Гуренко,

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1772. — Арк.33 — 34.

² Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2588. — Арк.122.

³ Фаталіст // Новий вигляд. — 1993. — № 2. — С.6.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.8.

В.Івашко в ролі першого секретаря ЦК КПУ

Ю.Єльченко, О.Капто, А.Корнієнко, В.Масол, Г.Ревенко, І.Скиба.

Попри авторитетні рекомендації М.Горбачова, члени ЦК домоглися проведення виборів на альтернативній основі. З такою пропозицією виступив К.Ситник, котрий запропонував "все-таки перейти вже на цьому Пленумі до виборів на альтернативній основі"¹. Його підтримав М.Родіонов, нагадавши, що "українська партійна організація має шлу низку гідних для обрання кандидатур лідерів. Звичайно, одноосібних лідерів, яким був Володимир Васильович Щербицький, сьогодні немає. Але наше щастя, що є рівнозначні, рівношінні лідери"².

Більшість учасників Пленуму висловилися за В.Івашка й водночас дипломатично, про всяк випадок, указали, що інші кандидатури незмінні на своїх нинішніх посадах. Особливо добре зумів це зробити О.Ляшко: "у нас зараз

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.20.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.24.

С. Гуренко — другий секретар ЦК КПУ

економіку очолює товариш Масол на посту Голови Ради Міністрів. Я вважаю — це кращий працівник, який знає глибоко питання економіки, народного господарства, соціальної сфери. У нас ускладнилося, ви знаєте, становище й на ідеологічному фронті. А тому дуже важливо, щоб цей фронт очолили люди, котрі набули значного досвіду боротьби. Я повторюю, боротьби, тому що нам зараз доводиться боротися за те, щоб зміцнити позиції нашої партії у нашому суспільстві. Товариш Єльченко дуже відповідає цій роботі, і я вважаю, він показує себе на цій роботі дуже добре”¹.

Усі “суперники” В.Івашка зняли свої кандидатури, за винятком С.Гуренка. У голосуванні взяли участь 181 член ЦК із 206. Результати голосування виявилися такими (два бюлетені були визнані недійсними):

Гуренко С.І. — “за” — 43, “проти” — 136,

Івашко В.А. — “за” — 136, “проти” — 43.

¹ ЦДАГОУ — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.28.

“Новому нашому правофланговому” В.Щербицький побажав успішної реалізації “нових відповідальних завдань, що стоять перед нашою республікою, і перед нашою країною загалом”¹.

За партійною традицією учасники Пленуму характеризували нового лідера як людину, що пройшла “всі шаблі партійної роботи”, як “вдумливого, творчого, принципового керівника, відданого справі партії комуніста”, який “не змінюється від того, як змінюється його посада, залишається таким же скромним, прямим і доступним”. З першого погляду, В.Івашко справляв ураження політика нової доби, епохи М.Горбачова: мобільний, контактний, відкритий для журналістів. “В Івашка немає ні монументальності Щербицького, ні загадковості Андропова, ні неодоладності Черненка... Він, — писав журналіст Є.Качуренко, — швидше схожий на полісілога у праці колгоспного рахівника, ніж на вершителя долі”². Водночас він, очевидно, був близьким та зрозумілим і для командної системи, в якій не лише прижився, але й безконфліктно просувався по службових сходинках.

“Конкуренція” С.Гуренка В.Івашку під час виборів для посвячених означала, що він планується на місце “другого” в Компартії України. Так воно й сталося. 18 жовтня 1989 року Пленум ЦК Компартії України обрав його на цю посаду. Тоді ж секретарем ЦК і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України став Л.Кравчук. Якщо перший проклав собі шлях у велику політику через господарську діяльність, виявивши господарсько-організаційні здібності й жорсткий прагматизм, то останній — завдяки опонуванню ініціаторам Руху, виявленою при цьому, на відміну від багатьох партійних керівників, гнучкістю, активним відстоюванням лінії партії, а також умінням йти на компроміси, що знайшло схвальну підтримку, насамперед у части-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.992. — Арк.82.

² Качуренко Е. Ивашко набиает и выигрывает // Комсомольская правда. — 1990. — 18 августа.

ни інтелігенції. Б.Олійник, наприклад, уважає, що "коли б не Кравчук, то невідомо, як склалася б доля нашого закону про державну мову. Тоді у Верховній Раді України (її склад, як ви розумієте, кардинально відрізнявся від нинішнього) більшість була проти, й лише зваженість і спокійна рішучість майбутнього Президента врятували становище"¹. Б.Олійник на підставі спостережень за ним "у контексті апаратної служби в ЦК, при Щербицькому"² стверджує, що "Кравчук умів викликати до себе повагу і був одним із небагатьох, хто наслідуювався заперечувати першому секретарю"³. Можливо, ці слова — свідчення традиційного вміння Б.Олійника лестити можновладцям. Проте, за свідченнями деяких інших очевидців, Л.Кравчук міг опонувати й могутньому В.Маланчуку, й відстоювати свою позицію. У комплексі все це забезпечило його стрімке політичне сходження, бо, завдяки опонуванню представникам Руху, в республіці та й у країні краще знали завідувача ідеологічного відділу, ніж багатьох членів Політбюро ЦК КПУ, разом узятих.

Л.Кравчук практично витиснув Ю.Єльченка, котрий все ще лишався секретарем ЦК, за межі ідеологічної сфери, що добре видно на прикладі розподілу обов'язків секретарів ЦК, затверджених у грудні 1989 року: Ю.Єльченко — питання національних відносин, зарубіжних зв'язків Компартії України. Зауважу, що рішення про створення відділу національних відносин ЦК було прийнято тоді ж. А в листопаді 1989 року було ліквідовано комісію при ЦК Компартії України по виїздах за кордон, діяльність якої складала основу "зарубіжних зв'язків". Л.Кравчук — питання ідеології, культури, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, роботи засобів масової інформації, книговидавничої справи, фізкультури і спорту. Питання творчих спілок і самодіяльних організацій, роботи секції

¹ Борис Олейник: "Я испугался, что Горбачев снова сможет прийти к власти..." // Киевские новости. — 1992. — 9 октября.

² Там же.

³ Там же.

Л.Кравчук — секретар ЦК КПУ

суспільних наук АН УРСР, Інституту історії партії, Головліту, товариства "Знання", товариства книголюбів, органів, що займаються питаннями релігій¹. Отже, Ю.Єльченко перетворився на "весільного генерала", а Л.Кравчук стрімко почав "набирати" висоту.

Проте ті, хто в цей період зблизька спостерігав Л.Кравчука, мав можливість бачити зародження своєрідного феномена, що позначається як двозначність: життя людини немовби розпадається на офіційне та неофіційне. В офіційному житті — вона чіткий виконавець державної волі, ідеологічно запрограмований автомат. У неофіційному — живе власною позицією, власним розумінням суспільно-політичних процесів. Подвійна мораль, подвійний стандарт поведінки стають для неї звичним явищем. Але коли цей розлад досягає критичної позначки, неофіційне мислення перетворюється на офіційне. Сьогодні є підстави стверджу-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1908. — Арк.37, 39.

вати, що вже тоді Л.Кравчук не був повністю людиною "комуністичної" системи. Він уже був уражений двозначністю і відчув смак до більшого.

Новому керівництву ЦК Компартії України випало працювати за незвичних умов, коли на зміну ідейній монополії з'їздівських рішень прийшло ідейне й політичне багатоголосся, за умов наявності опозиційних структур, насамперед в особі Руху. Якщо до цього часу енергія перемін майже повністю йшла "згори", партійні пленуми залишалися найбільш важливими віхами, за якими можна було судити про зміни, що відбуваються в суспільстві, а вектори розвитку влади й громадської думки збігалися, то від кінця 1989 року ініціатива поступово переходить до опозиції.

Кожний пленум та кожне рішення ЦК принципового характеру стають приводом для висунування опозицією нових вимог. У відповідь влада змушена поглиблювати реформи. Проте її дії половинчаті та нерішучі, вони майже завжди не відповідають масовим очікуванням, а тому в більшості випадків сприймаються як поступки громадським настроям. Наприклад, так були сприйняті постанова лютневого (1990 р.) Пленуму ЦК КПУ про розробку проекту Закону "Про економічну самостійність України" та про розгляд його у Верховній Раді УРСР нового скликання, резолюція березневого (1990 р.) Пленуму ЦК КПУ "Про політичний і економічний суверенітет України". Між тим, їх можна назвати передтечею Декларації про державний суверенітет України.

Така ж "доля" спіткала постанови ЦК Компартії України "Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30 — 40-х і початку 50-х років", "Про голодомор 1932 — 1933 років в Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів". Хоча в останній визнавалося те, про що йшлося напередодні 60-річчя голодомору: "Безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове з широким застосуванням репресій проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики... Голод 1932 — 1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком

злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства"¹. Була засуджена безпринципна політика "тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель"². І Компартія України рішуче відмежувалася "від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку"³. Тоді як, наприклад, у постанові ЦК з приводу "кінофальшивки" "Жнива відчаю" (1986 р.), яку 24 вересня було показано по американському телебаченню, йшлося про "так званий "штучний голод" на Україні"⁴.

Не отримало бажаного резонансу рішення про скасування постанов ЦК КП(б)У кінця 40-х — початку 50-х років з питань розвитку української літератури, мистецтва, історичної науки як політично помилкових (загалом 8 постанов)⁵. Непоміченими залишилися пропозиції Л.Кравчука про розробку й прийняття в республіці головних законодавчих положень про культуру, комплексну програму головних напрямків розвитку культури в Українській РСР на період до 2005 року, вдосконалення системи управління культурою⁶. А також численні заяви та звернення до населення з приводу розвитку суспільно-політичної ситуації, особливо на заході республіки.

І це за умов розгортання боротьби за співчуття мас. Першим її виявом став неочікуваний і різкий сплеск популярності, виділення популярних політиків. Відбувається пошук найбільш простих та доступних гасел. Рух та його союзники атакують, вимагають реформ. Тепер від них йде енергія до перемін. Влада глухо обороняється, намагається стримати руйнування старих структур. Вони більше не партнери, а супротивники, що стоять по різні боки поки що умовних барикад. Знову, як і колись, замаячило дво-владдя.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1957. — Арк.2.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1957. — Арк.3.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1957. — Арк.4.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1493. — Арк.229.

⁵ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1975. — Арк.6 — 7.

⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1968. — Арк.44.

Опозиція ефективно використовує мітинги та демонстрації, що, треба зазначити, було важливим і довгоочікуваним. Бо потреба виговоритися, висловити своє незадоволення, подати свої пропозиції чи зауваження за тих умов була в кожного мислячого громадянина. Мітинги й демонстрації, гасла й транспаранти стали ледь не головним знаряддям новітніх громадсько-політичних формувань на етапі їх становлення. Це, по-перше, було ближче їхнім засновникам. "Месіанський характер, що звучить у виступах значної частини керівників Руху, — свідчив їх колега Ю.Покальчук, — відчуття власної причетності до творення історії надягає на його діячів і проводирів мащкару апостолів"¹. По-друге, це було необхідним у кампанії перед виборами до Верховної та місцевих Рад народних депутатів республіки.

Керівництво республіки, "відбиваючись" заявами й відчуваючи, що дедалі більше втрачає контроль над громадськими настроями, здійснює спробу опанувати ситуацію через економіку. 30 березня 1990 року ЦК Компартії України приймає рішення "Про необхідність посилення партійного впливу на розвиток економіки в республіці", в якій зазначалося, що тенденція до погіршення роботи багатьох промислових підприємств з другої половини 1989 року продовжує поглиблюватися. Темпи приросту загального обсягу виробництва в січні — лютому порівняно з відповідним періодом минулого року становили 1,1 відсотка при завданні на рік 3,6 відсотка. Це найнижчі показники за аналогічні періоди дванадцятої п'ятирічки (за винятком 1987 року). Однією з причин незадовільної роботи промисловості визнавалося те, що "партійні комітети відійшли від керівництва економікою"². Проте й повернутися до нього вони вже не спромоглися.

Таким чином, прийшовши до влади, нове керівництво від початку діяло так само суперечливо, як і вся КПРС у

¹ *Покальчук Ю. Наговорились?.. Спроба доброзичливого аналізу // Київ. — 1990. — № 7. — С.4.*

² *ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1965. — Арк.6.*

роки перебудови. З одного боку, стало більше розмов про демократію, й у цьому напрямку навіть дещо було зроблене. Наприклад, зареєстровано низку самодіяльних громадських організацій, про що за часів В.Щербицького годі було й мріяти. З іншого — Компартія України традиційно продовжувала йти курсом КПРС, який виключав урахування національних особливостей республік. Що, зокрема, призвело до різкого загострення політичного протистояння в Україні.

В заслугу собі оновлене керівництво КПУ ставило прийняття більш прогресивного, ніж союзний, закону про вибори, в якому, зокрема, було скасовано вибори від громадських організацій, вилучено інституцію з'їзду народних депутатів. Але він розроблявся ще за В.Щербицького, причому паралельно з законом про мови. В першому варіанті проекту закону про вибори, який було подано до ЦК Президією Верховної Ради УРСР у квітні 1989 року, йшлося про з'їзд народних депутатів УРСР та діючу на постійній основі Верховну Раду. За однією пропозицією чисельність народних депутатів мала складати 975 чоловік, за іншою — 700 чоловік, Верховної Ради — відповідно 240 і 180 депутатів. Містилося положення про вибори депутатів від громадських організацій¹. У другому варіанті (червень 1989 року) йшлося про з'їзд у складі 600 депутатів, четверта частина яких має обиратися від громадських організацій. В.Щербицький написав: 120 депутатів від громадських організацій. Верховна Рада зменшувалася до 120 чоловік².

15 жовтня 1989 року В.Шевченко відправила до ЦК партії інформацію про проекти законів "Про вибори народних депутатів Української РСР", "Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР", "Про мови в Українській РСР", "Про зміни та доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР". Загалом, повідомлялося в ній, надійшло 232220 пропозицій і зауважень до документів з питань виборів. З них 1,4 відсотка — про недоцільність з'їзду; 8,9 (найбільше) — вилучити норму

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1873. — Арк.13 — 15.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1884. — Арк.21.

виборів від громадських організацій; 5 відсотків — про забезпечення альтернативних виборів (у законопроектах пропонувалося передбачити реєстрацію не менше двох кандидатів)¹. До Президії Верховної Ради було подано сім альтернативних проектів, у тім числі від групи народних депутатів СРСР. До речі, завдяки багато в чому саме членам міжрегіональної депутатської групи від України й прийнятим нею документам під час зустрічі народних депутатів СРСР — "міжрегіоналів" у Києві влітку 1989 року закон про вибори набув цивілізованого характеру. Відіграв свою роль і відкритий лист народних депутатів СРСР від України та депутатів Верховної Ради України щодо закону про вибори.

До законопроекту про мови було висловлено 23967 пропозицій і зауважень, а саме: 13,3 відсотка — схвалювали в цілому, 4,6 — містили негативні оцінки, 77,2 — конкретні доповнення та пропозиції, 34,6 відсотка — висловлювалися зауваження щодо статусу державної мови. У 3839 пропозиціях (16 відсотків) висловлювалося побажання про запровадження двох державних мов загалом у республіці або в окремих її регіонах — у Донбасі, Криму. Автори 684 звертань (2,9 відсотка) вважали за доцільне, щоб у всіх сферах життя республіки вживалася виключно українська мова. До Президії надійшло чотири альтернативних проекти: Львівської обласної ради Товариства української мови, інтернаціональної групи Дніпропетровська, колективу Львівського поліграфічного інституту, групи київських науковців².

Тому прийняті закони радше слід розглядати як результат компромісу між офіційними інституціями та громадськістю. При цьому, з мого погляду, і в ЦК, і в Президії Верховної Ради було виявлено розуміння розвитку суспільних процесів, ураховано стан громадської думки.

Новий закон про вибори відкрив зелене світло легалізації протистояння, що фактично вже склалося. З урахуванням того, що у "виборчій кампанії партійним і радянським

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1940. — Арк.11 — 12.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1940. — Арк.13.

органам будуть протистояти політизовані самодіяльні угруповання, що намагатимуться провести до складу Рад усіх рівнів якомога більше так званих "незалежних" депутатів"¹, власті й планували роботу. Вже 8 серпня 1989 року в ЦК були розглянуті "Першочергові заходи у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів народних депутатів УРСР та місцевих Рад"². У листопаді на Пленумі ЦК Компартії України було ухвалено передвиборчу програму Комуністичної партії України та схвалено план організаційно-політичних та пропагандистських заходів, починаючи з етапу формування виборчих комісій (листопад 1989 — січень 1990 року) і закінчуючи підготовкою і проведенням першої сесії Верховної Ради (не пізніше, ніж за два місяці після виборів)³.

Гуртування опозиційних організацій навколо Руху призвело до утворення "Демократичного блоку", який об'єднував 43 різних формування. А оскільки реєстрацію Руху відтягували до закінчення терміну висування кандидатів у депутати (його реєстрація відбулася лише 9 лютого 1990 року), головне "навантаження" лягло на Товариство української мови імені Т.Г.Шевченка. Аналіз показує, що фактично на 70 відсотків програма демблоку мала критично-руйнівний характер, що за умов зростання політичного запалу в суспільстві забезпечило частині висунутих від нього кандидатів депутатські мандати, зокрема понад 100 народних депутатів України. У західному регіоні демблок фактично прийшов до влади, отримавши переважну більшість у місцевих Радах. Тобто в них з'явилася реальна можливість використати у своїх цілях власну зброю держави — інституції влади. Між тим, чи то помилково недооцінюючи свого опонента, чи свідомо применшуючи його значимість, В.Івашко на Пленумі ЦК Компартії України (28 листопада 1989 року) характеризував лідерів демократичних сил як

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.16.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1890. — Арк.17.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1905. — Арк.5 — 12.

Народні депутати святкують перемогу

політичних пустоцвітів, не здатних запропонувати жодної конструктивної програми дій. Стверджував, що "заклики до відокремлення від могутнього Радянського Союзу, впровадження приватної власності на засоби виробництва і тому подібне — це пустопорожні розмови"¹.

Склад Верховної Ради України оновився на 90 відсотків, що формально засвідчило прихід у політику нової генерації людей. Не вдаючись до аналізу депутатського корпусу, зауважу, що це питання традиційно розглядають за схемою Центральної виборчої комісії. Вона ж дає обмежену інформацію для роздумів. З неї, наприклад, не можна отримати вичерпної відповіді на запитання: чому саме ці, а не інші люди потрапили до вищого законодавчого органу? Якщо не опускатися до лінійного тлумачення про диктат компартійних структур, то, з мого погляду, період "критичної несамовитості" суспільства та заперечення багато в чому

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.1016. — Арк.86.

формував Верховну Раду дванадцятого скликання й місцеві представницькі органи.

Чимало людей прийшло до влади на хвилі широго обурення людей з приводу "незаконних привілеїв партноменклатури". При повній неструктурованості суспільства значною мірою були обрані популісти, переважно з партійними квитками на той час, котрі легко роздавали обіцянки й швидесенько їх забули. Відірвавшись від виборців, ці депутати, по суті, люди без коренів, самі утворили замкнене коло "псевдоеліти". Це фактично чиновники великого відомства під назвою "Верховна Рада", яке підпорядковане своєму директорові — Голові Верховної Ради й живе за принципом "Що добре для Верховної Ради, те й для країни згодиться".

А якщо брати до уваги й те, що частина депутатів була обрана завдяки своєму посадовому становищу, внаслідок того, що люди за інерцією звикли підкорятися владі, боялися її, то вибори виявили наповненість українських полюсів — зліва й справа — та відсутність характерних для західних суспільств плавних переходів, "напівтонів". Причому кожна сторона результати виборів публічно розцінювала як свою перемогу.

Реальну ж картину розкриває документ ЦК КПУ "Про підсумки виборів народних депутатів Української РСР та місцевих Рад республіки" від 30 березня 1990 року. Наведемо витинки із нього, зберігаючи стиль документа. За станом на 19 березня обрано 443 народних депутати УРСР (з 450) і 284647 народних депутатів місцевих Рад (з 307267). Членів КПРС у Верховній Раді — 85 відсотків, у місцевих Радах — 51,8 відсотка, що відповідно на 16,5 і 8 відсотків більше, ніж у попереднє скликання.

Серед народних депутатів УРСР 93 партійних працівники. Збільшилася кількість інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я. У Верховній Раді робітників — 5,9 відсотка, в обласних Радах — 14,5, у Київській міській — 4,6 відсотка. Рядових кол-

госпників у Верховній Раді немає, в обласних Радах — 5 відсотків.

Не потрапили до складу обласних Рад окремі секретарі обкомів, не обрані до відповідних Рад близько 80 перших секретарів міськкомів і райкомів партії, у тому числі в Донецькій, Івано-Франківській областях — кожний четвертий, у Криму — кожний п'ятий. До міських Рад не пройшли жоден із секретарів Луцького і Тернопільського, перший і другий секретарі Хмельницького міськкомів партії. Загалом по республіці забалотовано майже 90 голів виконкомів міських і районних Рад.

Тут же йдеться про те, що понад дві третини складу Львівської обласної Ради становлять активісти Руху, УГС, СНУМу. Їх більшість у міських і районних Радах Львова, Дрогобича, Стрия, Червонограда, Миколаєва. Повністю із цих представників сформована міська Рада м.Трускавця. Представники та прихильники Компартії України переважають лише у 18 із 31 міської та районної Ради області. В Івано-Франківській обласній Раді їхні опоненти становлять 78,7 відсотка, у міській — 86 відсотків. Майже половина їх — у Тернопільській обласній і 60 відсотків — у міській Раді. Опозицією завойовано майже 40 відсотків місць у Київській міській, 2/3 місць у Харківській обласній і міській Радах. Тут сильні позиції прихильників демплатформи¹.

Вибори показали, що поляризація та розмежування політичних сил здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися, розпочалася боротьба за принципом "хто кого". Вже 13 березня виконком Стрийської міської Ради за участю 22 новообраних депутатів прийняв рішення підняти над будинком міськради синьо-жовтий прапор. Що й було зроблено наступного дня у присутності п'яти тисяч жителів, що зібралися з цієї нагоди. Прокурор області 15 березня вніс до облвиконкому подання про незаконність дій Стрийського міськвиконкому.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2005. — Арк.45 — 47.

У відповідь на це ЦК КПУ запропонував Львівському обкому дати політичну оцінку таких дій, орієнтував обкоми партії "на забезпечення протидії організаціям екстремістського та націоналістичного характеру"¹, рекомендував "комуністам, які працюють у Президії Верховної Ради, дати принципову оцінку фактам і спробам протиправного використання незареєстрованої символіки"².

Проте такі заходи з боку республіканських властей майже не давали ніякого ефекту, а лише поглиблювали протистояння. Численні ж заяви та звернення, які широко почав практикувати Центральний Комітет з приводу подій у західному регіоні республіки та акцій Руху, великого враження не справляли. Не могли серйозно вплинути на перебіг подій комплексні групи, утворені ЦК КПУ "з метою аналізу політичної ситуації та розробки необхідних заходів у роботі партійних комітетів західного регіону"³. Зокрема, їм доручалося проведення тут ґрунтовного аналізу поглядів та настроїв членів партії. Й "якщо дії первинної організації йдуть врозріз з лінією партії, — говорилось у постанові ЦК з цього приводу, — вживати всіх необхідних заходів аж до розпуску і перереєстрації членів КПРС"⁴. Те ж саме можна сказати й про утворену в травні групу аналізу, прогнозування ситуації та оперативного реагування на питання, що виникають у західному регіоні республіки, на чолі з Ю.Єльченком⁵.

Після виборів фактично на легальне становище переходить греко-католицька церква. 17 березня в Преображенській церкві міста Львова відбулася нарада єпископів УКЦ, котрі прийняли заяву з вимогами: надати УКЦ статус юридичної особи; УКЦ вважати за єдину церкву для Ук-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2041. — Арк.96.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1968. — Арк.24.

⁴ Там же.

⁵ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1972. — Арк.5.

раїни й на поселеннях (тобто за кордоном); повернути собор св.Юра й усі інші церкви, що належали греко-католицькій церкві; визнати недійсним рішення собору 1946 року, "організованого сталінською владою"; повернути все майно, що належало до 1946 року Українській греко-католицькій церкві; повернути кардинала Любачівського до Львова як "архієпископа Львівського"¹. На інформаційному повідомленні до ЦК про нараду та вимоги представників УКЦ Л.Кравчук наклав резолюцію: "Варто оприлюднити (можна через засоби масової інформації) провокаційну позицію лідерів греко-католиків. Подумати, хто це міг зробити (21.03.90 р.)"². Невдовзі такі публікації з'явилися у "Сільських вістях"³.

Водночас активізувалися прихильники Української автокефальної православної церкви. На перше квітня близько 360 колишніх релігійних громад РПЦ заявили про свій вихід з-під юрисдикції Московського патріархату й про бажання належати до УАПЦ. Абсолютна більшість з них перебувала в Івано-Франківській та Львівській областях, окремі групи — в Києві, Тернопільській та деяких інших областях. Вони становили п'ять відсотків загальної кількості діючих у республіці православних релігійних об'єднань, але це співвідношення мало тенденцію до зростання⁴.

Обидві сторони готувались до відкриття сесії Верховної Ради республіки. У відповідь на акції місцевих Рад, де перемогли демблоковці, 30 березня старий склад Президії Верховної Ради прийняв указ про позбавлення місцевих Рад права керівництва місцевими засобами масової інформації, управліннями внутрішніх справ.

Враховувалося й те, що народні депутати від опозиції можуть поставити на першій сесії питання про зміну дер-

¹ Див.: ЦІАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2005. — Арк.104.

² Там же.

³ Див., наприклад: *Юрченко П.* Діяти мудро, відповідально // *Сільські вісті*. — 1990. — 30 березня; *Груш В.* Комітет надії // *Сільські вісті*. — 1990. — 10 квітня.

⁴ Див.: ЦІАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2005. — Арк.97.

жавної символіки. Групі депутатів-комуністів було доручено відстоювати "принципи незмінності державної символіки"¹, а у випадку продовження тиску з цього питання передбачалося "доручити його вивчення комісіям Верховної Ради"². Вони, в свою чергу, мали внести свої пропозиції, в тому числі щодо проведення референдуму. А якщо вже референдум засвідчить "бажання народу змінити державну символіку, Верховна Рада могла б доручити Раді Міністрів оголосити конкурс на розробку державної символіки"³.

Загалом же у сесійній залі у перші дні були дві категорії депутатів — відомі та невідомі. Останні склали більшість. Відомі ж — В.Івашко, С.Гуренко, В.Масол, Л.Кравчук, І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський. Зокрема, В.Івашко став народним депутатом України у конкурентній боротьбі з 11 кандидатами і обраний він був від одного з районів Києва, тоді як інші керівники республіки балотувалися переважно у сільських виборчих округах, зокрема С.Гуренко та Л.Кравчук. Щоправда, С.Гуренко балотувався в районах Київської області, які найбільше уражені радіацією. Особливе місце посідали Л.Горохівський, О.Шевченко, Л.Лук'яненко, І.Калинець, М.Горинь, С.Хмара, Б.Ребрик, Б.Горинь, В.Чорновіл, Г.Алгунян. Усі десятеро — колишні політв'язні.

Від самого початку у Верховній Раді вже нараховувалося близько 45 депутатських груп за територіальною ознакою, професійними інтересами й деякою мірою за політичними поглядами. Для порівняння: в італійському парламенті, який щодо цього б'є всі рекорди, діє 15 фракцій, у французькому — лише 5 парламентських груп, в Іспанії — 6, у ФРН — 4, у США — 2⁴.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2042. — Арк.27.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Див.: Добре сидимо. У парламентах світу // Голос України. — 1992. — 27 серпня.

Вибори керівництва Верховної Ради наочно підтвердили те, що в українському політикумі на першому місці стоїть питання боротьби за владу. Комуністи без зайвих ускладнень провели на посаду Голови В.Івашка, котрий згодом не без гордості заявляв, що "не програвав жодних виборів у своєму житті"¹. Справді, він таки їх не програвав, бо мав суттєву перевагу — підтримку партійних комітетів. От і на посаду Голови Верховної Ради отримав "добро" ЦК Компартії України ще 7 травня 1990 року². Представники компартії без ускладнень провели В.Івашка на посаду Голови, а представники опозиції використали цей момент, щоб заманіфестувати свої погляди на всю Україну. Із 12 кандидатур, що балотувалися на посаду Голови, 10 репрезентували демблок³.

"Каменем спотикання" стали вибори заступників Голови. В.Івашко погодився, щоб пропорційно до кількісного складу у парламентських та урядових структурах був репрезентований демблок, але навідріз відмовився віддати посаду першого заступника Голови Верховної Ради академіку І.Юхновському, на чому наполягала опозиція. У відповідь народний депутат Я.Зайко виступив із заявою, в якій вперше офіційно йшлося про перехід демблоку до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організовано оформлена у вигляді Народної Ради, для вироблення власних рішень і законопроектів, у тім числі альтернативних. "Вважаємо неприпустимою, — наголошувалося в ній, — для депутатів Верховної Ради від демократичного блоку будь-яку участь у керівництві вище рівня постійних комісій і в уряді, бо це створювало б ілюзії щодо консолідації з силами застою і робило б нас відповідальними за їх дії"⁴.

В.Івашко вніс пропозицію обрати першим заступником Голови Верховної Ради одного з трьох кандидатів у такій послідовності: І.Плющ (голова Київського облвиконкому),

¹ Фаталіст // Новий взгляд. — 1993. — № 2. — С.6.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1972. — Арк.2.

³ Див.: Бюлетень № 20. — С.24.

⁴ Бюлетень № 31. — С.7.

М.Хоменко (секретар Президії Верховної Ради УРСР), В.Дурдинець (перший заступник міністра внутрішніх справ УРСР). Для людей, знайомих з апаратними правилами, вона означала, що ставку зроблено на І.Плюща. Це визнає й він сам: "коли почалося обговорення, пройшла "орієнтовка", як тоді казали. І тому більшість депутатських груп назвали моє прізвище"¹.

Що ж схилило шальки терезів на його користь? Принаймні два чинники. Перший — він п'ять років був заступником Голови Верховної Ради попереднього скликання. Йому мав певний досвід, хоча тоді це була радше почесна посада. Другий — головуючи на сесії Верховної Ради нового скликання до сформування її керівних органів, уміло проводив офіційну лінію, за що його неодноразово звинувачували представники демблоку в постійному й свідомому волюнтаризмі та порушенні регламенту. Останнє, мабуть, і відіграло вирішальну роль. До "демократичного" В.Івашка мала бути "приставлена" жорстка й вольова особа, щоб приборкати опозицію. Саме тому й виплила його кандидатура. "Скажу вам чесно, — стверджує І.Плющ, — не знав, що мене рекомендуватимуть заступником голови нового парламенту"². І далі скромно додає: "Я ніколи не вважав і не вважаю, що це був найкращий вибір для Верховної Ради... Але й не найгірший"³.

Проте представники демблоку вважали інакше. Так, Л.Танюк, привернувши увагу народних депутатів до того, що навіть "Правда України" визнає, що І.Плющ веде сесію "не завжди грамотно з юридичної точки зору", наголосив: "нам хотілося б бачити на посаді першого заступника Голови людину вищої культури. Депутат же Плющ постійно шокував Україну покаліченою мовою, всіма отими "первими мікрохвонами", "січас", "хвамілії не помню" і т.п."⁴. Л.Танюк закликав не голосувати за І.Плюща ще й тому, що

¹ Політик нової держави. Іван Плющ відповідає на запитання гостей клубу "Еврика" // Голос України. — 1992. — 29 грудня.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Бюлетень № 31. — С.20.

Розмова С. Хмарі з І. Плюшем

той як голова Київського облвиконкому дозволив "хи-
жачьке винищення заповідної зони в Конча-Заспі"¹.

Перемогу І. Плюш здобув, але досить хитку, з запасом
лишень у шість голосів (за нього проголосували 232 депу-
тати, тоді як щонайменше треба було мати 226 голосів —
половина всього складу Верховної Ради плюс один голос).
Причому в результаті повторного голосування. Попри його
заяву, що він подляє висловлені І. Юхновським принципи,
на яких будується демократичний блок — суверенність,
багатопартійність і різні форми власності, І. Плюш не лише
не отримав голосів опозиції, але й утратив їх серед частини
комуністів — народних депутатів.

Очевидно, вже тоді вроджена інтуїція підказала йому
необхідність пошуку шляхів зближення з Народною Радою.
Щоправда, згодом він почав казати, що не визнає її. І. Плюш
почав поступово дистанціюватися від керівництва КПУ, але
не поривав з партією майже до останнього. Ще в червні

¹ Там же.

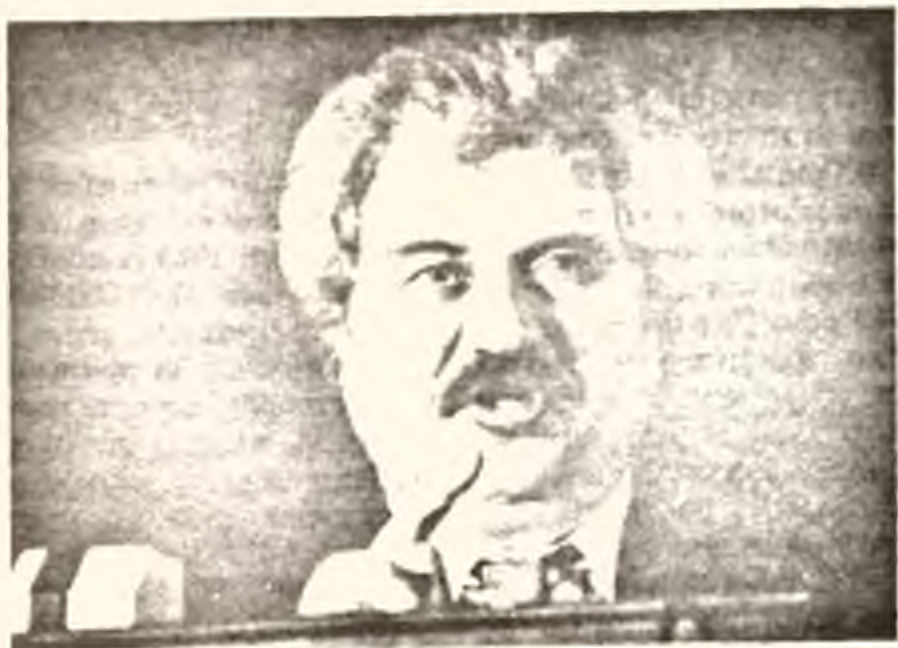
1991 року він підкреслював, що сам є членом ЦК і виходити з нього не збирається, що "якщо дехто думає, що сьогодні без комуністів можна побудувати суверенну Україну, то це помилка"¹. Така позиція забезпечила йому плавний перехід із одного політичного табору в інший, де у нього вже був відвойований "плацдарм". Будучи вособленням того українця, який ладен сам себе перехитрити, він зумів своєчасно стати на бік сильнішого. Під час засідання Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 року, на якому розглядалася суспільно-політична ситуація, зумовлена голодуванням студентів та їх вимогами, С.Гуренко, інформуючи присутніх про свою участь в узгоджувальній комісії, заявляв: "повинен вам сказати, що в нас залишився один комуніст у керівництві Верховною Радою. Це Кравчук, тому що товариш Плющ, ну це для вас інформація, я прошу, в нас інформація не тримається, відкритим текстом поніс на Голову в присутності Юхновського та Гориня, що він знаходиться під впливом комуністів і тому не керує, виходить, і неправильно себе веде. А коли справа дійшла до переговорів зі студентами, то він виклав по нашому уряду і по тов.Масолу Віталію Андрійовичу все, що тільки знав, думав і хотів, в межах протягом хвилини десяти. Ну це він усе повторив практично зараз в інтерв'ю своїх в багаточисельних газетах. Він різко набирає очки, виходить, це той, котрий у партії перебуває номінально і політична совість у нього дуже якась своєрідна"².

Шлях І.Плюща нагору був звичайним для апаратника середньої ланки. Народився 11 вересня 1941 року в містечку Борзна Чернігівської області в селянській сім'ї. Скуштував повоєнних злигоднів. "Галіфе, яке лишилося в батька ще з війни, — згадує Іван Степанович, — він змушений був, аби прогодувати нас, виміняти на Західній Україні на борошно"³. Свій життєвий і трудовий шлях у своїй перед-

¹ Іван Плющ: "Україне нужен Президент" // Комсомольское знамя. — 1991. — 8 июня.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.6.

³ Я натисну кнопку "за". На запитання кореспондента "Літературної України" відповідає перший заступник Голови Верховної Ради УРСР І.С.Плющ // Літературна Україна. — 1990. — 25 жовтня.

В. Гриньов

виборчій промові при балотуванні на посаду першого заступника Голови Верховної Ради схарактеризував так: навчався до 1959 року, відтак переїхав у Київську область, де працюю й посьогодні. 31 рік трудової діяльності у Баришівському, Березанському, знову в Баришівському районах. 13 років у Києві, два роки в Москві. За ці 30 років, що пробув у Київській області, пройшов шлях від бригадира до керуючого трестом, від інструктора до завідувача відділу обкому партії, від заступника голови облвиконкому до голови обласної Ради. 1962 року вступив до лав КПРС і сьогодні перебуває в партії. Працював у трьох господарствах — тресті, обкомі та облвиконкомі¹.

На обрання заступником Голови також було внесено три кандидатури: І.Юхновський, О.Ємець та В.Гриньов. Оскільки перші два кандидати, виконуючи рішення Народної Ради, відмовились балотуватися, лишився В.Гриньов, котрий до цього був одним з кандидатів на посаду Голови Верховної Ради. Хоча він і ввійшов до демблоку, проте не підкорився

¹ Див.: Бюлетень № 31. — С.23.

"партійній" дисципліні, мотивуючи це необхідністю "усім політичним формуванням і силам брати активну участь у конструктивній діяльності"¹. 237 народних депутатів віддали за нього свої голоси.

В.Гриньов — фактично перший політик такого високого рівня, котрий не належав до номенклатурного кола, а був "чистим" ученим. Він народився у червні 1945 року в селі на Слобожанщині. Виховувався без батька. По закінченні 1963 року Харківського політехнічного інституту через два роки захистив кандидатську дисертацію. У 36 років став доктором наук. За оцінками колег, створив наукову школу активізації конструкцій. Написав дві книги, підготував кілька кандидатів наук. Принагідно зазначу, що навіть працюючи у Верховній Раді продовжував завідувати кафедрою прикладної математики.

1981 року вступив до КПРС. Був прихильником демократичної платформи в партії, одним з організаторів Харківського партійного клубу, членом його Координаційної ради. Завдяки цьому й виборов мандат народного депутата УРСР. На позиціях демплатформи обирався делегатом XXVIII з'їздів Компартії України і КПРС.

В.Гриньов одразу ствердив себе як самостійно мислячий політик ліберально-демократичного спрямування. Балотуючись на посаду заступника Голови парламенту, відкрито заявив, не боячись утратити голоси, що хоча є прихильником демблоку, але не поділяє низки його позицій, зокрема синдром більшовизму: "хто не з нами — той проти нас". Західні аналітики відразу ж почали стверджувати, що це політик нової генерації, а тому за ним — майбутнє.

Під час виборів керівництва українського парламенту політичні сили в ньому набули організаційних обрисів. Кількісно опозиційну структуру Народної Ради репрезентували 125 депутатів із регіональних депутатських груп 21 області та міста Києва. Найширше представництво у Народній Раді мали західні регіони — 24 депутати (практично всі) із Львівської, 11 — з Івано-Франківської, 8 — з Тернопільської. Із 22 київських депутатів до опозиції приєдналися 17 чоловік. На автономних засадах до неї ввійшла

¹ Бюлетень № 33. — С.4.

група комуністів — “Демократична платформа в КПУ”¹. Нагадаю, що за даними Центрвиборчкому серед народних депутатів УРСР після виборів було всього 68 безпартійних, решта — комуністи. Очолив Народну Раду І.Юхновський, його заступниками були обрані Л.Лук’яненко, Д.Павличко, О.Ємець, В.Філенко, секретарем — Л.Танюк.

З цього моменту розпочався новий етап парламентської боротьби, позначений існуванням зорганізованої опозиції. Це викликало інші події, й найпомітнішими серед них є принаймні дві. Перша — створення протилежної організаційної структури — депутатської більшості, лідером якої став О.Мороз — 46-річний секретар Комісії Верховної Ради з питань агропромислового комплексу. Інженер-механік за фахом, він до обрання народним депутатом працював завідувачем аграрного відділу Київського обкому Компартії України². Друга — визнання опозиції з боку В.Івашка та його готовність співпрацювати з нею. Під час консультацій керівництва Верховної Ради та Народної Ради головами семи із 23 постійних комісій було вирішено обрати представників опозиції. При цьому досягнуто домовленості, що більшість не блокуватиме кандидатури опозиції, а опозиція навзаєм — кандидатури більшості. Ця домовленість, можна сказати, виконувалася³.

12 червня 1990 року Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення про увільнення В.Шевченко від обов’язків Голови Президії Верховної Ради Української РСР у зв’язку з виходом на пенсію за її проханням⁴. У заяві з цього приводу вона тоді писала: “Швидко летять роки. І ось настав час, у зв’язку з досягненням пенсійного віку та закінченням терміну повноважень Президії Верховної Ради Української РСР, піти у відставку.

¹ Про склад опозиції “Народна Рада” див.: Народна Рада в парламенті України // Література України. — 1990. — 14 червня.

² Політичний портрет О.Мороза див.: Сандул Ю. Александр Мороз. Плох тот марксист, который не стремится к власти // Республика. — 1993. — 27 февраля — 5 марта.

³ Див.: Карпенко В. “Займіть свої місця” // Вітчизна. — 1991. — № 4. — С.145.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1975. — Арк.16.

Щиро вдячна всім, хто мені довіряв, вчив жити, працювати, приймати рішення і нести за них відповідальність.

Я ж намагалась не кривити душею, з любов'ю ставилась до людей і справи, максимально використовувала свої знання та досвід.

Прошу Вас, Володимире Антоновичу, порушити клопотання перед ЦК КПРС про призначення мені пенсії союзного значення.

Знаю, що попереду у моїх товаришів багато справ, перебудова вимагає притоку нових сил. Щиро вірю, що партія справиться з усіма труднощами оновлення нашого суспільства, що люди будуть щасливі в оновленій країні¹.

В.Шевченко — перша й досі єдина в історії України жінка, котра стояла на чолі парламенту. Зрозуміло, що парламент мав тоді суто символічну владу, проте його керівник увіходив до складу Політбюро — органу, що мав владу фактичну. А тому В.Шевченко мала доступ до таємниць партії й держави, особисто знає багатьох з тих, кого тепер, в залежності від переконань і пристрастей, іменують монстрами застою, виконробами перебудови або батьками вітчизняної демократії. У свідомості багатьох її ім'я оточене ореолом офіціозу. Почасті, либонь, тому, що, перебуваючи у відставці, В.Шевченко не поспішала з самовиправдовуваннями, не виступала з заявами та інтерв'ю, уникала журналістів.

Лише наприкінці квітня 1993 року вона порушила мовчання й виступила з великим інтерв'ю на сторінках газети "Киевские новости". Головна мета — пояснити свою позицію, лінію поведінки після аварії на Чорнобильській АЕС у відповідь на критику, що лунає на її адресу з цього приводу.

З її слів, вона ніколи не гадала, що стане на чолі Верховної Ради. "На посаду Голови Президії Верховної Ради за традицією рекомендувався партійний працівник — як правило, секретар ЦК, у будь-якому випадку, не нижче першого секретаря обкому. Тому після того як пішов з життя Олексій Федосійович Ватченко, я, — повідомляє В.Шевченко, — на той час заступник Голови Президії, запевняю цілком

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1977. — Арк.187.

широ, абсолютно не розраховувала на цю посаду... На могилі Ватченка ще квіти не встигли зів'янути, а вірогідний кандидат на посаду голови з будинку на Орджонікідзе вже поспішав придивитися до майбутніх службових апартаментів. Прислав до Верховної Ради помічника — оглянути кабінети, оцінити обстановку. Водія — дізнатися, що за техніка в гаражі, на чому їздити доведеться. Навів довідки щодо зарплати та пільг¹.

Розповідає экс-голова парламенту й про те, як вона конфліктувала з Політбюро, оскільки "виявилася вкрай незручною, небажаною"² для багатьох в ЦК. Так довго тривати не могло. Підштовхнула її до відставки, як наголошує тепер В.Шевченко, і рекомендація ХІХ партконференції про суміщення посад першого секретаря ЦК і голови Верховної Ради. Вона "з усією категоричністю стверджує: ніякого конфлікту не виникло б, якби республіканську партійну організацію продовжував очолювати Володимир Васильович Щербицький"³. І додає: "Людина, котра зайняла після нього крісло першого секретаря, багато в чому мене не розуміла, а можливо, не хотіла зрозуміти. У таких випадках кажуть: нова мітла по-новому мете. Розмах у новій мітли виявився настільки безоглядним, що в скорому часі вона вимела не тільки інших, але й себе — з ЦК, з Верховної Ради, а відтак і з України, не залишивши по собі доброї згадки"⁴.

¹ Валентина Шевченко: Нікому не удасться поссорити мене з Україною. С.В.С.Шевченко, бывшим Председателем Президиума Верховного Совета Украины, ведет разговор первый заместитель главного редактора "Киевских новостей" Юрий Константинов // Киевские новости. — 1993. — № 17. — 23 апреля.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

РОЗДІЛ 6

Опозиція переходить у наступ. —
"Старі" політики і нова генерація. —
Процеси у Компартії України. — Спроби
перетворити НРУ на політичну партію. —
І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський
виходять з КПРС. — О. Гончар: "Мені
боляче, коли копають наші діти". —
Знову випробуваний маневр — заміна
кадрів. — XXVIII з'їзд Компартії України.
— В. Івашко більше не може поєднувати
дві посади. — С. Гуренко посідає вищий
щабель в КПУ. — Л. Кравчук
піднімається на сходах вище. —
В. Івашко робить вибір. — Л. Кравчук
змагається за посаду спікера. —
Д. Павличко: Народна Рада знімає з себе
відповідальність за дії Л. Кравчука. —
Суспільно-політичні процеси набувають
некерованого характеру. — Компартія
України втрачає монопольні позиції. —
Засідання Політбюро 19 жовтня 1990
року. — С. Гуренко про Л. Кравчука та
І. Плюща. — Відставка В. Масола,
котрий не збирається лишатися
осторонь. — Верховна Рада відхиляє
кандидатуру О. Булянди і призначає
головою уряду В. Фокіна.

Народні депутати України та місцевих Рад стали тим ядром, навколо якого концентрувалася політична активність. Оскільки Рух загалом і остаточно переходить в опозицію до системи, поділ на демократів перебудовної доби та дисидентів тимчасово втрачає своє значення. Причому перші дедалі більше дистанціюються від влади, починають поривати з офіційними структурами. Другі ж, навпаки, посилюють свій вплив. Вони вже постійно присутні в засобах масової інформації, легально демонструють свою репутацію безкомпромісних політичних бійців. Але їм усе ще потрібні відомі імена, люди-символи, котрі можуть згуртувати людей довкола себе.

Опозиція виявляється в трьох іпостасях — антикомуністична, антиімперська і власне парламентська. В практичну площину переноситься питання виходу України із СРСР, усунення Компартії від влади. Керівництво Руху остаточно стає на нову політичну лінію, яка дістала оформлення на його других всеукраїнських зборах (25 — 28 жовтня 1990 року). На них завершилася трансформація Руху в антикомуністичну організацію. З його програми та статуту ретельно усувається все, що нагадувало про нещодавні "гріхи": обіцянки співпрацювати з Компартією, розмови про соціалізм, про перебудову. Відповідно коротшою стає й назва організації. Просто — Народний Рух України.

На цьому етапі демократичний рух, згуртований національною ідеєю та загальним неприйняттям комуністичної влади, є структурно єдиним. Його строкатість не має принципового значення. Ідеологічні розбіжності між його лідерами незначні. У них одна ідея, хоча кожен висловлює її тими словами, які йому видаються найкращими. Головне ж полягає в тому, що у них однакове ставлення до влади: вони до неї в опозиції, а тому намагаються спертися у своїй боротьбі на суспільство, на широкий загаль.

Водночас другі всеукраїнські збори показали, що політичну арену поступово, але необоротно відвойовують "старі" політики та нова генерація, що їх підтримує. Спільно вони дедалі сильніше тиснуть на "провідників" інтелігенції, намагаються відсунути їх на другий план як недо-

етатньо радикальних і демократичних. Перед останніми постає дилема: поступитися політичною доріжкою чи продовжувати рухатися в заданому напрямі? Вибирається останнє. Промовистий, але майже не відомий факт: значною мірою лише завдяки наполегливості та тиску Д.Павличка головою Руху на других зборах було переобрано І.Драча, хоча більшість учасників наполягала на кандидатурі М.Гориня. На що один з делегатів відреагував реплікою: за такого тиску головою можна було б обрати й першого секретаря ЦК Компартії України. Відмежовується від Руху один з його ідейних фундаторів М.Попович через те, що в ньому "стала посилюватися виражена національна орієнтація"¹.

Втрата Компартією України монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, прискорила наростання в ній кризових явищ, нагромадження передумов її розпаду. Вже підсумки прийому до лав республіканської парторганізації за 1985 рік показали зростання серед її членів питомої ваги пенсіонерів — з 12,7 до 14,3 відсотка, зменшення кількості комуністів — студентів, аспірантів. 1986 року було зафіксовано зменшення майже в усіх обласних і республіканській парторганізаціях загалом питомої ваги робітників і зростання частки комуністів-пенсіонерів до 15 відсотків. І це при тому, що відзначилось форсування прийому до КПРС. Так, приріст деяких міських і районних парторганізацій Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської та Тернопільської областей за рахунок прийому склав 4 — 5 відсотків². Бюро Львівського обкому партії, аналізуючи склад обласної партійної організації у 1987 році, визнало, що "Бориславський міськком, Дрогобицький, Мостицький, Сколівський райкоми партії все ще допускають факти форсування прийому за рахунок зниження якості.

¹ Мінає мода на романтику. З доктором філософських наук, співголовою Партії демократичного відродження України Мирославом Поповичем розмовляє заступник головного редактора "Радянської України" Михайло Дорошенко // Радянська Україна. — 1991. — 9 лютого.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1500. — Арк.20 — 21.

Темп росту в зазначених партійних комітетах склав 3,8 — 4,4 відсотка¹. У Рівненській області він сягнув 3,5 відсотка², у Тернопільській — 3,4³, натомість у Донецькій — 2,5⁴, у Дніпропетровській — 2,6⁵, у Харківській області — 2,9 відсотка⁶. І, очевидно, не випадковим був найбільший вихід з лав КПРС у тих областях, де відбувалося їх інтенсивне штучне зростання, починаючи вже з наступного, 1988 року. Адже бюро Івано-Франківського обкому партії ще тоді констатувало, що "недооцінка політичної значущості роботи по відбору у партію призводить до заємічення партійних організацій пасивними, випадковими людьми"⁷.

1988 року приріст Компартії України в цілому стався за рахунок комуністів, які прибули з інших республік (збільшилась на 25126 чоловік, або на 0,8 відсотка). У складі партійної організації республіки й серед прийнятих до Компартії скоротилась кількість комуністів віком до 30 років, а кількість робітників серед прийнятих зменшилась на 26,9 відсотка⁸. І вперше було відзначено зменшення питомої ваги робітників у партії (1988 року їх кількість у КПУ зменшилась на 10,4 тис. чоловік). Наприклад, у Донецькій області скорочення абсолютної кількості комуністів-робітників відбулося в двох третинах міст і районів, питомої ваги — у переважній більшості. А це ж була одна з найбільших партійних організацій республіки, яка налічувала на січень 1988 року 357007 комуністів⁹. На травневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України В.Щербинський визнав, що "така тенденція означає зривання

¹ РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2553. — Арк.17.

² Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.156. — Спр.2598. — Арк.90.

³ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2571. — Арк.46.

⁴ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2341. — Арк.80.

⁵ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2325. — Арк.158.

⁶ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2585. — Арк.130.

⁷ РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2423. — Арк.104.

⁸ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1863. — Арк.19 — 20.

⁹ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2341. — Арк.81.

партійного впливу в робітничому класі. А це вже питання великої політики”¹.

На тлі зменшення кількості бажаючих вступити до партії, починаючи від 1987 року, керівництво Компартії України зіткнулося й з таким явищем, як добровільний вихід з її лав, причому надалі воно набуло прогресуючого характеру. Якщо 1986 року партійні квитки здали лише 234 чоловіки, а 1987 — 380, то вже 1988 року — 1862 чоловіки. На першому етапі XXVIII з’їзду Компартії України (червень 1990 року) відзначалося, що за п’ять місяців поточного року її залишили понад 28 тисяч чоловік і “хоча це менше, ніж один процент від загальної чисельності партії, такого великого виходу ми не знали в історії нашої партії”². А за весь рік про своє небажання перебувати в Компартії заявили 250951 чоловік, тоді як вступили в неї 11446 чоловік, а за 6 місяців 1991 року — відповідно 142940 і 12421 чоловік. На цей час Компартия України налічувала 2732408 членів проти 2964618 1990 року. Її чисельність зменшилася до рівня 1981 року³. Відповідно кількість партгруп зменшилася вдвічі, цехових парторганізацій — на третину⁴.

Масового характеру набув вихід з партії у західних областях України. Як відзначалося в доповідній “Про розвиток суспільно-політичної обстановки у західному районі республіки і роботу партійних організацій по її стабілізації” (18 вересня 1990 року), “партійні комітети не встигають розглядати заяви, які надходять пачками. Останнім часом такі заяви подаються колективно і нерідко на зборах (11 деканів Львівського державного університету, 33 із 68 членів партійної організації Львівської консерваторії)”⁵.

¹ Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В.В.Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1989. — 17 травня.

² Матеріали XXVIII з’їзду Комуністичної партії України. 19 — 23 червня 1990 р.: (І етап). — Київ, 1990. — С.8.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2047. — Арк.49.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2044. — Арк.36.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1990. — Арк.30.

Дослідники ще не звертали уваги на той факт, що вихід з партії тут певною мірою був зумовлений активізацією релігійного життя. А перебування в Компартії, як відомо, було несумісним з вірою в Бога. Досить сказати, що ще 1987 року в Івано-Франківській області вдвічі збільшилась кількість виключених з КПРС "за виконання релігійних обрядів"¹.

На 1 січня 1991 року Львівська обласна партійна організація зменшилася на 27,6 відсотка, Івано-Франківська — на 18,7, Тернопільська — на 10,3, Луганська — на 12,0, Донецька — на 11,9, Дніпропетровська — на 11,6, Запорізька — на 11,6, натомість Вінницька — на 4,0, Черкаська — на 5,0, Полтавська — на 5,8, Чернігівська — на 5,9 відсотка. Особливо різке збільшення кількості тих, хто здав партійні квитки, мало місце у другому півріччі 1990 року після прийняття нового статуту КПРС з положенням про добровільний вихід. Причому, якщо в жовтні Компартію добровільно залишили майже 68 тис. чоловік, то в листопаді — 42, в грудні — близько 28 тис. чоловік.

Серед вибулих з партії робітники склали понад половину — 53,5 відсотка. Серед тих, хто вийшов з партії, 11,5 відсотка вказували на незадоволення перебігом перебудови; 20,0 відсотка мотивували свої вчинки зниженням авторитету КПРС; понад 20,0 — зростанням вимог до комуністів, небажанням виконувати партійні обов'язки; 10,0 відсотка — погіршенням стану здоров'я та сімейними обставинами; 35,0 відсотка не вказували жодних причин.

За рік було ліквідовано 39 міськкомів, міських та сільських райкомів. Натомість створено чотири нових. Усього на початку 1991 року їх налічувалося 661².

Слід мати на увазі, що дані про вихід з партії узагальнювалися на підставі заяв її колишніх членів. А скільки людей поривали з нею без письмового повідомлення про це? Не відвідували партійні збори, не виконували щонайменших партійних доручень, нарешті, не сплачували внесків?! Щодо

¹ Див.: РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2423. — Арк.104.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2047. — Арк.49 — 51.

останнього, то таку статистику вдалося відшукати: надходження партійних внесків на поточні рахунки обкомів партії за 10 місяців 1990 року склали 175,6 млн карбованців, або менше контрольного завдання по Компарті України на 29,7 млн карбованців. За станом на 1 жовтня не сплатили партійних внесків 248,9 тис. комуністів (або 8 відсотків від їх загальної кількості). Порівняно з початком року їх кількість зросла у сім разів¹.

Ще в серпні 1989 року на нараді з приводу суспільно-політичної обстаноки в республіці В.Щербицький констатував, що партія опинилася під вогнем критики головним чином через відставання багатьох партійних комітетів та організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві, й указав на реальну загрозу "ослаблення лідируючої ролі КПРС у перебудові"². У лютому наступного року така перспектива, за оцінкою В.Івашка, набула дедалі небезпечнішого характеру. "Сьогодні, — зазначив він, — вже мова йде про долю самої партії, майбутнє республіки та і всієї країни. Очевидна вже тенденція до розшарування у партійних рядах, розрив між парткомом і рядовими комітетами"³. Розвиваючи думку першого секретаря, Л.Кравчук на XXVIII з'їзді КПУ стверджував: "аналізуючи ситуацію в республіці, ми дійшли висновку, що небезпека для зниження авторитету Компарті України сьогодні загрожує не ззовні, а зсередини її"⁴.

Малося на увазі те, що після проголошення самостійності КП Литви на чолі з А.Бразускасом, яке В.Івашко під час зустрічі з партактивом міста Києва схарактеризував як безпрецедентний крок і удар по політичній реформі, відцентрові процеси набули поширення й у республіканській партійній організації. Пропозиції щодо проголошення не-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2071. — Арк.46.

² На основі самокритичного аналізу здобути необхідні уроки // Радянська Україна. — 1989. — 10 серпня.

³ Про поточний момент. Доповідь В.А.Івашка на Пленумі ЦК Компарті України 22 лютого 1990 року // Радянська Україна. — 1990. — 22 лютого.

⁴ Виступ Л.М.Кравчука — секретаря ЦК Компарті України на XXVIII з'їзді Компарті України // Радянська Україна. — 1990. — 22 червня.

залежності Компартії України висували як деякі партійні організації та парткерівники, так і опозиція. Л.Кравчук у травні 1993 року на сесії Верховної Ради нагадав народним депутатам, що він ще 1989 року порушував питання про статут та програму Компартії України. "Це було подібно вибуху, — згадував він, — і мене засудили". Нам тоді, жалкує тепер він, не вдалося створити Компартію України як самостійну і незалежну. Щоправда, нез'ясованим залишається питання: кому "нам"? Виходить, що, перебуваючи біля керма Компартії, Л.Кравчук вів з кимось, у складі якоїсь групи роботу, що йшла врозріз з рішеннями КПУ.

У зверненні групи рухівських активістів "До членів Руху та до всіх громадян України" з приводу перетворення НРУ на політичну партію, між іншим, зазначалося: "На даному етапі ми хотіли б бачити Комуністичну партію України окремою лівою партією під демократичним прапором, партією, не керованою з Москви"¹. На це Секретаріат ЦК Компартії України відреагував заявою: ті члени партії, які підписали документи до "Літературної України" (малися на увазі й опубліковані у цьому числі "Звернення до селян, робітників та інтелігенції України" і проект Статуту української селянсько-демократичної партії. — *Авт.*), самі поставили себе поза КПРС². Д.Павличко, І.Драч та В.Яворівський після цього подали заяви про добровільний вихід із КПРС, а В.Дончика, С.Головатого та А.Бураковського комісія партконтролю при ЦК Компартії України виключила з партії "за сепаратистські устремління, огульну критику на КПРС та дії, спрямовані на створення нової політичної партії, альтернативної КПРС, що несумісно з перебуванням в Комуністичній партії Радянського Союзу"³. С.Головатий при цьому заявив, що "зробив це свідомо,

¹ До членів Руху та до всіх громадян України // Літературна Україна. — 1990. — 8 березня.

² Див.: У Секретаріаті ЦК Компартії України // Радянська Україна. — 1990. — 24 березня.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2017. — Арк.37.

але з виключенням з партії не згоден"¹. Останній "місток", який з'єднував частину представників опозиції та керівництво Компартії України, було зруйновано.

29 березня 1990 року партком Київської письменницької організації, розглянувши заяви про вихід з партії Д.Павличка (заява написана ним 9 березня 1990 року), І.Драча (20 березня 1990 року), В.Яворівського (24 березня 1990 року), постановив: вважати їх "добровільно вибулими з КПРС"². Щодо змісту самих заяв, то вони написані не за стандартним кліше, а в стилі сповіді й, очевидно, призначені для історії. Тому наведу деякі тези з них. Д.Павличко (член КПРС з 1954 року): "Спіраючись на належність до партії, я намагався боронити національні права України, мову й культуру рідного народу, соціальні права покритвджених, одначе фальшивість такої ситуації ставала для мене шораз боліснішою. Між тим, до чого прагнув я, і тим, до чого спрямовували життя українського народу ідеологи партії, утворювалася непримиренна суперечність. Цей розлад був моєю мукою, яку я зносив заради того, щоб у тяжких обставинах неволі все ж зберігати дух справедливості й правди, жадання свободи й готовність її зустріти... Я виходжу з КПРС тому, що бажаю, не оглядаючись на старі догми, служити своєму народові, братерству людей і націй, ідеалам справедливості України"³. І.Драч: "Комуністичний ідеал, на поклик якого ми йшли десятиліття, виявився примарним... Озброєний тридцятилітнім досвідом перебування в КПРС, зараз вважаю за неможливе перебування в її лавах". В.Яворівський (член КПРС з 1981 року): "Я не зраджую своїм ідеалам. Я шукаю форми їх найповнішого вияву".

Після цього фактично почався прискорений розпад партійної організації літераторів. На засідання парткому 14

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2017. — Арк.41.

² Київський облдержархів. — Ф.28. — Оп.9. — Спр.116. — Арк.8.

³ Документи парткому Київської організації Спілки письменників України від березня 1990 року в Київському облдержархіві досі не зашифровані, тому тут і далі наводяться без унормованих посилань.

червня 1990 року надійшло 14 заяв про вихід з партії, в тому числі від В.Маняка та С.Плачинди; 26 липня — 4 заяви. Серед них — і П.Осадчука, котрий писав у ній: "На мій погляд, члени КПРС, хто не на словах, а на ділі сповідують політичний плюралізм, можуть і повинні сприяти створенню в суспільстві нової політичної атмосфери, творити на здоровій основі нові політичні партії". 9 серпня 1990 року партком розглянув 10 заяв про вихід з партії працівників видавництва "Радянський письменник". А на 11 жовтня того ж року їх кількість сягнула 39. До певної міри сигналом до масового виходу з КПРС стала заява О.Гончара про небажання більше перебувати в партії, яка розглядалась на парткомі 11 жовтня. О.Мусієнко — перший заступник секретаря парткому — повідомив на ньому, що він мав телефонну розмову з О.Гончаром і той йому сказав, що "він хотів чути думку товаришів, що він не змінює свого світогляду, що він зневірився в тих, хто узурпував партію, приходячи до влади. Мені боляче, коли конають наші діти (О.Гончар мав на увазі голодуючих студентів. — *Авт.*), а над цим парламентарі регочуть". Член парткому В.Кочевський влучно, як на мій погляд, зазначив з цього приводу: "Заява Гончара — це голос занепокоєння, голос совісті".

У коридорах влади знайшла гарячу підтримку ідея створення Спільноти трудящих України за соціалістичну перебудову (проголошена в лютому, зареєстрована в травні 1990 року) для протидії Рухові. Після заяв про створення на базі НРУ партії, в ЦК КПУ дійшли висновку про доцільність надання максимальної допомоги в організації становлення її (СТУ. — *Авт.*) діяльності. Для надання практичної допомоги спільноті була створена цільова група консультантів з числа співробітників відділів ЦК¹.

У відповідності до відкритого листа ЦК КПРС комуністам країни "За консолідацію на принциповій основі", ЦК Компартії України 13 квітня 1990 року прийняв постанову "За консолідацію Компартії України та протидію

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2042. — Арх.96.

створенню в ній фракційних угруповань". У документі констатовалося, що "деякі члени КПРС і групи, оголошуючи себе "послідовними демократами", розгорнули боротьбу проти партії, атакують з псевдореволюційних, а по суті з ліквідаторських позицій її ідейні та організаційні основи"¹, та наголошувалося, що "в найбільш концентрованому вигляді це виявляється у осіб, що об'єдналися навколо так званої "Демократичної платформи", лідери якої переходять до фракційної боротьби, організаційного оформлення своїх структур"².

Рух прихильників демплатформи в республіканській парторганізації офіційно заявив про себе 10 — 11 лютого 1990 року на регіональній зустрічі в Харкові представників партійних клубів. 109 її учасників репрезентували 10 областей. Серед них 50 чоловік були членами виборних партійних органів, 22 — партійні та радянські працівники, 30 — народні депутати. Лише до Київського об'єднання комуністів "Демократична платформа в Компартії України" виходили представники понад 160 парторганізацій та партклубів. Діяльність його спрямовувала міська координаційна рада.

ЦК Компартії України висунув вимогу "не допускати примиренського ставлення до ідейних хитань та ідейної нерозбірливості з боку окремих членів партії"³. І доручив партійним комітетам та організаціям, комісії партконтролю при ЦК Компартії України, виходячи з рекомендацій ЦК КПРС про розмежування, "розібратися з тими членами партії, хто наполегливо і цілеспрямовано веде до розколу, хто за своїми поглядами і поведінкою фактично сам поставив себе поза Комуністичною партією. Враховуючи конкретні обставини, вжити організаційних заходів щодо лідерів фракцій, розкольницьких течій, аж до виключення їх з лав КПРС"⁴.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1968. — Арк.31.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1968. — Арк.34.

⁴ Там же.

Проте політика заборон нічого не дала. Перша республіканська конференція партклубів (24 — 25 травня, Харків), яка завершила об'єднання сил, що стояли на позиціях демплатформи, й, нарешті, публікація проекту "Об'єднавчої демократичної платформи до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)"¹, ствердили очевидне: партія не є єдиною в ідейному плані, а за цим неминучі й організаційні розмежування. На початку 1991 року в ній налічувалося до десяти різних течій. Ситуація для керівництва Компартії України ускладнювалася тим, що комуністи подекуди (насамперед у Західній Україні) становили меншість у депутатському корпусі, а чимало народних депутатів України — комуністів дистанціювалися від офіційної лінії ЦК Компартії України, а то й залишили партію.

Щоб якось виправити становище, керівництво Компартії України в першу чергу провело кампанію заміни кадрів. У принципі це був правильний крок за тих незвичних умов, які вимагали від політиків нових якостей лідерів. Посада вже не забезпечувала автоматично авторитету. Його необхідно було напрацьовувати. До того ж ухил при доборі кадрів у бік фахівців промисловості та аграрного сектора спричиняв переміщення справжнього інтересу партійної роботи із царини ідеології й політики в галузі господарської технології. Від січня по квітень 1990 року в республіці залишили посади одинадцять перших секретарів обкомів партії з двадцяти п'яти. Рік до цього четверо з них не одержали мандатів народного депутата СРСР (І.Ляхов — Ворошиловградська область, Я.Погребняк — Львівська, Г.Бандровський — Ужгородська, Л.Палажченко — Чернігівська області). Впродовж року змінилася третина секретарів первинних парторганізацій, кожний четвертий секретар міському або райкому. Було обрано 74 нових секретарів обкомів, у тому числі 18 (з 25) перших, 18 других та 16

¹ Див.: Об'єднавча демократична платформа до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України). Проект // Радянська Україна. — 1990. — 3 червня.

секретарів, які віддали питаннями ідеології. Зауважу, що серед новообраних секретарів обкомів не було жодної жінки. Серед цієї категорії їх залишалося всього двоє¹.

Частину перших осіб областей було усунуто внаслідок так званих "обласних революцій". Наприклад, Політбюро ЦК КПУ в січні 1990 року було змушене оголосити сувору догану та звільнити з посади першого секретаря Чернівецького обкому партії М. Нівалова. На тлі загострення суспільно-політичної обстано́вки у зв'язку з продовольчими труднощами, збільшенням дефіциту товарів повсякденного вжитку, зростанням цін, повільним розв'язанням житлових проблем та спалахом масового захворювання алопешєю в області загальне обурення викликали факти порушень при оформленні неодноразових поїздок за кордон деяких працівників партійних, радянських, господарських, правоохоронних органів, їхніх родичів та знайомих. Серед них опинилися члени сімей працівників апарату обкому партії, зокрема і його першого секретаря. Потурання позачерговому оформленню для цієї категорії громадян виїзних документів і валюти, намагання створити для них пільгові умови при митному огляді на кордоні дали підстави для звинувачення апарату в корупції, зрощуванні його з ділками "тіньової" економіки. Через публікацію "Високоставлені туристи" в газеті "Радянська Україна" (17 грудня 1989 року) ці факти стали відомі всій республіці. Порушення припустили 126 із 268 партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, господарських керівників області, які виїжджали до Югославії за приватними запрошеннями. Партійні стягнення з занесенням до облікової картки були накладені на 16 комуністів-керівників, без занесення — на 58. До 52 членів КПРС застосовані інші заходи партійного впливу. 18 чоловік звільнені з посад².

14 червня, напередодні першого етапу XXVIII з'їзду Компартії України, подав заяву на звільнення з секре-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2044. — Арк.37.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2041. — Арк.137.

тарства Ю.Єльченко. Він "мотивував" своє рішення тим, що "потрібні нові молоді працівники, більші зусилля, напружена робота"¹. А в його віці "розраховувати на це стає все важче"². Тоді ж пішов у відставку й секретар ЦК Б.Качура, котрий зрозумів, що настав час і для нього "прийняти рішення, яке немовби змінює його життя"³. На відміну від свого колеги, він пообіцяв "бути корисним партії, захищати її ленінські ідеали"⁴, мати "за велику честь виконувати доручення партії й надалі"⁵. Згодом Б.Качура голосуватиме проти включення до порядку денного сесії Верховної Ради питання про постанову її Президії щодо заборони Компартії України. Мабуть, у цьому виявилася його помста за те, що його відправили на постійну роботу до Верховної Ради, бо він все ще волів би залишатися при секретарстві, так і не усвідомивши за свою довголітню партійну кар'єру на високих щаблях, що нова доба потребує нових людей.

Після XXVIII з'їзду Компартії України номенклатура ЦК була обмежена посадами керівників партійних комітетів, видавництв, засобів масової інформації, наукових установ і учбових закладів, підвідомчих ЦК КПУ (загалом 407 посад)⁶, що різко звузило сферу її впливу на владні інституції, а відтак призвело до втрати важелів контролю за ними.

До того ж значне зменшення надходжень до партійного бюджету за рахунок членських внесків поставило керівництво ЦК перед необхідністю зменшення партійного апарату. Влітку 1990 року було прийнято рішення в райкомах і міськкомах партії скоротити кількість відповідальних і технічних працівників на 35 — 40 відсотків (відповідно на 4,9 і 1,6 тис. чоловік), в обкомах — на 32 відсотки (відповідно на 601 і 246 чоловік). Щоправда, штати апаратів

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2006. — Арк.110.

² Там же.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2006. — Арк.115.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1998. — Арк.6.

Львівського, Івано-Франківського та Тернопільського обкомів через відомі обставини зменшувалися лише в межах 20 відсотків. У ЦК Компартії України передбачалося мати сім відділів: організаційно-партійної роботи, ідеологічний, по зв'язках з Радами, політичними і громадськими організаціями, соціально-економічної політики, аграрної політики, загальний, управління справами, партійна комісія. Ліквідовувалися відділи зарубіжних зв'язків, оборонної промисловості, національних відносин, державно-правовий, комісія партконтролю. Чисельність відповідальних працівників апарату ЦК зменшувалася на 45 відсотків, технічних — на 40. В апараті ЦК тепер належало мати 183 відповідальних і 82 технічних працівники¹. Для довідки: на початок січня 1991 року в проводі Української республіканської партії налічувалося 29 штатних працівників, при тому, що чисельність УРП (на червень 1990 року) не перевищувала 9 тис. чоловік².

Під впливом обставин позиція партійного і державного керівництва республіки поступово еволюціонує у бік дедалі більшого врахування національного чинника. Програмні принципи Компартії України, оприлюднені на початку квітня 1990 року, проголосили самостійність КПУ у складі КПРС³. Про спроби керівництва України зі значним запізненням, у порівнянні з багатьма іншими республіками, вступити в боротьбу за "національну ідею" свідчать позиція офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепцій створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служб безпеки.

Цей новий курс виявився зрозумілим далеко не всім із майже трьох мільйонів комуністів України, більше половини з яких були зосереджені на сході та півдні республіки. Національні аспекти нової лінії ЦК не влаштовували парт-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1986. — Арк.61 — 62.

² Дані наводяться за власним архивом автора.

³ Див.: Програмні принципи діяльності Компартії України // Радянська Україна. — 1990. — 5 квітня.

організації східних областей, що виявилось, зокрема, у зростанні сепаратизму, відродженні планів створення автономної Донецько-Криворізької республіки¹, суверенізації Криму, Новоросії. У західних областях, де партійні організації Компартії України в більшості виникали з 1939 року й виконували роль політичного контролю, новий курс кийського партійного керівництва також підривав підвалини їх життєдіяльності. Постало питання збереження організаційної єдності Комуністичної партії України.

В особній напрямок тактики можна виокремити спроби офіційних структур відбити натиск опозиції, хоча, втім, вони дедалі більше нагадували намагання виправдатися. Тон у цьому задавав Л.Кравчук. Він активно полемізував з фундаторами Руху, новим керівництвом Рад західних областей щодо політики, яку вони почали впроваджувати, відстоював та роз'яснював заяви Політбюро з приводу розвитку суспільно-політичних процесів у західному регіоні, "екстремістських, антигромадянських виявів" у Києві та деяких інших населених пунктах республіки, демонтажу пам'ятників В.І.Леніну у м.Червонограді Львівської області та Тернополі тощо. Очевидно, що Леонід Макарович захищав пам'ятники Леніну, як, утім, виконував й іншу роботу, "за посадою", бо вже 30 серпня 1991 року під час прес-конференції у відповідь на запитання кореспондента французького телебачення "Чи будуть у вас у Києві демонтуватись пам'ятники Леніну?" сказав, зокрема, що "у центрі Києва є два пам'ятника Леніну. Крім того, в музеї В.І.Леніна стоїть його фігура. Думаю, навіть для Києва три пам'ятники — багато"². Нзтяк — більш, ніж очевидний. Невдовзі в центрі міста лишився тільки один пам'ятник Леніну. А, можливо, Л.Кравчук послуговувався раніше інформацією, як то кажуть, з місць, у якій розповідалось про те, як народ любить вождя світового пролетаріату.

¹ Див., наприклад: *Лаврів П.* Донецько-Криворізька республіка: правда і вигисел // *Голос України*. — 1993. — 12 червня.

² І настане реальна незалежність. Зустріч Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука з іноземними журналістами // *Робітничча газета*. — 1990. — 4 вересня.

Наприклад, у постанові бюро Тернопільського обкому Компартії України від 11 травня 1988 року читаємо: "Всенародною любов'ю та повагою користуються пам'ятники В.І.Леніну, яких налічується 126 (мається на увазі в області. — Авт.). Споруджено 6 пам'ятників Марксу, 21 — визначним діячам партії та радянської держави"¹. То ж не дивно, що партія, яка не знала реальних настроїв населення, зійшла з політичного кону.

Звітуючи на XXVIII з'їзді, секретар ЦК з ідеології, зокрема, наголошував: "За останні півтора роки я особисто більш як 40 разів виступав в центральних і республіканських газетах і журналах, майже 13 годин знаходився в прямому телевізійному ефірі. Не всі виступи були однозначними. Були й такі, які б я, може, і не хотів, щоб вони були. Але я мав за головне: іти до людей, постійно спілкуватися з ними... Я стою і стоятиму на принциповій позиції: за партію, за зміцнення єдності цієї партії, за її майбутнє"². Тому, з мого погляду, тоді цілком закономірним було обрання Л.Кравчука на організаційному післяз'їздивському Пленумі 23 червня членом Політбюро і другим секретарем ЦК Компартії України.

Слушним буде зауважити, що у статуті КПУ, прийнятому на тому ж з'їзді, наголошується: "Компартія України є самостійною організацією, вона будує внутрішнє життя і діяльність на основі власних програмних і нормативних документів"³. А вже затим йдеться про те, що вона "входить до складу КПРС і дотримується її основоположних програмних і статутних принципів"⁴. На другому етапі з'їзду була утворена комісія по підготовці проекту програми КПУ, яку очолив С.Гуренко. Вона мала розробити й подати цей документ у 1991 році на обговорення на Пленум ЦК. До прийняття своєї програми КПУ мала у своїй практичній

¹ РЦЗВДНІ. — Ф.17. — Оп.157. — Спр.2571. — Арк.144.

² Виступ Л.М.Кравчука — секретаря ЦК Компартії України на XXVIII з'їзді Компартії України // Радянська Україна. — 1990. — 22 червня.

³ Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії України. 13 — 14 грудня 1990 р. (II етап). — Київ, 1991. — С.58.

⁴ Там же.

діяльності керуватися програмними принципами, схваленими її XXVIII з'їздом. Нарешті, Компартія України була зареєстрована Міністром УРСР. А от Л.Кравчук стверджує, незважаючи на це, що Президія Верховної Ради заборонила не Компартію України, а випробуваний загін КПРС.

Обрання В.Івашка Головою Верховної Ради опозиція оцінила як фактичне захоплення влади у Верховній Раді Центральним Комітетом Компартії України, щоб і "надалі диктувати свою Україну, маскуючись під Радянську владу"¹. Обраний без нашої участі, наголошувалося в декларації представників демблоку про оформлення опозиції у вигляді Народної Ради, Голова Верховної Ради, він же перший секретар ЦК Компартії України і член Політбюро ЦК КПРС, є "в першу чергу виразником вузькопартийних інтересів КПРС, а не прагнень українського народу до демократії і незалежності"². Як пояснює В.Івашко, в принципі він міг би й надалі поєднувати ці дві посади. Проте швидко переконався, що ніяких сил не вистачить сумлінно працювати на два фронти. "У ЦК я, — розповідає В.Івашко, — як правило, приходив з розпухлою головою лише годині о шостій вечора після найвиснажливіших дебатів у парламенті. Довго так продовжуватись не могло, і я прийняв рішення звернутися до з'їзду комуністів з проханням звільнити мене від посади першого секретаря. Товариші по партії з розумінням поставилися до мого звернення"³.

Відставка В.Івашка, яка була прийнята на XXVIII з'їзді, вивела на перший посадовий щабель у Компартії України С.Гуренка. Він, треба сказати, пишався тим, що його вперше в історії КПУ обрали лідером республіканської партійної організації безпосередньо на з'їзді. Хоча сам був радше господарником, ніж політиком. По суті, все його життя пов'язане з таким індустріальним центром, як Донецьк. С.Гуренко народився 1936 року в Донецькій області. Й по закінченні Київського політехнічного інституту 1958

¹ Декларація // Літературна Україна. — 1990. — 14 червня.

² Там же.

³ Фаталіст // Новий погляд. — 1993. — № 2. — С.7.

року розпочав трудову діяльність на Донецькому машинобудівному заводі, де пройшов шлях від інженера-технолога до директора заводу. Звідси 1976 року пішов на посаду секретаря Донецького обкому партії з питань промисловості. У 1980 — 1987 роках — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. Щодо партійної роботи (з нею С.Гуренко по-справжньому зайнявся від 1987 року, коли став секретарем ЦК Компартії України по промисловості), то, як уважає В.Фоменко, котрому належить чи не перша спроба подати політичний портрет С.Гуренка, "він глибоко в неї так і не вник, і, як багато хто з директорського корпусу, дивився на "партійне забезпечення" з таким іронічним примруженням. "Перевиконаємо, мовляв, план, тоді й ДТСААФ буде в пошані"¹.

Зростаючий вплив опозиції, посилення незадоволення низів, з одного боку, та традиційна "опіка" центру, з іншого, будь-кого могли вивести з рівноваги. У такому становищі "між Сцільною та Харібдою" В.Івашко, очевидно, швидко збагнув, що "ноша" Голови Верховної Ради, як, до речі, й першого секретаря, йому не до снаги. Можливо, над ним тяжіла "тінь" В.Щербидького. Він просто виявився провінціалом у великій політиці. До того ж відчув, напевне, що його перші кроки на цій посаді не збігаються з поглядами соратників по партії. Це, між іншим, підтверджує його фраза із заключного слова на XXVIII з'їзді Компартії України: "Останнім часом мене критикують, ніби я "віддаю" посади не тим, кому слід. Прошу вас зрозуміти реалії життя, з якими не можна не рахуватися"². А тому, скориставшись з запрошення М.Горбачова стати заступником Генерального секретаря ЦК КПРС, В.Івашко залишив Україну.

Цьому передували такі події. 28 червня Верховна Рада приступила до розгляду питання про державний суверенітет Української РСР. А 2 липня в Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, на який відбула група народних депутатів, у

¹ Фоменко В. Гуренко — человек вчерашний? // Киевские новости. — 1993. — № 4.

² Заключне слово та відповіді В.А.Івашка на запитання делегатів XXVIII з'їзду Компартії України // Радянська Україна. — 1990. — 26 червня.

тім числі й В.Івашко. 5 липня В.Чорновіл виголосив заяву Народної Ради з цього приводу, яка містила пропозиції: негайно відкликати всіх депутатів — делегатів з'їзду КПРС для участі в роботі Верховної Ради України; у разі ігнорування цієї вимоги поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою; виборцям дати належну оцінку діяльності своїх обранців, що ігнорують у цей відповідальний момент роботу сесії¹.

У відповідь С.Гуренко і Л.Кравчук надіслали на сесію листа від імені народних депутатів — делегатів з'їзду. Рішуче не погоджуючись з Народною Радою, вони вказували: "Ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, перш за все утвердження державного суверенітету, соціальної захист трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії"². Нагадавши, що народні депутати УРСР оформили свій від'їзд до Москви документально, разом з тим вони повідомили, що частина делегатів виїхала до Києва³.

Драматичні колізії виникли навколо особи В.Івашка. Як Голова Верховної Ради, він був зобов'язаний бути у Києві при обговоренні такого важливого документа, як Декларація. Як делегат з'їзду й голова Редакційної комісії, не міг покинути Кремлівський Палац. Голосування про відкликання делегатів неприємно вразило його: за відкликання висловилися понад 300 депутатів, у тім числі 200 комуністів. Це був перший випадок, коли опозиційна меншість і депутатська більшість виступили спільно. 11 липня І.Плюш зачитав заяву, в якій В.Івашко оголошував про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР від 9 липня 1990 року⁴. Підкреслюю: заява була написана 9 липня, але виголошена 11-го, тобто в той день, коли В.Івашко бало-

¹ Див.: Бюлетень № 58. — С.27 — 28.

² Бюлетень № 60. — С.4 — 5.

³ Див.: Там же.

⁴ Див.: Бюлетень № 61. — С.4 — 5.

тувався на посаду заступника генсека. У цьому контексті вона звучала не зовсім широко, посіяла сумніви: чого в ній більше — справжньої болю чи пози, переживань за долю України чи власної образи та політичного маневру?

Згодом В.Івашко намагатиметься переконати, що лише цей збіг — практично одночасні його добровільна відставка з посади Голови Верховної Ради та обрання заступником М.Горбачова по партії — дають привід недругам стверджувати, що він проміняв долю України на московську кар'єру. "Але вся штука в тому, — повідомляє тепер В.Івашко, — що з Верховної Ради я йшов, ще не знаючи, що мені надійде нова пропозиція. Моя відставка була продиктована не кар'єристськими міркуваннями, до цього мене підштовхнуло інше"¹. А цим іншим є нібито те, що його кандидатура перестала влаштовувати й правих, і лівих, з ним залишилися тільки справжні реформатори, ті, хто хотів оновлення, а не просто влади. "Опозиція з Руху — ці націоналісти, націонал-шовіністи — ніколи мене не сприймали, бажали мого відходу. Втрапив я, — обгрунтовував він своє рішення, — підтримку і з боку депутатів-комуністів, які зовсім не бажали реформ, а розраховували за моєї допомоги отримати нові портфелі, чого не трапилося"². Не захотівши, як каже В.Івашко, залишитись "в історії України третім у списку після гетьмана Скоропадського та Петлюри"³, він, з його слів, розраховував "упрохати Горбачова відправити мене послом в яку-небудь африканську країну"⁴, щоб "пожити там, вистигнути, відпочити трохи від наших політичних бур"⁵. І виявляється, навіть відмовлявся спочатку від пропозиції М.Горбачова, бо, з одного боку, не хотів знову встрявати в цю бійку, а з іншого — уявляв, якою може бути реакція в Києві на його призначення.

¹ Фаталіст // Новый взгляд. — 1993. — № 2. — С.8.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Більшість людей сприйняли цей сенсаційний вчинок негативно. Торжествувала лишень опозиція, позаяк отримала всі підстави сказати: ми попереджали, що не варто обирати на цю високу посаду партійного функціонера, й мали рацію. Комуністи, котрі підтримували В.Івашка й голосували за нього, були шоковані таким політичним капітулянтством. Як сказав член Президії Верховної Ради В.Сухий, "аргументів, щоб заперечувати оцінку вчинку Івашка як капітулянтства, у мене немає"¹. Компартія України зазнала першого, а головне — відкритого удару від її лідера. Проте офіційно ніхто з секретарів ЦК КПУ з цього приводу не висловився. Не було ні офіційних пояснень, ні заяв, за винятком заяви бюро ЦК ЛКСМ України (МДС), в якій наголошувалося: "Заяву Голови Верховної Ради УРСР Івашка В.А. про відставку ми не можемо розцінити інакше, як не до кінця продуманий і безвідповідальний крок, що веде до поглиблення політичної кризи й послаблює конструктивний потенціал парламенту республіки"².

Верховна Рада офіційно не відреагувала на заяву В.Івашка й не стала її відразу ж розглядати. Можливо, вплинула заява депутатської групи комуністів і безпартійних "За Радянську суверенну Україну", з якою виступив Л.Кравчук. У ній наголошувалося, що за умов загострення економічної, політичної й соціальної напруги, коли необачне слово, а тим паче необдумані дії можуть викликати спалах пристрастей, політичну конфронтацію, потрібні, як ніколи, поміркованість, злагода, взаємна терпимість, довіра³. Й лише після тріумфального прийняття Декларації про державний суверенітет України сесія 18 липня задовольнила прохання В.Івашка про відставку та приступила до виборів Голови. Було названо 27 кандидатів. Цього разу парламентська більшість повторила хід опозиції, коли першого разу ціла

¹ Чи зрадив Івашко? // Молода гвардія. — 1990. — 17 липня.

² О политической ситуации в республике. Заявление бюро ЦК ЛКСМ Украины (МДС) // Комсомольское знамя. — 1990. — 15 июля.

³ Див.: Бюлетень № 64. — С.40.

низка її кандидатів використали трибуну для пропаганди своїх політичних поглядів. Хоча було зрозуміло, що реальний кандидат від неї один — Л.Кравчук. С.Гуренко не міг балотуватися, зважаючи на політичну та морально-психологічну ситуацію, створену діями В.Івашка.

Головна боротьба проходила між Л.Кравчуком та лідером опозиції І.Юхновським. У першому турі виборів за Л.Кравчука віддали свої голоси 224 депутати, за І.Юхновського — 140. Ректор Вінницького політехнічного інституту Б.Мокін зібрав 19 голосів, директор Мліївського НДІ садівництва М.Артеменко — 9, голова постійної Комісії з питань гласності та засобів масової інформації С.Правденко — 4. Після того, як І.Юхновський несподівано зняв свою кандидатуру, на друге місце таким чином вийшов Б.Мокін. За результатами повторного голосування, набравши 239 голосів (звідси, до речі, й пішла назва "група 239"), Головою Верховної Ради став Л.Кравчук. Від імені Народної Ради з цього приводу виступив із заявою Д.Павличко. В ній наголошувалося, що Народна Рада не брала участі у другому турі виборів і "знімає з себе відповідальність за дії новообраного Голови Верховної Ради УРСР"¹. Проте вона була сприйнята неоднозначно членами самої опозиції. Наприклад, народний депутат В.Івасюк заявив, що такі кроки Народної Ради "не будуть сприяти розширенню соціальної бази в парламенті"².

Розпочалася "ера" Л.Кравчука, несподівано закінчилася діяльність в Україні В.Івашка. Він так і не з'явився на очі Верховної Ради. Перебуваючи в Києві, дав лише інтерв'ю українському телебаченню, де спробував пояснити та виправдати свій крок, але його слова були непереконливими. Він пояснював усе, що трапилось, вищими інтересами, люди ж оцінили це зовсім інакше. На думку його наступника, "така посада, яку займав Володимир Антонович, така висока політична вага його в Україні змусила б його,

¹ Бюлетень № 76. — С.10.

² Цит. за: Карпенко В. Феномен Івашко // Комсомольское знамя. — 1991. — 9 янв.

Л.Кравчук — Голова Верховної Ради України

роблячи таку дію або думаючи про такий вчинок, подумати і про форму цього вчинку, і про характер, і про те, щоб порадитись з Верховною Радою"¹.

Для В.Івашка така позиція Л.Кравчука, очевидно, не була новиною, бо розійшлися вони значно раніше. "Просто одного разу, — розповідав В.Івашко, — коли я не був уже першим секретарем ЦК, Кравчук дозволив собі за моєї відсутності відіізватися щодо мене вельми некрасиво. Очевидно, не розраховував, що мені стане відомо про це. З того часу я перервав будь-які стосунки. Хоча до того ми цілком нормально контактували. Він мені ніколи не телефонує, й я до нього не звертаюсь. Гадаю, ні один від цього не втратив"². Можна, зокрема, припустити, що повз увагу Л.Кравчука не пройшов такий епізод: 29 квітня 1990 року В.Івашко брав участь у роботі розширеного засідання парткому Київської організації Спілки письменників України. Тоді В.Маняк звернувся до нього з запитанням: "Хотів запитати В.А.Івашка, чи він задоволений роботою ідеологічного відділу ЦК?". Той у відповідь був категоричний: "Не задоволений".

Влучну характеристику В.Івашку дав колишній секретар ЦК КПРС А.Гіренко: це людина, котра не наслідиться зробити щось неординарне³. Ще гостріше висловився колишній перший секретар Житомирського обкому партії В.Кавун, котрий, до речі, в свої 64 роки знову очолив шляхівський колгосп на Вінниччині після 22 років перерви, пов'язаної з радянською та партійною роботою: "Керівна верхівка компартії (він мав на увазі В.Івашка та С.Гуренка. — *Авт.*) зрадила рядових комуністів. Вона вже давно думала лише про свій власний комфорт"⁴.

В.Івашко ж іншої думки про себе. "Якби я, — заявляє він, — стояв на чолі держави, по-іншому провадилися б

¹ Бюлетень № 71. — С.26.

² Фаталіст // Новий вигляд. — 1993. — № 2. — С.9.

³ Див.: А.Гіренко: "Дякуйте Багрову" // Голос України. — 1992. — 2 червня.

⁴ Кавун повернувся // Подолія. — 1993. — 4 лютого.

реформи, будувалася національна політика... Був би я президентом, не було би в Україні ніяких купонів. Вийшло ж навпаки: мене немає, а купони є... Я вважаю однією з головних своїх заслуг те, що не допустив проведення 20 серпня 91-го року Пленуму ЦК КПРС. У результаті мені вдалося не заглямувати партію участю в справах ДКНС"¹. А тому В.Івашко сподівається, що життя все розставить по своїх місцях.

До посади Голови Верховної Ради Л.Кравчук "йшов" 56 років. Сільський хлопчина з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати ціле життя пропрацювала в колгоспі, він зумів отримати диплом кооперативного технікуму, Київського університету та Академії суспільних наук у Москві, не лише стати економістом з науковим ступенем кандидата наук, але й пройти шлях від рядового працівника обкому до другого секретаря ЦК КПУ. Фактично весь його трудовий стаж пов'язаний з партійною роботою. Звідси — й недовіра до нового Голови з боку опозиції, суть якої сформулював О.Ємець: "Думаю, що з Леонідом Макаровичем нам було б важко разом піти у розвідку, оскільки в нас занадто різне бачення ситуації. Боюсь, що в розвідці ми б весь час один одного підводили. Бо одні й ті ж речі мають для нас різні кольори"². На відміну від Б.Єльцина, також видного функціонера Комуністичної партії, котрий пішов наперекір кремлівським правилам, узяв на себе ризик порвати з системою й зробив другу політичну кар'єру почасті на руїнах першої, Л.Кравчук до останнього тримався за КПУ і в КПУ. Водночас готував собі місце в протилежному таборі, а тому остаточна зміна ним позицій у серпні 1991 року не була чимось несподіваним.

Виступаючи відразу ж після обрання главою парламенту, він наголосив, що розуміє політичні перетворення, які необхідні сьогодні в нашому житті, крізь призму загально-демократичного процесу. Акцентував увагу на необхідності

¹ Фаталіст // Новий вигляд. — 1993. — № 2. — С.9.

² З Головою Верховної Ради — у розвідку?.. // Молода гвардія. — 1990. — 2 жовтня.

розв'язувати питання й щодо Декрету про владу, й щодо Союзного договору. "На основі великих принципів демократизму, Радянської влади і соціалістичного вибору ми мусимо робити всі кроки навколо цих принципів"¹, — стверджував новий Голова Верховної Ради.

Зіткнувшись з неприйняттям його опозицією через біографію та виголошувани гасла, що обіцяло поглиблення протистояння в парламенті та поза його стінами, Л.Кравчук розраховував пов'язати опозицію закликами до злагоди, пропозицією "сказати нашому народові, що час конфронтацій завершився і почався час конструктивної роботи"². Але вже на початку вересня відмовився від цієї ідеї. На запитання, чому це сталося, він пояснив під час однієї з прес-конференцій: мовляв, він був тоді впевнений, що вона можлива. Але тепер, коли втвердилися різні групи, партії, вона стала нереальною. Він за консолідацію українського народу, за вихід з кризи, за будівництво нової суверенної держави. Що ж до консолідації у самій Верховній Раді, то це — ілюзії. Потрібні розумні компроміси³.

Спробою такого компромісу було відправлення у відставку Голови Ради Міністрів України В.Масола, що складало одну з вимог голодуючих студентів восени 1990 року. Таким кроком Л.Кравчук розраховував "закрити" інші їхні вимоги, в тому числі його власної відставки, вгамувати пристрасті, що набували некерованого та непрогнозованого характеру. Так званий "індикатор напруженості", величина якого, на думку вчених, від 0 до 0,4 вказує на соціальну напруженість, від 0,8 до 1,4 — на локальні конфлікти, від 1,4 до 2,0 — на соціальні вибухи в регіоні й понад 2,0 — на масові соціальні вибухи, в Україні 1990 року мав таку динаміку: травень — червень — 1,06, червень — липень — 1,08, липень — серпень — 1,44, серпень — вересень — 1,34, вересень — жовтень — 2,76, жовтень — листопад —

¹ Бюлетень № 76. — С.9.

² Там же.

³ Див.: Прес-конференція Л.М.Кравчука // Радянська Україна. — 1990. — 14 вересня.

2,33, листопад — грудень — 2,20, грудень — січень 1991 року — 2,34¹.

Наприкінці літа та восени 1990 року розвиток суспільно-політичних процесів набув практично некерованого характеру. Керівництво республіки та влада на місцях фактично були паралізовані й не могли адекватно реагувати на події, на наступ опозиції. Їхня робота на цьому напрямку зводилася переважно до констатації фактів. Так, у документах ЦК обстановка у західних регіонах оцінювалась як винятково складна й непередбачувана. Стверджувалося, що головним і найбільш небезпечним чинником став "антикомунізм, який набирає дедалі відкритіших брутальних і потворних форм"². Що розгорнуто широку й різнопланову кампанію пропаганди войовничого націоналізму³. Відзначалася "відверто конфронтаційна політика Рад щодо партійних комітетів та організацій"⁴.

14 серпня С.Гуренко надіслав членам Політбюро ЦК Компартії України доповідну "Про зустрічі і бесіди з комуністами, активом Донецької і Луганської обласних партійних організацій", в якій були зроблені деякі узагальнення характеру розвитку політичних процесів у партійних організаціях і трудових колективах цих областей. По-перше, відхід партійних організацій та їх комітетів від вирішення соціально-економічних завдань багато в чому зумовив зниження авторитету партії. По-друге, нзочно виявилось невміння партійних комітетів, у тім числі й ЦК, передбачати перебіг процесів у суспільстві, вчасно давати політичні оцінки подіям, що відбуваються, вживати адекватних заходів. По-третє, на передній план політичної боротьби висунулися страйкові комітети. Проповідуючи деполітизацію, по-екстремістськи настроєні члени страйккомів ведуть цілеспрямовану боротьбу проти КЛРС, КПУ, намагаються

¹ Див.: *Кваша А.* Социально-демографические проблемы роста социальной напряженности // Вестник статистики. — 1992. — № 1. — С.5.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1990. — Арк.25.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1990. — Арк.26.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1990. — Арк.27.

витіснити партійні комітети з виробництва. Під виглядом деполітизації по суті розпочато процес витіснення партії з середовища робітничого класу, розчищається місце для організаційних структур антикомуністичних сил¹.

Зростаючу неорганізованість та розгубленість демонструвала депутатська більшість у Верховній Раді. Із 380 комуністів — народних депутатів на початок серпня 1990 року 44 було виключено або заявили про свій вихід з партії, 40 — увійшли до опозиції. Аналіз роботи народних депутатів-комуністів, проведений відділами ЦК, показав, що лише третина з них істотно впливала на діяльність Верховної Ради, вносила пропозиції та доповнення до законопроектів, активно використовувала в політичних цілях депутатську трибуну, засоби масової інформації. Задавали тон О.Мороз, В.Федоров, В.Дурдинець, В.Матвєєв, В.Лобач, В.Санін, Л.Кондратьєв, М.Шульга.

Майже половина комуністів-депутатів засвідчила слабку підготовку: брак правових знань, невміння виступати у мікрофона, швидко й уміло формулювати свої думки. Кожний десятий жодного разу не виступав на пленарних засіданнях, не виявив активності в постійних комісіях. Пасивно поводити себе не тільки рядові працівники, але й деякі секретарі партійних комітетів усіх рівнів, господарські керівники, відповідальні працівники ЦК КПУ. В доповідній з цього приводу наводився такий факт: відсутність на останньому засіданні сесії 45 членів групи "За Радянську суверенну Україну" (таку назву мала депутатська більшість. — *Авт.*) не дозволила провести таке важливе питання, як створення комісії по підготовці проекту Конституції УРСР, прийняти рішення Верховної Ради з приводу акцій у місті Червоноград (демонтаж пам'ятника Леніну). Низка комуністів не виявили бажання працювати в постійних комісіях Верховної Ради. "Це, — робився висновок у доповідній, — призводить до падіння не тільки їх авторитету, а й партії в цілому, створює умови для деструктивних дій представників так званої "Народної Ради", в 30 округах, де на-

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1984. — Арх.62 — 63.

родними депутатами обрані комуністи, формують громадську думку про їх відкликання, розпуск Верховної Ради, проти укладання нового Союзного договору"¹. ЦК КПУ пішов навіть на такий крок, як прийняття постанови про відправлення на постійну роботу в Верховну Раду "не менше половини комуністів — народних депутатів УРСР"².

Дедалі більше втрачала Компартія України свою монопольну позицію в засобах масової інформації, а надто у тих регіонах та містах, де опозиція отримала перемогу на виборах. Не випадково в одному з матеріалів для членів Політбюро зверталась їхня увага на те, що втрата контролю над друкованими органами була б "рівнозначна втраті впливу на маси, втраті політичної влади... Якщо позиції розходяться, то мусить бути зроблений вибір: або редакція змінить видавця, або видавець мусить змінити редакцію"³. У червні 1990 року ЦК Компартії України приймає постанову "Про першочергові заходи щодо підтримки місцевої преси ряду областей"⁴.

А в липні ЦК Компартії України вже знову повертається до питання про засоби масової інформації та розвиток видавничої діяльності партії. У зв'язку із створенням власних видань Верховної Ради ("Голос України") і Ради Міністрів ("Урядовий кур'єр") приймається рішення припинити випуск газет "Радянська Україна" і "Правда України" як спільних органів і на їх базі створити нові органи ЦК, зареєструвати їх під назвами "Радянська Україна" та "Правда України". Залишити без змін статус газет ЦК "Сільські вісті", "Робітнича газета", журналів "Комуніст України", "Україна", "Радянська жінка", "Перець". Журнал "Під прапором ленінізму" перейменувати на "Політика і час". В областях, де випускається дві газети, дозволити передавати одну з них обласним Радам на їх прохання — на комерційних засадах. Уважати доцільним створення

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1986. — Арк.87.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1984. — Арк.6.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1962. — Арк.37, 38.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1975. — Арк.12.

газет — органів міськкомів в обласних центрах та тижневих інформаційних видань райкомів партії в містах, де в цьому є особлива потреба, за умови самоокупності. Тимчасово зберегти, де є така можливість, випуск міських, міськ-районних та районних газет двома видавцями — партійними комітетами та місцевими Радами. Вивчити питання про створення масового суспільно-політичного щотижневика для молоді (ним стала газета "Україна молода". — *Авт.*). Заснувати творче телерадіооб'єднання при ЦК Компартії України з початковим тижневим обсягом мовлення на телебаченні — 1 година, на радіо — 30 хвилин¹.

Але й опозиція не "дрімала". Достатньо сказати, що на кінець року вона мала вже до 200 видань, не кажучи про різноманітні самвидавські листки, листівки тощо. Їх одночасний критичний залп значно перекривав офіційні видання, інтерес та довіра до яких до того ж падали. Провідники опозиції вмело використовували компартійні та державні засоби масової інформації для пропаганди своїх поглядів, перетягували їх на свій бік.

19 жовтня відбулося засідання Політбюро, на якому розглядалася політична ситуація, що склалася, й обговорювалися можливі заходи по зниженню напруженості в республіці. Учасники засідання виходили з того, що надзвичайне загострення обстановки зумовлене низкою чинників. Насамперед посиленням наступу опозиційних сил на конституційні державні структури, відвертим силовим тиском на Верховну Раду та уряд. По-друге, розширенням арсеналу деструктивних акцій, втягненням групи студентів у голодування, виведенням на маніфестації значної кількості молоді, в тому числі школярів, учнів профтехучилищ. По-третє, спробами опозиції розширити свою ідеологічну базу за рахунок реабілітації бандерівщини, що виявилось у здійсненні в західних областях заходів, присвячених 45-й річниці УПА, відкритті в селі Старий Угринів пам'ятника С. Бандері. По-четверте, практичним захопленням деякими

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1984. — Арк.8 — 12.

обласними Радами, а також Київською міською Радою деструктивних сил до провокаційних дій¹.

Наголошувалося, що особливістю розвитку подій є вкрай злісна, непримиренна кампанія проти КПУ, її партійних комітетів, рядових комуністів. Її вияви — масові блокування Львівського обкому, міськкомів і райкомів, парткомів підприємств області, рішення сесії Коломийської міськради Івано-Франківської області про розпуск міської організації компартії, припинення діяльності всіх її осередків на підприємствах і в організаціях та націоналізацію їхнього майна².

С.Гуренко був відвертим: тут ми програли за всіма статтями. Й коли б ми підписали вимоги студентів на днів 10 раніше, то було б краще. Але до цього "ми прийняли рішення стояти, а ось ці три дні демонстрацій, повна безконтрольність, повна загроза анархії і в цілому то неможливо було, на наш погляд, знайти нічого путяшого, щоб боротися з тими дітьми і підлітками"³. Він висловив занепокоєння тим, що "нас усе більше й більше охоплюють настрої нервозності, настрої невпевненості і розпочинаються чвари внутрішні"⁴. Л.Кравчук заявив, що вимоги голодуючих студентів "приймались під тиском вулиць і беззахисності Верховної Ради з боку вулиць і плюс прямого продавлювання Верховної Ради з боку міської Ради"⁵. Розповів, що тричі під різними приводами ставив і відкладав голосування по пропозиції М.Гориня, тому що бачив: "якщо ми проголосуємо, то нас залишиться 293 — 294 і Верховну Раду треба закривати, тобто робити перерву... А в цей час студенти продовжували б лежати, за їх термінологією, і за нашою також, на граніті і знову вся вина була б покладена на ту частину парламенту Верховної Ради, яка вважається більшістю"⁶.

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1994. — Арк.2.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1994. — Арк.3.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.5.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.7.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.28.

⁶ Там же.

В.Масол після відставки

Коли зайшла мова про В.Масола, то С.Гуренко пояснив, що після неодноразових переговорів з ним було вирішено не ставити його на "роздирання там (у Верховній Раді. — *Авт.*) і було прийнято рішення, що він сам заявить про своє бажання (піти у відставку. — *Авт.*), а не на догоду студентам"¹. Л.Кравчук у свою чергу довів до відома присутніх, що члени Президії Верховної Ради із числа опозиції "відкритим текстом кажуть, що Масол нам стоїть на дорозі до цієї самостійності економічної. Тому його треба з дороги прибрати... Він для них найбільш складна фігура в економічній сфері. А кожен школяр знає, що самостійність розпочинається з економіки"². Згодом В.Масол дасть приблизно таке ж пояснення своєму звільненню: мовляв, його політична й громадська позиція не влаштовувала сили, які рвалися до влади й діяли за принципом "чим гірше (для народу), тим краще (для них)". Мовляв, фактично він був

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.7.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.32.

головною перешкодою на шляху реалізації їхніх планів, спрямованих на руйнування планової економіки й зміни суспільно-політичного ладу. Й водночас додав, що не одержав він підтримки й там, де, здавалося б, мав одержати в першу чергу. Стало зрозуміло, що нормальної обстановки для роботи не буде. Мовляв, флюгером у політиці він ніколи не був, тому інакше вчинити не міг¹.

Отже, є підстави припускати, що В.Масола просто було принесено в "жертву" для вгамування політичних пристрастей. Очевидно, це мав на увазі перший секретар Харківського обкому партії А.Мялиця, коли сказав на засіданні: "Ми дуже багато втрачаємо позицій. Спочатку приймемо рішення, а потім відходимо від нього. Те ж саме вийшло й з останніми подіями. Ми всі прийняли рішення підтримати уряд і підтримуємо вас, Станіславе Івановичу, в тому плані, що ви сказали. Але в той же час вночі якась група, вибачте, що я так кажу, група ця відома, вирішує це питання. Масола рекомендував на цю посаду Пленум і ми всі сказали, що це представник партії, а тепер виявляється, що ми послали не того представника"².

Так було "виведено" з великої політики відомого в Україні й за її межами представника "команди" В.Щербицького. В.Масол, котрий народився 1928 року, закінчив Київський політехнічний інститут, згодом — Інститут управління народним господарством та захистив кандидатську дисертацію у сфері технічних наук, багато років працював на одному з найбільших у СРСР підприємств — Новокраматорському машинобудівному заводі. Починаючи з майстра й закінчуючи генеральним директором об'єднання. До призначення 1987 року Головою Ради Міністрів вісім років очолював Державний плановий комітет (Держплан) України. Така деталь: коли В.Івашка на XXVIII з'їзді КПУ запитали, чи спроможний працювати по-новому

¹ Див.: "Флюгером в політиці ніколи не був..." // Київський вісник. — 1992. — 29 грудня.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.57.

В.Масол, він відповів: "Скажу абсолютно відверто, що товариш Масол при всіх його недоліках, які я знаю чи не краще, ніж він сам, це та людина, яка зараз в своїй голові тримає всю економіку республіки, хіба що за винятком двох галузей — вугільної та металургійної, тому що вони не республіканського, а союзного підпорядкування"¹. І такий незаперечний факт: 1990 рік був завершений з перевиконанням прибуткової частини бюджету й без емісії грошей. Опісля пішов прогресуючий розвал економіки.

Багаторічна праця на високих державних посадах, безпосередня причетність до розробки й прийняття державних рішень, особисте спілкування з керівниками Радянського Союзу, низки зарубіжних держав дозволили йому загальнити свої висновки стосовно неоднозначних процесів, які відбуваються в нашій країні на крутому зламі її історії. Міркування про них викладені в уже згадуваній книзі "Втрачений шанс". Проте, як констатує В.Масол, на державному рівні його знання економіки, проблем республіки нікого не цікавлять. Утім, це наш стиль — людина, котру відправляють на пенсію, "списується начисто". Це також слова екс-голови уряду. Проте, з мого погляду, вже тоді не можна було виключати повернення В.Масола у велику політику. Своєрідною заявкою на це є його книга, статті², виступи у Верховній Раді, в яких проступає образ зваженого, реального політика.

Коли один з присутніх на засіданні 19 жовтня 1990 року поцікавився: "Якщо Віталій Андрійович буде йти, то на кого нам орієнтуватись?", С.Гуренко відповів, що це питання вже не буде вирішуватись, як колись. "Я думаю, — розмірковував він, — що ми поставимо до відома про заяву Віталія Андрійовича і будемо проводити консультації і з

¹ Заключне слово та відповіді В.А.Івашка на запитання делегатів XXVIII з'їзду Компартії України // Радянська Україна. — 1990. — 26 червня.

² Див., наприклад: *Масол В.* Фази місяця і надой молока. Роздуми екс-прем'єра з приводу нинішньої економічної ситуації // Голос України. — 1993. — 23 лютого.

усіма групами, і з комуністами, тому що повертатися до того, що було, вже не слід"¹. С.Гуренко висловився за те, щоб ставити людину нову, не зі складу нинішнього уряду. А проаналізувати коло крупних господарників, фахівців-економістів і вибрати з-поміж них кілька кандидатур. Після чого "вийти на нараду з керівниками нашої групи, насамперед більшості, провести консультації у комісіях"².

Л.Кравчук висловився за те, щоб міняти тактику кадрової політики щодо Ради Міністрів. "Нам треба поставити туди людину, — доводив Леонід Макарович, — на яку можна перевести стрілки, в тому числі і взяти, я б сказав, таку одіозну фігуру, з котрою ті носяться, як дурень з писаною торбою, типу Юхновського, будь ласка, вам дали, ви хочете — беріть. Тоді ми вивільняємось, тому що є виконавча влада, хай вона й вирішує. Тому що ринок буде непопулярним, почнеться безробіття, якщо так піти, як зараз намічено, почнеться падіння всіх і вся... Чого ми повинні тоді, знаючи, що ми не впораємось з цими завданнями, знову брати на себе, знаючи, що не справимось"³. Але якщо ми впевнені, що зможемо ефективно налагодити роботу, розвивав він далі свою думку, "тоді ми повинні ставити людину нейтральну, звичайно, тому що зараз будь-кого задушать цими мітингами. Але людину нашу"⁴.

Варті уваги й інші моменти, так би мовити, кадрового характеру, які мали місце на цьому засіданні. Так, В.Масол звернув увагу на те, що "на Леоніда Макаровича тиснуть з усіх боків, але з боку комуністів наших ніхто його не підтримує дуже часто"⁵. С.Гуренко негайно відреагував на це: "Кожний день я, товариші, вислуховую претензії на адресу Кравчука. На свою менше, це поза спиною вислов-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.12.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.13.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.33.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.35.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.17.

люють, тобто паралельно. Але мені приносять ці висловлювання, товариші наші з відділів приносять і кожний день "оце не так, оце не так, оце не туди, оце не сюди"¹. А наприкінці засідання заявив, що треба кінчати з оцією тотальною недовірою до Л.Кравчука. "Ми його поставили. Ми пішли, давайте його будемо підтримувати"², — закликав він.

В.Федоров, перший секретар Житомирського обкому партії й народний депутат України, нагадав: "Ми домовились Ємця змістити? Ми повинні домогтися, щоб Плюща змістити?"³. На це С.Гуренко відказав, що "Плюща в цій ситуації, будемо реалістами, просто змістити не вдасться. Голім голосуванням зняти його — немає за що. Тільки за те, що він проти нас суне, це ще мало підстав. Тому треба думати, як його перемістити"⁴.

Відхиливши кандидатуру О.Булянди — генерального директора Маріупольського металургійного комбінату "Азовсталь", народного депутата України, Верховна Рада зупинила свій вибір на чотири роки молодшому від В.Масола росіянині В.Фокіні, котрий 14 листопада став на чолі уряду. В усьому іншому їхні біографії багато в чому схожі, хоч у порівнянні зі своїм попередником останній до цього попервах справляв ураження людини більш неординарної та незалежної. Закінчив Дніпропетровський гірничий інститут, кандидат технічних наук. Працював на вугільних підприємствах Донбасу. Починав помічником начальника шахти, керував трестом "Первомайськвугілля", був головним інженером комбінату "Ворошиловградвугілля", очолював комбінат "Свердловантрацит". Від 1971 року в Держплані УРСР — начальник відділу, заступник, перший заступник голови комітету. 1987 року став заступником Голови Ради

¹ Там же.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.82.

³ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.78.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.79.

В.Фокін — прем'єр-міністр України

Міністрів, головою Держплану республіки. Доречно нагадати, що вперше на посаду Голови Ради Міністрів В.Фокін балотувався в червні 1990 року при формуванні уряду й був підтриманий Народною Радою. Проте тоді за нього проголосувало всього 208 депутатів і значною мірою тому, що його підтримувала опозиція, а депутатська більшість орієнтувалася на В.Масола¹. Згодом народорадівці відіграють вирішальну роль у відставці В.Фокіна з посади прем'єр-міністра, звинуваченні його в розвалі економіки та корупції.

¹ Див.: Бюлетень № 49. — С.4.

РОЗДІЛ 7

Верховна Рада посідає центральне місце в суспільно-політичному житті України. — Політика бере гору над економікою. — На перше місце виходить проблема Союзу РСР. — Всесоюзний референдум та республіканське опитування 17 березня. — "Ново-огарьовський процес" і ставлення до цього лідерів України. — Чинники, що прискорили серпневі події 1991 року. — Голова Верховної Ради України про свої дії 19–21 серпня. — Л. Кравчук бере участь у засіданні Політбюро ЦК Компартії України 22 серпня 1991 року. — Акт проголошення незалежності України. — Заборона діяльності Компартії України. — С. Гуренко полишає Верховну Раду. — Рішення Президії Верховної Ради від 14 липня 1993 року щодо Компартії. — Заява С. Гуренка для делегатів відновлювального з'їзду комуністів. — Загальноукраїнський референдум 1 грудня. — Вибори Президента України і розкол у демократичному таборі. — Претенденти на президентство: Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Гриньов, І. Юхновський, Л. Табурянський, О. Ткаченко. — Л. Кравчук впевнено перемагає. — І. Плющ стає Головою Верховної Ради, а В. Дурдинець – його першим заступником.

В постанові Політбюро ЦК Компартії України від 5 листопада 1990 року констатувалося, що "непорозуміння серед більшості, розгубленість фактично дає можливість опозиції блокувати вирішення важливих питань. Так сталося, зокрема, під час призначення Голови Ради Міністрів, при внесенні поправок до Конституції УРСР щодо деполітизації судів республіки, розгляді питання про відзначення річниці Великого Жовтня"¹. Отже, маємо, по-перше, побічне підтвердження того, що В.Фокін не був бажаною фігурою для ЦК, а перевага віддавалася О.Булянді. По-друге, підстави для висновку про втрату позицій Компартії у Верховній Раді.

Статистику щодо цього подибуємо у цьому ж документі: на цей час на послідовних партійних позиціях залишаються близько 290 народних депутатів. Із 190 депутатів, котрі працюють на постійній основі в комісіях Верховної Ради, майже 80 — представники опозиції, активісти партій і політичних угруповань антисоціалістичної спрямованості. З цього робився висновок: склалася ситуація, за якої Українська Радянська Соціалістична Республіка утримує ті сили, які взяли собі за мету розвал цієї держави². Тут же зазначалося, що лише за перше півріччя 1990 року новообраними Радами було прийнято понад 600 незаконних правових актів і, попри протести прокурорів, більшість з них все ще не скасовано³.

Між тим, Верховна Рада, відсунувши ЦК Компартії України, остаточно посіла центральне місце в суспільно-політичному житті республіки. Вона найточніше відображала динаміку політичної боротьби. З іншого боку, сесійна зала стала свосереднім генератором громадських процесів. У опозиції не було кращого місця для експериментальної перевірки форм боротьби за владу. Коли на першій сесії й на початку другої тиск на Верховну Раду здійснювався ззовні, заради зміцнення позицій Народної Ради, то відтоді боротьба точилася всередині задля її розгортання в широ-

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1998. — Арк.15.

² Див.: Там же.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1998. — Арк.16.

ких верствах суспільства, для того, щоб змусити владу втілювати політику демблоку.

Що ж протиставляло цьому керівництво Компартії України? Було поставлене завдання до 1 січня 1991 року вирішити питання про перехід не менше 70 членів КПРС — народних депутатів на постійну роботу до Верховної Ради. (До відома: на середину 1993 року з 440 народних депутатів України на постійній основі працювали майже 200¹.) Л.Кравчуку і С.Гуренку домогтися зміщення Президії Верховної Ради шляхом збільшення кількості постійних комісій і рекомендації на посади голів "принципових депутатів-комуністів"², повернутися до питання про відкликання тих членів Президії, котрі "ведуть деструктивну політику"³. Відпрацювати механізм діяльності депутатської більшості. С.Гуренку і А.Савченку (секретар ЦК) провести співбесіди з комуністами-депутатами, в першу чергу з тими, хто займає "нечітку позицію, виявляє інерційність і непослідовність"⁴. Вивчати питання про доцільність створення первинної парторганізації депутатів-комуністів, що працюють у Верховній Раді на постійній основі⁵.

Поряд з цим здійснювалися спроби посилити вплив Компартії України на економіку, оскільки стан її катастрофічно погіршувався й відповідно падав авторитет правлячої партії. Вперше за багато років на початку 1991 року в республіці було зафіксоване абсолютне зниження випуску товарів народного споживання — майже на 6 відсотків. А товарів легкої промисловості — на 4,4 відсотка. Через відсутність сировини повністю чи частково припинили роботу 55 підприємств легкої промисловості, 20 — деревообробної та майже 100 — місцевої промисловості. Практично без роботи залишилися близько 55 тис. робітників⁶.

¹ Див.: Дурдинець В. Осягнення державності // Віче. — 1993. — № 7. — С.5.

² ЦДЛГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1998. — Арк.3.

³ Там же.

⁴ ЦДЛГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1998. — Арк.4.

⁵ Див.: Там же.

⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2056. — Арк.9.

У січні в ЦК було проведено нараду міністрів, голів державних комітетів, керівників республіканських відомств та організацій, на якій розглядалося становище в народному господарстві та йшлося про роль комуністів-керівників у його стабілізації. У лютому в Києві відбулися збори комуністів-керівників державних, партійних, господарських органів, підприємств та організацій України з порядком денним "Про завдання комуністів по стабілізації економіки республіки, зміцненню організованості та дисципліни на виробництві і в суспільстві".

Та попри всі ці потуги, політика остаточно взяла гору над економікою. Її "об'єктом" стала концепція українського суверенітету. Саме спираючись на неї, демократи дедалі більше перехоплюють ініціативу й відвойовують позиції у Компартії України, яка виступила за суверенітет України у складі СРСР. "Жити сьогодні поза Радянським Союзом, — стверджував Л.Кравчук на своїй першій прес-конференції як Голова Верховної Ради, — означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — усе"¹.

Після Декларації про державний суверенітет та прийняття 3 липня 1990 року Закону "Про економічну самостійність Української РСР" життя владно поставило питання про майбутнє Союзу РСР: чи бути йому чи ні? Руїнування зв'язків між республіками, між центром та республіками, неузгоджені дії РРФСР, яка, наприклад, восени 1990 року різко підвищила закупівельні ціни на м'ясо, тоді як в Україні вони лишилися старими, тобто набагато нижчими, дестабілізували ситуацію, посилювали тривогу серед населення. З іншого боку, "прикидки" — чи змогла б Україна "десь сама по собі прожити у затишку"², стверджував Л.Кравчук, показали, що не змогла б. "І це пора зрозуміти тим, — продовжував він, — хто все ще бавиться наївними мріями про те, що ми могли б жити, ніби на окремому острові"³.

¹ Прес-конференція Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука // Радянська Україна. — 1990. — 26 липня.

² Прес-конференція Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука // Радянська Україна. — 1990. — 14 вересня.

³ Там же.

З позицій сьогодення сьогоднішнього дня це, очевидно, слід розглядати лише як тактику, справжні ж цілі були іншими. Але публічно, на різних форумах, у засобах масової інформації, в інших зручних випадках декларувалася прихильність Союзу. Е.Шеварднадзе в інтерв'ю газеті "Голос України" під час перебування в Києві (квітень 1993 року), наприклад, повідомив: "Я спілкувався з Леонідом Макаровичем в основному в останній період моєї роботи в Міністерстві закордонних справ, коли доводилося брати участь у різноманітних засіданнях вишого політичного ешелону. Мені запам'ятались виступи Леоніда Макаровича, його висловлювання — вони відзначались принциповістю позицій. Уже тоді я зробив для себе висновок: передбачаючи хід подій, український лідер узяв курс на незалежність України"¹.

Колишній Голова Ради Міністрів СРСР М.Рижков переконаний, що процес руйнування країни не був стихійним, а цілеспрямовано проводився ще 1990 року. Оскільки у так званій програмі "500 днів" не було навіть терміну "держава". Як на мій погляд, дезінтеграційні процеси започаткували декларації про суверенітет республік, зокрема Росії та України, що закріплювали пріоритет республіканських законів над союзними й відкривали тим самим легальну можливість боротьби з союзним центром. У цей процес міцно вплелась особиста конфронтація між президентами СРСР та Російської Федерації.

IV з'їзд народних депутатів СРСР (грудень 1990 року) поіменним голосуванням приймає рішення про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, про збереження історичного її найменування — "Союз Радянських Соціалістичних Республік", а також щодо проведення всенародного референдуму з питань збереження єдності оновленої радянської федерації. Необхідністю підтвердити волю України жити у Союзі суверенних держав обґрунтовувалося й прийняття Верховною Радою республіки рішення про проведення в березні 1991 року — водночас із Всесоюзним референдумом про долю Союзу РСР — республіканського опитування. Хоча

¹ Час будувати нові мости // Голос України. — 1993. — 13 квітня.

керівництво ЦК було категорично проти другого бюлетеня, Л.Кравчук зумів "провести" свою ідею щодо опитування.

Опозиція закликала громадян сказати рішуче "ні" збереженню Радянського Союзу. Проводяться масові мітинги й збори, зорганізуються пікети. Опозиційні сили об'єднуються в блоки та коаліції. 27 січня 1991 року в Харкові зібрався "Демократичний конгрес" опозиційних сил СРСР, насамперед Росії та України, на якому приймається рішення "Ні — Союзу". Водночас перший заступник Голови Верховної Ради РРФСР Р.Хасбулатов публікує свій проект Союзного договору. В ньому пропонується створити на території країни не Союз, а "Співтовариство" чи "Співдружність" — конфедеративне об'єднання суверенних, з міжнародно-правової точки зору, держав без будь-якого союзного громадянства й без союзної Конституції¹. До речі, згодом він почне стверджувати, що розпад СРСР не був фатально неминучим чи закономірним, він — результат "грубих прорахунків і помилок політиків, дії руйнівних політичних сил та діячів"². Ідею "Співдружності" в республіці виголосила Партія демократичного відродження України. І "в лютому, незадовго до референдуму, приходить повідомлення про те, — розповідає А.Лук'янов, — що керівники Росії, України, Білорусії та Казахстану відправили своїх представників до Мінська, щоб без участі союзного керівництва розглянути пропозиції про створення "Співдружності"³.

Керівництво КПУ виходило з того, що референдум — це є той момент, коли партія "має можливість і повинна зробити рішучий вплив на стан суспільної свідомості, підвищити свій авторитет і політичну роль у суспільстві"⁴. Було прийнято звернення центральних комітетів компартій Білорусії, РРФСР та України до комуністів, усіх трудящих, народів СРСР, в якому, зокрема, наголошувалося: "Висту-

¹ Див.: Мегалопіс-експрес. — 1991. — 24 січня.

² Руслан Хасбулатов: "Распад СССР не был неизбежным" // Правда. — 1992. — 29 декабря.

³ Переворот мнимый и настоящий // Гласность. — 1993. — 21 января.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2051. — Арк.7.

паючи за збереження Союзу, ми не чіпляємося за старе. Ми за оновлений Союз рівноправних суверенних радянських соціалістичних держав, в якому будуть повною мірою гарантовані права і свободи людини будь-якої національності”¹. ЦК Компартії України закликав громадян республіки відповісти “так” на запитання двох бюлетенів.

17 березня 1991 року свою волю в Україні виявили 31,5 млн чоловік, або 83,5 відсотка від загальної кількості внесених до списків. У Вінницькій, Хмельницькій та Чернігівській областях проголосувало понад 90 відсотків громадян. Проте активність була нижчою: майже на 10 відсотків у порівнянні з виборами народних депутатів СРСР і на 1,2 відсотка — з виборами народних депутатів УРСР.

70,2 відсотка висловилися за збереження Союзу, а в Донецькій, Миколаївській, Луганській, Кримській, Хмельницькій областях — 85 — 87 відсотків виборців. У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях відповідно 16,4, 18,2 і 19,3 відсотка, у Києві — менше половини (44,6%). У низці районів цих областей за оновлену федерацію висловилися лише 5 — 10 відсотків виборців. Під час республіканського опитування про виходження України до складу Союзу на основі Декларації про державний суверенітет республіки позитивну відповідь дали понад 80 відсотків громадян, що брали участь у голосуванні².

Оперативні дослідження соціологічного центру ЦК КПУ в 10 областях та Києві (було опитано 1,5 тис. чоловік) показали, що 85 відсотків населення задоволені результатами референдуму. Серед тих, хто голосував проти Союзу, майже 32 відсотки складала молодь, у тім числі й робітнича. У Києві серед опонентів Союзу близько 20 відсотків склали члени КПРС (від загальної кількості тих, хто перебував на обліку)³.

Й опозиція, й правляча партія розглядали ці результати як свою перемогу. Опозиція брала до уваги лише наслідки республіканського опитування й стверджувала, що вони

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2053. — Арк.20.

² Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2059. — Арк.23.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2059. — Арк.33 — 34.

перекреслюють результати першого бюлетеня. ЦК КПУ заявляв, що "чітка, послідовна і тверда позиція — відповіді на запитання обох бюлетенів "так" — дістала підтримку більшості народу України"¹. А тому тепер головні зусилля треба зосередити "на відновленні господарських зв'язків, виконанні державних замовлень, зміцненні дисципліни"², бо "найкращою агітацією за Союз, за комуністів буде якнайшвидше виведення республіки з кризи, поліпшення постачання населення продовольством і товарами повсякденного вжитку"³.

У доповіді Л.Кравчука на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності України (13 липня 1991 року), акцентувалась увага на тому, що Верховна Рада Української РСР надає проблемам укладання Договору про Союз суверенних держав важливого значення. Своє вагоме й вирішальне слово — бути чи не бути Україні в Союзі — сказав народ. Тому на перший план сьогодні висувається питання про те, яким повинен бути цей Договір за змістом. Водночас офіційна делегація для участі у розробці проекту Союзного договору Верховною Радою України так і не була сформована. 18 лютого 1991 року Політбюро ЦК Компартії України лише взяло "до відома заяву тт.Кравчука Л.М. і Фокіна В.П. про те, що від Української РСР до робочої групи по підготовці Союзного договору делеговані т.Шульга М.О. — голова Комісії Верховної Ради, т.Статинів А.С. — перший заступник Голови Ради Міністрів"⁴.

В середині 1990 року під егідою Верховної Ради СРСР відбулися консультації представників республік, під час яких було розроблено перший варіант Союзного договору. Слідом за ним було підготовлено ще два його варіанти. Державу спочатку пропонувалося називати "Союз суверенних радянських республік", а згодом просто "Союз суверенних республік". Після 17 березня Верховна Рада СРСР визнала за необхідне привести проект договору до

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2057. — Арк.5.

² Там же.

³ Там же.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2054. — Арк.3.

повної відповідності з результатами референдуму. Проте таке рішення в республіках було сприйняте по-різному. Це підштовхнуло М.Горбачова піти на безпосередній контакт з керівниками дев'яти республік. Зустрівшись з ними 23 квітня 1991 року в Ново-Огарьові, він запропонував підписати спільну Заяву про невідкладні заходи по стабілізації обстановки в країні та подоланні кризи. У прийнятій заяві було визнано за необхідне відновити конституційний порядок і неухильне дотримання союзних законів. Як першочергове розглядалося завдання укладання нового Союзного договору з урахуванням результатів референдуму. Було вирішено не пізніше, ніж через шість місяців після підписання договору, прийняти на з'їзді народних депутатів СРСР нову Конституцію Союзу. Так розпочався "ново-огарьовський процес".

У свою чергу, й він засвідчив, що позиції учасників багато в чому були протилежні. Наприклад, представники України відстоювали ідею "Співдружності" на зразок Європейського співтовариства. М.Горбачов обрав тактику маневрування: то приєднувався до доказів союзного парламенту й підсумків референдуму, то йшов назустріч республікам. Унаслідок цього він крок за кроком відступав від принципів, задекларованих IV з'їздом народних депутатів СРСР, та від результатів референдуму. Останній варіант договору про ССР (Союз суверенних республік) розглядався в Ново-Огарьові 23 липня 1991 року. На цьому засіданні представник від України виступив із заявою, що республіка буде вирішувати питання про своє ставлення до Союзного договору не раніше середини вересня.

До речі, М.Горбачов, очевидно, так і не зрозумів, що ж відбувається в Україні. Намагаючись зменшити гостроту дедалі глибших розбіжностей, все продовжував стверджувати, що, мовляв, Україна підпише Договір. "Пам'ятаю, — розповідає В.Масол, — як під час одного з чергових приїздів Горбачова і його сім'ї на відпочинок до Криму (це було влітку 1989 року) за обідом зайшла мова про події у Прибалтиці. Михайло Сергійович висловився так: "Подумаєш, зібралася в Литві групка крикунів — погаласують, погаласують, та й розійдуться. Головне, щоб були разом

Росія, Україна та Білорусія. Й тоді нам нічого не страшно. А без Прибалтики чи Грузії проживемо"¹.

Підписання Договору планувалося на вересень — жовтень 1991 року на з'їзді народних депутатів СРСР за участю у ньому всіх повноважних делегацій. Проте вже 29 — 30 липня в Ново-Огарьові відбулися секретні зустрічі М.Горбачова з Б.Єльциним та Н.Назарбаєвим. Усвідомлюючи, що проект Договору в останній його редакції може не дістати підтримки у Верховній Раді СРСР та на з'їзді, М.Горбачов запропонував президентам Росії та Казахстану розпочати його підписання не в узгоджені строки, а раніше — 20 серпня 1991 року. В обмін на їхню згоду президент СРСР прийняв вимогу Б.Єльцина про включення в Договір формулювання про одноканальну систему податків. Водночас М.Горбачов узяв на себе зобов'язання відразу ж після підписання Договору видати указ про переведення під юрисдикцію Росії всіх підприємств союзного підпорядкування, що розміщуються на території РРФСР². У своїй заяві по телебаченню 2 серпня М.Горбачов повідомив, що першими Договір підпишуть делегації Російської Федерації, Казахстану та Узбекистану, а затим, через певні проміжки часу, — представники інших республік — учасники ново-огарьовського процесу.

В одному із своїх інтерв'ю Генеральний прокурор Росії, спираючись на свідчення М.Горбачова і Б.Єльцина, повідомив, що під час конфіденційної зустрічі 29 — 30 липня президенти Росії і Казахстану запропонували М.Горбачову провести кардинальну перестановку кадрів у верхньому ешелоні союзної влади, відправити у відставку прем'єр-міністра В.Павлова (його планувалося замінити Н.Назарбаєвим), призначити нових людей на посади міністра оборони та голови КДБ СРСР, а також об'єднати функції міністерства закордонних справ та міністерства зовнішньоекономічних зв'язків³. Усе це, очевидно, й прискорило події

¹ Масал В. Упущенный шанс... — С.54.

² Див.: Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. — М., 1993. — С.60.

³ Див.: Там же.

19 —21 серпня, які в свою чергу пришвидшили процес розпаду СРСР і виявилися роковими для частини політиків.

Неоднозначну оцінку дістала позиція, зайнята у ці дні Головою Верховної Ради Л.Кравчуком. Одні звинувачували його у вичікувальності та обережності, інші — у прихильності до заколотників, треті — у зраді Компарті України. Видний представник діаспори Б.Гаврилович стверджує, що "заява Л.Кравчука в першу добу перевороту... — це був крок вивірений і правильний"¹. Але надамо слово й Б.Єльцину: "я зателефонував голові Верховної Ради України Кравчуку, президенту Казахстану Назарбаєву і голові Верховної Ради Білорусії Дементею, — розповідає Борис Миколайович. — Не приховую, мене засмутила їх надто спокійна реакція. Керівники республік казали, що в них поки що дуже мало інформації й вони зараз не можуть визначитись. Я ж їм казав, що інформація у мене є й що це переворот"².

Серпневі дні фактично виявилися рубіконом, що знаменував остаточний перехід Л.Кравчука з одного політичного стану в інший. На відміну від Б.Єльцина, він не вийшов спочатку з партії, а потім почав боротися з нею. Він "вистрибнув на ходу", після того, як поїзд було пушено під укіс. На трибуні після серпня став поводити себе радше як політичний діяч з півдня США, ніж як урівноважений українець, котрий більшу частину свого життя перебував у комуністичній партії та в її штабі — в ЦК. Судячи зі слів Л.Кравчука, для себе він усе вирішив посередині 1990 року. "Коли відбулися перші вільні вибори в республіці й партфункціонери зазнали на них поразки, я зрозумів, — відверто пояснював Леонід Макарович заступникові головного редактора "Московських новостей" свою позицію, — що система похитнулася"³.

¹ Богдан Гаврилович: "Україна взяла свою долю в руки" // Голос України. — 1991. — 10 жовтня.

² Цит. за: Петрушин Ю. Скільки раз просяпался Президент? // Гласность. — 1993. — 13 мая.

³ Президент України Леонід Кравчук відповідає на запитання заступника головного редактора "Московських новостей" Людмили Телень // Московские новости. — 1993. — 4 апреля.

Упродовж дня 19 серпня, як стверджував у співдоповіді на позачерговій сесії Верховної Ради І.Юхновський, Голова парламенту не виказав свого ставлення до ситуації, що склалася, а на вимогу скликати Верховну Раду вагався ще 21 серпня й вимагав для цього 150 підписів народних депутатів¹. Що ж до заяви Л.Кравчука по українському телебаченню й радіо 19 серпня, то вона в головному збігається з другим листом ЦК КПУ цього ж дня першим секретарям Кримського рескому, обкомів, Київського міськкому Компартії України. Ті ж заклики до спокою та витримки, зміцнення дисципліни, успішно завершити збір урожаю, забезпечувати нормальний виробничий процес тощо². У заяві С.Гуренка, яку передало 20 серпня українське радіо й телебачення, наголошувалося, що виступ Голови Верховної Ради 19 серпня "є основою нашої позиції"³. Отже, можна казати про те, що позиції керівництва ЦК і Л.Кравчука узгоджувалися.

На позачерговій сесії він категорично відкинув звинувачення в нерішучості, зволіканні й невизначеності своєї власної позиції. Заявив, що під час його зустрічі з генералом В.Варенниковим був присутній С.Гуренко, котрий участі в розмові не брав, а після висловив свою точку зору, яка полягала в тому, що "нам потрібно все робити, аби не допустити введення на Україні надзвичайного стану"⁴. Запевнив депутатів, що 23 серпня в Москві написав заяву на ім'я ЦК КПРС "про те, що я не можу виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії"⁵. А опісля повернення до Києва "подзвонив першому секретареві ЦК Компартії України і сказав, що, оскільки все це робилося без мене (мене навіть не інформували про те, що діється

¹ Див.: Бюлетень № 1 позачергової сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. — Київ, 1991. — С.91 — 92.

² Див.: Коммунистическая партия Украины: хроника запрета. — Донецьк, 1992. — С.11 — 15.

³ Там же. — С.16.

⁴ Бюлетень № 1. — С.77.

⁵ Там же. — С.38.

навколо), я не можу виконувати обов'язки члена Політбюро ЦК Компартії України"¹.

На запитання одного з депутатів "Чи вважаєте себе членом цієї партії?" відповів: "Я все буду вирішувати за порядком Статуту"². Чутки про свій вихід з партії він спростував на зустрічі з журналістами 22 серпня, зазначивши, що "зараз головне не в тому, вийти чи залишитися в КПРС. Головне в іншому: не можна всю партію, а це велика кількість людей, не можна кожного звинувачувати в тому, що сталося"³. А через кілька днів на черговій прес-конференції повідомив, що вийшов із КПРС 19 серпня відразу ж після візиту до нього генералів В.Вареннікова та командуючого Київським військовим округом А.Чечева-това⁴. У свою чергу генерал В.Варенніков, котрому Д.Язов доручив ще 16 серпня виїхати в Україну для зустрічі "з керівниками республіки, командуванням округів", застерігши його при цьому: "тільки там особливо не лізь нікуди. Нехай НС (надзвичайний стан. — *Авт.*) запроваджує українське керівництво"⁵, розповідає: "З Криму я прилетів до Києва. Зустрівся з Кравчуком, тоді ще не "паном". Кравчук мене прийняв увічливо (далося взнаки секретарство з комуністичної ідеології). Я також по-доброму попросив його поставитись з розумінням до потреб поточного моменту. Він повів себе так, як і личить вести себе у серйозній ситуації радянському працівникові — пішов мобілізувати маси на спокійну та ударну працю на благо нашої Батьківщини. Висловлюючись на старовинний кшталт, повів себе "благочинно". Сам особисто виступив 19 серпня по телебаченню й радіо, пояснив становище в країні, у чому не було нічого по суті нового... Словом, усе

¹ Там же.

² Там же. — С.40.

³ Зустріч Голови Верховної Ради Української РСР Л.М.Кравчука з зарубіжними журналістами // Радянська Україна. — 1991. — 24 серпня.

⁴ Говорят, он сыграл вничью с Каспаровым, или 14 неизвестных фактов из жизни Л.Кравчука // Комсомольская правда. — 1992. — 15 февраля.

⁵ Цит. за: *Ивчиов Л.Г.* Маршал Язов (роковой август 91-го). — М., 1992. — С.74.

робилось розумно, реалістично, оцінювалася ситуація, й інтереси народу не утискувалися"¹.

До речі, у своїй книжці В.Варенніков наводить невідомий раніше факт: при будівництві дачі М.Горбачова у Форосі загинуло троє солдатів — стільки ж, скільки загинуло при "захисті демократії" у серпневі дні у Москві².

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України мені поталанило відшукати свого роду унікальний документ — копію протоколу № 16 засідання Політбюро ЦК Компартії України від 22 серпня 1991 року під головуванням С.Гуренка (на ньому є запис такого змісту: матеріали засідання Політбюро ЦК Компартії України від 22 серпня 1991 року (пункти 1 — 3) вилучені Прокуратурою України. Підпис і дата: 8.10.91. Повернуто копії ХІІ.91 р., підпис³). Так от, на ньому були присутні: члени Політбюро ЦК КПУ — Грінцов І.Г., Кравчук Л.М., Кухар В.П., Лісовенко В.Т., Острожинський В.Є., Савченко А.П., Собчук М.П., Харченко Г.П.; члени ЦК КПУ — Вовченко С.М., Попович О.С., Стріла М.Ф.; завідувачі відділів ЦК КПУ — Володін В.В., Матвєєв В.Г., Смолянников О.П.; керуючий справами ЦК КПУ — Продан К.К.; голова партійної комісії при ЦК КПУ — Пелих О.Д.; заступники завідувачів відділів — Бабій М.Ю., Рижух С.М. Окрім того, тут були радник ЦК Крючков Г.К. та помічник першого секретаря ЦК Кирюшин В.А.⁴.

Цілком очевидно, що "безпартійного" Л.Кравчука на засідання Політбюро не допустили б, тим паче не надали б можливості виступати. У протоколі ж занотовано, що в обговоренні питання "Про поточний політичний момент" брали участь "т.т.Острожинський, Кравчук, Харченко, Грінцов, Кухар, Савченко, Попович"⁵. Постанова Політбюро

¹ Варенніков В. Судьба и совесть. — М., 1993. — С.32.

² Див.: Там же. — С.18.

³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2069. — Арк.19 (цей документ налічує 19 аркушів).

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2069. — Арк.1 — 2.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2069. — Арк.2.

ЦК КПУ "Про поточний політичний момент" була надіслана Кравчуку четвертому за списком¹.

24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної держави. 25 серпня вийшла постанова Президії Верховної Ради України про власність Компартії України та КПРС на території України, 26 серпня — указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. 26 серпня відбувся останній Пленум ЦК Компартії України, на якому було прийнято рішення "про повну самостійність Компартії України". На період тимчасового припинення діяльності партійних структур Компартії України Пленум доручив репрезентувати її інтереси народним депутатам України Є.Мармазову, С.Дорогунцову, В.Петренку, В.Курашвику, І.Бойку, В.Тризі, С.Камінчуку, Г.Харченку, В.Лісовенку, К.Продану². У засобах масової інформації цей Пленум назвали напівлегальним або ж підпільним, представники низки партій звинуватили комуністів у порушенні законів України. Й це справді так, коли не брати до уваги такої деталі: Л.Кравчук запропонував секретареві ЦК Компартії України В.Лісовенку якнайшвидше провести Пленум, повідомивши, що до цього він утримається від підписання зазначеного указу, а зробить це по закінченні Пленуму. Виходить, що ніяких юридичних перепон для його проведення не було.

30 серпня Президія Верховної Ради України прийняла указ про заборону діяльності Компартії України, внаслідок чого значна група людей була виведена за межі політичної й соціальної гри, а це призвело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві. Розслідування ж, проведене правоохоронними органами, не встановило складу злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів, про що свідчить постанова про відмову в порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відомостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ДКНС

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.2069. — Арк.7.

² Див.: Коммунистическая партия Украины: хроника запрета. — С.51.

за відсутністю в їхніх діях складу злочину¹. Повторна перевірка підтверджує цю постанову.

Рішення про заборону Компартії України було зустрінуто неоднозначно, в тому числі юристами. Наприклад, голова Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності О.Коцюба вніс пропозицію Голові та Президії скасувати це, з його точки зору, незаконне рішення². Міністр юстиції України В.Бойко, котрий відкрито заявив, що заборона діяльності Компартії України суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, що "дозволить надалі забороняти в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань"³, позбувся посади. Натомість ті, хто доводив зворотне, маніпулюючи при цьому законами, зробили блискавичну кар'єру. В.Шишкін став Генеральним прокурором України, а Ю.Гайсинський — його першим заступником.

По-різному повели себе у цій ситуації лідери комуністів України — секретарі ЦК. Усі вони швидко відійшли від суспільно-політичного життя, хіба що С.Гуренко нагадував про себе спочатку відкритим листом до М.Горбачова з приводу повідомлень засобів масової інформації про наявність у зарубіжних банках величезних коштів, переведених туди КПРС⁴, а згодом кількома інтерв'ю⁵.

Напередодні 1993 року С.Гуренко звернувся із заявою до Верховної Ради України про складання повноважень народного депутата України. Цей свій крок він мотивував трьома причинами: політичний курс нинішнього керівництва суперечить його баченню шляхів побудови суверенної держави, забезпечення громадського спокою та добро-

¹ Див.: Постановлення об отказе в возбуждении уголовного дела // Правда Украины. — 1992. — 27 октября.

² Див.: Коцюба О. Депутатське звернення про деякі незаконні рішення Президії Верховної Ради України // Радянська Україна. — 1991. — 31 серпня.

³ На терезах плюралізму. Верховенство закону чи обставини? // Радянська Україна. — 1991. — 18 вересня.

⁴ Див.: Гуренко С. "Ваше молчание необъяснимо" // Советская Россия. — 1991. — 10 декабря.

⁵ Див., наприклад: Правда. — 1993. — 6 января.

буту народу; заборона діяльності Компартії України, політичні та моральні наслідки цього антиконституційного рішення позбавили його можливості ефективно виконувати свою виборчу програму, активно впливати на формування державної політики, небажання бути причетним до рішень, що приймаються всупереч його переконанням¹. Демарш першого секретаря забороненої Компартії України викликав таку саму реакцію, яка свого часу була на вчинок В.Івашка з переходом на роботу до Москви. Одні назвали його боягузом і дезертиром, інші — мужньою людиною, треті вказували лише на нелогічність такого кроку, коли необхідно використовувати будь-яку можливість для захисту партії, четверті задоволено потирали долоні...

Згодом С.Гуренко навів ще один аргумент на пояснення своєї позиції: як перший секретар забороненої Компартії України він не бачив для себе іншого виходу. Адже більше двохсот підписів народних депутатів було зібрано за скасування антиконституційного рішення, а керівники Верховної Ради вперто не вносили його до порядку денного. У цьому випадку С.Гуренко випередив події, бо 5 січня Президія Верховної Ради, враховуючи пропозицію 242 народних депутатів, включила до переліку питань для розгляду на пленарних засіданнях Верховної Ради у першому півріччі 1993 року питання "Про Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року "Про заборону Компартії України". Проте воно ввійшло не в перший (обов'язковий) розділ згаданого переліку питань, а в другий, строки розгляду яких мали визначатися Президією мірою їх готовності. До того ж серед 135 питань цього переліку воно перебувало на 95 місці.

С.Гуренко стверджує, що залишається комуністом. І хто знає, може, й справді лідер комуністів тихо покинув парламент, щоб у недалекому майбутньому в'їхати до нього на білому коні переможця. Приклад того — політична кар'єра Б.Єльцина. Зрозуміло одне — покинувши парламент, С.Гуренко не зійде з політичної арени. Він продемонстрував

¹ Див.: Гуренко покидає парламент // Правда України. — 1993. — 11 янв.

лідерам Руху та "Нової України" — організаторам кампанії за розпуск та дострокові перевибори Верховної Ради (котрі при цьому залишаються народними депутатами), як треба вчиняти, коли народний депутат не поділяє лінії парламенту.

Політична криза в Росії, яка відбилась у протистоянні Президента та парламенту, зростання "лівих" настроїв у суспільстві (характерними є висновки, яких дійшли експерти австрійського товариства Пауля Лацарфельда на підставі опитувань, проведених у Беларусі та в Україні солідними інститутами Фесселя та Мітропа: понад 70 відсотків жителів обох республік не відмовилися б від планової соціалістичної економіки. Теперішню систему економічного розвитку в Україні підтримує всього 4 відсотки населення. Причому більше половини людей позитивно оцінює попереднє "панування" комуністів) швидко збудили у Л.Кравчука інтерес до долі забороненої Компартії України. Він конфіденційно зустрічається з лідерами руху за відновлення Компартії, обговорює з ними шляхи розблокування зазначеного питання. Запевняє їх, що буде мати розмову з І.Плющем на предмет скасування рішення Президії Верховної Ради. Затим публічно висловлюється за те, що узагальнююче звинувачення всіх комуністів, яке міститься в указі Верховної Ради (до речі, за його підписом), "треба, звичайно, зняти. Гроші, маються на увазі внески, треба віддати"¹.

14 травня 1993 року Президія Верховної Ради України прийняла постанову такого змісту: "Розглянувши питання про Укази Президії Верховної Ради України від 26 і 30 серпня 1991 року "Про тимчасове припинення діяльності Компартії України", "Про заборону діяльності Компартії України", Президія постановила:

1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19 — 21 серпня 1991 р.

¹ Леонид Кравчук: "Партвизносмы надо вернуть" // Правда Украины. — 1993. — 7 мая.

і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС.

2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до діючого законодавства України"¹.

Таким чином, постанова не знімає заборони на діяльність Компартії України. А щодо її другого пункту, то, з мого погляду, в ньому не було потреби, адже й так зрозуміло, що утворювати громадські об'єднання та партії — є право громадян, яке регламентується відповідним законом. З таким самим успіхом можна приймати постанову про те, що людям дозволяється дихати повітрям.

Відчувуючи хиткість своєї позиції, Л.Кравчук почав активно педалювати проблему злочинної діяльності партії, яка відкрилась йому "в перші роки перебудови"². А звідси ж знали про це раніше Л.Лук'яненко, В.Чорновіл та інші? Він просто не хотів знати, так було зручніше, безпечніше й для кар'єри вигідніше. Тепер же багато й охоче розповідає про голодомор. А в інтерв'ю газеті "Киевские ведомости" повідомив, що "Політбюро ніколи в житті не керувалося законом"³. Очевидно, що це він виніс з власного досвіду, адже тривалий час мав можливість спостерігати за його діяльністю зблизька, а згодом і бути його повноправним членом. З обуренням згадує факти, що закарбувалися йому "в пам'ять на все життя" під час перебування на Полтавщині 1980 року: у Полтавській області було 100 тисяч хат під стріхою й 35 відсотків шкіл, підпертих колодою. У більшості сіл — ні лікарень, ні амбулаторій⁴. І ставить питання: а хто заважав створити все необхідне для людини, як це створено

¹ У Президії Верховної Ради України // *Голос України*. — 1993. — 18 травня.

² Президент України Леонід Кравчук відповідає на запитання заступника головного редактора "Московских новостей" Людмили Телень // *Московские новости*. — 1993. — № 14. — 4 апреля.

³ Президент України — "Киевским ведомостям": "Идти по центру, как сказал Солженицын, это — самое трудное, но и самое благородное дело" // *Киевские ведомости*. — 1993. — 20 мая.

⁴ Див.: Життєва мудрість візьме гору. Інтерв'ю Президента України Леоніда Кравчука 10 травня 1993 року у газеті "Голос України" // *Голос України* — 1993. — 18 травня.

в інших країнах світу? А справді, хто ж заважав це робити людині, котра безпосередньо від 1988 року відповідала за школи, а від 1989 — й за лікарні, а до цього перебувала серед керівників ідеологічної сфери?!

У березні 1993 року у м.Макіївка Донецької області відбулася Всеукраїнська конференція комуністів, делегати якої відкинули думку про створення нової компартії, а прийняли рішення про підготовку чергового з'їзду Компартії України. Хоча у формулюванні про відновлення діяльності Компартії, зусиллями народного депутата України О.Коцюби, було застережено, що відновлюють свою діяльність члени Компартії України. А вже 19 червня комуністи України провели свій форум у Донецьку й офіційно заявили, що діяльність КПУ відновлено. Лідером комуністів з'їзд обрав колишнього другого секретаря Донецького обкому Компартії України П.Симоненка.

С.Гуренко, котрий готував цей з'їзд і котрий, до речі, відбувався на його рідному заводі, участі в його роботі не брав. Обмежився листом до "президії з'їзду комуністів України" такого змісту:

"Прошу вас довести до відома делегатів наступну заяву.

Зусиллями колишніх членів партії у Президії Верховної Ради України проведено у життя рішення, що зберігає на невизначений термін неконституційні, антидемократичні й несправедливі постанови про заборону діяльності Компартії.

Ще раз стало ясно, що переродженці та зрадники, як і націонал-радикали, смертельно бояться відродження нашої партії.

Бояться насамперед тому, що Компартія здатна відкрити народу очі на правду, показати іншу перспективу, ніж насильно нав'язуваний суспільству рухівський шлях до ринку.

Політика нинішніх властей породжує духовне й матеріальне озлидніння, люмпенізацію суспільства, створює реальну загрозу некерованої, вибухонебезпечної реакції людей у відповідь.

За умов зростаючого правового безмежжя й паралічу правоохоронних структур, що продовжується, цілком можливі спроби власть імуших навести порядок силами профашистських та ним подібних злочинних організацій, перехід до диктатури, розвал України на окремі території.

За такої ситуації сподівання на "милість" нинішніх керівників України у вирішенні долі Компарті просто наївні й небезпечні, як, утім, й надії на те, що відміна заборонних рішень автоматично відновить попереднє становище Компарті України в суспільстві.

Тільки узгодженими спільними зусиллями людей, відданих комуністичній ідеї та реально оцінюючих нинішню обстановку, можна створити організовану політичну силу, здатну сформуванати альтернативу сьогоденній безперспективній політиці властей, які тягнуть Україну в непроглядне середньовіччя.

Делегати з'їзду мають усі можливості показати людям, що така сила в Україні є.

Сила — здатна протиставити "ультрареволюційній" фразеології, як і заклинанням націоналістичного гатунку, зважений підхід до вирішення долі комуністичного руху, з урахуванням досвіду суспільно-політичного розвитку України та гірких уроків нещодавнього минулого.

Такий підхід дозволить делегатам з'їзду об'єднатися у своїх діях по відтворенню і якнайшвидшій легалізації діяльності партії комуністів — правонаступниці Компарті України.

Не применшуючи відповідальності керівництва Компарті України за нинішній стан справ у суспільстві, хотів би відзначити, що пристрасті, які підігриваються останнім часом довкола цього питання, відводять від головної мети — відродження активної діяльності партії.

Утягуватися зараз у такі дебати — означало б безповоротно втратити час, так необхідний комуністам для вирішення нагальних завдань.

Разом з товаришами ми наддавали посильне сприяння організації відновлювального з'їзду, будучи упевненими, що до керівництва відродженням комрухом в Україні при-

йдуть нові люди, яким партія буде довіряти й яких будуть підтримувати комуністи"¹.

Після Акту проголошення державної незалежності все суспільно-політичне життя в республіці було підпорядковане загальноукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 року виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони зазначений Акт. Для політиків, котрі стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня. Характерна деталь — коли на засіданні Верховної Ради один з народних депутатів запитав: "А чи не слід було б включити до бюлетеня на референдумі першого грудня друге питання — про доцільність увіходження незалежної України в Союз суверенних держав?", головуючий миттєво відреагував: "Про який Союз може йти мова, якщо Україна стала незалежною державою?"².

За підтвердження Акту проголошення незалежності України голосували 90 відсотків громадян, що брали участь у референдумі. А брали участь 84 відсотки від тих, хто має таке право. Таким чином, за незалежність України висловилися 76 відсотків усіх дієздатних її громадян. Проте несерйозно було б уважати, що всі вони — переконані її прихильники. Ніхто не спромігся ще заперечити висновки аналітиків, що з'явилася ця цифра внаслідок унікального збігу обставин: переляканий рішучими заходами російського керівництва по декомунізації, український номенклатурний істеблшмент поспішно заангажував ідею державної незалежності й кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби; вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу "демократи"; спрацював "рязанський синдром" — економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем навіть у сусідніх областях Російської Федерації та України, що виявилось в результатах референдуму. Населення голосувало проти "реформаторського" керівництва М.Горбачова, "якому, —

¹ Копія листа подається з особистого архіву автора.

² Цит. за: Масол В. Упущений шанс... — С.63

наголошує в статті "Холодна війна" та її наслідки" З.Бжезінський, — лествив, за яким упав і яке навіть підкупував Захід, а на кінцевих етапах яким уміло маніпулювали особисто президент Буш і німецький канцлер Коль... Більше всього, звичайно, зробив для зруйнування Союзу Єльцин, він завдав йому найсильніших ударів у спину. Але підготував сприятливий ґрунт для розвалу країни Горбачов"¹. Зокрема, об'єктивний дослідник С.Білокінь пише: "1991 року незалежність осягли українські партократи, смертельно перелякані перемогою, яку одержала в Росії нібито демократія над ГКЧП. Відокремитися від "демократичної вакханалії", яку всі вони з жахом побачили по телевізору, — ця ідея примусила їх підняти на ноги все і вся, натиснути на всі важелі своєї безсумнівної тоді й тепер влади, щоб домогтися ефективного голосування на референдумі"².

Та й тих, хто не підтримав незалежність України, цілком достатньо, щоб спонукати далекоглядних політиків придивитися до них уважніше та проаналізувати, чим їхні соціальні характеристики та орієнтації відрізняються від характеристик та орієнтацій прихильників незалежності. Політичне значення такого аналізу актуалізує нерівномірність розподілу голосів, що були подані "за" і "проти" незалежності України у різних її регіонах. У чотирьох областях — Харківській, Луганській, Донецькій, Одеській, — де проживає понад чверть населення України, Акт підтримали загалом менше двох третин від тих, хто має право голосу (62,5%), а в Криму — більше однієї третини (35,5%)³.

Позитивним наслідком референдуму сприяла передвиборча президентська кампанія, учасники якої одностайно виступали за незалежність України, хоча побічним результатом її став розкол у демократичному таборі щонайменше

¹ Цит. за: "№ 1 в списках на арест" // Правда. — 1993. — 22 янв.

² Білокінь С. Останній шанс? З історичного досвіду державотворення // Літературна Україна. — 1993. — 4 лютого.

³ Див.: Хмелько В. Референдум: хто за и хто против // Український обозреватель. — 1992. — № 2. — С.7.

В Чорновіл — кандидат у Президенти України

на три течії (відповідно на послідовників Л.Лук'яненка, В.Чорновіла та І.Юхновського).

Цікаві подробиці про це повідомила у своєму листі до редакції тижневика Соціалістичної партії України "Товариш" ініціатор і член керівництва Рівненського обласного Руху, член Великої Ради Руху Л.Свадебка (вийшла з Руху на початку 1992 року): "на зборах Великої Ради Руху відбулося обговорення трьох кандидатур в кандидати на посаду Президента. Ними були В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, І.Юхновський. Мене вразило те, що Чорновіл і Лук'яненко почали звинувачувати Юхновського в тому, що він на сесії Верховної Ради запропонував підтвердити "Акт про проголошення незалежності України" на референдумі: "Якби він не запропонував референдум, ми вже були б незалежними!" — це було головним аргументом проти їхнього суперника І.Юхновського. І було дивно, як "демократи" їх дружно підтримували. Коли Чорновілу надали слово, щоб викласти свою програму, він замість програми почав доводити, що саме він гідний бути Президентом (що само по собі у нормальної

людини не може не викликати здивування) — бо має великий досвід (?) роботи на чолі Львівської обласної Ради. Я його запитала:

— Вячеславе Максимовичу, тільки тепер йдеться про висунення Вашої кандидатури, але вже місяць тому Ви неодноразово говорили по радіо "Свобода", що Вас висунув Рух кандидатом в Президенти? Як це могло бути?

Він відповів:

— Розумієте, центральний провід Руху ще тоді пообіцяв мені забезпечити одностайну підтримку Великої Ради.

— ?!

Дивлюся далі: центральний провід Руху (Драч, Горинь, Тернопільський, Порівський) голосують за Левка Лук'яненка, а не за Чорновіла. І тільки Лавринович за нього. То про які моральні якості Чорновіла (або центрального проводу Руху?!) після цього можна говорити? Відбувалася звичайнісінька боротьба за особисту владу!..

Далі. Перед обговоренням кандидатури Левка Лук'яненка запитую:

— Невже Ви думаєте, Левко Григоровичу, що без референдуму нас визнає світ?

Він відповідає:

— Створимо міцну армію — визнають всі.

Приїхали! Кляли Сталіна і всіх генсеків за милітаризацію держави за рахунок добробуту населення в масштабі Союзу, а тепер почнемо це робити в масштабах України?

...Тоді на зборах Великої Ради Руху було присутніх трохи більше 50 відсотків від загального складу Ради, невеличкою перевагою голосів від присутніх пройшла кандидатура Чорновіла. Але наступного дня дивлюся в пресі (навіть в "Известиях"), чую по радіо повідомлення: "Великою перевагою голосів НРУ висунув кандидатуру Чорновіла". Ось так!

...Що відбулося потім? Брехня на кожному кроці. Так, на Координаційній Раді рівненського Руху всі проголосували за кандидатуру Юхновського, і на Великій Раді рівненський Рух висунув Юхновського, а потім раптом починають

збирати підписи навіть не за Чорновіла, а за Пилипчука і агітувати за нього. Я вже нічому не дивувалася..."¹.

Період розчарування пережив у ці дні й І. Драч. В інтерв'ю газеті української діаспори у Польщі "Наше слово" він поділився тим, як "тяжко і прикро було під час президентської кампанії, коли не можна було переконати всіх, щоб зійтися саме на вимозі часу, на необхідності консолідувати сили. Я не кажу про те, — продовжував він, — хто мав би бути одним "конденсатором" — Чорновіл, Юхновський чи Лук'яненко (я особисто, чесно кажучи, стояв тоді за те, щоб зупинитися на Левкові Лук'яненку — людині, страждальна доля і особистість якої могла б, як мені здалося, згуртувати найбільше людей). І виявилось, що ні кандидати в президенти, ні представники партій не схотіли послухати часу, не зуміли переступити елементарного"².

Сім осіб, котрі вибороли право стати кандидатами на президентство (Центральною виборчою комісією було видано посвідчення на право отримання підписних листів та збирання підписів на свою підтримку 95 претендентам. 26 з них разом зібрали понад 2 мільйони підписів. На підтримку решти претендентів підписи ще надходили. Кандидатами у президенти було зареєстровано 7 осіб, кожного з яких підтримали своїми підписами 100 тисяч і більше виборців), умовно можна поділити на три категорії.

Перша — політики зі стажем: 57-річний Голова Верховної Ради Л.Кравчук, 54-річний голова Львівської обласної Ради народних депутатів В.Чорновіл та 64-річний голова Української республіканської партії Л.Лук'яненко. Це добре відомі широкому загалу люди, про яких уже чимало сказано й які й самі про себе сказали. Наприклад, Л.Лук'яненко у своїх книгах³. А над усе В.Чорновіл, котрий відріз-

¹ *Свадеба Л.* Не вважаю себе перевертнем // Товариш. — 1993. — № 25.

² *Іван Драч* в інтерв'ю газеті української діаспори у Польщі: "Йти у вир днів і робити своє діло" // Світ про Україну. — 1993. — 28 липня.

³ Див.: *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. — Київ, 1991; *Лук'яненко Л.* Вірую в бога і в Україну. — Київ, 1991.

няється вмінням героїзувати себе й спонукати до цього інших щодо своєї персони¹.

Друга — це ті, хто втвердився у політичному житті України після обрання народними депутатами, тобто від 1990 року, — В.Гриньов та І.Юхновський. За час роботи в парламенті 46-річний В.Гриньов виріс в енергійного та впевненого в собі політика, з яким треба рахуватися. Він, як і обіцяв при обранні заступником Голови Верховної Ради, непогано вивчив за рік українську мову. Його незалежність призвела до зіткнень з товаришами по Партії демократичного відродження України, котрі, врешті-решт, відмовили йому в підтримці й навіть витіснили його з її керівних органів. Мотивувалося це тим, що іноді він робить непередбачувані кроки. Наприклад, запропонував парі на ящик віскі будь-кому, хто висловлює сумнів у перемозі Л.Кравчука. У передвиборчій боротьбі В.Гриньов спирався на земляків та на військових. Підтримка останніх зумовлювалася його обережною позицією щодо суверенітету України. Як свідчить Володимир Малинкович, "19 серпня, о десятій годині ранку, я був у Гриньова, і він уже тоді, тобто буквально через пару годин після оголошення надзвичайного стану заявив про те, що ДКНС — це авантюра, що путч не пройде й тому подібне. На відміну, скажімо, від Президента, котрий тоді казав таке, що можна було зрозуміти і так, і сяк. Так що в цьому розумінні Гриньов вів себе мужньо"².

Партія демократичного відродження України відстоювала безпартійного 66-річного голову парламентської Комісії з питань народної освіти та науки, академіка АН України І.Юхновського. Щоправда, безпартійним він був не завжди (взагалі із семи претендентів шість мали членство в КПРС, а три ще й працювали у компартійних структурах).

¹ Див., наприклад: *Меншун В.І.* "...Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемося-таки колись!": Штрихи до портрету народного депутата Верховної Ради України В.М.Чорновола // *Трибуна*. — 1991. — № 10. — С.2 — 15.

² Володимир Малинкович: "И теперь знаю одно: из Украины я уже не уеду. А выгнать меня никто не рискнет" // *Киевские ведомости*. — 1993. — 23 января.

І.Юхновський — кандидат у Президенти України

Перебуваючи в КПРС від 1956 року, І.Юхновський 8 березня 1990 року першим із двадцять одного члена ініціативної групи поставив свій підпис під зверненням про створення Української селянсько-демократичної партії¹. Проте невдовзі заявив, що вступати до неї до XXVIII з'їзду КПРС вважає недоцільним, оскільки буде боротися за мандат делегата з'їзду, щоби там виступити за розкол лав та розподіл майна і коштів Компартії. Офіційно повідомив про свій вихід із КПРС на установчому з'їзді Партії демократичного відродження України в грудні 1990 року, вказавши, що залишатиметься безпартійним, але буде агітувати за ПДВУ.

І.Юхновський насамперед сподівався на підтримку інтелігенції, враховуючи, що після закінчення 1951 року Львівського університету все життя займався науковою діяльністю. Ось як він про це розповідає: була аспірантура,

¹ Див.: До селян, робітників та інтелігенції України // Літературна Україна. — 1990. — 8 березня.

з якою впорався достроково. Захистився й став доцентом кафедри теоретичної фізики. Докторську захистив 1963 року. Й так пішла його наукова кар'єра. Створив спершу відділ Інституту теоретичної фізики у Львові, пізніше — відділення, тепер Інститут. Там усі його учні. Два з них уже ректори. Один — політехнічного інституту, другий — університету. Має свою школу по статистичній фізиці. В ній виросло 9 докторів наук, близько 40 кандидатів. Видав три монографії, має понад 350 друкованих праць. Очолює (очолює й дотепер. — *Авт.*) Інститут фізики конденсованих систем у Львові й Західний науковий центр АН України¹. Став академіком АН України. А це дало йому підстави стверджувати, що він виборює посаду президента не для отримання пільг і привілеїв, бо завдяки своїй праці вже давно має те, що у нас заведено вважати "високим життєвим рівнем", а задля здійснення політики в інтересах більшості населення. Виходячи з цього й декларував свою політичну позицію: між тими, хто не хоче нічого змінювати, й тими, хто волів би змінити все й вся.

До третьої групи належали маловідомі в політичних колах, не кажучи вже про широкий загал, Л. Табурянський та О. Ткаченко. 52-річний президент виробничого кооперативного синдикату "Олімп" (м. Дніпропетровськ), Голова Народної партії України, народний депутат України Л. Табурянський зумів подолати 100-тисячний кваліфікаційний бар'єр завдяки, очевидно, своєму процвітанню в бізнесі.

53-річний міністр сільського господарства України О. Ткаченко, на думку деяких спостерігачів, був "незасвіченим" кандидатом від колишніх партійно-державних структур, занепокоєних позицією Л. Кравчука. За умов заборони Компартії України й намічуваного "перетрушування" Кабінету міністрів, вони не виключали й особистої мотивації: подорожче "продати себе" фавориту президентського марафону — Л. Кравчуку. З першого погляду, врешті-решт так і трапилося: напередодні виборів О. Ткаченко,

¹ Див.: Скорина О. Ігор Юхновський, якого всі знають і не знають // Українська газета. — 1993. — № 6. — 13 — 18 травня.

після тривалих переговорів з Л.Кравчуком, свою кандидатуру зняв на користь останнього. Доводи Л.Кравчука: нам треба виступати єдиним фронтом, інакше пройдуть вони. "Вони" — це Л.Лук'яненко та В.Чорновіл. Близькі до О.Ткаченка люди стверджують, що за це йому було обіцяно посаду посла в Польщі. Проте невдовзі його усувають з посади міністра й лише через три місяці він зміг влаштуватися до аграрного університету в Києві. Затим очолив агропромислову асоціацію "Земля і люди". Екс-міністр, як свідчать очевидці, дуже картає себе за те, що повірив Л.Кравчукові.

Після відмови О.Ткаченка практично вже не було сумнівів щодо перемоги Л.Кравчука, котрий ще задовго до виборів в інтерв'ю газеті "Монд" заявив: "я сподіваюся стати президентом"¹. Не випадково ж, як згадує колишній секретар ЦК Компартії України В.Лісовенко — "куратор" Верховної Ради по партійній лінії, Голова Верховної Ради умовляв його вплинути на керівництво ЦК та депутатів-комуністів, щоб ті не заперечували проти рішення щодо введення в республіці інституції президентства. Вартий уваги й такий маловідомий епізод: коли постало питання про президентство, в надрах апарату ЦК була підготовлена доповідна з обґрунтуванням ідеї виборів президента на зібранні представників від Рад усіх рівнів і рекомендації на цю посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Очевидно, це не могло не спонукати Л.Кравчука позбутися конкурента як в особі партії, так і її лідера.

Голоси виборців розподілилися так: В.Гриньов — "за" 4,17 відсотка, Л.Кравчук — 61,59, Л.Лук'яненко — 4,49, Л.Табурянський — 0,57, В.Чорновіл — 23,27, І.Юхновський — 1,74 відсотка².

Якими ж є складові впевненої перемоги 1 грудня Л.Кравчука, котрий став другим Президентом України? Бо, на-

¹ Цит. за: "Сподіваюся стати президентом", — сказав в інтерв'ю газеті "Монд" Л.Кравчук // Україна молода. — 1991. — № 1. — С.11.

² Див.: Бюлетень четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. Урочисте засідання 5 грудня 1991 року. — Київ, 1991. — С.7.

Л.Кравчук — Президент України

приклад, балотуючись у президенти, Авраам Лінкольн обіцяв не скасовувати рабство. Франклін Д. Рузвельт дав клятву збалансувати бюджет. Ліндон Б. Джонсон казав про те, що він "не буде посилати американських хлопців за 9 чи 10 тисяч миль від дому робити те, що азійські хлопці повинні зробити для себе самі". Річард М. Ніксон мав секретний план закінчення війни у В'єтнамі. Джиммі Картер запевняв, що він скасує контроль над цінами на природний газ. Рональд Рейган переконував, що ніколи не піде на переговори про звільнення заручників. Джордж Буш обіцяв не підвищувати податки, а Білл Клінтон — скоротити федеральний бюджет наполовину впродовж наступних чотирьох років¹. Але вся справа в тому, що кандидати свідомо кажуть неправду. Малоімовірно, що для Л. Кравчука президентство стало можливим завдяки його програмі із п'яти "Д": Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра.

Відомий литовський політик А. Бразаускас вважає, що "тут нічого дивного немає. Люди голосують не за колишнього комуніста чи антикомуніста, а за нинішню особистість, живу людину. Зважають, як він себе поводить, як діє, як відповідає опонентові... Чому він так впевнено переміг на виборах? А тому, що народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК — це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вміє аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки — успіх йому забезпечено. Сьогодні люди вже не вірять ні пронафталініним гаслам комуністів, ні істеричним закликам націонал-радикалів. Вони йдуть за тими, хто зрозумів, що часи ідеології, політичної балаканини давно минули... І я, і Кравчук давно вже переступили через комуністичні догми. Ми — політики-реалісти, політики-прагматики"².

¹ Див. про це: *Розенбаум Девід Э.* Клінтон спускається с небес // *Нью-Йорк таймс.* — 1993. — 19 январа — 1 февраль.

² Альгірдас Бразаускас: "Від самої згадки про жовтисву революцію мене починає тіпати" // *Голос України.* — 1992. — 6 листопада.

З мого погляду, ця думка потребує конкретизації. По-перше, відіграла свою роль схильність населення віддавати перевагу офіційним особам, особливо високого посадового рівня. По-друге, після зняття кандидатури О.Ткаченка, чимало виборців, включаючи й комуністів та членів їх сімей, голосували за Л.Кравчука не через підтримку його програми та практичних дій на посаді Голови Верховної Ради, а тому, що не мали іншого виходу. Боялися приходу до влади В.Чорновила або Л.Лук'яненка. Можна сказати, що для певної групи людей не було вибору.

По-третє, за умов нерозвиненості політичних структур суспільства перехідного періоду, Л.Кравчук, вінчаючи піраміду влади, мав істотні переваги над своїми конкурентами. В такі періоди в руках тих, хто стоїть біля влади, робить слушний висновок політолог В.Бебик, "реальна виконавча, законодавча і судова влади... контроль над виборчими комісіями і засобами масової інформації... набагато більше прихованих матеріальних і фінансових ресурсів для передвиборного змагання... Жоден інший політичний діяч не має такої можливості перебувати в зоні уваги електронної і звичайної преси"¹.

5 грудня 1991 року на урочистому засіданні Верховної Ради України Л.Кравчук склав присягу Президента України, висловив програмні орієнтири своєї політики в новій якості. "Президент, — наголосив він, — одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини"². Л.Кравчук став другим президентом в історії України. Й тут доцільно звернутися до роздумів С.Білоконя щодо виборів першої особи в 1917 та 1991 роках. 1917 року пошук лідера не був тривалим. Невід'ємну прерогативу лідерства мав тоді один український діяч — Михайло Грушевський. Вужчі, а тоді й ширші — на Національному конгресі — вибори показали, що Україна

¹ Бебик В. Політична геронтологія. Як стати популярним, виграти вибори і утриматись на Олімпі // Вечірній Київ. — 1993. — 5 січня.

² Кравчук Л. "Є така держава — Україна". Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. — Київ, 1992. — С.11.

не мала іншої особи, яка дорівнялася б йому заслугами й популярністю. Він вийшов не з кола царських функціонерів, і йому не довелося "прозрівати", аби тільки втриматися "на плаву". М.Грушевський був визнаним вождем національно-визвольного руху, причому вождем безсумнівним.

На наших очах, продовжує вчений, все відбувалося інакше. Коли скінчилося шестидесятицтво, виявилось, що одних знищено, других скомпрометовано, третіх перекуплено, четвертих не затребували. Ні 1709, ні 1991 року Україна такого вождя, як М.Грушевський, не мала. Наприкінці XVII сторіччя український рух очолив діяч теж іншого типу, Іван Мазепа, котрий найдовше після Богдана Хмельницького тримав у руках булаву, ще й за правління несамовитого ворога України Петра Першого. Виходить, він підходив-таки Петрові, виходить, і заслуги мав перед Петром і Росією! Л.Кравчук, як і І.Мазепа, й, до речі, церковний лідер митрополит Філарет, ревно служив нещодавньому режимові, який був ворогом їхньої батьківщини.

Л.Кравчук має в своєму розпорядженні досвідчених функціонерів, здебільшого вчорашніх. Звичайне коло його співробітників — завсідники розкішних партократичних кабінетів, фахівці ідеологічного штибу. Тоді як М.Грушевський творив нові кадри, піднімав молодь. Сьогодні вчорашні партноменклатурники вже мають "заслуги перед самостійною Україною"! Це блискуча політика, що зберігає все — старі зв'язки, впливи, кошти, а головне — становище й владу! Цікаве питання: що належить до пріоритетів — демократія чи добробут? Бо коли стало сутужно, високопоставлена верства легко пожертвувала ідеологією — всім своїм марксизмом-ленінізмом, разом узятим. Проходячи повз демократичний прапор, зараз усе-таки віддає честь будь-який вчорашній секретар. Можна подумати навіть, що Верховна Рада є демократичнішою, ніж Центральна Рада¹.

¹ Див.: Білошів С. Останній шанс? З історичного досвіду державотворення // Літературна Україна. — 1993. — 4 лютого.

Л.Кравчук вітає І.Плюща з обранням Головою Верховної Ради України

Відразу ж після присяги Президент приголомшив народних депутатів пропозицією обрати Голову Верховної Ради, а заодно запропонував, щоб ним став І.Плющ. Активно підтримала Л.Кравчука в цьому Л.Скорик, котра відтоді стала його ревним захисником: "Президент висунув кандидатуру, щодо якої, я вважаю, жодна людина, яка дбає про інтереси України, не повинна мати сумнівів"¹.

Цей блискавичний натиск забезпечив бажаний для нього результат: практично без обговорення І.Плющ піднявся на вищу сходику в парламенті, отримавши "за" 261 голос. Тепер Іван Степанович каже, що "особливого бажання бути Головою Верховної Ради в грудні минулого року в мене не було. Але є обставини, коли відчуваєш, що можеш щось зробити в цій сфері, а коли відмовишся, то або сходиш з арени, або змінюєш курс, спосіб життя"². Але й обрання

¹ Бюлетень четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. Урочище засідання 5 грудня 1991 року. — С.34.

² Політик нової держави. Іван Плющ відповідає на запитання гостей клубу "Еврика" // Голос України. — 1992. — 29 грудня.

В.Дурдинець (ліворуч у президії) — перший заступник
Голови Верховної Ради України

Головою не завадило йому різко змінити курс, стати активним антикомуністом, тотальним критиком усього минулого. Навіть на запитання "Як зробити так, щоб люди не боялися ходити по місту?", не замислюючись, "ставив діагноз": "Це також результат нашої ідеологічної роботи"¹. Не став він і соратником Л.Кравчука, а радше перетворився на його суперника, очевидно, відчувши потяг до більшого.

З другого заходу посаду першого заступника Голови Верховної Ради "здобув" В.Дурдинець (перший раз він змагався за неї в червні 1990 року при формуванні керівних органів новообраної Верховної Ради). До речі, звертаючи увагу на необхідність відмови від амбіцій, Л.Кравчук 19 жовтня 1990 року розповідав членам Політбюро такий факт: "Ви розумієте, якщо я, скажімо, ось Станіслав Іванович був свідком, я дуже добре ставлюсь до Василя Васильовича Дурдинця, але у приймальні той сплотив за те, що я його

¹ Там же.

не назвав: слово надається народному депутату, генерал-лейтенанту, першому заступнику Василю Васильовичу Дурдинцю, а просто сказав: слово надається Дурдинцю. Кажу, мене всі запитують, чому до вас Кравчук так погано ставиться, що не назвав ваших титулів? Станіслав Іванович свідок"¹.

Біографія першого заступника спікера парламенту типова для політиків старої формаші. Народився 1937 року на Закарпатті в селянській сім'ї. Після закінчення Львівського університету — на комсомольській та партійній роботі. Очолював відділ адміністративних органів Львівського обкому партії. Від 1973 по 1979 рік працював заступником завідувача адміністративного відділу ЦК Компартії України. У грудні 1979 року його посилають на зміщення органів внутрішніх справ — спочатку заступник, а від липня 1982 року — перший заступник міністра внутрішніх справ. В Дурдинець — класичний приклад політиків, котрих відсунули й вони працюють на "другому плані": власних думок та оцінок не висловлюють, "тягнуть" чорнову роботу, створюють необхідне тло для перших осіб.

¹ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1996. — Арк.31.

ВНИМАНИЕ!
ГОС. ГРАНИЦА
УКРАИНЫ

РОЗДІЛ 8

Угода керівників Білорусі, Росії та України про утворення СНД. — Л.Кравчук звинувачує М.Горбачова у розвалі СРСР. — Верховна Рада України ратифікує угоду. — 10 бар'єрів, що розділяють лідерів України та Росії. — Проблема Чорноморського флоту. — Діалог адмірала В.Чернавіна та Д.Павличка. — Постанова Верховної Ради Російської Федерації про Севастополь. — Реакція української сторони. — Рада Безпеки ООН підтримує Україну. — Два блоки звинувачень Л.Кравчуку та його пояснення. — Президент змінює тактику й підтримує Б.Єльцина. — Л.Кравчук не хоче "віддавати" В.Фокіна. — Верховна Рада затверджує прем'єром Л.Кучму. — Хто такий Л.Кучма? — І.Юхновський - перший віце-прем'єр. — Л.Кучма: "Я точно знаю: країну ми розвалили". — Додаткові повноваження Кабінету міністрів. — Суперечності та протистояння між Л.Кравчуком та Л.Кучмою. — І.Юхновський заявляє про свою відставку. — Що за цим приховується? — Л.Кучма вимагає продовження надзвичайних повноважень уряду. — Комтрзаходи Президента. — Верховна Рада не підтримує Л.Кравчука. — Хто виграв? — І.Плющ не хоче бути віце-президентом. — Страйк шахтарів. — Рішення Верховної Ради про референдум 26 вересня та про дострокові вибори парламенту та Президента України. — Л.Кучма виступає за поглиблення економічного співробітництва з Російською Федерацією та Білоруссю. — Позиція України щодо Економічного союзу. — Л. Кучма йде у відставку. — Л. Кравчук перебирає на себе керівництво урядом.

Вихід України на історичну авансцену як незалежної держави поставив її керівництво перед необхідністю розв'язання складних проблем з багатьма невідомими. Перша й чи не найголовніша з них — ставлення до Союзу. Попри наполягання М.Горбачова, 25 листопада 1991 року парафування Союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, дійшли лише згоди відправити документ у парламенти для обговорення. Української делегації при цьому не було, республіка готувалася до референдуму. Опісля нього Л.Кравчук отримав підстави, щоб заявити: Україна не піде в Союз, позаяк грудневий референдум перекреслює березневий. У розмові з кореспондентом "Аргументов и фактов" він про це й сказав: "До Біловезької пуші я привіз мандат, за яким 92% мешканців республіки проголосували за незалежну суверенну Україну. І я діяв у відповідності до волі свого народу"¹. Й спочатку Леонід Макарович з гордістю акцентував увагу на тому, що "саме позиція України стала головною перепорою для укладання нового Союзного договору"².

8 грудня 1991 року на зустрічі в Мінську керівники Біларусі, Росії та України підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав, яка стала установчим актом з викладом цілей і принципів СНД. Цей акт виявився великою несподіванкою для керівників Союзу та більшості республік, не кажучи вже про населення, тим паче, що в ньому не було місця центру, президенту, Радянському Союзу. "Для мене було повною несподіванкою повідомлення, що три лідери зібралися у Біловезькій пуші, — згадує Н.Назарбаєв. — Дев'ятого грудня ми повинні були о 12 годині дня зібратися в Горбачова. Ми — це Єльцин, Кравчук, Шушкевич і я. Сьомого грудня мені зателефонував Єльцин і сказав, що їде до Мінська укладати угоду між

¹ У кожного своя правда. Бесіда кореспондента "Аргументов и фактов" Л.Новикової с Президентом України Л.Кравчуком // Аргументы и факты. — 1993. — № 15.

² Президент України Леонід Кравчук отвечает на вопросы заместителя главного редактора "Московских новостей" Людмилы Телень // Московские новости. — 1993. — 4 апреля.

Беларуссю та РРФСР і що він попросив приїхати туди Кравчука, щоб з'ясувати його позицію"¹.

Завісу над тим, що відбулося, дещо відкрив Л.Кравчук в інтерв'ю журналові "Парі матчі", яке, до речі, з купюрами вміщене у збірнику його промов, тоді як "Правда" подає більш повно². На запитання кореспондента "Коли було вирішено про необхідність історичної зустрічі 7 — 8 грудня, яка поклала кінець існуванню СРСР?" він відповів: "Приблизно 15 листопада. Мінськ запропонувала Україна. Це найменша з трьох столиць і місто, в якому таємниця нашої зустрічі мала найбільше шансів бути збереженою"³.

Але ж, нагадаю, що ще напередодні 17 березня, в лютому керівники Росії, України, Беларусі та Казахстану відправляли своїх представників у Мінськ, щоб без участі союзного керівництва розглянути пропозиції про створення "Співдружності". Це підтверджує один із авторів цієї ідеї Г.Бурбуліс, котрий висловлює жаль, що її тоді не змогли зреалізувати⁴. "1991 року, в квітні, — згадує він, — ми приступили до вироблення чотирьохстороннього договору в межах старого Союзу: Росія, Україна, Беларусь, Казахстан. Горбачов уживав усіх заходів, щоб він не відбувся. Груднева угода у Біловезькій пуші була якоюсь мірою повторенням цієї спроби"⁵. "Ця зустріч, — нагадує А.Лук'янов, — відбулася майже рівно через три місяці після розпуску союзного З'їзду народних депутатів... Захоплений зненацька, Горбачов пише заяву, в якій протестує проти негайного винесення біловезьких угод на затвердження парламентів Союзу й республік. "Оскільки в угоді пропонується інша формула державності, що є компетенцією З'їзду народних депутатів СРСР, необхідно, — заявляє він, — скликати такий З'їзд. Окрім того я б не виключав і проведення всенародного

¹ Политики отвечают за все // Аргументы и факты. — 1993. — № 2.

² Див.: Корничев А. Декабрьский поворот // Правда. — 1992. — 25 января.

³ Кравчук Л. "Є така держава — Україна"... — С.27.

⁴ Див.: Геннадий Бурбуліс: политическое ампула — "KILLER" // Независимая газета. — 1992. — 29 января.

⁵ Геннадий Бурбуліс: "От интеллигенции ждут не мессианства, а профессионализма" // Литературная газета. — 1993. — 21 июля.

референдуму (гребісциту) з цього питання". Проте розуміння ролі союзного З'їзду прийшло до президента дуже пізно"¹. На думку Президента Литви А.Бразаускаса, "ініціатором" СНД безпосередньо був М.Горбачов, адже саме "він ще у 89-му році дав певний поштовх — потрібна федерація з новим змістом. А що це таке "новий зміст"? При цьому поняття "конфедерація" було ледь не лайливим і обговоренню не підлягало"².

Отже, є підстави казати, що доля Союзу була вирішена задовго до грудня, а не 1 грудня й не від 10 години ранку 8 грудня, коли, як стверджує Л.Кравчук, "ми вшістьох сіли за стіл: Єльцин і Бурбуліс, Шушкевич і Кебич, Фокін і я. Ми самі склали остаточний текст. Наше хвилювання не піддавалося описанню. Перечитуючи цей документ, ми розуміли, що на наших очах твориться історія. Потім Єльцин телефонував у Вашингтон президенту Дж.Бушу, а С.Шушкевич — президенту М.Горбачову. Обоє попередили, що Радянського Союзу більше немає"³.

На користь такого твердження свідчить і те, що в своєму виступі у Верховній Раді з цього приводу Президент України переважно звинувачував у розвалі СРСР М.Горбачова й шим обгрунтовував прийняте рішення. А це наводить на думку, що переслідувалась головним чином мета усунення від влади М.Горбачова та його команди. І.Плющ "забезпечив" ратифікацію Верховною Радою Угоди про створення СНД без будь-якого її обговорення. Необхідність цього він пояснив так: "записалося також на виступи більше 20 чоловік і так далі. А можна висловитись інакше. У нас є проект постанови, де викладено всі застереження. Над ним працювали депутати цілий день вчора, півночі і сьогодні півдня. Проект обговорено з різними політичними силами. У нас встановилась добра традиція: найважливіші рішення схвалювати голосуванням руками. Ви розумієте, є речі, які

¹ Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. — М., 1993. — С.67 — 68.

² Президент Литвы Альгирдас Бразаускас: "Мы хотим заслужить доверие партнеров прежде всего стабильностью своей политической системы" // Киевские ведомости. — 1993. — 24 июля.

³ Карпичев А. Декабрьский поворот // Правда. — 1992. — 25 января.

можна вважати до деякої міри святими. Такою є ця Угода. Ми висловлюємо тільки своє ставлення, а вирішують три держави і їхні лідери. Тому можна голосування руками замінити на поіменне"¹. Коли ж народний депутат В.Єщенко (до речі, жінка) зауважила І.Плющу, що частина депутатів не брала участі в голосуванні через те, що питання не обговорювалося, той у властивій йому манері відказав: "Не брали участі, то й не беріть"².

Акція в Мінську ознаменувала собою лише початок непростого процесу творення Співдружності. 21 грудня того ж року керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалось утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Вони також прийняли Декларацію, яка не лише підтвердила головні цілі та принципи СНД, але й внесла низку істотних уточнень. По суті кажучи, на зустрічі 21 грудня 1991 року в казахстанській столиці мало місце повторне утвердження Співдружності у розширеному складі.

Час, що минув відтоді, показав: регулярні зустрічі лідерів пострадянських республік поперемінно (начебто для екскурсій) в різних столицях не забезпечили стійкої життєздатності СНД. Як зауважує Н.Назарбаєв, "тоді всіма заволоділо бажання швидше звільнитися від імперії, швидше знайти свободу... а фактично свобода вийшла для керівників цих держав"³. Президент України постійно констатує, що Співдружність є неефективною структурою. Причин цього багато. Але одна з головних — взаємовідносини України та Росії, їхніх керівників. Л.Кравчуку та Б.Єльцину, котрі виростили в одній країні, ходили коридорами одного ЦК, нерідко складніше знайти спільну мову, ніж, скажімо, це було з Дж.Бушем чи лідерами інших країн. Воно й зрозуміло, бо з останніми ділити все менше й менше, а між двома державами (Україною та Росією) — все більше й більше.

¹ Бюлетень № 45 четвертої сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання. — Київ, 1991. — С.11.

² Там же. — С.51 — 52.

³ Политики отвечают за все // Аргументы и факты. — 1993. — № 2.

Нагадаємо, 12 червня 1991 року Борис Єльцин став першим Президентом Росії (з 29 травня 1990 року був Головою Верховної Ради РРФСР). Перемога Б.Єльцина підвела ризик шонайменше під двома історичними епохами. Під 70-річним існуванням СРСР та під існуванням власне радянського комуністичного режиму. Й єдиною порівнюваною за масштабами з 12 червня 1991 року подією може бути хіба що 11 березня 1985 року — день обрання М.Горбачова генсеком ЦК КПРС. Співвідношення між двома датами й подіями — безпосереднє, причинно-наслідкове. Без того, що відбулося в березні 1985, не було б і того, що відбулося в червні 1991¹. Широке уявлення про головного політичного діяча Росії дає книга американського публіциста Джона Моррісона "Борис Єльцин. Від більшовика до демократа"².

Шонайперше завважають цьому стереотипи мислення й відповідно дії, зумовлені ними. Й їх, на думку радника Б.Єльцина С.Станкевича, не можна позбутися через одноактне зречення чи хірургічне видалення³. З боку України це погляд на Росію як на постійне джерело загрози, яке склалося історично й якого не можна уникнути. Що єдиним способом гарантування існування незалежності України є встановлення й утримання дистанції від Росії. Існування такого стереотипу на рівні нової політичної та інтелектуальної еліти по-різному виявляє себе в політичних рішеннях. Так, голова Комісії у закордонних справах українського парламенту Д.Павличко вважає, що "головна небезпека українській державній незалежності може прийти тільки з Росії"⁴. Й що для "України СНД — це той баран, який під своїм животом виніс мудрого Одиссея з печери людинопожирача"⁵. А інколи ж цей стереотип призводить

¹ Див.: *Третьяков В.* Первый год Президента Бориса Ельцина. Между реформами и реставрацией // Независимая газета. — 1992. — 11 июня.

² Див.: *Morrison J.* Boris Yeltsin. From Bolshevik to Democrat. — N.Y., 1991.

³ Див.: *Сергій Станкевич:* "Дорожньо-транспортної пригоди на нашому історичному шляху не сталося" // *Голос України.* — 1992. — 30 грудня.

⁴ *Павличко Д.* Повернення до Європи. Про зовнішню політику України // *Голос України.* — 1992. — 12 вересня.

⁵ *Павличко Д.* Україна і світ // *Літературна Україна.* — 1992. — 3 вересня.

до парадоксальних ситуацій. Наприклад, відомий футболний фахівець О.Базилевич заявляє: "Я — українець, і ніколи не став би тренувати збірну Росії"¹. А коли йому зауважили, що за кордоном заведено доручати збірні іноземцям, відповів: "У нас це питання стоїть в іншій площині"².

В Росії існує комплекс ставлення до України як до тимчасово втраченої території. Мовляв, оце через різні обставини сталося непорозуміння й треба повернути все назад. Або методом тиску й натиску, або використовуючи економічні важелі, або сподіваючись, що Україна, спробувавши жити самостійно, переконається, що це неможливо, й, як дозрілий плід, упаде до ніг Росії. Є й крайні погляди — повернути силою. Симптоматично, що 15 відсотків росіян, як показали соціологічні дослідження, вважають, що головною умовою повернення державної величі Росії є її здатність згуртувати навколо себе інші республіки колишнього Союзу³.

Налічувалося щонайменше десять бар'єрів, які розділяли президентів України та Росії, а саме: СНД; територіальні претензії; проблеми громадянства, оподаткування, пенсій; скорочення ядерної зброї; Чорноморський флот і Севастополь; іноземні борги й закордонні активи та майно СРСР; західна допомога; холодна війна держбанків Росії та України; проблема комунікацій; ціни на нафту й газ. Дагомиські та Ялтинські угоди між Росією та Україною, а також економічні угоди, підписані в Москві в січні 1993 року, не подолали їх. Хоча, за твердженням Л.Кравчука, вони з Б.Єльциним "змогли піднятися вище амбіцій, подивитись у перспективу відносин двох народів. І на цій базі змогли підписати такі угоди, які відповідають їхнім інтересам"⁴.

¹ Олег Базилевич: "Пусть мы будем всегда, несмотря ни на что!" // Киевские ведомости. — 1993. — 16 января.

² Там же.

³ Див.: Левада Ю. Кому нужна мания величия? // Известия. — 1993. — 23 января.

⁴ "Наша позиция четко и ясно высловлена": З прес-конференції Президента України Леоніда Кравчука для українських і зарубіжних журналістів 18 січня 1993 року // Голос України. — 1993. — 20 січня.

Проте такий черговий оптимізм розбився майже відразу ж об реальні факти. Наприклад, якщо 1992 року Україна отримала 40 мільйонів тонн російської нафти, то у 1993 році було заплановано не більше 20 мільйонів тонн. А між тим фахівці були одноставні у своїх висновках: якщо 1993 року Україна отримає менш ніж 30 мільйонів тонн російської нафти, то це обернеться катастрофою для економіки двох держав.

Це лише поодинокі штрихи з багатьох підтверджень того, що новітні українські політики й досі перебувають у стані ейфорії, нагадують "кремлівських мрійників" нової доби. "Чесно кажучи, рік тому ми всі хоча знали, що будуть складнощі, але реально не уявляли собі їхніх масштабів за умов зруйнування всього старого й творення нового. Реальна дійсність перевершила наші прогнози. Ми немовби неслися на крилах ейфорії творення нової самостійної держави України, й п'янка радість від історичної значущості всього, що відбувається, паморочила голови навіть обережним та поміркованим політикам"¹, — визнає Л.Кравчук. Очевидно, він має на увазі й себе, бо навіть коли був Головою Верховною Радою, то оцінював ситуацію дещо інакше.

Літо 1993 року позначилося загостренням суперечностей між державними й політичними колами Росії та України з приводу статусу Севастополя і майбутнього Чорноморського флоту. Не розв'язали їх зустрічі та домовленості на вищому рівні, інтенсивні переговори урядових делегацій. Як проходили вони 1992 року, як розпочинався діалог між Москвою й Києвом щодо цих гострих проблем, можна дізнатися, зокрема, із спогадів адмірала флоту В.Чернавіна. Наведу окремі витинки з них, які мають стосунок до характеристики окремих українських політиків:

"Я розумів, що "твердокамінна" позиція Дурдинця і його оточення багато в чому блокована представниками Руху на цих переговорах — Дмитра Павличка й інших.

Павличка я добре знав особисто, оскільки він навчався разом з моєю дружиною Надією у Львівському університеті

¹ Ейфорія розв'язалась, оптимізм остався // Рабочая газета. — 1992. — 1 декабря.

і кожен раз ми зустрічалися з ним, коли наїздили з Надією до Львова до її батьків. Павлички також бували у нас у Москві. Загалом можна сказати — дружили сім'ями. І ось тепер... Я багатозначно похитав йому головою, він у відповідь розвів руками.

У перерві ми відійшли покурити разом.

— Так, Дмитро, — зітхнув я, — не думав, що й з тобою ми виявимося по різні сторони бруствера.

— Що поробиш, Володимире... Президенти наші зіткнулися лобами. Треба нам їх якось розвести. Треба знайти їй запропонувати рішення.

— Але ваш президент першим видав цей загарбницький указ.

— Але ж ми розумні люди... Дурдинець наполягає на співвідношенні тридцять відсотків і сімдесят. Я думаю, ми зможемо домовитися на сорок та шістдесят.

— Шістдесят відсотків флоту — кому?

— Україні, зрозуміло...

— Ніколи цього не буде!"¹

17 червня 1993 року Б.Єльцин та Л.Кравчук підписали у Москві Угоду між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Військово-Морського Флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту. В ній стверджувалося, що "сторони починають у вересні 1993 року практичне формування Військово-Морського Флоту Росії і Військово-Морських Сил України на основі розподілу Чорноморського флоту і визначення договірних умов базування Військово-Морського Флоту Росії в Україні і завершують це формування в строк, визначений Ялтинською угодою. При цьому базування флоту на перехідний період залишається спільним і визначається окремою угодою"². Флот розподіляється "у

¹ Чернишин В. По живому // Російська газета. — 1993. — 3 юлія.

² Угода між Російською Федерацією і Україною про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морського Флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту // Українська газета. — 1993. — 8 — 21 липня.

співвідношенні 50 на 50 відсотків"¹. І фінансування "до його розподілу здійснюється сторонами в рівних частках (50 відсотків на 50 відсотків)"², причому на період до розподілу флоту "встановлюються єдині норми і види грошового забезпечення і компенсаційні виплати, що визначаються окремою угодою"³.

Натомість Верховна Рада Криму своєю постановою неоднозначно висловилася за збереження Чорноморського флоту "як єдиної боездатної сили, що забезпечує захист спільних інтересів України й Росії у чорноморсько-середземноморському регіоні"⁴. Та й колегія Севастопольської міськради виступила за надання місту-герою статусу головної бази об'єднаного флоту⁵. На кораблях стали піднімати андріївські стяги, тоді як синьо-жовті прапори, за даними командуючого Військово-Морськими Силами України віце-адмірала Б.Кожина, майоріли лише над кораблями "Славутич", "Гетьман Сагайдачний", "СКР-112", "Донець". Мав ще прибути "Луцьк", а також ракетний крейсер з Миколаєва⁶.

І вже 9 липня Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову, згідно з якою місто Севастополь оголошується російським і головною базою єдиного Чорноморського флоту. Це безпрецедентне рішення, згідно з яким офіційно висувались територіальні претензії однієї країни до іншої, Верховна Рада України у своїй заяві від 10 липня кваліфікувала як "неприпустиме втручання у внутрішні справи України"⁷. А І.Плющ схарактеризував його як "без-

¹ Там же.

² Там же.

³ Там же.

⁴ *Мусяченко Н.* Приговор Чорноморському флоту // Правда. — 1993. — 19 лютого.

⁵ Див.: Там же.

⁶ Див.: Севастополь знає ціну провокаціям // Українська газета. — 1993. — 22 липня — 4 серпня.

⁷ Заява Президії Верховної Ради України // Голос України. — 1993. — 13 липня.

глуздість"¹. Свою різко негативну оцінку таких дій висловив Л.Кучма². На брутальне пограння загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, відверте втручання у внутрішні справи України, посягання на її територіальну цілісність указав у своїй заяві з цього приводу Президент Л.Кравчук³. Відмежувався від зазначеної постанови Верховної Ради Російської Федерації Б.Єльцин, хоча, з моєї точки зору, це слід тлумачити як тактичний крок.

Рада Безпеки ООН стосовно питання про Севастополь однозначно висловилася на підтримку України. Це безпрецедентний випадок, коли стосунки України та Росії винесені на розгляд серед питань про головні вибухонебезпечні ситуації у світі. На думку незалежних експертів, таке рішення Ради Безпеки ООН є одним з перших успіхів української дипломатії.

3 вересня 1993 року в ході чергової кримської зустрічі (в Масандрі) президенти Л.Кравчук та Б.Єльцин підписали Протокол "Про врегулювання проблем Чорноморського флоту" такого змісту: "Доручити державним делегаціям України й Російської Федерації у місячний строк опрацювати всі питання, пов'язані з розробкою Угоди, у відповідності до якої весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму використовується Росією й отримує російську символіку при тому розумінні, що російська сторона буде робити розрахунки за ту половину Чорноморського флоту, включаючи інфраструктуру, яка в силу попередніх домовленостей повинна була б відійти до України"⁴. Попри те, що у документах, підписаних у Масандрі, не говорилось про те, що сторони остаточно домовилися про продаж Російській Федерації української час-

¹ Див.: Іван Плюш: "То, что сделал парламент России, — это не тактический ход. Это — безрассудство" // Киевские ведомости. — 1993. — 13 июля.

² Див.: Там же.

³ Див.: Заява Президента України // Голос України. — 1993. — 13 липня.

⁴ Протоколы, которые потрясли мир // Киевские ведомости. — 1993. — 9 сентября.

тини Чорноморського флоту, результати цієї зустрічі викликали цілком зрозумілу бурю емоцій в українському середовищі аналітиків, політиків та партій при певній байдужості народу. Наприклад, Рада Української республіканської партії заявила, що "якщо українська державність і територія будуть поставлені під загрозу, Українська республіканська партія використає своє конституційне право закликати громадян України до захисту територіальної цілісності і національної безпеки своєї держави усіма доступними методами, включаючи збройний"¹.

Як на мою думку, можна було прогнозувати, що політичний курс правлячої еліти і України, і Росії рано чи пізно, але неминуче привів би до Масандри. Причому з українського боку незалежно від того, чи був би Президентом Л.Кравчук, чи хто-небудь з його прихильників або непримиренних опонентів після 3 вересня. Якщо мати на увазі, що добровільно відмовлятися від влади — не в наших традиціях. Домовленості щодо Чорноморського флоту рязюче нагадали Брестський мир 1918 року, необхідність якого обґрунтовувалася завданням збереження радянської влади за будь-яких умов. Л.Кравчук же стверджує, що "нам над усе потрібно забезпечити нашу державність"².

Очевидно, що жорстка позиція Б.Єльцина на переговорах була складовою плану осінньої атаки президентської команди на представницьку гілку влади. Вимагалось перехопити "ініціативу" парламенту по "збиранню" земель довкола Москви, піднести свої акції перед розпуском вищого законодавчого органу Росії й показати всім, хто є першою особою не лише в Росії, але й на пострадянському просторі. Й цього російський президент досяг за допомоги такого важеля, як засуви на нафто- та газопроводах. Оскільки Л.Кравчук пояснював на прес-конференції після повер-

¹ Усіма доступними методами, включаючи збройний // Голос України. — 1993. — 8 вересня.

² Україні передусім потрібен мир. 3 прес-конференції Президента України Л.М.Кравчука 6 вересня 1993 року // Урядовий кур'єр. — 1993. — 9 вересня.

нення з Криму: "от ви приходите додому, вмикаєте газову плитку, але..."¹.

На цій же прес-конференції Л.Кравчук заявив: ліві поставили завдання усунути Президента. Праві заявляють, що Президент продав флот, відтак він зрадник України. Повірте, через деякий час ці сили об'єднаються. Адже колишні секретарі міськкомів, райкомів партії однаково голосують у Верховній Раді з тими, котрі відсиділи у радянських в'язницях за політичні переконання. Головна перепона для них — Президент. Він заважає їм творити². Таке твердження, як показав подальший перебіг подій, не мало під собою підстав, а було радше емоційною реакцією Президента на позицію політичних та громадських організацій щодо кримських переговорів. Тим паче, що бурхливі обурення з боку національних демократів з приводу "зради" Л.Кравчуком інтересів України швидко змінилися на його підтримку. Натомість проголошується, що поступка української сторони у Масандрі — закономірний наслідок діяльності уряду Л.Кучми.

Рано чи пізно буде підраховано й подано суспільству вірогідний баланс досягнень та втрат, пов'язаних з державною незалежністю, точніше — з тими варіантами, за якими вона утверджувалась. Проте очевидним є те, що з того часу, який мигнув від дня розпаду Радянського Союзу, ситуація в Україні погіршувалася швидше, ніж у Росії. Як наслідок, 52 відсотки населення, за даними соціолога В.Хмелька, вже жалкують за СРСР, тоді як рік тому майже 90 відсотків громадян України голосували за незалежність. Таким чином, настрої населення змінюються не на користь того курсу, що проводиться керівництвом України. Відповідно набувають підтримки політики та політичні сили, які, по-перше, висувають звинувачення можновладцям, а по-друге, вимагають налагоджування ефективних зв'язків у рамках СНД, а то й відтворення Союзу. Безпосередньо Президенту адресуються два блоки звинувачень. Перший — Л.Кравчук

¹ Там же.

² Див.: Там же.

є одним з могильників СРСР (до речі, термін "могильник" належить йому). Зауважу, на мінській зустрічі (січень 1993 року) лідерів Співдружності С.Шушкевич з цього приводу заявив журналістам: "Досить тих розмов, що в Біловезькій пуші розвалили Союз. Він був розвалений Горбачовим, котрий намагався за будь-яку ціну триматися за посаду, не хотів зберігати інтереси великої держави"¹! Другий — через свою особливу політику Україна потрапила в складне становище.

У відповідь з'являється дедалі більше пояснень Президента. Наприклад, лише тепер він намагається переконати, що рік тому в Біловезькій пуші було зроблено крок, який виявився єдино правильним виходом із становища, що склалося. Водночас вносить корективи в тактику вироблення та прийняття рішень. Наочний приклад — залучення громадсько-політичних організацій та партій до обговорення проекту статуту СНД на "круглому столі" у Президента 4 січня 1993 року. Раніше, зокрема, перед поїздкою до Біловезької пуші, коли вирішувалася куди складніша проблема й вимагалось куди більше відповідальності, Президент не вважав за необхідне радитися з ними. З моєї точки зору, цей його крок переслідував мету розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них немовби й на народ. Планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому.

Немовби порадившись з представниками партій, громадських об'єднань з приводу проекту статуту СНД, Президент, прикриваючись "щитом" громадської думки, не підписав цього документа на зустрічі в Мінську лідерів країн СНД 22 січня 1993 року. Суть справи полягає в тому, що Л.Кравчук не хоче сильної співдружності, а виступав і виступає за збереження статусу СНД у такому вигляді, в якому він є. Він стверджує, що ніде й ніколи не заявляв

¹ Цит. за: Валовой Д., Степаненко О., Черняк А. И течет река в обе стороны. К итогам минской встречи глав стран СНГ // Правда. — 1993. — 26 января.

про вихід України із СНД. Україна буде в СНД, але Статут не підпише, кому це не подобається — нехай іде із Співдружності, а ми залишимося. Це щось на зразок гасла Л.Троцького "Ні війни, ні миру, а армію розпустити". Висновок напрашується один: Президент України не сприймає СНД, але не може не рахуватися й з настроями в суспільстві, адже він визнає, що ментальність народу, який звик жити в Союзі, залишилася такою, що "коли б нічого замість Союзу не запропонували, міг статися вибух, який призвів би до конфронтації"¹.

Напередодні референдуму в Росії в Мінську відбулася одинадцята зустріч глав держав СНД. На ній не було підписано жодного документа. Жодного. Тоді як упродовж попередніх десяти всіляких договорів, угод та ухвал назбиралося майже три сотні. Й документи самі по собі були непогані. Одначе, як наголосив один з учасників мінської наради, чим більше їх з'являлося, тим гіршою ставала загальна ситуація. Головною метою зустрічі була необхідність продемонструвати підтримку Б.Єльцину перед референдумом 25 квітня, бо, як пояснював згодом Б.Єльцин, "з'ясувалося, що комуністи активізувалися скрізь. Так що, коли в Росії 25 квітня щось недобре відбудеться, то й у країнах СНД негайно буде повторення. На закритій нараді кожний висловив саме таку тривогу"².

Звідси стає зрозумілим, чому Л.Кравчук на прес-конференції в Мінську особливо наголошував, що перемога демократії на референдумі забезпечить продовження процесу реформ не тільки в Російській Федерації, але і в інших країнах СНД. Що глави держав лише тепер відчули, що в СНД, і зокрема в Мінську, почуваш себе як вдома, усвідомили, що "Захід нам Заходу не зробить"... Ці останні слова Леонід Макарович виголосив уже на прес-конференції у Києві з нагоди повернення з Мінська. На ній він

¹ Наш шлях не всипаний трояндами // Голос України. — 1993. — 12 серня.

² Жизнь и политика. Интервью Президента России Бориса Ельцина // Аргументы и факты. — 1993. — № 16.

перевершив себе за кількістю компліментів Росії: виявляється, що тільки з Росії Україна отримує нафту і газ, технічні кредити, та й взагалі (хоча Україна — незалежна держава) політика визначається в Росії¹. Зрозуміло, в Росії Б.Єльцина. Тоді навіщо незалежність?†

Інстинкт самозбереження у Л.Кравчука розвинений настільки, що він навіть не моделював, якою може бути політика Б.Єльцина щодо України у разі його перемоги на референдумі. Чи не захоче він, спираючись на "народну підтримку", визначати політику України всерйоз і надовго як губернії Росії? Чи Президент Росії зовсім не причетний до тиску та блокади, що чинилися стосовно України дотепер? Оскільки дехто може висунути як контраргумент тезу, ніби "з гіршого треба вибирати менш гірше", відразу ж варто нагадати очевидне: далеко не всі з тих, хто не сприймає політики Б.Єльцина, бажає встановлення антидемократичного режиму. Та й, здається, більш серйозна загроза для демократії в Росії — самі демократи.

Треба враховувати, що під час підготовки до російського референдуму йшло своєрідне змагання: хто більше наобіцяє? За укази та постанови, особливо ті, що підписувалися "сидячи на ступеньках" (як казав І.Плющ), треба розплачуватися. Тільки за лютий 1993 року в Росії було надруковано грошей більше, ніж за останні 30 років існування СРСР². І не важко було передбачити, що до виконання обіцяного росіянам "залучатимуться" колишні братні республіки, насамперед через чергове підвищення цін на енергоносії. Та й підстави для цього начебто є — підтримка Президента Росії лідерами цих республік. Так воно незабаром і сталося, що наочно підтвердив виступ Б.Єльцина перед журналістами з нагоди річниці незалежності Росії, за яким пішли конкретні дії — підвищення для України цін на енергоносії тощо.

У зв'язку з подіями у Москві, пов'язаними з рішенням Б.Єльцина про розпуск Верховної Ради Російської Феде-

¹ Див.: Дрозд В. Л.Кравчук "проговорився" // Правда. — 1993. — 20 апреля.

² Див.: Ларионов В. Даже у МВФ нет оптимизма // Правда. — 1993. — 17 апреля.

рації. Президент України зробив заяву. В ній він, зокрема, зазначив, що "мені зрозумілі мотиви дій Президента Росії", й наголосив, що, як і завжди, буде підтримувати "ті дії Б.М.Єльцина, що мають на меті збереження єдності Росії, стабільності, демократії і миру, утвердження рівноправних і добросусідських відносин між нашими народами"¹.

Ще перед квітневим референдумом Л.Кравчук повідомляв, що коли росіяни відмовлять у довірі Б.Єльцину, то тоді кінець СНД. І що в Україні "є варіанти про всяк випадок". Які? Їх Президент оприлюднить у травні 1993 року на сесії Верховної Ради. А до цього часу він багато й охоче розмірковував на тему державотворення. Натомість уникав питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком держави, а якщо й заходила мова про них, обмежувався загальними розмірковуваннями, переважно переліком об'єктивних причин занепаду економіки та констатацією того факту, що в сусідів не краще. На запитання кореспондентів телерадіооб'єднання Севастополя, що треба зробити, щоб виправити становище (малося на увазі в місті), його відповідь була симптоматичною для державного діяча: "Якби я знав, що зробити в повному обсязі, я сказав би про це і урядові, і своїм представникам на місцях, і організаторам господарства. І якби я зміг це зробити, я зробив би"².

В останні дні п'ятої сесії Верховної Ради депутати поставили питання про відставку уряду. Тоді В.Фокіну вдалося відбити їхній натиск за допомоги контрнаступу — заяви всіх членів Кабінету міністрів (за винятком віце-прем'єра В.Ланового та міністра оборони К.Морозова) про те, що вони знімають з себе відповідальність, бо за таких умов працювати не можуть. В.Фокін переконаний, що "той важкий день можна назвати днем справжнього народження Кабінету міністрів"³ і що в цей день було "зірвано замах на самотійність і незалежність республіки"⁴. Підтримуваний

¹ Заява Президента України // Голос України. — 1993. — 23 вересня.

² Інтерв'ю Президента України Л.Кравчука кореспондентам телерадіооб'єднання м.Севастополя // Голос України. — 1993. — 23 січня.

³ Вітольд Фокін: "Переходимо до активних дій у розбудові економіки нової України" // Голос України. — 1992. — 21 липня.

⁴ Там же.

Л.Кравчуком, глава уряду активно опонував Верховній Раді. У вересні виступив із зверненням до народу України, в якому наголошував, що "економічна криза в Україні глибока, але, на щастя, ситуація не безнадійна. Вона лише вимагає перш за все довіри до уряду"¹.

Проте Л.Кравчук уперше за час свого президентства не зміг контролювати депутатський корпус, і на шостій сесії Верховна Рада "відставила" не тільки прем'єр-міністра В.Фокіна, але й цілий уряд. В.Фокін стверджує, що для декого він несподівано пішов у відставку, маючи на меті зберегти уряд. В особистій розмові з І.Плющем він, розповідає экс-прем'єр, поставив питання: "Якщо я піду, чи достатньо буде цього, щоб заспокоїти опозиційні сили й зберегти Кабінет?", на що І.Плющ відповів ствердно². 2 жовтня прем'єр-міністр В.Фокін провів своє останнє, прощальне засідання уряду. Президент Л.Кравчук, котрий тепло дякував Вітольдові Павловичу за його працю на такому важкому терені, не зміг приховати свого роздратування рішенням Верховної Ради, а тому казав, що думка депутатів — це ще не думка народу. На тому ж прощальному засіданні виголосив: "Світ дивиться не тільки на те, що ми робимо, а й як це робимо. І коли я бачив на трибуні перекошені від люті обличчя, намагання окремих депутатів принизити, обплювати опонента, мені так було важко"³. Але цікаво, що з 60-річним ювілеєм экс-прем'єра не привітали ні він, ні І.Плющ. Зробив це лише Л.Кучма. Президент же невдовзі почав відхрещуватися від того, що відстоював В.Фокіна: "Я, — каже, — займав таку позицію: відставку уряду може прийняти лише Верховна Рада"⁴.

13 жовтня 1992 року Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром Л.Кучму — народного депутата України та про-

¹ Звернення прем'єр-міністра // Голос України. — 1992. — 17 вересня.

² Див.: Вітольд Фокін: "Вы думаете, что я сейчас буду рвать рубаху на груди? А я не стану..." // Киевские ведомости. — 1992. — 30 декабря.

³ Цит. за: Красивський А. Збираємо каміння. За пазуху? Або що стоїть за відставкою уряду // Голос України. — 1992. — 8 жовтня.

⁴ Леонід Кравчук: "Це був рік творення". Президент України напередодні 4 грудня відповідає на запитання газети "Літературна Україна" // Літературна Україна. — 1992. — 30 листопада.

Прем'єр-міністр України Л.Кучма розмовляє з журналістами

відного керівника оборонного комплексу, котрого у свій час уже запрошували, проте безуспішно, до Кабінету міністрів на посаду першого віце-прем'єра. До цього часу про нього мало що знали навіть законодавці та міністри, крім того, що він директор найбільшого військового заводу "Південмаш" у Дніпропетровську, який випускав 60 відсотків усіх стратегічних ракет, а також багато типів ракет для космічних досліджень.

Після закінчення Дніпропетровського університету Л.Кучма від 1960 року працював інженером, старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора КБ "Південне". Від 1975 по 1982 рік — секретар партійного комітету КБ "Південне", секретар партійного комітету виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод". Від 1982 по 1986 рік — перший заступник начальника і генерального конструктора КБ "Південне". У грудні 1986 року призначений генеральним директором виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод". Між іншим, рішення щодо цього Політ-

бюро ЦК Компартії України прийняло ще 28 жовтня 1986 року в постанові "Про генерального директора виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" імені Л.І.Брежнєва — першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання "Південне". В ній було два пункти: 1. Включити до номенклатури Політбюро ЦК Компартії України посаду генерального директора виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" імені Л.І.Брежнєва — першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання "Південне". 2. Прийняти пропозицію Дніпропетровського обкому Компартії України і Міністерства загального машинобудування про затвердження генеральним директором виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" — першим заступником генерального конструктора і генеральним директором науково-виробничого об'єднання "Південне" т.Кучму Л.Д. та увільнення з посади генерального директора виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" т.Макарова у зв'язку з виходом на пенсію¹. У характеристиці на Л.Кучму, яка була підготовлена з цього приводу до Москви за підписом першого секретаря ЦК В.Щербицького, зокрема, було зазначено: "Т.Кучма Л.Д. має достатній досвід керівництва виробництвом. Враховуючи його ділові і політичні якості, вважаємо, що він забезпечить доручену ділянку роботи"². На той час Л.Кучма був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, трьома медалями, отримав Ленінську премію. Ввійшов до складу ЦК Компартії України.

Робота Л.Кучми була настільки засекреченою, що до 1989 року він не міг виїжджати за кордон. Ставши 1986 року директором, він мав у своєму підпорядкуванні понад 50000 чоловік. З його слів, це стало можливим після того, як М.Горбачов почав перебудову і Кремль став призначати більш молодих та енергійних керівників у головних галузях промисловості. "Мій завод був найбільшим виробником

¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1382. — Арк.11.

² ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1384. — Арк.125.

стратегічних ракет, хоча ми також випускали висококласні космічні ракети та обладнання, — з гордістю розповідав 54-річний прем'єр-міністр кореспонденту "Нью-Йорк таймс". — Можу поручитися: я дуже добре знаю цю галузь"¹.

Чому Президент погодився, щоб уряд очолив Л.Кучма (до речі, третій з 1990 року представник сходу України), котрого вважали людиною І.Плюща? Чому, крім розмов, жодна з громадсько-політичних організацій не зробила публічної спроби протиставити свою кандидатуру? Щодо першого, то, з мого погляду, Л.Кравчук остаточно відчув, що суспільство підійшло до межі, яку переступати не можна. Бо, крім іншого, питання про недовіру йому постане автоматично. Враховувався, вочевидь, і тиск директорського корпусу, який на той час заявив про себе як вагома політична сила з економічними важелями в руках, що дозволяло йому диктувати умови. Приклад цього — звернення до Верховної Ради України 13 керівників найбільших київських підприємств з вимогами: компетентно зайнятися невідкладними проблемами, що хвилюють сьогодні народ; подолати штучний розрив між органами представницької та виконавчої влади на всіх рівнях; припинити руйнування економічних, наукових та інших зв'язків з країнами колишнього Союзу й насамперед з Росією; вжити рішучих заходів до зміцнення правопорядку й законності². Далеко не останню роль відіграла дедалі більш очевидна поляризація суспільства, в тому числі й за територіально-політичними ознаками.

Кандидатура Л.Кучми якнайкраще підходила для розв'язання зазначених проблем. Крупний господарник, до того ж представник того регіону України, де особливо болісно сприймається зміна політичних орієнтирів. Відповідно робився розрахунок і на те, що він буде сприяти громадянському миру в суспільстві. Тим паче, що зарекомендував себе людиною без політичного надриву. Поряд з цим, треба

¹ Шмеман С. Лидер новой Украины // Нью-Йорк таймс. — 1992. — 24 ноября — 7 декабря.

² Див.: Звернення до Верховної Ради України // Хрешатик. — 1992. — 1 жовтня.

визнати, що інші претенденти на "капітанський місток", про яких було багато розмов, — здебільшого виявили себе як кваліфіковані, але суто кабінетні вчені. Вони на теоретичному рівні добре знають, як функціонує економіка інших країн, і крізь що призму уявляють економічне відродження України без такого ж ґрунтового знання й урахування, як то кажуть, місцевих умов. Утім, складається враження, що багато хто тоді хотів та й нині хоче бути прем'єр-міністром, міністром, але не що-небудь зробити, будучи прем'єр-міністром, міністром...

Склад нового Кабінету міністрів змінився майже на сорок відсотків. На своїх посадах залишилося чимало "ключових" міністрів — внутрішніх справ, машинобудування, воєнно-промислового комплексу й конверсії, оборони, освіти, охорони здоров'я, транспорту, фінансів. Свої колишні посади не залишили голова Служби безпеки України, голова правління Національного банку. Зате команда віцепрем'єрів оновилася повністю. Посаду першого віцепрем'єра тоді зайняв І. Юхновський, віцепрем'єрські посади — В. Євтухов, В. Дем'янов, В. Пинзеник, Ю. Йоффе, М. Жулинський. В. Фокін оцінив її критично: "Що, пан Юхновський, котрий в академічному інституті старанно займався математичною статистикою, знає практику управління чи пан Пинзеник знає практичну економіку, якщо він у своїй діяльності не відривався від конспектів? Це те ж саме, що знати нотну грамоту, не бачивши ніколи інструмента, на якому збираєшся грати"¹.

Інформація нового прем'єр-міністра про стан економіки 27 жовтня, його доповідь про антикризові заходи уряду на сесії Верховної Ради 18 листопада розкрили жахливу картину економічного занепаду держави, тотального пограбування її багатств та народу. "Я точно знаю: країну ми розвалили"², — заявив Л. Кучма. Зауважу, що маховик розрухи почав набирати оберти 1991 року. Так, за ста-

¹ Витольд Фокін: "Вы думаете, что я сейчас буду рвать рубаху на груди? А я не стану..." // Киевские ведомости. — 1992. — 30 декабря.

² Антикризові заходи уряду. Доповідь прем'єр-міністра України Л. Д. Кучми на сесії Верховної Ради України 18 листопада 1992 року // Голос України. — 1992. — 14 листопада.

тистичним збірником "Економіка Співдружності Незалежних Держав", у порівнянні з 1990 роком, середньодушове виробництво електроенергії зменшилося на 300 квт-г, цементу — на 20 кг, тканин — на 2 кв.м, взуття — на 0,5 пари, видобуток вугілля — більше, ніж на 600 кг. Виробництво м'яса на кожного жителя знизилося на 13 кг, риби — на 5, тваринного масла — на 1,4, молока — на 16, рослинного масла — на 2,5, цукру-піску — на 46, зерна — на 239, картоплі — на 41 кг. На цьому тлі озлидніння кількість мільйонерів в Україні, за оцінками експертів, у 1991 — 1992 роках зростає у сотні разів¹.

Факти, які раптовою лавиною впали на населення, виявили в не дуже вигідному світлі стійку прихильність Л.Кравчука до діячів попереднього Кабінету й поглибили його психологічний дискомфорт у спілкуванні не лише з опозицією, але й з І.Плющем, котрий почав набирати силу й демонструвати свою незалежність від Президента. У цій ситуації Л.Кравчук справляв враження людини, яка стурбована не стільки масштабами й глибиною інформації про стан в економіці, скільки нестандартною безкомпромісністю нового керівника уряду. Народ так і не почув його пояснень з цього приводу. Лише В.Фокін заявив, що "90 відсотків цих звинувачень необ'єктивні й несправедливі"². Та колишній перший віце-прем'єр, виконуючий обов'язки прем'єра у перехідний період В.Симоненко нагадав: "Мудрі люди кажуть, що на негативі хоч і важко, але можна спливати, а от плавати в ньому — небезпечно"³. Й тільки 6 березня у своєму виступі перед делегатами другого з'їзду Української спілки промисловців і підприємців Президент уперше публічно заявив про підтримку курсу, який вже два місяці до цього проводив кабінет Л.Кучми⁴.

¹ Див.: Україна: хто виграв, хто програв // Гласность. — 1993. — № 1. — 7 — 13 лютого.

² Витольд Фокін: "Вы думаете, что я сейчас буду рвать рубаху на груди? А я не стану..." // Киевские ведомости. — 1992. — 30 декабря.

³ Валентин Симоненко: "На негативі можна спливати, плавати в ньому небезпечно" // Демократична Україна. — 1992. — 1 грудня.

⁴ Див.: Литвин В. Даже при плохой игре у нашей власти по-прежнему хорошая мина // Киевские ведомости. — 1993. — 17 апреля.

Перебуваючи в стані шоку від почутого, народні депутати Верховної Ради легко дали згоду на додаткові повноваження Кабінету міністрів для здійснення економічних реформ. Утім, багато хто розглядав уряд Л.Кучми як останню надію народу України на краще життя не в майбутньому, а сьогодні. Похід арсенальців до Верховної Ради викликав переляк у владних структурах. Мінімальну заробітну плату було підвищено до 4600 карбованців. 18 січня група депутатів висунула вимогу достроково розпочати пленарні засідання Верховної Ради для того, щоб "разом з урядом знайти раціональний шлях виходу України з кризи, усунути помилки уряду, допущені в декретах, що практично паралізували економіку країни"¹.

Л.Кучма в своїй доповіді перед депутатами 20 січня, як стало вже традицією, був відвертим. Навівши приклади жахливого занепаду всього народного господарства, визнавши, що не всі декрети детально й усебічно опрацьовані й узгоджені, він першим із керівників державного рівня визнав, що все те, що сталося, має в першу чергу суб'єктивні причини. Верховна Рада приймала популістські рішення, а колишній уряд В.Фокіна "покривав" їх нічим не забезпеченою кредитною емісією, внаслідок чого бюджетний дефіцит досяг 33 відсотків валового національного продукту. Неадекватність політичних гасел, якими підмінялася конкретна програма будівництва держави, та реалій повсякденного життя призвела до економічної ізоляції України. Не утримали економічних зв'язків з Росією хоча б на мінімумі потреби й багато мріяли про інтеграцію в заможну Європу. Але за мрії тепер треба платити. Добре налагодили справу з атрибутикою української держави, а виробництво української ковбаси чи горілки ще не почали. "Маючи за спиною рік наскільки святковий, настільки й злиденний, ми, — констатував Л.Кучма, — змушені починати фактично з нуля і принципово нової постановки питань. Ми зайшли в глухий кут, тепер повернемося назад і лише після цього підемо далі"².

¹ Заява групи депутатів від Луганської області та інших областей, що підтримують нас // Голос України. — 1993. — 22 січня.

² Доповідь прем'єр-міністра України Л.Д.Кучми на спільному засіданні постійної комісії Верховної Ради за участю уряду і Президента України // Голос України. — 1993. — 22 січня.

Приклад Л.Кучми показав, що вкрай важливою у діяльності політичного лідера є адекватна оцінка реального стану й своєї ролі у подіях, що відбуваються. Так, під час обговорення бюджету на 1993 рік він відкрито заявив, що абсолютна залежність від Росії "стає визначальною для розвитку української економіки"¹, що "імпорт у нас перевищує експорт на 550 мільйонів доларів США"². Звернув увагу політиків на те, що "треба кінчати економічну війну між Україною і Росією"³. Перший публічно визнав, що "на відміну від держав Балтії, де народ був об'єднаний ідеєю національного відродження, від інших країн, що проголосили глобальні, консолідуючі суспільства ідеї, Україна досі живе вірою — все перемелеться, заспокоїться, налагодиться"⁴. Стверджував, що ключовою причиною нинішньої політичної ситуації є те, що "політичні ігри пішли попереду здорового глузду. І навіть попереду перспективної, із заділом на багато років, політики. В результаті отримали те, що маємо"⁵.

Такий максималізм і така безкомпромісність, зрозуміло, не можуть бути універсальними рисами, притаманними політику, який претендує на політичне довголіття, оскільки вони викликають спротив тих, хто при владі й не бажає її поглищати. Хоча на певних історичних етапах, насамперед у періоди, скрутні для народу, незламність та жорстокість його можуть забезпечувати успіх, проте за умови підтримки не лише народу, але й інших політиків і політичних сил. Інакше така політика зумовлює протилежні результати. Взагалі політичне життя схоже на постійне балансування на межі успіху, такій собі своєрідний віндсерфінг на хвилі

¹ Леонід Кучма: "Життя вимагає повноцінного спеціального режиму управління" // Голос України. — 1993. — 13 квітня.

² Там же.

³ Л.Кучма: "Сильна Україна не потрібна ні США, ні Англії, ні Франції... А я повинен думати про Україну" // Українська газета. — 1993. — № 2. — 18 — 24 березня.

⁴ Леонід Кучма: Ситуація на Україні потребує нетрадиційних рішень // Известия. — 1993. — 4 мая.

⁵ Леонід Кучма: "Я ніколи не обманював людей" // Правда. — 1993. — 18 мая.

політичних пристрастей і штормів людських емоцій, які часто-густо переважають аналітичні роздуми й міркування.

Так от, повноваження уряду, які помітно переважали можливості й повноваження Президента, викликали хвилювання останнього. Виявилось, що деякі дії Кабінету міністрів (зокрема декрети) просто недосяжні для аналізу Президента. Л.Кравчук не мав права ні накладати вето на декрет, ні змінити його. Саме тут з'явилася тріщина, яка згодом перетворилася на вододіл усередині виконавчої влади. Тим паче, що дистанціювання Президента від проблем економіки, що завжди розглядалось як ознака невідповідності керівництва, вірнопіддані заяви його "намісників" про підтримку його курсу¹, що інакше як слабкість не можна розглядати, поява громадських комітетів на підтримку політики Л.Кравчука² (як тут не згадати "ініціативи" на захист генсека КПРС) — ці та інші явища зробили непривабливою ідею президентського правління. Не облагороджував її й політизований склад президентських структур, що добре було видно на прикладі адміністрації Президента, яка "репрезентувала" різноспрямовані політичні сили. Звідси — й випробування суспільства на розрив, відверта відкритість українських полюсів, відсутність характерних для західного суспільства плавних переходів, "напівтонів". І знову ж таки ігнорування законів.

Наявність суперечностей, які переросли в протистояння між Л.Кучмою та Л.Кравчуком, наочно довели процеси у підприємницьких колах у березні 1993 року, пов'язані зі спробами об'єднання представників ділового світу, внаслідок чого з'явилось аж три об'єднання: Спілка незалежних підприємців (те, що її очолював радник Президента О.Ємельянов, давало привід для тверджень, що президентська адміністрація не лише політизована, але й комерціалізована), Українська національна зсамблея та Всеукраїнське об'єднання підприємців. Їх утворення переважно характеризувалось як реакція на утиснення Кабінетом мі-

¹ Див., наприклад: Президентіві України Кравчуку Л.М. // *Голос України*. — 1993. — 2 лютого.

² Див., наприклад: *Скачко В. Президентіві підставили плече* // *Голос України*. — 1993. — 16 лютого.

ністрів інтересів підприємців, а також як суперництво між тузами підприємництва. Й те, й те, безперечно, мало місце. Декрети далеко не завжди враховували їхні інтереси. І новий народжуваний клас повинен якимось захищатися. Насамперед його захист у політиці. Звідси й боротьба його представників за те, щоб визначати цю політику.

Водночас поза полем зору залишилася неоднозначна й навіть конфронтаційна реакція у верхах на політичну активізацію бізнесу. Наприклад, жорсткий тон заяви керівників громадських об'єднань підприємців, її антиурядова спрямованість викликали схвалення Л.Кравчука в частині проведення з'їзду та створення об'єднання підприємців. Не виключено, що в ньому він розраховував знайти собі політичне опертя. Тим паче, що слушний момент для створення президентської партії тоді вже було втрачено.

Проте першою виникає й реєструється Українська національна асамблея підприємців. Її керівник В.Сумін очолює й Раду підприємців при Кабінеті міністрів. Аналогічна організація створюється при Л.Кравчукові на чолі з В.Бабичем, котрий фактично готує й фінансує з'їзд підприємців.

Напередодні з'їзду Л.Кучма заявляє, що ради підприємців повинні бути тільки при уряді, й, по суті, пропонує Президенту ліквідувати створений ним орган. Президент відступає й 26 березня підписує відповідний указ, але про це ніхто не знає, оскільки навіть на з'їзді підприємців (29 березня) В.Бабича відрекомендували як голову Ради підприємців при Президенті. Л.Кравчук обіцяє бути й виступити на з'їзді. А виявилось, що репрезентував його лише заступник радника Президента, котрий і озвучив частину промови, що була "заготовлена" Л.Кравчукові як привітання. Щоб дезавуювати свої дії, Президент висловився в тому дусі, що, мовляв, ради підприємців узагалі не потрібні ні при уряді, ні при Президенті. Згодом, у травні 1993 року, як побачимо, Українська національна асамблея, Українська спілка промисловців і підприємців та інші формування, що ввійшли до них, виступили із заявами й запропонували

надати всю повноту повноважень в управлінні економікою України Кабінету міністрів на чолі з Л.Кучмою¹. В свою чергу Всеукраїнське об'єднання підприємців виступило із зверненням, в якому констатувало: попри бурхливу декретотворчість, уряд не тільки не поліпшив економічне становище країни, але й катастрофічно погіршив його. А тому "ми, — зазначалося у зверненні, — віддаємо перевагу саме Президентові України як керманичу виконавчої влади"².

Водночас виявилось, що Кабінет міністрів, як доволі різноманітне зібрання індивідуумів, не має спільної ідеї. "Я до цього часу не можу збагнути, — зауважував В.Гриньов, — за яким принципом він був сформований. Якщо це був політичний компроміс, то з ким? Не було адже якихось жорстких консультацій з різними партіями й силами. Вплив Президента тут також був мінімальним. Плющ давав деякі поради, але вони не сприймалися. Наприклад, він наполегливо радив не заміняти міністра енергетики Склярова, бився за нього, як лев. Проте зберегти його йому не вдалося"³. Вийшло, що цей Кабінет міністрів, кінець кінцем, не був і справою рук Л.Кучми. З деякими його керівниками він познайомився лише після їхнього призначення на посади. Отже, не зрозуміло, за яким принципом формувалася команда, оскільки в Кабінеті міністрів одразу почала розвиватися подвійна ідеологія — ринкова та принципово антиринкова, хоча загалом, як стверджував лідер соціалістів О.Мороз, уряд здійснював рухівську програму,

¹ Див.: Президенту України. Верховній Раді України. До всіх партій, рухів і громадських організацій України. Представникам Президента України в республіці Крим, в областях, містах Києві і Севастополі. Місцевим адміністраціям усіх рівнів, директорам підприємств, радгоспів, головам колгоспів, керівникам підприємницьких структур // *Голос України*. — 1993. — 27 травня; Звернення Української спілки промисловців і підприємців // *Голос України*. — 1993. — 1 червня.

² Звернення Всеукраїнського об'єднання підприємців // *Голос України*. — 1993. — 1 червня.

³ Володимир Гриньов: "Исполнительная власть во главе с Президентом — это единственный мирный путь создания властной вертикали" // *Киевские ведомости*. — 1993. — 18 июня.

що довело країну до катастрофи. Зрозуміло, що такий Кабінет міністрів не міг спокійно існувати тривалий час.

18 березня 1993 року Верховна Рада повернулася до обговорення питання про позбавлення депутатських повноважень членів Кабінету міністрів. У відповідності до статей 85 і 93-прім Конституції, особи, які займають посади в органах виконавчої влади, повинні розстатися зі своїми мандатами. Проте виникла потреба підтвердити це відповідною постановою Верховної Ради. Зрозуміло, що зазначене питання знайшло розуміння не в усіх, і, як це часто бувало, перетворилося на з'ясування стосунків. Апогеєм став виступ першого віце-прем'єра І.Юхновського, котрий заявив, що він йде з посади в уряді й залишається народним депутатом, бо робота у Верховній Раді сьогодні не менш відповідальна.

Народна Рада побачила в цьому наступ "групи 239" у Верховній Раді, її прагнення усунути з політичного кону авторитетних демократичних діячів. Підстави для таких тверджень мали місце, оскільки більш логічною була б постановка цього питання при переході народних депутатів у виконавчі структури. Тоді, очевидно, керувалися принципом: закони пишуться для дурнів, для розумних — примітки. Затим прийшли до того й продемонстрували принциповість. (До речі, в Конституції Сполучених Штатів записано: "Ні сенатор, ні представник конгресу не може бути призначений протягом терміну, на який він обраний, на якусь цивільну посаду, створену Сполученими Штатами; жодна особа, яка обіймає посаду, створену Сполученими Штатами, не може бути членом будь-якої з палат, доки перебуває в ній"¹). Така принциповість парламентарів, треба гадати, збігалася з інтересами й Голови Верховної Ради, й Президента. Або, щонайменше, була використана ними в їхніх політичних цілях.

Якби І.Плющ не був зацікавлений у складенні повноважень депутатами, які перейшли працювати до виконавчих структур, він знайшов би можливість блокувати розгляд

¹ Конституція Сполучених Штатів із внесеними до її тексту поправками // Українська газета. — 1993. — № 8. — 10 — 23 червня.

питання, зняти його з порядку денного. Таке вміння Іван Степанович демонстрував не один раз. Уряду випала нагода позбутися І.Юхновського, котрий увіч не справлявся з обов'язками першого віце-прем'єра, не зміг "бути, — за словами глави уряду, — ломовим конем, який повинен орати і вдень, і вночі"¹. Щоб усі переконалися в цьому, варто згадати про надану йому можливість провести переговори в Середній Азії та в Росії щодо енергоносіїв. Як і слід було чекати, той їх урочисто провалив. Фактично не вирішив жодного більш-менш істотного питання. Й, усвідомивши свою безпорадність, скористався нагодою, щоб красиво піти. Хоча частина депутатів вимагала звіту І.Юхновського за проведену роботу.

Нагадаю, що звідтоді, як академік полишив фізику, він намагався отримати конкретну посаду, бо роль політичного опозиціонера, нехай і не рядового, його ніколи не приваблювала. А тому І.Юхновський послідовно претендував на посади Голови Верховної Ради України, причому двічі, першого заступника Голови, прем'єр-міністра, Президента. Й першим віце-прем'єром у жовтні 1992 року став, — згідно з інформацією журналіста Ю.Сандула, — завдяки власній наполегливості — сам запропонував себе Л.Кучмі. Чогочого, а "надмірної скромності, — зазначає оглядач, — як і найменшого вияву невпевненості у власних силах, за ним не помічено"².

Президент же, по-перше, реалізував свій давній план усунення з політичного кону одного із своїх суперників — І.Юхновського. Враховуючи, що той був знаменом демблоку у Верховній Раді, він спочатку нейтралізував його, як і інших непримиренних опонентів, залученням до держдуми. Затим не чинив перепон тому, щоб той дискредитував себе як політик на урядових "хлібах". Тобто діяв у відповідності до тактики, викладеної ще на Політбюро ЦК КПУ 19 жовтня 1990 року. А зараз, як зізнався І.Юхновський, "Президент ще раніше сказав, що у разі висловлення мені

¹ Цит. за: *Васильєва Л.* На Близький Восток Україна пришла по запаху нафти // *Київські ведомості.* — 1993. — 29 апреля.

² *Сандул Ю.* Игорь Юхновский. Академик, который в политике гуляет сам по себе // *Республика.* — 1993. — № 9. — 17 — 23 апреля.

недовіри парламентом звільнить мене з посади першого віце-прем'єра"¹. По-друге, у Президента з'явилася можливість для здійснення перемін у своєму найближчому оточенні. Не секрет, що декого він вимушено тримав у соратниках. До часу. А затим "переступив" і через них, переконавшись, що небезпеки від них уже більше немає.

Відставка І.Юхновського мала й інші тлумачення. Наприклад, що це сталося на догоду представникам агропромислового комплексу в Президії Верховної Ради. Більше всього зусиль до цього доклали голови постійних комісій — з питань агропромислового комплексу Анатолій Чепурний і з питань відродження та соціального розвитку села Василь Сухий. Напередодні на засіданні депутатської групи аграріїв вони заявили про свою тверду рішучість відправити у відставку академіка І.Юхновського. Гостре незадоволення в них викликав, зокрема, урядовий декрет про приватизацію земельних ділянок та інші ринкові кроки в сфері аграрної реформи, які відстоював І.Юхновський. Ще однією причиною його відставки вважають те, що він не погодився з діями Президента України по захисту міністра охорони здоров'я Ю.Спіженка. І.Юхновський підтримав позицію Валютно-кредитної ради Кабінету міністрів, яка 11 березня висловила недовіру Ю.Спіженку та іншим керівникам міністерства за розбазарювання мільйонів доларів кредитів. Голова постійної комісії Верховної Ради з питань здоров'я людини Павло Вісяк зізнався, що після засідання ради Л.Кравчук у телефонній розмові з І.Юхновським заступився за міністра-марнотратника².

Мірою наближення закінчення шестимісячного терміну надзвичайних повноважень уряду Л.Кучма дедалі частіше почав ставити питання про продовження цих повноважень. Так, в інтерв'ю газеті "Урядовий кур'єр", напередодні розгляду на сесії Верховної Ради цього питання, прем'єр заявив: "Аналіз ситуації показує: мінімальний термін для досягнення стабілізації — два роки. Хоча минулого року,

¹ Рахманін С. И. Юхновский заявил об отставке. Но едва ли это симптом кризиса в правительстве // Киевские ведомости. — 1993. — 19 марта.

² Див.: Почему ушел в отставку Игорь Юхновский? // Независимость. — 1993. — 20 марта.

заступаючи на посаду глави уряду, я говорив, що ситуацію можна було стабілізувати швидше. І я глибоко впевнений: так воно і було б. На жаль, це залежить не лише від прем'єра. Хто б тоді міг передбачити, що ціни на енергоносії виростуть у сотні разів?!¹

Виступаючи з доповіддю Кабінету міністрів "Про соціально-економічне і політичне становище, що склалося в Україні, та шляхи виходу з нього" на засіданні Верховної Ради 18 травня, прем'єр-міністр переконував народних депутатів, що "наша економіка не приречена на загибель". І на підтвердження своєї тези наводив такі дані: за перший квартал 1993 року втричі скоротився спад виробництва, вдвічі — падіння валового національного продукту. Від листопада до лютого — за чотири місяці — в Україні підвищилися такі важливі показники: електроенергії вироблено на 5,6 відсотка більше минулорічних показників, вугілля — на 11, металорізальних верстатів — на 9, ковальсько-пресових машин — на 30, тракторів — на 7,5, автомобілів — на 7,8, вагонів вантажних — на 29, шин автомобільних — на 9, електропилососів — на 32,4 відсотка. Постійно, починаючи від січня, зростає середньодобове виробництво в металургійній промисловості².

Водночас стверджував, що "економіка наша в катастрофічному стані"³. Одна з ключових причин цього — енергетична криза (ціни на газ за останні чотири місяці зросли у 40 разів, ціна на бензин за останні два роки — в 1700 разів). Виходячи з цього, а також беручи до уваги те, що "прапор, гімн і герб — це ще не державність"⁴, що "потрібні довгі роки тяжкого досвіду і праці"⁵, прем'єр-міністр звернувся до народних депутатів за підтримкою і повноважен-

¹ Леонід Кучма: "Півроку роботи — надто мало для успіху" // Урядовий кур'єр. — 1993. — 15 травня.

² Див.: Доповідь Кабінету міністрів України, з якою виступив на засіданні Верховної Ради України 18 травня прем'єр-міністр України Л.Д.Кучма // Голос України. — 1993. — 20 травня.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

нями. "В квітні я вже говорив в цьому залі про спеціальний режим управління економікою. Підпорядкування уряду Національного банку, Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях і право Кабінету міністрів видавати декрети до 18 травня 1994 року — це, з моєї точки зору, — зазначив Л.Кучма, — той необхідний мінімум складових такого спеціального управління, який дає шанс на порятунок економіки України"¹.

У відповідь заметушився Президент, котрий почав усвідомлювати свою ізоляцію, а тому вніс свої пропозиції до парламенту. Щоправда, за даними вірогідних джерел, як повідомив політичний оглядач УНІАР О.Харченко, ще "в грудні минулого року Президент доручив відомому політикуві з числа своїх радників (О.Ємцю. — *Авт.*) сформуванати відповідну групу підтримки і виступити в парламенті з ідеєю концентрації виконавчої влади в руках Президента. Виступ, однак, не прозвучав, групи сформовано не було, за що соратникові Президента довелося невдовзі перейти "на іншу роботу"². Президентські пропозиції викликали справжню сенсацію: Президент бере на себе безпосереднє керівництво Кабінетом міністрів, тобто очолює його. Верховна Рада вносить відповідні зміни до Конституції й обирає віце-президента. Президент формує уряд і бере на себе виконавчу владу. Парламент займається прийняттям законів, постанов і здійснює тільки повноваження, передбачені Конституцією. Президент не ставить питання про додаткові повноваження. Верховна Рада надає йому лишень одне право: приймати укази з невизначених, нерегульованих економічних питань, які втрачають силу після прийняття Верховною Радою відповідних законів.

Чому не потрібен інший варіант виходу з кризи? Президент дав відповідь і на це запитання. Відповідальність перед народом несуть Верховна Рада і всенародно обраний

¹ Там же.

² Харченко О. Про деякі особливості перехідного періоду від соціалізму до соціалізму // Хрешатик. — 1993. — 26 червня.

Президент. Уряд звітує тільки перед Верховною Радою і Президентом. Але парламент передав частину своїх обов'язків урядові й хоче, щоб він здійснював їх під диктовку парламенту. Це неможливо. Тому все треба поставити на свої місця.

Отже, народним депутатам фактично було запропоновано два сценарії утворення єдиної структури виконавчої влади. Перший — на основі уряду. Але тоді, зауважував В.Гриньов, ми повинні були піти на конституційний переворот. Не більше, не менше. Тобто позбавити Президента права бути главою виконавчої влади й зробити ним прем'єр-міністра, підпорядкувавши останньому місцеві адміністрації. Найбільш неприємне у цьому сценарії навіть не замах на повноваження Президента. Все це погрожувало вибухом на місцях, оскільки заміна "шефа" для місцевих властей — це не просто зміна особи, до якої вони телефонують у службових справах. Ураховуючи складні особисті взаємини між ними та Президентом (адже призначення робилися за принципом — ви мені допомагали у виборчій кампанії, а я вам даю посади намісників), для багатьох це означало б утрату місця. Другий сценарій був більш мирним. Л.Кучму треба було принести в жертву, щоби Президент зміг узяти всю повноту влади. Це варіант спокійніший, але гірший, тому що Президент більш слабка фігура, ніж Л.Кучма. "З точки зору ринкових поглядів я б, можливо, — розмірковував В.Гриньов, — віддав перевагу Президентові, але з точки зору жорсткого вміння управляти ситуацією — я б віддав перевагу Кучмі"¹.

Прем'єр-міністр запропонував Верховній Раді підтримати ініціативу Президента по концентрації виконавчої влади й подав у відставку. Він же з трибуни Верховної Ради дав зрозуміти, що Президенту, якщо він справді зацікавлений у стабілізації економічного становища, варто поду-

¹ Владимир Гринев: "Исполнительная власть во главе с Президентом — это единственный мирный путь создания властной вертикали" // Киевские ведомости. — 1993. — 15 июня.

мати, з ким йому працювати. Деякі депутати, котрі ще вчора рішуче заявляли: "повноважень урядові не продовжувати", намагалися висловити свої симпатії Л.Кучмі та заявити про свою підтримку його.

Дводенне кипіння пристрастей у Верховній Раді дало несподівані результати. Лише 90 чоловік, тобто п'ята частина депутатського корпусу, підтримали Президента в його бажанні взяти на себе повноту влади, попри навіть те, що він обмежив коло своїх пропозицій. Водночас 223 депутати висловилися проти відставки прем'єр-міністра. Безперечно, що ця промовиста цифра, а також активна підтримка депутатів від східних областей змусили Л.Кучму утриматися від бажання грюкнути дверима. Хоча після того, як офіційна заява Леоніда Кучми про відставку не була прийнята парламентом, прем'єр-міністр 1 червня передав Президентові заяву з проханням увільнити його за власним бажанням. Але вже на закритому засіданні Верховної Ради (при обговоренні питання про договір "Старт-1") він повідомив, що відкликає свої заяви про відставку й продовжуватиме працювати, а водночас висловився проти позиції Президента щодо ядерного роззброєння України. Останні події в парламенті, безперечно, позбавили Леоніда Даниловича рештків ілюзій щодо порядності стосунків у політиці, викликали його заяви про відставку.

Домагаючися від Верховної Ради прийняття своїх пропозицій, Л.Кравчук навіть удався до завуальованої погрози: "зрештою, я маю право на звернення до народу, щоб пояснити свою позицію"¹. Проте швидко збагнув, що у разі винесення на референдум питання про довіру до парламенту Верховна Рада прийме рішення про референдум з двох питань і другим буде: "Чи довіряєте Ви Президенту?". Й це стане "лебединою піснею" Л.Кравчука. А тому через кілька днів пояснив свій крок так: "Я не збираюся звертатися до

¹ Заключне слово Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 21 травня 1993 року // Голос України. — 1993. — 25 травня.

народу, щоб провокувати його на конфронтацію. Коли я говорив про звернення до народу, хочу це наголосити, то я тільки хотів пояснити ситуацію, що склалася, а також те, хто і за що має відповідати, які дії застосовувати, і попросити народ підтримати те чи інше рішення"¹. Депутатський фольклор влучно висловив цю ситуацію в такому анекдоті: Президент вийшов на трибуну парламенту з гранатою, але, відірвавши чеку, кинув у залу не гранату, а чеку. Залишившись з гранатою в руках, він спочатку запропонував потримати її І.Плющу, а потім і Л.Кучмі. Обидва відмовилися. Малася на увазі пропозиція стати віце-президентом.

"Таким чином, Президент отримав у парламенті сильного ляпаса", — резюмував народний депутат С.Головатий. Деякі ж аналітики вважають, що, навпаки, Президент домігся бажаного, й навіть більше того. Добре вивчивши вже нашого лідера, вони вважають, що якби він усерйоз мав намір узяти на себе відповідальність та одноосібно очолити виконавчу владу, він знайшов би шляхи "додавити" деморалізований парламент і не спостерігав би так байдуже за пристрастями у залі. Внаслідок розіграної комбінації Л.Кравчук: а) отримав повернення своїх повноважень у частині видання декретів (указів), які матимуть статус законів, доки парламент не прийме відповідний закон; б) послабив до краю небажаний, судячи з усього, йому уряд (якби Президент ставився до Кабінету інакше, то ніколи б не повів за спиною прем'єра таку гру). Великим досягненням для Президента, а тим більше для його оточення, став і той факт, що, позбавивши уряд надзвичайних повноважень, він поховав у зародку рішення Кучми створити федеральну комісію при Кабінеті міністрів по розслідуванню корупції у вищих ешелонах влади. Таку думку висловлювали деякі члени та консультанти комісії Верхов-

¹ Плани Президента — плани народу! // Голос України. — 1993. — 27 травня.

Президент України Л.Кравчук на сесії Верховної Ради України

ної Ради, які займаються проблемами організованої злочинності; г) Президент отримав право в екстремальних ситуаціях нагадати народу: "Ось бачите, що відбувається з економікою, до чого вони довели країну, а я ж просив надати мені можливість усе владнати..."¹.

¹ *Мостовая Ю.* На высотах власти: полеты во сне и наяву // Киевские ведомости. — 1993. — 26 мая.

Травневі події у Верховній Раді спростували уявлення про Леоніда Кравчука як про блискучого спиритного тактика, але недолугого стратега. А стратегією займатися вже було на часі. Спробую промоделювати, що сталося б, якби Верховна Рада підтримала пропозиції Президента. Сьогодні є конституційне обґрунтування того, що Президент може очолити уряд: по-перше, згідно з Конституцією, він — глава виконавчої влади, по-друге, він утілює у життя закони й Конституцію через систему органів цієї влади, по-третє, він здійснює керівництво й спрямовує діяльність Кабінету міністрів. Але головне, як записано у статті 114, уступ 5, Конституції, Президент очолює систему органів державної виконавчої влади. Ця стаття свого часу писалася "під Президента", але за інерцією зберігся статус прем'єр-міністра з тим обсягом повноважень, який мав раніше глава уряду. В запропонованому Президентом варіанті не було посади прем'єр-міністра. Безпосередньо Президент очолює Кабінет міністрів. Уводиться посада віце-президента, кандидатура якого пропонується Президентом і затверджується Верховною Радою на весь строк повноважень Президента. Віце-президент не керує урядом, а виконує лише окремі доручення Президента. Замість Президії Кабінету міністрів утворюється Президентська Рада (її фактично мали скласти віце-прем'єри), члени якої керують певними напрямками діяльності уряду та адміністрації в центрі й на місцях. Окрім того, Президент просив також права призначати міністрів, попередньо узгоджуючи їх кандидатури лише з комісіями Верховної Ради. При цьому за парламентом зберігалось б право висловлювати недовіру як окремим членам Кабінету міністрів, так і Кабінетові загалом.

Звідси випливає, що недовіру та гнів парламенту у випадку невиконання Кабінетом міністрів своєї реформаторської програми чи просто завалу роботи відчуватимуть на собі тільки міністри та члени Президентської Ради, але не керівник уряду, тобто Президент, і не його заступник — віце-президент. Таким чином, Президент та віце-президент не несуть жодної відповідальності за реформи, хоча й керують виконавчою владою. Проте й це ще не все. Імпічмент Президента можливий лише тоді, коли він порушить

закон чи Конституцію. Але й у цьому разі рішення про зміщення його з посади вносить Конституційний суд. Через відсутність такого суду навіть і ця правова норма не працює. Ніхто не може висловити недовіру Президентові, тим більше з яких-небудь "абстрактних" питань: реформаторські невдачі — це не порушення Конституції.

Як заявив керівник юридичної служби Президента І.Тимченко (що, з мого погляду, слід розглядати як опозицію Президентові в його ж команді), "якщо концепція Президента й буде коли-небудь зреалізована (а він, здається, має намір воювати до переможного кінця), то ми отримаємо владну, практично непідконтрольну президентську вертикаль правління, яка стане непорушним бастионом, і його не зможуть знести ніякі хвилі критики. Можливо, це й буде означати те необхідне посилення виконавчої влади й гарантію її стабільності? Можливо. Але паралельно з цим відбудеться й "повзуча" зміна форми правління з усіма наслідками, що випливають звідси, — аж до авторитарного режиму в країні, де ще немає демократії"¹.

Президент, очевидно, розраховував, що І.Плющ спокуситься на посаду віце-президента, а це призведе до остаточної дезорганізації роботи Верховної Ради та її саморозпуску. Внаслідок цього найбільша перепона на шляху до утвердження його одноосібної влади буде усунена. Проте коли Л.Кравчук на з'їзді аграріїв заявив, що на посаді віце-президента він хотів би бачити Голову Верховної Ради І.Плюща, Іван Степанович цю пропозицію ввічливо відхилив².

Спроба Л.Кравчука реалізувати "російський" варіант не увінчалася успіхом, навіть при тому, що він поспішливо змінював свої плани, відмовився від частини раніше за-

¹ Цит. за: *Васильева Л.* Президенту пока не удалось утвердиться на престоле. Но очевидно, что в этой борьбе у него есть новые козыри // Киевские ведомости. — 1993. — 1 июня.

² Див.: *К вопросу о борьбе за мир, от которой камня на камне не остается* // Киевские ведомости. — 1993. — 28 мая.

декларованих пропозицій. Це є свідченням того, що ним та його оточенням не було прораховано все до кінця. Президентське лобі виявилось надто аморфним, аби створити необхідну "громадську думку". Конгрес національних демократичних сил (КНДС) реальною силою так і не став, хоча його багато хто був схильний вважати прообразом "партії Президента".

Здійсненню президентських задумів до певної міри перешкодив страйк шахтарів Донбасу. Соціальний вибух у цьому регіоні визрівав давно. Адже із 278 діючих вугледобувних підприємств працює без реконструкції понад 20 років 228 шахт, хоча згідно з нормативами строк оновлення основних фондів не повинен перевищувати 14 — 16 років. До цього слід додати, що вугільні родовища в Україні згідно із світовою кваліфікацією належать до групи "С", що характеризується найскладнішими гірничо-геологічними умовами. Три чверті шахт належать до надто газоносних. Понад третину з них відпрацьовують пласти, небезпечні через раптові викиди вугілля та газу. Більш ніж 60 відсотків шахт працюють на глибині майже 700 метрів, а на 38 шахтах досягли позначок 1000 — 1300 метрів. На освоєних глибинах температура гірничих порід становить 45 — 52°C, унаслідок чого на 80 шахтах температура повітря в очисних і підготовчих вибоях перевищує встановлені норми. Поряд з цим погано розв'язуються соціальні проблеми. 1992 року план уведення житла виконано лише на 57 відсотків, водночас кожний шостий працівник галузі перебуває на квартирі. Звідси зрозуміло, чому за останні 15 років видобуток вугілля знизився з 218 млн тонн на рік до 135 млн тонн, або на одну третину¹.

Перша конференція шахтарів Донецької області, що відбулася 28 травня, ухвалила резолюцію, в якій стверджувалося: податкова, банківська та митна політика, яка про-

¹ Див.: *Сургай М.* Вугілля України: проблеми і перспективи // *Голос України*. — 1993. — 17 червня.

водиться Президентом і урядом України, викачує останні соки з промисловості Донбасу, як і за часів СРСР. На цій конференції шахтарі оцінили політику Л.Кравчука як антинародну, що переслідус інтереси лише вузького кола старої та нової номенклатури. Роботу Верховної Ради назвали "сумішшю комуністичного популізму та тоталітарного націоналізму"¹.

9 червня страйк шахтарів переріс галузеві межі. Почали зупинятися крупні промислові підприємства сходу України. До страйкарів приєдналися трудові колективи інших регіонів країни. Передстрайкову готовність оголосили профспілки. Вперше з часу першого шахтарського страйку (1989 рік) страйкарі висунули суто політичні вимоги, вважаючи, що вирішення економічних проблем безпосередньо залежить від реформи політичної влади та зміни політичного курсу керівництва країни. Ось їхні вимоги: 1) Донецькій області — регіональну самостійність; 2) до 15 червня на сесії Верховної Ради вирішити питання про проведення референдуму про довіру Президентові й парламенту, Радам усіх рівнів та провести цей референдум не пізніше 1 вересня 1993 року. У разі ж відмови виконати ці вимоги страйкарі залишили за собою право закликати трудовий Донбас і народ України до всеукраїнської акції громадянської непокори. Слідом за цим сесія Донецької обласної Ради народних депутатів, розглянувши питання соціально-економічного становища в області й передумови переходу до регіонального самоврядування, ухвалила рішення, в якому, зокрема, було висловлено недовіру Президентові України, а також вимогу до Верховної Ради провести Всеукраїнський референдум про довіру Президенту, Верховній Раді і Радам народних депутатів усіх рівнів до 1 жовтня 1993 року².

¹ Романенко Е. Донецкий стачком: "Нам не нужны Президент и народные депутаты, которые не слышат своего народа" // Киевские ведомости. — 1993. — 11 июня.

² Див.: Депутати приймають рішення // Голос України. — 1993. — 16 червня.

15 червня Президент, зібравшись, нарешті, з думками, запропонував Верховній Раді свій план виходу з кризи влади, яку загострила страйкова епідемія на сході України. Він запропонував призначити дострокові вибори до парламенту на грудень 1993 — січень 1994 року, а паралельно з ними провести референдум, в який включити три питання: про довіру Президенту України, про доцільність посади Президента взагалі та про те, яку за формою та змістом державу ми все-таки будуємо¹. До речі, першим до останнього питання звернувся Л.Кучма, котрий заявив: доки ми не визначимося, яку державу будуємо, всі наші силкування марні².

Поставивши державні інтереси вище власних, Леонід Макарович все ж не утримався й перейшов на зведення рахунків з народним депутатом О.Чародєєвим, згадав про допомогу, яку той буцімто своєчасно не надав матері тяжко хворої дитини, внаслідок чого дитина, мовляв, померла. Тим самим він продемонстрував якості, що зовсім не прикрашають Президента. Сам же його виступ, як і виступ по Українському телебаченню 10 червня, а також те, що після нього Л.Кравчук, пославшись на необхідність підготовки до зустрічі з Б.Єльциним 17 червня, залишив сесійну залу, засвідчили розгубленість Президента, те, що він утратив рівновагу й не може знайти точку опертя.

На засіданні сесії Верховної Ради 15 червня 1993 року Л.Кучма заявив про те, що, як і раніше, уряд потребує надзвичайних повноважень, але вже не таких м'яких, як 18 травня, а таких, користуючись якими можна змінити будь-який закон, зняти з роботи будь-якого державного чиновника. "Сьогодні нам потрібні справді надзвичайні повноваження. Надзвичайні, доки ще не пізно. Через мі-

¹ Див.: Безвладдя — шлях до катастрофи. З виступу Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 15 червня 1993 року // Урядовий кур'єр. — 1993. — 17 червня.

² Див.: Яке суспільство ми будемо? З виступу прем'єр-міністра України Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України 15 червня 1993 року // Урядовий кур'єр. — 1993. — 17 червня.

сяць буде необхідна диктатура”¹. — сказав прем'єр-міністр. Він висловився проти проведення референдуму про довіру й парламенту, й Президенту, допустив лише думку про те, що на всенародне обговорення може бути винесене питання “Якою бути нашої державі?”. Шахтарів закликав страйк припинити, оскільки через два дні без вугілля настане колапс металургії та хімічної промисловості. “А ціни не підвищувати було неможливо, — констатував Л. Кучма. — Ви знаєте моє ставлення до Росії, але політику, що проводиться нею стосовно України, дружньою назвати складно. Росія цінами на енергоносії нас роздягає й розуває”². Й, нарешті, така інформація до роздумів: за словами Леоніда Даниловича, страйк було сплановано ще до підвищення цін³.

Підбиті пізніше Донецьким обласним етатуправлінням підсумки червневого страйку показали: всього страйкували 500 тис. чоловік, котрі репрезентували 2 тис. підприємств, організацій, установ. Проте при цьому повністю була зупинена робота лише на 188 підприємствах (з них 163 — промислові). Втрати робочого часу склали понад один мільйон людино-днів. Загальні втрати оцінено приблизно у 200 млрд крб. Усе це дозволило зробити висновок, що страйк був не вузькопрофесійним, а загальногромадянським, як за кількістю учасників, так і за масштабами наслідків⁴.

На вечірньому засіданні Верховної Ради 16 червня народним депутатам був запропонований проект постанови щодо проведення референдуму про довіру (недовіру) Президенту та Верховній Раді 26 вересня 1993 року. Попри те, що документ готували й узгоджували представники комісії Верховної Ради, фракцій та обласних депутатів, більшість депутатів висловилися проти нього. Показово, що першим від імені Народної Ради виступив І. Заєць, котрий заявив

¹ Там же.

² Там же.

³ Див.: Там же.

⁴ Див.: Дубов Г. Шахтеров поддержали полмиллиона человек. Цена поддержки — 200 млрд руб. // Киевские ведомости. — 1993. — 14 июля.

таке: ми не можемо підтримати цю постанову, оскільки вона порушує закон, і ми не знаємо справжніх вимог страйкарів. І це після наполегливих тверджень, що Верховна Рада вичерпала свій потенціал, давно не відбиває інтересів і настроїв народу, потребує розпуску. Виходить, що подібні заяви призначалися лише для того, щоб підтримувати імідж борців за справедливість. А коли постала реальна перспектива втрати депутатських мандатів та всього, що за ними стоїть, одразу стало зрозумілим, хто є хто у політиці. Проте наступного дня, 17 червня, Верховна Рада все ж прийняла постанову про проведення такого референдуму 26 вересня 1993 року. В ній наголошувалося:

“Враховуючи соціально-політичну ситуацію, що склалася в Донбасі та інших регіонах України, розглянувши пропозиції народних депутатів з цього питання, Верховна Рада України постановляє:

1. Відповідно до п.18 статті 97 Конституції України та статті 46 Закону України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” провести всеукраїнський референдум з питань довір'я (недовір'я) Президенту України та Верховній Раді України 26 вересня 1993 року.

2. В бюлетень для голосування включити такі питання:

1) Чи довіряєте ви Президенту України?

Так Ні

2) Чи довіряєте ви Верховній Раді України?

Так Ні

3. Якщо в результаті голосування більшість громадян, які взяли участь у референдумі, висловиться проти довір'я Президенту України чи Верховній Раді України, Верховна Рада України відповідно до чинного законодавства призначає вибори¹.

На думку юристів, правових перешкод для проведення референдуму не було². Однак після прийняття Верховною

¹ Постанова Верховної Ради України “Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України” // *Голос України*. — 1993. — 18 червня.

² Див., наприклад: *Погорілко В., Малишко М.* Від референдуму — до Конституції. До питання всеукраїнського референдуму і боротьби навколо нього // *Голос України*. — 1993. — 18 серпня.

Радою зазначеної постанови Президент надіслав зауваження до неї, вказав на порушення чинного законодавства. "Отямилися" й народні депутати, адже за умов різкого погіршення соціально-економічної ситуації в країні нескладно було передбачити результати референдуму й щодо Верховної Ради, й щодо Президента. А тому почали "відпрацьовувати назад".

29 липня відбулося перше засідання Центральної Комісії з всеукраїнського референдуму, на якому розглядалися заходи по організації його підготовки. Було погоджено кошторис видатків на проведення всеукраїнського референдуму, який мав становити 21,1 мільярда карбованців¹. А вже 9 серпня 1993 року, взявши до уваги постанову Президії Верховної Ради про проведення пленарного засідання сьомої сесії Верховної Ради України в третій декаді серпня для повторного розгляду питань, пов'язаних з проведенням всеукраїнського референдуму, а також те, що до 26 серпня не буде забезпечено технічну підготовку до нього, Центральна Комісія "припинила дію своїх постанов, прийнятих 29 липня 1993 року, щодо організації роботи по підготовці і проведенню всеукраїнського референдуму 26 вересня 1993 року до повторного розгляду на пленарному засіданні сесії Верховної Ради України питань, пов'язаних з проведенням всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту і Верховній Раді України"².

Після бурхливих дебатів Верховна Рада 24 вересня 1993 року прийняла рішення провести дострокові вибори до парламенту 27 березня, а Президента України — 26 червня 1994 року. Тим самим нинішні депутати отримали моральне право знову змагатися за депутатські мандати, а Л.Кравчук — час для рішучих кроків у напрямку реформ — економічних, політичних, соціальних.

Цілком очевидним є те, що процес перетворень в Україні відбуватиметься болісно, проходитиме крізь різні етапи, нерідко з численними відступами. Й увесь цей час його

¹ Див.: У Центральній Комісії з всеукраїнського референдуму // Голос України. — 1993. — 31 липня.

² У Центральній Комісії з всеукраїнського референдуму // Голос України. — 1993. — 10 серпня.

супроводжуватимуть загрози протистояння та протидії на різних рівнях, у тім числі й на рівні політиків та влади. Зокрема, це наочно підтвердило ставлення різних верств населення та політичних сил до Заяви урядів Республіки Беларусь, Російської Федерації та України про невідкладні заходи щодо поглиблення економічної інтеграції, яку від імені України підписав Л.Кучма¹, та до проекту Договору про створення Економічного союзу (співтовариства)².

Наприклад, Демократична партія України та Українська республіканська партія підписання Заяви прем'єр-міністром України кваліфікували як "наслідок банкрутства уряду Леоніда Кучми, який так і не виробив науково обґрунтованої програми виведення держави з економічної кризи"³. Вони поставили вимогу, щоб "Президент негайно дезавуював підписану Л.Кучмою Заяву і дав належну оцінку діям тих урядовців, які тихцем готують народові нові кайдани"⁴. Натомість робітники виробничого об'єднання "Донецьквугілля" схвалили Заяву як "крок у правильному напрямку"⁵, позаяк "вихід з кризи неможливий без спільних зусиль держав СНД"⁶. Таким чином, з'явився ще один привід для протистояння та розмежування.

Ознайомлюючись з аргументами опонентів Л.Кучми щодо цього питання, не можна не помітити, що вагомих доказів у них увіч бракує, переважають емоційні оцінки й загальні гасла, погляди безпідставно звертаються до Заходу. А річ у тім, що масштабна фінансова допомога Україні з боку, наприклад, США є мало реальною. Для цього достатньо подивитися на наведену нижче таблицю⁷.

¹ Див.: Заява урядів Республіки Беларусь, Російської Федерації та України про невідкладні заходи щодо поглиблення економічної інтеграції // Урядовий кур'єр. — 1993. — 13 липня.

² Див.: Договір про створення Економічного союзу (співтовариства) // Урядовий кур'єр. — 1993. — 17 липня.

³ Благодать не ярмо // Голос України. — 1993. — 27 липня.

⁴ Там же.

⁵ Робітники ВО "Донецьквугілля" підтримують економічний союз трьох слов'янських держав // Голос України. — 1993. — 27 липня.

⁶ Там же.

⁷ Див.: Кому і як допомагають США // Урядовий кур'єр. — 1993. — 20 липня.

Кому і як допомагають США

Країна	Процент від загальної кількості населення нових держав	Загальні дані про американську допомогу за фінансовий рік (1992 — 1993)	
		Обсяг (в млн доларів / %)	На душу населення (в доларах)
Вірменія	1,20	188,0 / 8,11	55,04
Киргизстан	1,60	95,9 / 4,14	20,99
Грузія	1,95	106,5 / 4,59	19,12
Туркменістан	1,34	54,6 / 2,36	14,23
Молдова	1,56	54,9 / 2,37	12,31
Беларусь	3,63	118,5 / 6,11	11,42
Російська Федерація	52,36	1448,0 / 62,46	9,68
Казахстан	5,99	82,4 / 3,55	4,82
Таджикистан	1,99	15,9 / 0,69	2,80
Україна	18,19	137,2 / 5,92	2,64
Узбекистан	7,57	16,3 / 0,70	0,75
Азербайджан	2,61	0,1 / 0,00	0,01
Загалом	100,00	2318,3 / 100,00	8,12

Зважаючи на жорстку економічну політику Б.Клінтона, його курс на скорочення дефіциту платіжного балансу, враховуючи складні часи американської економіки, Україна навряд чи одержить достатню кількість доларів, щоб оздоровити національну економіку. Єдиним реально можливим варіантом допомоги Сполучених Штатів вважають надання нашій країні доларового стабілізаційного фонду під введення національної грошової одиниці. Проте можливість одержання цих коштів США значною мірою пов'язують з низкою політичних питань, зокрема щодо розміщеної на українській землі ядерної зброї й ратифікації в нашому парламенті відповідних договорів та угод.

Інший факт для роздумів: на початку 1993 року два міністри — російський та український — написали своїм

прем'єрам, що для компенсації розірваних зв'язків лише в галузі металургії Україні необхідно 8 — 10 млрд доларів, а Росії — 28 — 30 млрд доларів¹.

Отже, Україні не залишається нічого іншого, як самій шукати вихід із скрутного економічного становища, не покладаючись особливо на допомогу з-за океану, а налагоджуючи на якісно нових засадах співробітництво з країнами СНД. Зрозуміло, не за рахунок втрати незалежності. Саме тому предметом баталій на політичній сцені нашої держави (й не тільки нашої) стало питання про участь України в економічній інтеграції з Росією, Беларуссю та іншими державами СНД на основі Договору про створення Економічного союзу (співтовариства), до проекту якого українською стороною було висловлено низку принципових зауважень та застережень².

Виступаючи під час обговорення його на сесії Верховної Ради України, Л.Кравчук акцентував увагу на тому, що треба орієнтуватися лише на взаємовигідне співробітництво й що "сьогодні виступати проти економічної інтеграції, проти економічних зв'язків України з іншими державами — це означає захищати безглуздя"³. Дещо відмінну точку зору виклав І.Плющ, посилаючись на те, що існують угоди, укладені в рамках СНД, і ставлячи питання: "Хто ж не давав права виконувати підписані угоди в повному обсязі?"⁴. Зауважимо, що на цей час у рамках СНД було прийнято близько 270 угод.

У ході зустрічі з главами держав СНД у Москві 24 вересня 1993 року Л.Кравчук виступив з заявою України у зв'язку

¹ Див.: Чтоб не пропасть поодиночке // Аргументы и факты. — 1993. — № 30.

² Див.: Договор о создании Экономического союза (сообщества). Проект // Голос України. — 1993. — 17 вересня.

³ Моя позиція — взаємовигідне співробітництво. Виступ Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 1 вересня 1993 року // Голос України. — 1993. — 4 вересня.

⁴ Див.: До кого ж ми будемо інтегруватися? Краше подбایмо про конкурентоспроможність наших товарів! Виступ Голови Верховної Ради України І.С.Плюща на сьомій сесії Верховної Ради 1 вересня 1993 року // Голос України. — 1993. — 4 вересня.

з Договором про створення Економічного союзу. В ній, зокрема, зазначено: "Україна з урахуванням нашого внутрішнього законодавства заявляє про свій намір співробітничати з Економічним співтовариством як асоційований член на основі окремої угоди відповідно до статті 30 Договору про створення Економічного союзу"¹. Таку позицію радше за все можна розглядати як турботу про те, щоб не допустити зіткнення думок людей, а відтак і самих людей. Крім того, інший підхід означав би необхідність змінити всю ситуацію з нашим законодавством і Конституцією.

Кримський раут Л.Кравчука та Б.Єльцина, гострі дискусії довкола виходження України в Економічний союз, а головне — їх результати прискорили відставку Л.Кучми. Як у жовтні 1990 року був "зданий" В.Масол, так само у вересні 1993 року було принесено в жертву Л.Кучму. Після бурхливих захоплень цією особою миттєво настало колективне прозріння, підтверджуючи класичну істину: від любові до ненависті — один крок. Задля об'єктивності треба зазначити, що курс на виштовхування Л.Кучми з політичної орбіти розпочався задовго до цього. Добре всвідомлюючи це, він, доповідаючи 31 серпня Верховній Раді програму діяльності уряду на вересень — грудень 1993 року та на 1994 рік, жодним словом не прокоптився про свою можливу відставку, а виявив готовність перебрати на себе додаткові повноваження й працювати. Закликав до такого перерозподілу влади: законодавчу — Президентові, виконавчу — урядові, розроблення Конституції — Верховній Раді. Повноваження уряду мали, за пропозицією прем'єра, бути такі: залучення до вертикальної структури виконавчої влади, побудованої згори донизу, місцевих держадміністрацій, підпорядкування Національного банку урядові, право уряду самостійно призначати й знімати міністрів та керівників інших відомств, створювати й ліквідувати структури виконавчої влади².

¹ Заява України у зв'язку з Договором про створення Економічного союзу // Голос України. — 1993. — 29 вересня.

² Див.: Виступ прем'єр-міністра України Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України 31 серпня 1993 року // Голос України. — 1993. — 2 вересня.

Після відставки віце-прем'єра В.Пинзениха Л.Кучма 28 серпня в ході інтерв'ю заявив журналістам, що цьому уряду залишилось жити лічені дні¹. На наступний день після закінчення роботи сесії Верховної Ради Л.Кучма зібрав президію Кабінету міністрів, щоб вирішити: як бути? Економічну програму уряду парламент не прийняв. Повноважень діяти у надзвичайних обставинах уряд не має. Виходячи з цього, президія вирішила: якщо у найближчі дні нічого не зміниться, залишається одне — подати у відставку. Проте враховуючи, що мала відбутися зустріч у Криму, а згодом — зустріч лідерів країн СНД з питання Економічного союзу, домовились не нагнітати обстановку, не повідомляти громадськість про це рішення. Й, очевидно, проаналізувавши розвиток подій після зустрічі Л.Кравчука та Б.Єльцина, зрозумівши, що настала його черга, що саме йому належить тепер зіграти роль "стрілочника", Л.Кучма не став чекати на сесію Верховної Ради, а зробив превентивний крок — подав у відставку. Й на цей раз вона виявилась остаточною, попри підтримку народних депутатів.

21 вересня 1993 року Верховна Рада задовольнила прохання Л.Кучми і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра України, доручивши діючому складові уряду виконувати свої функції до формування нового складу Кабінету міністрів. Президент України виконання обов'язків прем'єр-міністра поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю.Звягільського. Зауважу, що ніхто з віце-прем'єрів не наслідував приклад Л.Кучми, попри відповідну домовленість.

Л.Кравчук отримав, нарешті, можливість реалізувати свій план — перебрати керівництво урядом у свої руки. Оголосивши про це, він указом від 27 вересня шонайперше створив Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ та подолання економічної кризи. До складу його, крім І.Плюща, Ю.Звягільського, ввійшли В.Ющенко — голова Правління Національного банку України, В.Бабич —

¹ Див.: Леонід Кучма: "Этому правительству осталось жить считанные дни" // Киевские ведомости. — 1993. — 31 августа.

президент Всеукраїнського об'єднання підприємців, В.Геєць — завідувач відділу Інституту економіки АН України, В.Мамутов — директор Інституту економіко-правових досліджень АН України, В.Огієнко — голова Правління Київського народного банку ("Народного банку"), голова Асоціації комерційних та кооперативних банків України, Г.Пятченко — міністр фінансів України, Р.Шпек — міністр економіки України¹. Затим Президент почав формувати новий склад уряду, але переважно із старих кадрів. На думку спостерігачів, найбільш примітною заміною в ньому стала поява нового міністра зовнішньоекономічних зв'язків (він же — погано забутий старий) — О.Слепичева. У багатьох аналітиків та й політиків закономірно постало питання: невже відсутність саме цієї постаті була гальмом на шляху здійснення урядом реформ?

¹ Див.: Утворено координаційний комітет // Голос України. — 1993. — 29 вересня.

РОЗДІЛ 9

Політичні сходження й падіння.
— Що сталося з головними ініціаторами НРУ? —
Інтелігенція при владі: погано чи добре? — Типи українських політиків. — Сходження до багатопартійності. — Сучасні українські партії та їх провідники. — Антикомунізм підноситься на державний рівень. — Головні політичні течії в Україні, їхні лідери. — Партія влади – Л. Кравчук, І. Плющ, Л. Кучма. — Суперечності між Л. Кравчуком та Л. Кучмою. — І. Плющ уміло маневрує. — Тактика Л. Кравчука – утриматись при владі. — На яку ж силу спиратися Президенту? — Кадри для Л. Кравчука вирішують якщо не все, то майже все. — Політиків багато, державних діячів – обмаль.

Розвиток "політичного ринку" сприяв появі нової плеяди людей, котрі набули значної політичної ваги, стали "зірками" депутатського корпусу, знаними людьми у коридорах влади. Перших своїх ентузіастів і провідників перебудова, а згодом ідея державності рекрутували здебільшого із середовища наукової та творчої інтелігенції. Як найбільш реактивна частина суспільства, вона швидко запалилася й збудила народ, витворила Рух. Згадаймо, як, полишивши свої кабінети, кафедри, майстерні та лабораторії, вони кидалися в гущу мас і подій, апелювали до громадської думки, брали участь у мітингах і маніфестаціях, писали відозви, звернення й платформи, створювали партії. Рвалися в коридори влади, радо займали різні громадсько-політичні й державні посади. Намагалися виконувати функцію "публічної совісті", а виявляли обличчя соціальних утопістів. Відтак вистигли, заспокоювалися й кидали розбурхані маси напризволяще, що, втім, уже не раз було в нашій історії.

Зате після других зборів Руху стало очевидним, що перша хвиля реформаторів приречена поступитися місцем новій генерації. Десь загубилася низка письменників, учених — фундаторів Руху — М. Попович, В. Брюховецький, Ю. Цевков. Майже не чути І. Драча, а коли він і виступає, то "його виступи, перетрушені чорнобильськими метафорами, можуть бути хіба що добрими приправами для мітингу, а не для того, щоб виробити політичну лінію"¹. А проте Іван Федорович вважає себе щасливим чоловіком, хоч би з одного того приводу, що "коли прийшов час бути причетним до створення Руху, я, — каже він, — цю можливість використав. Зробив все для того, щоб Рух організувався, щоб він існував таким, яким він був"².

¹ Рубан В. Помилка Президента, або Дещо про придворний етикет // Слово. — 1992. — № 14.

² Іван Драч в інтерв'ю газеті української діаспори у Польщі: "Йти у вир днів і робити своє діло" // Світ про Україну. — 1993. — 28 липня.

В.Яворівський на мітингу

Не демонструє вже своєї риторики В.Яворівський. На Всеукраїнському мітингу солідарності чорнобильців, пам'яті жертв чорнобильської катастрофи, протесту проти згортання соціальних програм, що відбувся 26 квітня на Майдані Незалежності у Києві, лікар з Донецька Л.Щедромирський у своєму виступі висловив припущення, що "шановний Володимир Олександрович затамував образу на чорнобильців ще з тих часів, коли вони не зібрали 100 тисяч підписів для висування його кандидатом у президенти України, що допомоги від нього ліквідатори Донбасу практично не відчують і що Чорнобиль для нього, очевидно, відіграна карта, з якої вже отримані всі можливі дивіденди"¹. З аналогічними звинуваченнями на його адресу виступив і колишній голова уряду О.Ляшко: "Він, Яворівський, у своєму житті тільки тим і займається, що вміло,

¹ Цит. за: Мижель Н. Чернобыльцы устали от политиков. Они сами решили стать политической силой // Киевские ведомости. — 1993. — 28 апреля.

образно, підкреслено вишукано балакає перед мікрофоном чи то на майданах, чи в залі Верховної Ради. Будучи серед керівного складу парламентарів, він замість втілення конкретних справ для допомоги українському народові, знай, обвинувачує всіх керівників із "минулого". Я теж за встановлення істини. З попередньої публікації "Української газети" зрозуміло, що пан Яворівський хоче галасу, суду над колишніми першими керівниками України. Так ось я вимагаю теж суду, але показового. Нехай уся Україна дізнається, хто такий Яворівський, чим він займався в оці останні роки, очолюючи чорнобильську комісію, і ким був Ляшко у ті страшні години, які довелося пережити мені, не боюся цього вислову, з моїм народом, під час аварії на атомній станції. Тільки суд має право встановити винуватця або того, хто оббріхує іншого. Цікаво поговорити, які мав він можливості (не словесні), щоб конкретно допомагати своєму народові у біді? Говорити-базікати, критикувати-таврувати найлегше. Їздив він, знаю, за кордон, щоб організувати гуманітарну допомогу. Але ж працювати влома, не їздити на "Мерседесі", конкретно допомагати людям — це вже, як кажуть, треба перти воза"¹.

Виняток складав хіба що Д.Павличко, котрий завжди був державним мужем, за всіх режимів, а нині — також. Про дії останнього дещо розповіла колишній міністр культури Л.Хоролець. Д.Павличко вимагав від неї "прийняти на роботу якогось Яковину (М.Яковина — колишній голова Івано-Франківської обласної Ради, перший заступник І.Дзюби — міністра культури України. — *Авт.*), тому, що той виступав проти Чорновіла. Причому не просто прийняти, а на посаду першого заступника міністра. Не більше, не менше... Мова йде, — на її думку, — про захоплення ключових посад у міністерстві напередодні виборчої кампанії"².

¹ Олександр Ляшко проти Володимира Яворівського // Українська газета. — 1993. — № 8. — 10 — 23 червня.

² Лариса Хоролець уходить. Культура остаеться? // Киевские новости. — 1992. — 20 ноября.

І якщо розставляти всі наголоси, то треба прямо сказати, що значною мірою саме інтелігенція є відповідальною за надзвичайну політизацію культури, перетворення її на знаряддя політичної боротьби, аж до сумнозвісної лєнінської тези про "партійність літератури". Чи не тому нетерпимість один до одного у середовищі інтелігенції виявляється набагато гостріше, ніж у будь-якому іншому. Перефразуючи М.Бердяєва, можна сказати, що історія української інтелігенції — це суцільне самознищення.

І ще одне: перший досвід демократичних перетворень як в Україні, так і в інших пострадянських республіках показав, що інтелігенція при владі нерідко виявляється набагато гіршою, ніж ті, кого вона змінює. Прийшовши до влади, вона намагається перетворити суспільство на експериментальний майданчик для своїх ідей, причому без урахування того, чи готове до них суспільство чи ні. "Те, що складає сильну сторону інтелігенції, доки вона обмежує свою активність духовною цариною, — її відданість ідеї, її високий романтизм та ідеалізм, її непримиренність до ідейних компромісів, — у політиці обертається на прожектерство й доктринерство, ідеологічну нетерпимість до інакомислення, прагнення до насильницької реалізації ідейної програми"¹.

Яскравий приклад того — вплив І.Драча та Д.Павличка на рішення про без'ядерний статус України. Значною мірою завдяки саме їм держава та її керівники поставлені у надзвичайно складну ситуацію, оскільки аналіз усіх оцінок дозволяє стверджувати: одностороннє роззброєння робить не тільки нашу країну беззахисною, але й світ більш небезпечним. Вони ж є послідовними провідниками лінії на відмежування від Росії за будь-яку ціну. Хоча якщо сьогодні вимагати розірвати все, що пов'язувало Україну та Росію, одномоментно відмовитися від нав'язаного нею минулого, то таким же чином можна вести мову про усунення греко-

¹ Межуєв В. Интеллигенция и демократия // Свободная мысль. — 1992. — № 16. — С.41.

католицької церкви, яка свого часу також була нав'язана. Втім, це вже намагалися робити, результат же відомий.

Кинувшись у політику, яка починалася для них щонайперше з проблем відродження мови, письменники невдовзі забули про неї, піддавшись спокусі політичних інтриг та чвар. А Спілка письменників, де формувалася національна думка, стала більше нагадувати орган, з якого постачаються кадри в політику та в уряд.

Водночас полиці книжкових крамниць заповнені будуарною, царистською, сексуальною літературою. Брак ковбаси заповнила теорія сексу. "Сьогодні, — стверджував Ю. Мушкетик в інтерв'ю газеті "Урядовий кур'єр" у червні 1993 року, — перекладної літератури в Україні видається російською мовою 95,7 відсотка, українською — 4,3"¹. Тепер, продовжує він, коли відкрилися шлюзи й можна сказати все, чомусь не пишеться, і, на жаль, "чогось такого, що струснуло б усіх нас сумою неймовірно потрібних національно-соціальних ідей і художніх образів, вивищилося б над епохою, повело до обривів дальніх, назвати важко"².

Можливо, саме тому, що немає чого сказати, люди і йдуть у політику. І, можливо, не так вже й не має рації критикований звідусіль А. Щербатюк у своєму твердженні: "Відтак людей з душами Шевченкових "Свинопасів" проголошують перед юрбою "творчою" інтелігенцією, й вони стають на чолі нації, особливо активізуючись у час непевності й хитання в суспільстві. Донедавні борці із бандерівськими "страхіннями" й платні оспівувачі певного проміжку "славного минулого" свого народу — в його начебто непереборному прагненні об'єднатись, злитись, зникнути, розчинитись у тілі могутнього "старшого брата" — ці індуктори й індикатори масової української неповноцінності взялися нині за стару тему — тільки з іншого боку. Чорнобильські рани й виразки на тілі України стали тим живильним середовищем, з якого вони черпають і п'ють поетичну

¹ Юрій Мушкетик: "Без підтримки література існувати не зможе" // Урядовий кур'єр. — 1993. — 17 червня.

² Там же.

мазохістську снагу, стверджуються й стають виразниками нашого національного "духу" й "відродження", речниками болю й сльозливої національної розпуки... щоб розжалобити й викликати чуже співчуття, і, розжившись на чергову доларову подачку, з лементом тягти її додому, влаючи "отця" й "заступника" наші...

...Доба сьогоднішня рекрутує на політичні здвиги з лав нашої замордованої і звироднілої інтелігенції насамперед поетів. Брак світоглядної глибини багатьом із них замінило оте саме, що привертає загальну увагу (і то дуже важливо для політика-популіста), плебейське вип'ячування своєї біди, свого недорікуватого нещастя.

Претензії на провідництво наші можна лише вітати, турбує інше — самохаризматизація новітніх лідерів, турбує як і куди може повести націю оця, чорнобильською бідою інспірована й покликана до життя, "еліта"¹.

Свого часу французький психолог Густав Лебон дійшов висновку, що існує три типи політиків: вольові й властолюбиві; хитрі й лагідні, котрі улесливо потурають низьким інстинктам натовпу, ними ж випущеним на поверхню; нервово-збуджені, імпульсивні особистості, котрі широким вір'ям кожному своєму слову на момент виступу й котрих сам натовп збуджує до напівбезумного стану². Ланцюгова реакція політичної самоорганізації українського суспільства, яка розпочалася з утвердженням Руху, вивела на політичні підмостки різних людей, в тому числі й представників зазначених категорій.

Від кінця 1989 року мотив багатопартійності дедалі виразніше проступає у промовах політиків, у рекомендаціях політологів, у розмовах пересічних громадян. Фактично відтоді всі почали вживати слово "багатопартійність": і ті, хто її вітально приймав, і її послідовні супротивники. Хоча у деяких ортодоксальних ідеологів воно викликало часом таку саму реакцію, як свого часу у Геббельса слово "культура": рука тягнулася якщо не до револьвера, то щонаймен-

¹ Шербатюк А. Мутація моралі // Слово. — 1990. — № 18.

² Див.: Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1896.

ше до зброї із вивіреного десятиріччями ідеологічного арсеналу.

Що тут лукавити: попри визнання політичного плюралізму, у багатьох офіційних політиків тоді підсвідомо десь ще жеврїла надія, що це тимчасово, не назавжди й зумовлене чисюсь помилкою або прорахунком. Такій, хоча й слабенькій, надії не давав згаснути звичний у минулому політичний комфорт, коли слово "опонент" зустрічалося хіба що в середовищі літературних критиків та при захисті дисертацій, а компартійні ідеологи монополювали трибунами. Крім усього іншого, це, зокрема, знижувало вимогливість до партійних кадрів. Відбувався природний відбір схильних працювати з паперами, а не з людьми. Їм було незатишно в колективі, вони уникали дискусій, гострих полемік.

Непоодинокими є твердження, що такому підходові щодо багатопартійності сприяла й позиція Компартії загалом. Як доказ наводиться проект Платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду, з якого можна зробити висновок, що у ставленні до багатопартійності партія перейшла від заперечення її до нейтральної позиції. До січня — лютого 1990 року М.Горбачов уважав курс на багатопартійність "не нашим", таким, який не має соціальної бази, не гарантує захисту завоювань демократії, тоді як процес проголошення нових партій вже набирив силу. Й лише на лютому (1990 р.) Пленумі ЦК КПРС партія заявила про свою відмову від політичної монополії, а в Програмній заяві XXVIII з'їзду проголосила курс на діалог і рівноправне партнерство з усіма прогресивними ідейно-політичними течіями, утворення з ними політичних блоків¹.

На превеликий жаль, проблема багатопартійності в науковому плані тоді практично не розроблялася. Попри те, що процес утворення партій, користуючись словами В.Леніна, відбувався у нас "швидше і гостріше, ніж де б то не було"². Суспільна наука, ця "трепетлива лань", будучи впряженою в один візок з "конем" політики, більшою

¹ Див.: Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — Київ, 1990. — С.97.

² *Ленін В.І.* Повне збр. творів. — Т.14. — С.19.

мірою продовжувала обґрунтовувати прийняті рішення, а не готувати підґрунтя до них. На дискусії в Академії суспільних наук при ЦК КПРС наприкінці 1989 року вчені-суспільствознавці лише продекларували свої наміри "з'ясувати в теоретичному аспекті можливість у нашій країні багатопартійної системи"¹. Про це йшлося й на зустрічі заступника генсека ЦК КПРС В. Івашка з активом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у грудні 1990 року. Вченим було запропоновано "зосередитися й на аналізі досвіду взаємодії КПРС з різними громадсько-політичними організаціями"². Республіканською програмою розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення й пропаганди історії Української РСР питання про "нові політичні партії, громадські організації, рухи" було віднесене до пріоритетних наукових напрямків³.

Вилучення статей 6 і 7 союзної Конституції юридично позбавило КПРС політичної монополії, легалізувало та інтенсифікувало процес утворення нових політичних структур. 7 травня 1990 року Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення про нову редакцію статей 6 і 7 Конституції УРСР, які в порядку законодавчої ініціативи вносилися на розгляд першої сесії Верховної Ради: стаття 6 — Компартія України, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці політики Української РСР, в управлінні державними й громадськими справами; стаття 7 — всі політичні партії, громадські організації та масові рухи, виконуючи функції, передбачені їхніми програмами й статутами, діють у відповідності до Конституції та радянського законодавства⁴.

¹ О проблеме однопартийности и многопартийности (Дискуссия в Академии общественных наук при ЦК КПСС) // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 1. — С.74.

² Викторов В. Каким быть ИМЛ? // Правда. — 1990. — 16 декабря.

³ Див.: Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення й пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С.8.

⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.11. — Спр.1972. — Арк.2 — 3.

Власне, 1990 року й склалася нині діюча багатопартійність. У квітні відбуваються з'їзди Української республіканської партії та Української християнсько-демократичної партії. У травні проходять установчі збори соціал-демократів. У червні на з'їзді в Києві Українська народно-демократична ліга трансформується в Українську народно-демократичну партію, кілька днів по тому засновується Київська ліберально-демократична спілка й проголошується створення Української селянсько-демократичної партії. Восени в Києві відбуваються установчі з'їзди Партії зелених України та Ліберально-демократичної партії, у Дніпропетровську — Народної партії України. В грудні з різницею у два тижні з'являються Партія демократичного відродження України та Демократична партія України. 1991 року засновується Ліберальна партія України, після серпневих подій виникають Соціалістична партія України та Селянська партія України. 1992 року політична палітра поповнюється Християнсько-демократичною партією України. Затим з'являються Українська партія справедливості та Партія праці. Якщо до проголошення незалежності України було зареєстровано 4 партії, то після серпня 1991 року на серпень 1994 року — 31. А всього в Україні та її регіонах від 1989 року заявляли про себе майже 60 партій.

П'ятнадцять партій, а також Рух репрезентовані окремими народними депутатами або їх групами у Верховній Раді. Десять партій очолюють народні депутати України. Природно, що такі структури мають кращі стартові можливості. Ось чому решта формувань займаються активним пошуком "спонсорів" серед осіб, наділених державними повноваженнями, серед відомих громадських діячів, учених та представників культури. Відбувається й зворотний процес. Наприклад, окремі народні депутати прагнуть мати у своєму розпорядженні політичні структури. Деякі партії та рухи взагалі утворювалися "під лідера" і на основі вузько-групових устремлень. Колективні інтереси при цьому нерідко не свідомлюються або свідомо приносяться в жертву. Частково тому, що в радянському суспільстві колективізм як цінність скомпрометований примусовим комуністичним

колективізмом, який деградував до кругової поруки. Й сьогодні немає ні нормального колективізму, ні нормального індивідуалізму.

Особливу групу серед керівництва та активу партій складають колишні лідери дисидентського підпілля (лідери чотирьох із них пройшли ув'язнення). "В'язнична харизма" цих людей багато в чому взаємичує їхню нинішню тактику — вплив через моральний авторитет. Вони перебувають у своєрідній ізоляції один від одного, кожен на своєму "постаменті", в оточенні своїх послідовників та однодумців. Кожний другий керівник сучасних партій — у минулому член КПРС. А це цікавий феномен, який потребує вивчення з точки зору й політики, й психології.

Фактично в Україні склалася мультипартійна система з наголосом на вкрай поляризовану, іншими словами — справжня багатопартійність, доведена до абсурду: в наявності чимало партій різної політичної орієнтації, в тому числі антисистемних. Попри всю показову активність, спроби виступати від імені народу й видавати свої інтереси за загальнонаціональні, абсолютна більшість з них приблизно однакова за впливом у його незначному вимірі. На кінець 1993 року загальна чисельність зареєстрованих партій не перевищувала 400 тисяч членів.

Майже всі вони й досі не в змозі визначити свою соціальну базу, свій електорат. Орієнтація значної частини партій на середні верстви не враховує теперішньої структури суспільства й придатна хіба що на перспективу. Наше соціально не диференційоване суспільство для партійної розбудови ще не готове. Люди не поспішають розміщувати в цих партіях свої політичні, професійні та матеріальні інтереси. За висновками соціологів, недовіра до партій, а то й активне неприйняття партій як таких — явище цілком природне в країні з багаторічним досвідом правління однієї партії¹. Отже, українська багатопартійність приходить у політично однопартійний простір, де формула партії у

¹ Див.: Головаха Є. Партія очима виборців // Сучасність. — 1992. — № 7. — С.68.

масовій свідомості — “авторитарна партія — держава”. Й сучасним організаціям, що називаються партіями, належить докласти чимало зусиль для відновлення втраченого престижу цієї інституції.

Зрозуміло, що багатопартійність є такою, яким є суспільство. Й не варто ні “накачувати” її, подаючи будь-яку із щойно проголошених партій вирішальною силою, ні принижувати її значення в’їдливими зауваженнями про “оперетковість” нових політичних вождів. Бо саме це середовище, досі багато в чому декоративне, навіть театральне, демонструє химерність чи обмеженість упроваджуваних демократичних процедур, свободи мислення та політичної толерантності, тобто потенціал того самого “людського матеріалу”, який вирішить урешті-решт долю держави. За таких умов навіть один або кілька чоловік, проголосивши виникнення нової партії, мають можливість стати рівноправними учасниками політичної гри — й не слід розцінювати їхні шанси як явно безнадійні. Водночас не можна не відзначити, що поява окремих партій, наприклад Народної партії України на чолі з народним депутатом України Л. Табурянським, не так пов’язана з реакцією на суспільні запити, а радше є наслідком прагнень тих чи тих осіб “вийти” в політику за допомоги утворень штучного характеру, які тримаються не на політичній спільності, а на фінансових уливаннях. Своєрідну групу складають партії, відмінність між якими — переважно у назвах. Це наводить на роздуми про їхнє інспіроване утворення для втягування в політичні ігри якомога більшої кількості людей.

Відповідно й роль партій як єдиної ланки між державою та суспільством не усвідомлена як лідерами, так і більшістю членів. Абсолютна більшість зовнішніх політичних партій України з різних причин не виконує своїх головних функцій: з’ясування й врахування інтересів різних соціальних груп, розробка політичних, соціально-економічних та інших програм, конкретних законопроектів, критичний аналіз програм конкуруючих партій; широкомасштабне інформування населення про свою діяльність; організація підбору кандидатів для висунування в органи влади

всіх рівнів; проведення передвиборчих кампаній і керівництво своїми депутатами тощо.

Через відсутність виборів на багатопартійних засадах залишається незрозумілим, яка партія чи то партійна коаліція перебуває при владі й є відповідальною за стан справ, і хто в опозиції. Партії, щонайперше їхні лідери, не знають свого "місця", а тому боротьба ведеться переважно без правил і далеко не завжди в політичному річвищі. Таким чином, зараз політичні партії здебільшого допомагають кристалізувати й більш виразно окреслювати конфліктні інтереси, приховані розбіжності й суперечності в суспільстві; підштовхують громадян до уособленого групування за різними параметрами й пріоритетами. Взагалі за умов усезагальних і безперервних розмежувань, тотальних звинувачень далеко не риторичним є питання, що його поставив І.Плющ: "Чи не стоїмо ми за крок до того, що невдовзі весь народ буде звинувачено у зраді самому собі?"¹.

Після здобуття незалежності України деякі партії впритул наблизилися до завершального етапу свого розвитку, позаяк в їхньому "генетичному коді" запрограмована єдина мета — знищення тоталітарної системи. Вони об'єднали людей, котрі знають, як боротися за Україну, й не відають, як її будувати. А це означає, що, виконавши свою місію, формування такого спрямування приречені на самознищення. Наочний приклад — наймасовіша організація — Рух, життєвий цикл якого в тому вигляді, в якому він замислювався, офіційно закінчився на його IV зборах.

Перед багатьма політичними організаціями постала дилема: розпад, зникнення з політичної арени або вихід на нове обертя розвитку, в тому числі через об'єднання, злиття й продовження існування в іншій іпостасі за умови вироблення програм державотворення. Приклади останнього — об'єднання Української національної партії та Української народно-демократичної партії, Соціал-демократичної партії України та Об'єднаної соціал-демократичної партії Ук-

¹ *Плющ І.* Для України настав час "збирати каміня" // *Вісн.* — 1992. — № 7. — С.4.

раїни, обговорення питання про злиття Демократичної партії України та Української республіканської партії. Звісно, це кращий варіант, але складний, оскільки мало хто хоче здавати політичні "доріжки", особливо з числа тих, хто спробував себе в ролі провідників. Не виключено, що процес об'єднання множитиме "відламки" від партій.

Замість того, щоби шляхом постійної діагностичної роботи зберігати можливість об'ємного бачення ситуації, утримуватися від імпульсивних та однозначних практичних рішень, партії в особі їхніх лідерів та активу весь час живуть пошуками ворога, не бажаючи розуміти, що політична боротьба передбачає культивовану здатність зберігати стан громадянського миру й утримуватися від провокування катаклізмів. Утім, наша історія — це історія боротьби, пошуку супротивників. За умов культу особи Сталіна ними були "вороги народу", у другій половині 80-х років — "супротивники перебудови", зараз — комуністи й номенклатура, з одного боку, та демократи — з іншого. Стало вже правилом: чим гірша економічна й соціально-політична ситуація в країні, тим активніше ведеться пошук у ній "ворогів". Прикметою 1993 року стала чергова "вагітність" націонал-демократів політичною війною, що засвідчило утворення 21 лютого Антикомуністичного антиімперського фронту за участю понад 40 партій та громадсько-політичних об'єднань для спільних дій, спрямованих на:

1. Дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і Рад усіх рівнів. Скликання Установчих Зборів для прийняття нової Конституції України та нового виборчого закону.

2. Недопущення перегляду постанови Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України, проведення громадського процесу з метою розкриття злочинів КПРС-КПУ проти українського народу.

3. Активне сприяння становленню структур державної влади, проведення економічних реформ, боротьбу з корупцією, злочинністю, з розкраданням державного майна.

4. Протидію будь-яким спробам утягнути Україну в наддержавні структури та вихід із СНД.

5. Протидію номенклатурній "прихватизації" державної власності.

6. Припинення одностороннього роззброєння України.

7. Консолідацію українського народу, згуртування національних сил у боротьбі проти сепаратизму, федералізації, за збереження територіальної цілісності України.

Розхожі пояснення його причин, головна серед яких — захист народу від комуністів, спонукають мене висловити деякі міркування. Тим паче, що кілька, здавалось би, незначних деталей у своїй сукупності дають підстави стверджувати: антикомунізм в Україні підноситься на рівень державної політики. А це — нове середньовіччя. Чи не про це промовляють, зокрема, такі факти, як проведення форуму Антикомуністичного антиімперського фронту в Палаці культури "Україна", виступ на ньому віце-прем'єра (зауважу, не академіка, а віце-прем'єра!) М. Жулинського, присутність представників адміністрації Президента та інших державних структур? Кістяк фронту склав Конгрес національно-демократичних сил, одним із керівників якого є працівник адміністрації Президента Б. Тернопільський. Проти нагнітання антикомуністичної істерії публічно висловився лише Голова Верховної Ради І. Плющ, за що відразу ж перетворився на "ворога демократії".

По-перше, хоч як це дивно, націонал-демократи не сприймають скасування рішення про заборону Компартії України в першу чергу через те, що КПУ, мовляв, буде вимагати повернення майна, а вже потім кажуть про злочинність її ідей та практики. Така розстановка наголосів добре виявилася на прикладі заяви Народної Ради "З приводу відновлення Комуністичної партії в Україні"¹. Й це не випадково. Багато з них добре влаштувалися у партійних квартирах та на дачах, у партійних кабінетах. А як розпалювали пристрасті про привілеї! Тепер усі привілеї

¹ Див.: Заява Народної Ради з приводу відновлення Комуністичної партії в Україні // Голос України. — 1993. — 20 січня.

розділені справедливо, порівну, про що гласно повідомлено народу. Але ось що дивно: не стало вистачати не тільки свого, але й гуманітарної допомоги Заходу.

Ще більш дивно: по вулицях незалежної stolvici незалежної держави знову потягнулися кортежі лімузинів, спецобслуговування, як і раніше, працює ритмічно, для обранців народу розподіляються дефіцитні речі й за цілком доступними цінами. Пояснюють усе це проклятим комуністичним спадком, пережитками минулого. Соромляться, але продовжують "розподіляти". Звикли й уже не можуть зупинитися. Й поставили справу з таким розмахом, що партноменклатурі й не снилося. От уже не зайвим було б провести інвентаризацію партмайна й оприлюднити, кому ж воно дістанеться.

По-друге, вони стурбовані, якщо не налякані зняттям заборони на діяльність Компартії Білорусії, активним відновленням її в Росії. Особливо колишні партактивісти й партобозники, котрі чудово розуміють, що відродження КПУ ставить під загрозу їхню політичну кар'єру. Вдруге "вписатися" в перші ряди для них буде вельми складно, практично неможливо. Не випадково Д.Павличко у своєму виступі на установчих зборах фронту стверджував: ми зібралися бушімто на корабель Ноя, щоби врятуватися від потопу¹.

По-третє, помітно впала популярність політиків демократичного штибу. Вони втратили у громадській думці найбільш вагомую свою якість — право апелювати до народу, розтринькали моральний капітал, нагромаджений спочатку в боротьбі з системою. Й, за старою звичкою, розраховують знову його набути за допомоги антикомуністичної кампанії. Головне ж полягає в тому, що вони заряджені енергією конфлікту. А люди з явно руйнівним мисленням не можуть творити. У них інші функції, якщо бажаєте, інший склад розуму. Тому з їхнього боку було б просто божевіллям

¹ Див.: Павличко Д. Фронт єдності, а не розколу. Виступ на установчих зборах Антикомуністичного антиімперського фронту // Літературна Україна. — 1993. — 25 лютого.

втратити такий шанс, як реванш, щоб утримати вплив на владу та утриматися при владі. Реванш — це взагалі найбільш сильна зброя націонал-демократів. Використовуючи її, вони намагаються розділити людей, "прогнати" країну вдруге одним і тим самим самогубним шляхом, діючи за вже віднайденною одного разу більшовиками формулою. Інстинкт самозбереження затьмарює в них інстинкт збереження народу та спокою в суспільстві. Ці політики хочуть не правди, а правоти, що далеко не одне й те саме.

Але ж хто вчить? Хто розмірковує з приводу злочинної суті КПРС-КПУ? Хто виступає в перших лавах звинувачувачів системи та її політичних інституцій? Хто одягає на себе мантию судді й претендує на роль учителів моральності? Переважно ті, хто творив і підтримував усе це. Ті, хто отримав усі блага від соціалізму й жив при соціалізмі — всі ті секретарі та голови, депутати та лауреати, герої та орденоносці, володарі численних видань та перевидань, комуністи та співці комунізму. Мутація моралі в суспільстві справді набуває потворних форм, коли на "командному пункті" Антикомуністичного антиімперського фронту визначив своє місце мультілауреат, архідепутат, суперорденосець і суперчленецька О.Гончар. І, виступаючи головним захисником миру в планетарному масштабі, своїм авторитетом цементує протистояння в своїй країні, допомагає "коригувати вогонь" не стільки по своєму минулому, скільки по мільйонах простих трудівників. Так недалеко й до звинувачення народу в зраді самому собі та до освячення "демократичних трійок". Тим більше, що є приклад "Демократичної Росії", яка запропонувала законопроект про люстрації — кадрові перевірки й заборону на професію "для провідників тоталітарного режиму"¹.

До серпня 1991 року політичні сили України умовно поділялися на дві групи — комуністичну та антикомуністичну. Останню єднала боротьба за вихід республіки із

¹ Люстрації в Росії: быть или не быть?. "О запрете на профессии для проводников тоталитарного режима" (Из резолюции, принятой на III съезде "Демократической России") // Московские новости. — 1993. — 31 января.

СРСР і проти компартії. Вирішення цих завдань, поряд з іншими чинниками, призвело до значного врізноманітнення політичного світу України. З моєї точки зору, його визначають шість головних течій. Умовно, звичайно, бо реальне життя завжди набагато складніше й динамічніше.

Перша — соціалістична, квітяк якої складас об'єднання "Трудова Україна", заголовну роль в якій відіграє Соціалістична партія України. Найпомітніша фігура тут О. Мороз. Є підстави прогнозувати зростання її впливу, враховуючи домінуючі настрої та соціально-економічну ситуацію. Не виключено, що колишні комуністи можуть стати однією з найбільших фракцій у новому парламенті. І, на мою думку, помилляються ті політичні сили та їхні лідери, які вважають, що соціалістичні ідеї в Україні втратили будь-яку соціальну базу. Питання не в тому — добре це чи погано (це партійний, а не науковий підхід), а в тому, що можливість широкої підтримки соціалістичних ідей серед населення існує.

Проте треба розуміти, що фактично Соціалістична партія виникла на хвилі протесту проти заборони Компартії України. А це дало змогу в досить стислий термін створити найчисельнішу в Україні політичну організацію (90 тисяч чоловік). Але може мати місце й зворотний процес — відхід від неї людей, зокрема й перехід їх до відновленої Компартії. Над частиною соціалістів тяжіє стереотип членства в Компартії України. Інакше кажучи, вони й стали членами партії лише за однієї умови — гарантії тієї стабільності, яку мали за стіною правлячої Комуністичної партії. Соціалістична партія України ж — не правляча партія, та ще й у попередньому розумінні слова "правляча".

Представники цієї течії допоки що не мають міцних позицій у робітничому середовищі. Тоді, як не важко передбачити, розвиток подій багато в чому буде залежати від позиції робітничого класу. Помилляються ті, хто вважає його аполітичним. Просто реакція різна. Найбільш реактивною є інтелігенція. Вона швидко збуджується, але й швидко вистигає. Реакція ж робітничого класу йде через

О.Мороз на маніфестації

накопичення певної внутрішньої енергії, а потім — вибухова хвиля.

Як політик, котрий тверезо враховує політичні реалії України, О.Мороз добре розуміє, що повернення назад, до повної монополії Компартії, в нашому суспільстві неможливе, щонайменше в осяйній перспективі. А тому він змушений стримувати агресивні устремління до реваншу, які сповідує частина соціалістів — учорашніх активістів Компартії. На другому з'їзді Соціалістичної партії України наприкінці листопада 1992 року у відповідь на черговий заклик одного з делегатів записати до документів з'їзду положення про негайне й безумовне відновлення господарських зв'язків у межах колишнього СРСР О.Мороз кинув репліку: "Треба вміти боротися за владу, а не оглясками вирішувати справу"¹. Маючи на увазі це відкрите й приховане протистояння лідера та частини рядових партійців, один журналіст висловився в тому плані, що для України це велике благо, що Соцпартію очолює саме О.Мороз, котрий не втратив почуття реальності. Хоча така ситуація не може тривати безконечно.

Друга — загальнодемократична з відтінком сепаратизму. Найбільш вагомий представник цієї течії — Громадянський конгрес України. Її, швидше всього, слід розглядати як негативну реакцію на політичні та економічні процеси в Україні та дії громадсько-політичних структур націоналістичного спрямування. Й від зазначених чинників залежить перспектива: чи залишиться вона регіональною чи стане загальноукраїнською, чи набуде яскраво вираженого сепаратистського характеру чи розвиватиметься в загальнодемократичному річищі. Лідери конгресу — народний депутат України В.Мещеряков, доцент Донецького університету А.Базилук.

¹ Сандул Ю. Александр Мороз. Плох тот марксист, который не стремится к власти // Республика. — 1993. — 27 февраля — 5 марта.

Третя — ліберально-демократичний напрям, його уособлює "Нова Україна" на чолі з народним депутатом України В.Гриньовим. Це доволі аморфне об'єднання, яке, після нетривалого періоду піднесення, ввійшло у смугу організаційних і концептуально-ідеологічних суперечностей двох напрямків — ліберально-консервативного та соціал-демократичного, що підтвердив другий з'їзд об'єднання (13 — 14 березня 1993 року). Посилюють їх і відповідно послаблюють угливі честолюбство політиків (а їх чимало зібралось під "дахом" блоку), котрі не бажають "поступатися принципами" один одному, а також орієнтація на елітарний прошарок і недостатня увага до соціальних питань. Проте це не означає безперспективності у нашому суспільстві цінностей, сповідуваних представниками "Нової України". Але в осяйній перспективі вони не можуть розраховувати на підтримку. Немає того середнього класу приватних виробників, які б стали їхнім опертям.

Заявивши 16 червня 1993 року про відставку з посади заступника Голови Верховної Ради та про вихід зі складу Президії Верховної Ради, В.Гриньов, очевидно, почне формування нової політичної партії, в тому числі й на основі "Нової України". Заява його з приводу відставки заслуговує на те, щоб навести її повністю: "Я прагнув бути чесним перед депутатами Верховної Ради й намагався витримувати внутрішню логіку, яку я відстоював. Сьогодні я морально не можу знаходитися у Верховній Раді. Я вважаю, що Верховна Рада для того, щоб зберегти своє обличчя, має прийняти рішення про дострокові перевибори всіх органів влади — і Президента, і парламенту, і місцевих органів влади. Я прошу про відставку з посади заступника Голови Верховної Ради. Я прошу вас дати мені можливість вийти з Верховної Ради, залишившись при цьому народним депутатом. Я чесний перед вами, але не хочу залишатися працювати"¹.

¹ Корабль Верховного Совета дал трещину. Его начинают покидать // Киевские ведомости. — 1993. — 17 июня.

Для багатьох цей крок В.Гриньова став повною несподіванкою. За винятком, зрозуміло, заявника, котрий, не виключено, віддав перевагу Президентові в боротьбі, що розгорілася в Україні влітку 1993 року між інституціями влади.

Політик, який за власною ініціативою полишає конституційну посаду, — рідкість у будь-якій країні. А у нас тим паче. Проте все стало зрозумілим через кілька днів, коли на прес-конференції в "рідних стінах" — у Харкові — В.Гриньов офіційно заявив про свій намір балотуватися у президенти України на наступних виборах, пояснивши, що перша спроба стати Президентом 1991 року була, звичайно ж, пробою сил з розрахунком на майбутнє. При цьому він дещо збентежив тих, хто зібрався на прес-конференції, сумнівами щодо того, чи буде Україна президентською державою, хоча сам пошукач президентства схиляється до президентсько-парламентської моделі з ухилом у бік Президента. Журналісти поцікавились, а чи уявляє В.Гриньов, яку суму йому й "Новій Україні" доведеться витратити на передвиборну кампанію? Розмірковуючи над цією цифрою, лідер "новоукраїнців" назвав суму приблизно в мільярд¹.

Політичні структури, що ввійшли до складу "Нової України", радше можна розглядати як національно-ліберальні та національно-соціал-демократичні. Тоді як Ліберальна партія України є, так би мовити, класичною ліберальною політичною організацією. Вона має сильні позиції на сході України й вплив її на зазначений напрямок, як і взагалі на політичний розвиток України, буде, очевидно, зростати. Фактично вона має всі шанси затьмарити "Нову Україну" й витіснити її на узбіччя політичного життя. Ліберальна партія України заявила про себе 12 вересня 1991 року на установчому з'їзді в Донецьку. Зареєстрована Мініюстром України у жовтні того ж року як сьома політична партія України. Очолив її тоді 30-річний бізнесмен, президент міжгалузевого концерну "Атон", майстер спорту по

¹ Див.: Коцман В. В Україні, оказывається, есть политики, идущие по пути Эдуарда Шеварднадзе // Киевские ведомости. — 1993. — 9 июля.

М Горинь (зліва) та Є.Марчук у Верховній Раді України

людо Ігор Маркулов. Відтоді почалося його політичне сходження.

Четверта течія — національно-демократична або, якщо точніше, національно-державницька, яка орієнтується переважно не на певні соціальні верстви чи то прошарки, а на національні почуття людей, і інтереси держави ставить над інтересами нації. Під час зустрічі 31 травня 1993 року з народними депутатами України Михайлом та Богданом Горинями З.Бжезінський поставив їм запитання: "Що ви робите для того, аби побудувати українську націю? Чи є у вас програма розбудови нації, а не держави?". Ствердної відповіді він не дістав, адже такої програми не мають не тільки політичні структури, що утворюють цю течію, але й держава. А це дуже погано, вважає З.Бжезінський, бо якщо в найближче десятиріччя Україні не вдасться відродити свою націю, то її державність стане проблематичною¹.

¹ Див.: Без розбудови нації не буде й держави // Літературна Україна. — 1993. — 10 червня.

Проблема лідерства, ставлення до Президента, відмінності в тактиці зумовили її поділ на дві своєрідні підтечі, які уособлюють: а) Конгрес національно-демократичних сил і частина Руху, яку умовно назвемо "старий". Вони стоять на позиціях беззастережної підтримки Л.Кравчука. Лідерство тут тримає 63-річний голова Української республіканської партії, психолог за освітою й дисидент та політв'язень за "трудовим стажем" М.Горинь. Поряд з ним — Д.Павличко, В.Яворівський та деякі інші відомі політики. б) "чорновілівський" Рух у союзі з деякими угрупованнями на зразок Української селянсько-демократичної партії. Перспектива цього напрямку багато в чому залежатиме від того, що буде з Рухом.

У доповіді про сучасні проблеми України на урочистостях з нагоди сорок п'ятої річниці Українського Інституту Америки голова постійної комісії у закордонних справах Д.Павличко нагадав історію рухівських звершень: національно-демократичні сили України, згуртовані в Русі, завдали невиліковної урази комуністично-московському режимові, коли він був сильний і, здавалося, непереможний. Рух розбудив Україну. На референдумі 1 грудня 1991 року виграв Рух, який зумів організувати свідомих українців, перейняти на свій бік національні меншини та багатьох впливових компартійців. Але, вигравши державу, Рух не виграв у ній президентської посади. Й це була воля Божа, яка врятувала Україну від політичних землетрусів і зіткнень. (Як розповідав автору цієї праці В.Чорновіл, Д.Павличко приїздив до нього у лікарню й умовляв відмовитися від боротьби на користь Л.Лук'яненка з таким розрахунком, що той не збере багато голосів, бо Президентом має стати лише Л.Кравчук.)

Рухівський претендент на президентство, продовжував Д.Павличко, захочений великою, але все ж недостатньою підтримкою, оголосив бойкот своєму переможцеві Л.Кравчукові, намагаючись повести проти нього свою організацію. Нерозуміння того факту, що Л.Кравчук у цій ситуації

сдиний тільки й міг стати на чолі держави, недооцінка його державотвірного таланту, дипломатичних здібностей, впливу на вчорашніх комуністів, що прийняли за його прикладом ідею самостійності України, призвели до того, що зреформований Рух став у боротьбі проти Президента України діяти, навіть не бажаючи цього, у згоді з проросійськими комуністичними силами. Тепер передові державницькі партії згуртувалися в Конгресі національно-демократичних сил. Між Конгресом та Рухом немає миру. Це наша головна біда¹.

Д.Павличкові вторить народний депутат України М.Голубець: "Кандидати в президенти, попадавши з уявного президентського коня, попересідали хто на інвалідську коляску, хто на козобу, продовжують підгицькувати, ніби знаходяться в сідлі, та проклинати Президента. Демократичні лідери, хоча й не стали ворогами, але не можуть домовитися про тісну співпрацю, й поодиноці блягнуть на тлі "соціалістичної навали"².

Й саме В.Чорновіла мав на увазі Л.Кравчук, коли у своєму виступі по Українському телебаченню 10 червня 1993 року зазначав, що "деякі політичні лідери вже не раз змінювали свої гасла, переходили від просто опозиції до конструктивної опозиції, від підтримки існуючих владних структур до їх відкритої зневаги, до рішучої боротьби проти них. Так що зважена позиція — це одне, а розігрування карти кризи політичної влади, кризи влади — це інше"³. Наприкінці травня В.Чорновіл поставив до відома Верховну Раду про намір Руху утворити тінювий кабінет міністрів. На його думку, навіть коли б в урядовій ложі на місці прем'єр-міністра сидів Людвіг фон Ерхард, віце-прем'єра — Мільтон

¹ Див.: Павличко Д. Ми ніколи не віддамо нашої свободи // Голос України. — 1993. — 8 червня.

² Голубець М. Парламентські реалії // Голос України. — 1993. — 29 липня.

³ Наш шлях — злагода і праця. Виступ Президента України Л.М.Кравчука по українському телебаченню 10 червня 1993 року // Голос України. — 1993. — 12 червня.

Фрідман, міністрами були б Лешик Бальцерович та інші економісти, котрі вивели свої країни з кризи, результати їх діяльності були б приблизно такими самими, як і в уряді Леоніда Кучми. За твердим переконанням голови Руху, без глибокої реформи збанкрутілої політичної системи ніякі реформи не йтимуть, а анархія в державі гарантована. Затим він заявив про остаточний перехід НРУ в опозицію до політики всіх структур в Україні. Приклад Руху майже відразу наслідували різні політичні організації, зокрема Соціал-демократична партія України.

Народний депутат України М.Поровський, котрий, за власним визначенням, в організацію, створення, розбудову й діяльність Руху "вклав шмат свого життя, розуму й серця"¹, ще більш критично оцінює політичну діяльність В.Чорновіла: "Як відомо, з президентством у В.Чорновіла не вийшло. Взагалі, для тих, хто знав Вячеслава Максимовича, це не було несподіванкою. Так само "не вийшло" з Галицькою Асамблеєю та Асоціацією Демократичних Рад, які він очолював і які невдовзі розвалилися, "не вийшло" з керівництвом Львівською обласною Радою, хоча всьому "Галицькому П'ємонту" давав обіцянку бути разом і в добрі, і в біді. Після невдачі на президентських виборах Чорновіл поставив собі за мету очолити Рух і підпорядкувати собі цю політичну силу"².

Фактично на третіх зборах НРУ він "захопив" цю організацію, а на четвертих — і формально став її одноосібним лідером. Саме тоді була остаточно "похована" концепція Руху як об'єднання громадсько-політичних сил, відкинута третя можливість згуртування всіх державницьких формувань (перша можливість була на третіх зборах, коли В.Чорновілу пропонували на рік стати першим заступником і головою Політради Руху, друга — коли утворився тріумвірат — М.Горинь, І.Драч, В.Чорновіл).

¹ *Поровський М.* Вірю, що Рух оживе // *Літературна Україна*. — 1993. — 4 березня.

² Там же

Л.Скорик та Д.Павличко

На своїх четвертих зборах Рух остаточно трансформувався в партію, що, між іншим, показало непослідовність В.Чорновіла. Досить згадати, що на других рухівських зборах він переконував делегатів, що "якщо Рух стане в одному ряду з партіями, він загине, програє, виродиться в культурницько-пропагандистську організацію, що організовуватиме масові шоу, партії його піднімуть і переможуть"¹. А в статті "Що далі?" напередодні третіх зборів ним уже пропагувалася ідея створення на базі НРУ партії, яка повинна стати "партією правди, партією соціальної справедливості"². Взагалі така кардинальна переміна поглядів є притаманною рисою більшості українських політиків. Зауважу також, що рухи, перетворившись на партії, як правило, розчаровують своїх членів. Виникають розколи, кри-

¹ Вячеслав Чорновіл, член Великої Ради Руху // Вісник Руху. — 1990. — Ч.7. — С.60.

² Чорновіл В. Що далі? // Голос України. — 1992. — 25 січня.

зи, злиття кількох партій в окремі блоки й, нарешті, — повернення до рухів.

Рух увійшов у смугу розколів та розмежувань, які підтримувалися та ініціювалися представниками Конгресу національно-демократичних сил. З Руху змушені були піти всі, хто його практично заснував у досить небезпечній і складній час. А зніційована Ларисою Скорик спроба реанімації за старими принципами альтернативного Всенародного Руху виглядала досить наївно й ностальгічно — не можна вступати двічі в ту саму річку. Попри це, В.Чорновіл упевнено виголошував, що Рух вийшов на нову орбіту й сьогодні є єдиною силою демократичної спрямованості в Україні. Такого оптимізму не поділяли навіть його вчорашні однодумці. Деякі з них висловлювали навіть таке міркування: якщо акція збирання підписів за проведення всеукраїнського референдуму не буде зреалізована (а вона таки провалилась. — *Авт.*), місія В.Чорновіла на цьому завершиться й долю Руху буде важко передбачити¹.

Зрозуміло, якби Рух зберігся в старій якості, не було б потреби утворювати Конгрес національно-демократичних сил та Антикомуністичний антиімперський фронт. Проте ні історія, ні політика не знають слова "якби". Вихідці з Руху стали поповнювати як Конгрес національно-демократичних сил, так і націонал-радикальні утворення.

Останні, до речі, виокремлені в самостійну п'яту політичну течію, уявлення про яку дають Організація Українських Націоналістів (ОУН), Українська національна асамблея, політичне об'єднання "Державна самостійність України" та Українська національна самооборона (УНСО) з їхніми лідерами С.Стецько, Ю.Шухевичем, Р.Ковалем та Д.Корчинським. Багатьма політиками вона сприймається як щось декоративне й до уваги всерйоз не береться. З моєї точки зору, така позиція є помилковою. За умов дедалі

¹ Див.: Гребенюк Г. До політичної ситуації в Україні // Нескорена нація. — 1992. — 20 листопада.

УНСО на навчанні

більшої стомлюваності від хаосу й невизначеності люди вже ладні кинутися в обійми "твердої руки"; навіть потерпати від неї незаслужене биття, аби був порядок, до якого всі звикли. Це, а також наша схильність надавати перевагу рішучим політикам і діям, віра у реальність швидких і простих розв'язків складних проблем створюють непогані передумови для нарощування впливу націонал-радикалів. Вони мобільні, добре зорганізовані, бойовиті, вміють організовувати гучні акції, здатні спровокувати конфлікти. Бід від них буде ще чимало, хоча шансів на захоплення влади, на політичне собіпанство у них, очевидно, немає. Все-таки більшість нашого народу на власному гіркому досвіді засвоїла, що на крові й ненависті ні хліб не росте, ні свобода не народжується.

Й, нарешті, шосту течію утворює керівна еліта, так звана "партія влади". Вона не структурована, аморфна, далеко не однорідна й, з мого погляду, "вбирала в себе", як мінімум,

три відгалуження, орієнтовані відповідно на вищих керівників України. Між ними — приховане й відкрите суперництво за неформальне лідерство, що, в принципі, слід розглядати як нормальне явище, на чому наголошують і Л.Кравчук, і І.Плющ, але ж при одному вточненні — в цивілізованому суспільстві і в цивілізованій спосіб.

Л.Кучма ввійшов у політику як рішучий гравець. Нехай тоді ще недостатньо політично підготовлений, але ніяк не гравець Президента. Проте зорганізованої сили, на яку Кабінет міністрів міг би спертися при реалізації своїх надзвичайних повноважень, не було. Жодна більш-менш помітна політична партія чи громадсько-політична організація не взяла на себе сміливість заявити про повну підтримку "уряду реформ", а Соціалістична партія України після передноворічної лібералізації цін перейшла у відкриту опозицію до нього.

Події, що розігралися у Верховній Раді у травні — червні 1993 року, поставили Л.Кучму в скрутне становище. Президент України не з тих, хто подарує парламенту чи прем'єр-міністру 223 голоси, які відхилили відставку Л.Кучми. Показовий приклад: Л.Кравчук використав рішення Міністерства економіки України про підвищення тарифів на теплоенергію на виробничі цілі для того, щоб публічно "поставити на місце" прем'єр-міністра. 6 липня 1993 року він адресував йому таку резолюцію: "Мінекономіки без дозволу Кабінету міністрів підвищив тарифи на теплоенергію на виробничі потреби. Прошу розглянути цей факт і дати йому відповідну оцінку. Винних покарати. Довести до громадськості, яка обурена тим, що уряд не знає, що роблять його підлеглі"¹. Цей крок Президента відразу розрекламували засоби масової інформації. Л.Кучма відреагував рішуче, заявивши у свою чергу: "Мені не зрозуміла ця позиція. З таким самим успіхом Президент міг би написати резолюцію Борису Єльцину чи Чорномірдіну, чому, мовляв, вони

¹ Цит. за: *Васильева Л.* Между Президентом и премьером очередная полоса препятствий. Исполнительную власть опять лихорадит // *Киевские ведомости.* — 1993. — 10 июля.

підвищують ціни на нафту й газ. Є чітка постанова Кабінету міністрів про те, що регулювання цін і тарифів у зв'язку із зростанням цін на енергоносії передані до рук Мінекономіки та інших міністерств. Президента, до речі, я інформував про це ще раніше. Звичайно, це можна критикувати. Я й сам критикував це рішення. Але діватись-то нікуди. Й, до того ж, це питання можна було вирішити у робочому порядку. При чому тут газети й телебачення? Тільки по "Останкіно" що резолюцію зачитали двічі. Може, це, так би мовити, передреферендумна кампанія у Президента? Я не знаю, як це розцінити. Інакше, як іграми, я це назвати не можу"¹.

Зрозуміло одне — між Л.Кучмою та Л.Кравчуком проліг новий вододіл. Незрозуміло, що правда, кому й навіщо треба було знову нагнітати пристрасі й незадоволення всередині виконавчо-президентської влади, яка декларативно так прагнула єдності? Президент вирішив зіграти роль захисника мас, але не розрахував до кінця, чи отримає він так необхідний йому ефект. Радше за все, тут він ще більше втратив свій авторитет, бо як тільки він звинуватив прем'єра у невмінні керувати підлеглими, той у свою чергу звинуватив його в апаратних іграх. І це, останнє, звинувачення виглядало куди більш правдоподібним.

Погрози прем'єра піти у відставку та спроба здійснити це істотно спустошили його віру в політичну порядність багатьох державних мужів. Він пішов з посади прем'єра з великим політичним багажем і з майбутнім. Що й підтвердили подальші події в Україні.

Прощальне слово прем'єра на сесії Верховної Ради України 21 вересня 1993 року нагадувало передвиборчу промову з чітко розставленими наголосами. Наприклад, стосовно того, де Л.Кучма шукатиме опертя, на кого й на що робитиме ставку². Вже тоді було зрозуміло, що він прагнутиме повернення у велику політику, але вже на найвищій

¹ Цит. за: Там же.

² Див.: Прощальне слово Прем'єра. Виступ Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України 21 вересня 1993 року // Урядовий кур'єр. — 1993. — 23 вересня.

шабель. Вже у ранзі экс-прем'єр-міністра Л. Кучма зустрівся з журналістами й поділився своїми планами на майбутнє. Як депутат Верховної Ради, він орієнтується радше на центристські сили, а якщо й повернеться в "Нову Україну", то тільки не в те крило, що його очолює О. Ємець. А ще Л. Кучма шукає вчительку української мови.

Л. Кравчук та І. Плющ стартували як самостійні політики з позицій "людей крісла". Причому Л. Кравчук, котрий мав безперечну перевагу як усенародно обраний Президент, не лише не знайшов собі реальної політичної підтримки у суспільстві, але й утратив значну її частину серед "партії влади". І. Плющ же, після неприємного самовсвідомлення себе "заступником Президента по парламенту", швидко заявив про себе як лідер вищого законодавчого органу. На нього звернули свої погляди члени "партії влади", котрим він дав надію на політичну підтримку. В першу чергу йдеться про місцеві Ради, протистояння яких президентському намісництву від самого початку було набагато серйознішим, ніж протистояння Президента та Верховної Ради.

Офіційна заява І. Плюща про неприпустимість запропонованого проекту нової Конституції України, яка передбачає небувале й небезпечне посилення президентської влади, "не забезпечує необхідної демократії, прав та обов'язків громадян"¹; заява представників обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів з цього приводу², — доказ того, що Ради дедалі більше дистанціюються від Л. Кравчука, а І. Плющ набуває дедалі більшої ваги у політичному житті України. Тим більше, що намісники Президента репрезентують радше не його, а самих себе на "доручених" їм територіях.

Спробам упровадження ідеї президентської республіки Іван Степанович рішуче протиставив ідею парламентсько-президентського правління й демонстративно заявив: "Нам

¹ Іван Плющ. Нову Конституцію приймати рано // Голос України. — 1992. — 10 жовтня.

² Див.: Заява представників місцевих Рад // Голос України. — 1992. — 20 жовтня.

царя хочеться. Так ось: Президент — це не цар, а виконавець. Але виконувати завжди важче, звідси й звинувачення”¹. І тут же додав: “Бачу, як під впливом свого оточення він (Л.Кравчук. — *Авт.*) стає іншим. Відбувається те, що й у Росії”². У конфлікті властей Росії Л.Кравчук підтримав Б.Єльцина, а І.Плющ, зустрівшись з Р.Хасбулатовим у Києві, тим самим показав, що він дотримується іншої позиції.

Спікер українського парламенту, на відміну від Президента, зарекомендував себе політиком, який тонко відчуває зміну настроїв у суспільстві. Так, він наполегливо й послідовно почав проводити думку, що “форми політичної боротьби, притаманні у період виборювання незалежності, не годяться у період становлення держави... Антикомуністичний кінь збитий, з’їжджений. Цього коня треба вивести для історії. Треба осідлати коня не руйнування, а творення”³. Розвиваючи цю тему в іншому інтерв’ю, І.Плющ звернув увагу радикальних демократів на те, що вони “мусолять збиту карту, мовляв, у тому, що країна опинилася в кризовій ситуації, винні насамперед колишні комуністи. Я теж належав до тих, — нагадав Іван Степанович, — хто тривалий час був у Компартії України. Однак не можу погодитися з твердженнями, що саме їх провина в тому становищі, яке склалося. Ні, винна хибна система, що існувала, при якій вони змушені були робити те, що у підсумку виявилось далеко не кращим”⁴. А після відвідання Китаю, схоже, почав схилитися до необхідності зняття заборони на діяльність Компартії України. Така позиція І.Плюща не пройшла повз увагу народорадівців у Верховній Раді й вони відразу ж стали до нього в опозицію. А народний

¹ Председатель Верховного Совета Украины Иван Плющ: “Если мы согласимся с тем, что славяне не могут по-другому, только из-под палки, то... даром мы все это затевали” // Киевские ведомости. — 1993. — 9 апреля.

² Там же.

³ “Осідлати коня творення” // Голос України. — 1993. — 18 лютого.

⁴ З надією на поглиблення співробітництва... // Голос України. — 1993. — 10 квітня.

депутат України П.Мовчан навіть поставив "діагноз": парламентська більшість та її мудрий керманіч-спікер уже готові до всталеного роками функціонування, аби відновити єдиний простір — колоніально-сибірський¹.

Не обмежений рамцями регламенту чи парламентських традицій, І.Плющ уже звично супроводжує засідання Верховної Ради шедримми коментарями, репліками з приводу й без нього. Це ставить його в центр ледь не кожної телевізійної трансляції з парламенту. Таких можливостей для постійних прямих контактів з багатомільйонною аудиторією не має жоден інший політик в Україні. До того ж він охоче виступає з інтерв'ю в засобах масової інформації. Й скрізь, майже без зривів, підтримує свій образ поміркованої, іронічної, неозлобленої людини, яка грою політичних стихій піднесена на вершину влади, де їй не зовсім добре від чвар, інтриг та невігластва. Не уникає він і "спілкування з народом". І завжди користується своєю колоритною мовою, яка не до вподоби ревнителам української ідеї. Ними навіть започаткована рубрика в "Українській газеті" "Слово — не горобець. Мова в парламенті України", яка присвячена фактично його Голові, хоча про це відкрито не сказано². Проте при цьому вони не враховують той факт, що мова Івана Степановича — це мова більшості населення України. Й уже цим він для них близький та зрозумілий.

Попри те, що українські політики за короткий період настворювали стільки організацій, що, з мого погляду, кількість їх перевищує кількість їхніх членів, жодна із зазначених течій не має впевненої підтримки населення й не є домінуючою, а відтак — не може розраховувати на обернення його енергії на свою користь. Строкатість партій та політичних течій, широкий діапазон їхніх ідейних орієнтирів і намагання їхніх лідерів будь-що відвоювати полі-

¹ Див.: Мовчан П. Ще до вчора // Літературна Україна. — 1993. — 4 березня.

² Див.: Понамарів О. Слово — не горобець. Мова у парламенті України // Українська газета. — 1993. — № 1. — 5 березня.

тичний простір указують на надзвичайну складність, більше того — на нереальність забезпечення консенсусу в суспільстві через порозуміння цього політичного багатоголосся, яке прийшло на зміну ідейній монополії “з’їздівських рішень”. Запропонована Президентом ідея єднання політичних сил за допомоги “круглого столу”, схоже, не “спрацьовує”. Перший “круглий стіл”, як влучно підмітив М. Попович, надто скидався на давню ідеологічну нараду. Не сприяли його успіхові заява Л. Кравчука про важливу роль і здатність Руху “сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім’я України”¹ та спроби спертися на нього в обмін на посади рухівцям в держадміністрації й деяких “силових” міністерствах. “Яйце” виявилось розколотим раніше, ніж з нього вилупилося “курча”, що показав форум українців. Своєю спробою дати бій на ньому головному опонентові — В. Чорновілу — Президент змусив, знову ж таки за висловом М. Поповича, згадати про батьківську секретарську критику минулих часів.

До речі, цей рецидив нерідко виявляється у нього не лише під час виступів, а й у документах, що їх він підписує. Так, у розпорядженні Президента “Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом” міститься вимога “посилити роботу по вихованню у населення, передусім молоді, поваги до ветеранів і старших поколінь, вірності національним воїнським традиціям, любові до своєї молоді держави”².

Юристи стверджують, що в періоди радикальних перемін, як правило, спостерігається “криза законності” влади: старий режим уже втратив свою легітимність, а новий її ще не набув. І тут багато залежить від того, як намагаються її досягти. М. Вебер, наприклад, бачив три “чистих” способи

¹ Ми можемо вистояти тільки в єдності. Виступ Президента України Л. Кравчука на сесії Верховної Ради України 28 січня 1992 року // *Голос України*. — 1992. — 30 січня.

² Розпорядження Президента України “Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом” // *Голос України*. — 1992. — 29 квітня.

легітимізації влади — традиційний, раціонально-правовий і харизматичний¹.

Від першого способу ми, здається, рішуче відмовляємося. Другий — доволі трудомісткий і вимагає високої культури суспільства, детальної розробки й суворого дотримання законодавчих норм тощо. Залишається орієнтуватися на третій спосіб, тим паче, що українська державність є, з мого погляду, якщо не харизматичною, то, у будь-якому випадку, надто персоніфікованою. У цьому випадку роль Президента є більшою, ніж її юридичне визначення як "найвищої посадової особи". Він уособлює й джерело, й здійснення влади. На ньому акцентується увага людей, до нього адресується й незадоволення системою. Йому ж необхідно постійно демонструвати ефективність своєї політики, принаймні доводити, що рівень життя населення не погіршується.

Проте реалії вказують на зворотнє. З урахуванням, напевне, цього Л.Кравчук і вибудовував тактику власної поведінки.

По-перше, тримався в тіні, дистанціювався від політики соціально-економічних перетворень, віддавав ініціативу в їх проведенні іншим. Останнього разу — Л.Кучмі та його команді.

По-друге, намагався втримувати кредит довіри через підвищення національного престижу, активізацію зовнішньої політики, щоб на цих засадах консолідувати суспільство й забезпечувати собі підтримку політичних кіл інших держав. Свого часу так учиняло чимало політиків. Наприклад, у повоєнній Франції уряд де Голля робив наголос на перевагах французької мови, культури, історії країни.

По-третє, своєчасно усував явних та потенційних суперників. Де-де, а в цьому питанні Президент намагався "спрацювати" на випередження. Деякі найбільш голо-

¹ Див., наприклад: Шнакова Р.П. Легитимность политической власти: Вебер и современность // Советское государство и право. — 1990. — № 3. — С.139 — 143.

систі борці з привілеями партноменклатури "втопилися" в тих самих привілеях: автомобілі, квартири, престижні закордонні відрядження тощо. "Солістів" опозиції, зрозуміло, вдалося нейтралізувати за значно більшу "ціну": залучення у владні інституції (адміністрацію Президента, Державну Думу, урядові структури) або ж шляхом утворення персональних фондаций. Застосовується ним і стара політика, яка полягає в тому, щоби відіслати опонента за кордон. Зокрема, так він учинив з Л. Лук'яненком, робота якого в Канаді отримала суперечливі оцінки, а дехто навіть поспішив назвати його "послом для діаспори"¹. "Якщо зовсім начистоту, — звертав увагу І. Салій, — фактично йде насильне виведення частини діючих, активних депутатів з парламенту. Це велика державна політика. За неї повинні нести відповідальність Плющ і Кравчук"². Залишилися непримиренні, ті, хто не бажає задовольнятися другорядними ролями. А також "масовка", зусиллями якої й сколочувався хрест для попередньої системи й яка раптом усвідомила: влада, що її вона створювала й підтримувала, стала для неї недосяжною й практично від неї незалежною.

На відміну від Б. Єльцина, котрий наближає до себе, втягує у співробітництво критично мислячих учених і політиків, Л. Кравчук намагається під різними приводами вивести їх із політичної гри, щоби, очевидно, в майбутньому не мати морокки з конкурентами. Наприклад, так він учинив зі своїм представником у Києві І. Салієм. Той же, у свою чергу, швидко оголтувавшись від удару, розпочав планомірну підготовку до наступних президентських виборів, якщо такі взагалі відбудуться. У численних інтерв'ю, статтях він постав як розважливий політик, який тонко відчуває суспільно-політичні процеси, бачить уразливі місця, прорахунки (а їх чимало) колишнього патрона³. Чи не вперше І. Салій

¹ Див.: *Миняйло В.* "Посол для діаспори" или діаспора для посла? // Республіка. — 1993. — 17 — 24 апреля.

² Іван Салій: "Злочинно заганяти людей в мафіозні структури" // Київський вісник. — 1992. — 9 липня.

³ Див., наприклад: *Салій И.* Какая власть нужна Украине? // Киевские новости. — 1993. — 21 мая.

І.Салій, В.Брюховецький та Л.Кравчук (зліва направо)
у Києво-Могилянській академії

взяв на себе сміливість показати: Л.Кравчук — це людина, яка здатна лише на те, щоб управляти державою. Бо нічого іншого він не вміє. Парадоксально, але факт.

Публічні поразки, що їх зазнав Президент на форумі українців, на урочистих зборах, присвячених дню Перемоги, на всеукраїнському з'їзді представників сільського господарства, висвітлили одну його істотну слабкість: він не здатний до партнерських стосунків. І це менталітет навіть не диктатора, а партійного керівника. У партійного керівника не могло бути партнерів. У нього були начальники та підлегли. Стосунків по горизонталі для них не існувало.

Фактично зруйнувавши те крило української політики, яке свого часу привело його до влади, Президент поставив себе під перехресний вогонь критики. З одного боку — звинувачення в проведенні курсу на зміну суспільно-політичного устрою, а з іншого — незадоволення недостатніми темпами здійснення цього курсу. Граючи на суперечностях

різних політичних течій, що поступово переросли в політичні потоки, він намагається знайти політичну силу для підтримки й опертя (зауважу, що дефініції про народну підтримку сьогодні звучать як політична банальність). Спочатку зробив ставку на Рух, затим нібито співробітничав з Конгресом національно-демократичних сил і критикував Рух з "Новою Україною". Згодом став схилитися до контактів з "Новою Україною" й з тим самим Рухом. Орієнтувався на профспілки, а опісля знову на Конгрес національно-демократичних сил і на Рух. Очевидне одне: у Президента немає надійного опертя й водночас йому дедалі важче зберігати образ політика, який піднявся вище політичних пристрастей і присвятив себе служінню інтересам усього народу. А це справляє враження, що він є Президентом не всього народу, а певної його частини й деяких політичних сил. Можна передбачити, що Л.Кравчук намагатиметься прилаштуватися до сильнішого, до тієї партії, яка переможе на наступних виборах. Те, що він це вміє, він уже довів, ще будучи ідеологічним шефом Компартії України.

У своєму виступі 7 липня 1993 року перед керівниками сільськогосподарських колективів України, який транслювало телебачення, Президент гучномовно заявив, що зараз уже Руху немає, немає й авторитетних партій. Зате є громадянська держава і народ України, який складається з трудових колективів. Була ще, щоправда, "група 239", яка, за незвично відвертим зізнанням "всенародно обраного Президента", привела його до влади, але потім "чогось злякалась" і з Президентом зараз не вельми дружить. "Щодо чергової "ліквідації" Президентом НРУ, до сьогодні найбільшої і найпопулярнішої із демократичних організацій (повідомляли б хоча радники шефові дані соціологічних опитувань!), то для нас це не нове, — відреагував В.Чорновіл на цей виступ Л.Кравчука. — Із кабінету Щербицького починалася боротьба з Рухом, звідти вона і продовжується. Стало вже секретом Полішинеля, хто з радників, референтів чи дорадників Президента розробляв стратегію

боротьби з Рухом, хто писав проекти програмних документів КНДС, хто брав за горло занадто гнучкого (як на першого законника держави) міністра юстиції В.Онопенка (тут, очевидно, В.Чорновіл мав на увазі шонайперше Б.Тернопільського — заступника керівника однієї із служб адміністрації Президента. — *Авт.*), щоб незаконно ресструвати під іменем Руху мертвонароджене дитя Лариси Скорик і М.Поровського із малозвучним назвиськом ВРУ". Цей епізод є свідченням того, що Л.Кравчук здійснив спробу напередодні дострокових виборів знайти опертя в найбільшій і найвпливовішій "партії" — народові.

Прагнучи політичного самоутвердження, Л.Кравчук виявився в політичному та інтелектуальному вакуумі. Не випадково одна із статей, присвячених підсумкам його річного перебування біля керма одноосібної влади в Україні, мала назву "366 днів самотності"¹. Збита ним за випробуванням партійним принципом "кого знаю — тому довіряю", а також із числа представників Руху "першого призову" команда не стільки генерує ідеї для Президента, скільки займається створенням його ідеального образу (до речі, в апараті Президента на травень 1993 року налічувалося 320 співробітників, і хоча він підкреслював, що це "у кілька разів менше, ніж в деяких міністерствах"², але, нагадаю, значно більше, ніж це було в апараті ЦК Компартії України). Це, наприклад, виявилось у спробах увіковічнити образ "вождя" в музейних експозиціях, а в збірнику його промов подати лише ті матеріали, які характеризують його нинішню позицію. Або це, приміром, може засвідчити такий факт: під час відвідання дитячого будинку Л.Кравчукові запропонували внести свою лепту на його розвиток. Він, не замислюючись, виклав з власної кишені 10 доларів.

¹ Див.: *Погорелова І.* 366 днів самотності // *Республіка*. — 1992. — № 14. — 5 — 11 грудня.

² Президент України — "Киевским ведомостям": "Идти по центру, как сказал Солженицын, это — самое трудное, но и самое благородное дело" // *Киевские ведомости*. — 1993. — 20 мая.

Цікаво: як би американці поставилися до Б.Клінтона, коли б той франтував українськими карбованцями чи російськими рублями? Тут же виникає запитання: "А що, Президент України отримує зарплату в доларах?". От і стався тепер серйозно до вимог народних депутатів щодо недопущення в Україні обігу іноземних валют.

Загалом команда Президента, як на мій погляд, — це переважно конгломерат із трьох течій, представники яких перебувають у перманентному суперництві й боротьбі за вплив на першу особу: колишні партпрацівники й наближені до Л.Кравчука особи з державних та інших структур; люди, котрі у період передвиборної кампанії зробили ставку на Леоніда Макаровича, запропонували йому свої послуги; представники того крила національно-демократичного табору, яке сприяло приходу Л.Кравчука до влади й беззастережно підтримувало його.

Причому він виявляє особливу прихильність до деяких осіб, які неоднозначно сприймаються громадськістю. Так, після розпуску Державної думи перетягували в команду його радників В.Симоненка, котрий очолив координаційну раду при Президенті з соціально-економічних питань і став його економічним радником. О.Ємець став радником з політико-правових питань і головою комісії Президента з політико-правових питань, О.Ємельянов — радником з питань науки та головою комісії Президента з цих же питань, О.Слепичев — радником з зовнішньоекономічних питань і головою комісії Президента по зв'язках з міжнародними фінансовими організаціями й контролю за зовнішньоекономічною діяльністю. 24 червня 1993 року Л.Кравчук підписав указ про розформування апарату чотирьох президентських комісій, очолюваних О.Ємцем, О.Ємельяновим, В.Симоненком та О.Слепичевим. А вже наступного дня видав нове розпорядження про створення двох консультативно-аналітичних центрів на правах служб — з соціально-економічних (під В.Симоненка) та зовнішньоекономічних (під О.Слепичева) питань. Перед цим О.Ємець

отримав міністерський портфель, а О.Ємельянов виїшов на пенсію (з переходом у комерційну структуру). Це означає лишень одне — ці кадри, як і раніше, для Президента вирішують якщо й не все, то дуже багато.

Президент постійно переконує, що в Україні обмаль висококваліфікованих кадрів. Можливо, Л.Кравчук має на увазі своє оточення, позаяк Україна ніколи не була бідна на талановитих людей, бо за час свого президентства він так і не окреслив чітко свою політичну лінію та програму. Уявлення про них не дають численні інтерв'ю, прес-конференції. Вони розкривають лише тактику, а підміна тактикою стратегії — ознака апатії думки, що є тривожним симптомом. До кінця 1993 року фактично не було вагомих програмних виступів Президента з ґрунтовним аналізом минулого та окресленням перспектив, які мали б, образно кажучи, розставляти віхи, спонукати до роздумів усе суспільство, а не озброювати його лише політичними гаслами, знімати напружене очікування перемін, переконливо доводити переваги нового курсу. Адже те, що переживає народ України, — драма для кількох генерацій, а не трагедія кількох політиків. Не бачити цього — прирікати суспільство до балансування на межі конфронтації й нетривкого миру.

...В листопаді 1905 року в листі до своїх дітей І.К.Тобілевич (Карпенко-Карий) писав про те, що сьогодні вкрай актуально звучить для нас: "І зараз багато людей почували, що пора критики минула, треба життя нове творити, але так як критикувати легше, ніж творити, то творчеський процес затягується, бо нема ще справжніх архітекторів, бо не зібрались ще, не зцементувались матеріали — сиріч мозгові люде."

...Може я помиляюсь, але в сьому винні крайні партії, котрі не хочуть щитатся з народом, а народ їх не розуміє, і приймає від крайніх одно: "руйнувати все"... Газети тепер всі революційні і не дають справедливої оцінки, а тільки підбурюють і наганяють смуту"¹.

¹ Уроки життєвської мудрості: Листи І.К.Тобілевича (Карпенка-Карого) до своїх дітей // Вісник. — 1991. — № 6. — С.168.

А "Ломоносов наших днів" — В.Вернадський 28 серпня 1928 року, перебуваючи в Києві, зробив запис у своєму щоденнику, який актуально звучить для українських політиків 90-х років: "Зараз хочуть їсти краще, хочуть жити краще — але *організація* не дає для цього можливостей.

Це стихійний процес, котрий рано чи пізно з потрясіннями чи без потрясінь змінить ситуацію. Люди, що стоять біля керма корабля, який несеться кудись, повинні це зрозуміти"¹. Краще не скажеш.

Політика, з мого погляду, — це мистецтво керувати державою, забезпечувати збереження власної влади. Але як тільки доходить до "збереження влади", з'являються інтриги, щось, за мірками найвищої моралі, нечисте. Звідси: політика — "справа брудна". І якщо заангажована в політику людина своєю метою ставить владу, то це просто політик. Державний же діяч використовує владу як інструмент, вирішує, спираючись на владу, завдання, які життя висуває не перед ним особисто, а перед державою та її народом. Тому політики легко замінюються, а ось державних діячів завжди було небагато. В минулому, а надто в сьогоденні.

¹ Владимир Вернадский. "Сейчас надо искать примирения, а не раздор". Из дневников // Российская газета. — 1993. — 17 июля.

РОЗДІЛ 10

Три генерації політиків.
— Політична "вага" державних, партійних та громадських діячів України.
— Що стимулює боротьбу за політичне лідерство?
— Типологія лідерства.
— Спроба "витворити" нових героїв через дострокові вибори народних депутатів України. — Склад кандидатів на депутатство та нової Верховної Ради.
— Вибори висвітлюють рівень впливовості партій, тенденції та перспективи політичного життя в Україні.
— Обрання Головою Верховної Ради О.Мороза.
— Кримська проблема.
— Л.Кравчук обґрунтовує своє рішення не брати участі у президентській кампанії: що за цим?
— Спроба політичної дискредитації Л.Кучми.
— І.Плющ проти Л.Кравчука.
— Л.Кравчук зголошується боротися за президентство й прагне унеможливлення виборів.
— Сім кандидатів у Президенти України.
— Перемога Л.Кучми.

Сучасну владу та політичне життя в Україні репрезентують три генерації політиків (вік у цьому разі — справа відносна). Перша й найбільш чисельна група — представники попередньої партійно-державної номенклатури. Більшість з них відіграла помітну роль і раніше. Частина на сприятливому для цього етапі виступила з критикою системи й пішла в опозицію, що забезпечило їй владу сьогодні. Переважно це люди, які добре відчувають політичну кон'юнктуру й будуть діяти відповідно до неї. Можливо, що саме вони зроблять рух до ринку та демократії необоротним, адже міра суспільного прогресу визначається не проривами радикалів, а згодою консерваторів.

Другу групу складають шестидесятники й лідери дисидентського підпілля, які зараз отримали можливість легалізації своїх поглядів та задумів. У боротьбі за владу та її утримання багато хто з них розтринькує моральний капітал, нагромаджений у попередні роки.

Третя генерація — люди, які вперше прийшли в політику, — здебільшого репрезентована у Верховній Раді, представницьких та виконавчих органах на місцях. Для них характерна більша професійна підготовка, вони виявляються на голову вищими деяких державних діячів, які так і залишилися провінціалами у великій політиці. Й навіть не маючи достатнього досвіду та міцних зв'язків з населенням, вони проте урівнюються в своїх шансах з досвідченими бюрократами. Комуністична парадигма відкинута, проте знань того, як управляти по-новому, немає як у попередньої еліти, так і у керівників нової генерації. Досвід не напрацьовується, оскільки букує економіка. До речі, ми є свідками "третьої хвилі", коли у політику приходять генерація молодих, яка не пройшла звичних проміжних шаблів. Особливо вражає це на прикладі армії.

За наших умов влада — чи не одне з головних джерел високого добробуту та престижу, тим паче в переддень приватизації та акціонування. Тому конфронтація серед українських політиків не є лише зіткненням інтересів трьох

генерацій, політичних платформ та особистих амбіцій. Перебіг подій підводить до висновку, що головні сили й час вони витрачають на розв'язання тієї проблеми, як би вижити самим, не стільки думають про реформи, скільки про захоплення й розподіл державних посад, містечок і пов'язаних з ними привілеїв. З'явилися приховані від очей громадськості центри, які визначають кадрову політику в різних сферах. Чи не тому спроби реформувати наше суспільство виявляються такими малоефективними?

Для багатьох з них публічна діяльність дає можливість компенсувати свої професійні невдачі. Але, на мою думку, хто не відбувся в професії, не відбудеться й у політиці. Спільним для зазначених категорій політиків є те, що вони, як правило, бідні люди. Вони фінансово залежні. А за умов, коли в нашому суспільстві розпочалося те, що свого часу описував Джек Лондон, коли одні казково збагачуються, а інші переступають межу зuboжіння, купюра може змусити багатьох з них робити все що завгодно. Це, зрозуміло, перебільшення, але такою є тенденція. Інше спільне для таких політиків — їхня абсолютна непідзвітність. Навіть ті, кого обирали, давно не залежать від думки своїх же виборців. І ще: всі вони знають, що перебувають на політичному Олімпі тимчасово. А тому нагадують отару овець, після яких ніхто вже пастися не зможе: вівці виїдають все до коренів.

Не так давно один філософ спробував відповісти на єдине фундаментальне для етики запитання: "Хороші люди існують — як вони можливі?". За аналогією ми мусимо спитати самі себе: "Хороші, чесні політики існують — як вони можливі?". Від цього значною мірою залежатиме наше майбутнє. Життя владно вимагає формування нової, четвертої генерації державних діячів, нової політичної та управлінської еліти, яка б повною мірою відповідала потребам суспільства. Деякі з них вже на підході. Це лідери та активісти молодих ще політичних партій, ті, хто проходить первинну політичну та адміністративну школу на

різних поверхах управління. Це й ті, хто пізнає науку управління в царині народжуваного підприємництва.

На зміну нинішній політичній еліті повинні прийти політики-професіонали, для яких заняття політикою є не хобі й не спосіб самовираження. Світова практика свідчить, що при владі виявляються ті, хто належить до найбільш активної частини населення. Очевидно, нові люди придуть у політику вже фінансово забезпеченими, економічно незалежними. Їм не треба буде "рвати" хабарі: вони будуть знати, що коли завтра доведеться повернутися на попереднє місце, вони там зароблятимуть більше, ніж у державних установах. Вони будуть прагматиками й не стануть підлаштовуватися під хоч би то яку ідеологію. Радше за все це будуть переважно технократи, а не гуманітарії. Але така генерація політиків дійде до "кондиції" лише через кілька років. До цього часу вибори представницьких органів влади, як на мою думку, нічого кардинально не змінять.

А на сьогодні маємо те, що маємо. Фонд підтримки економічних реформ України та Науково-аналітична фірма ЕКСОР провели наприкінці березня 1993 року експертизу політичної "ваги" державних, партійних та громадських діячів України¹. До списку внесли 142 прізвища — це вищі службові особи держави, члени Президії та голови комісій Верховної Ради, члени Кабінету міністрів, радники Президента, керівники республіканських органів, шерех відомих місцевих діячів, лідери політичних партій, громадських об'єднань та рухів. Рівень їхньої впливовості та популярності за 10-бальною шкалою визначали 50 незалежних експертів.

Жодний із ста лідерів нашого суспільства не отримав у середньому найвищий (10) чи дуже високий (9) бал. Тодішній Президент одержав загальну оцінку вище 8 балів.

¹ Див.: *Просветов Є., Боришполець О.* Хто творить українську політику // *Голос України*. — 1993. — 23 квітня.

Прем'єр-міністрові не вистачило до такого рівня 0,02 бала, а Голові Верховної Ради — 0,81 бала. Обидва вони були над ризикою, що позначала високий рівень їхньої впливовості — 7 балів. Далі йшли чотири державних діячі (два віце-прем'єри та два міністри), які одержали більш ніж 6 балів і їхній рівень впливовості визначався як вищий від середнього.

Вище відмітки 5 балів (середній рівень впливовості) розмістилися ще 19 діячів. Серед них — два заступники Голови Верховної Ради, віце-прем'єр і кілька міністрів та інших державних службових осіб. Надто слабо було репрезентоване серед найбільш впливових діячів безпосереднє президентське оточення (радики Президента О.Ємець та О.Ємельянов посіли відповідно 25-те і 26-те місце).

З громадських діячів до найвпливовіших було зараховано лише двох: керівника НРУ В.Чорновіла (загальне 13-те місце) та одного з лідерів підприємницького руху В.Бабича (загальне 23-тє місце й 7-ме у сфері економічної політики), рейтинг якого різко підвищився у зв'язку з його активними виступами на захист недержавного сектора економіки.

Взагалі верхня частина таблиць відображала фактичний поділ державної влади. Державні діячі розміщувалися в ній майже за штатно-посадовим розкладом (див. таблиці 2, 3, 4, 5). Звертала на себе увагу невисока впливовість лідерів політичних партій. М.Горинь (Українська республіканська партія) зайняв 27-ме місце, В.Яворівський (Демократична партія України) — 32-ге, нещодавній лідер "Нової України" В.Філенко — 34-те, О.Мороз (Соціалістична партія України) — 59-те. А інші партійні діячі, такі, як С.Хмара (Українська консервативна республіканська партія), С.Плачинда (Українська селянсько-демократична партія), В.Ландик (Партія праці), взагалі не потрапили до сотні.

Зіставлення оцінок впливовості та популярності дозволило сформувати дві групи політиків. Перша — особи, у яких рівень популярності помітно вищий, ніж рівень впливовості — В.Чорновіл, М.Горинь, О.Ємець, С.Голо-

втий, В.Яворівський, Л.Лук'яненко, І.Драч, Д.Павличко, Б.Олійник. Другу групу склали політики, чия впливовість значно вища, ніж популярність. Це І.Герц, В.Євтухов, Ю.Йоффе, В.Антонов, Г.П'ятаченко, В.Юшенко та інші, тобто ті, які вийшли з глибин економічної сфери й зайняли в ній провідні позиції.

Таблиця 2

100 найвпливовіших
державних та політичних діячів України

	Оцінка рівня впливовості	Оцінка рівня популярності
1. Леонід Кравчук	8,05	7,86
2. Леонід Кучма	7,98	7,86
3. Іван Плющ	7,19	6,93
4. Віктор Пинзеник	6,43	6,14
5. Анатолій Зленко	6,28	6,76
6. Іван Герц	6,04	5,26
7. Василь Євтухов	6,03	5,53
8. Володимир Гриньов	5,98	5,60
9. Костянтин Морозов	5,80	6,43
10. Василь Дурдинець	5,75	5,62
11. Юлій Йоффе	5,74	4,97
12. Володимир Пилипчук	5,73	5,80
13. Євген Марчук	5,71	5,56
14. Вячеслав Чорновіл	5,71	6,70
15. Ігор Юхновський	5,67	5,93
16. Віктор Антонов	5,51	5,06
17. Іван Салій	5,49	5,60
18. Григорій П'ятаченко	5,34	4,20
19. Іван Дзюба	5,33	6,41

20. Віктор Ющенко	5,30	4,65
21. Олег Білорус	5,21	4,83
22. Микола Багров	5,19	4,52
23. Валерій Бабич	5,17	4,73
24. Микола Жулинський	5,17	5,90
25. Олександр Ємеш	5,11	5,71
26. Олександр Ємельянов	5,03	4,39
27. Михайло Горинь	4,99	5,70
28. Сергій Головатий	4,96	5,88
29. Дмитро Павличко	4,91	5,60
30. Володимир Лановий	4,90	5,40
31. Борис Патон	4,90	4,93
32. Володимир Яворівський	4,89	6,02
33. Левко Лук'яненко	4,88	5,95
34. Володимир Філенко	4,80	5,34
35. Володимир Дем'янов	4,78	4,26
36. Іван Єрмаков	4,69	4,22
37. Олександр Барабаш	4,67	4,29
38. Іван Драч	4,65	5,81
39. Ігор Маркулов	4,62	3,88
40. Юрій Костенко	4,54	4,58
41. Борис Кожин	4,54	4,85
42. Іван Заєць	4,46	5,24
43. Анатолій Лобов	4,45	3,68
44. Володимир Черняк	4,41	4,55
45. Олександр Лавринович	4,41	4,97
46. Андрій Печеров	4,41	4,06
47. Орест Климпуш	4,40	3,78
48. Борис Олійник	4,38	5,49
49. Євген Кушнарьов	4,29	4,29

50. Степан Давимука	4,28	3,87
51. Валерій Череп	4,28	3,61
52. Валерій Губенко	4,27	3,86
53. Аркадій Єршов	4,24	4,07
54. Валентин Леміш	4,22	3,70
55. Леонід Юзьков	4,17	4,17
56. Віктор Шишкін	4,15	4,58
57. Олександр Буянда	4,15	3,76
58. Володимир Прядко	4,14	3,50
59. Олександр Мороз	4,14	4,72
60. Олександр Масельський	4,06	3,44
61. Юрій Щербак	4,02	4,73
62. Іван Біжан	4,02	3,87
63. Андрій Василюшин	3,97	4,06
64. Віталій Курашик	3,96	3,87
65. Олександр Завада	3,95	3,57
66. Михайло Каскевич	3,95	3,17
67. Георгій Готовчиць	3,95	3,55
68. Петро Таланчук	3,95	4,38
69. Сергій Погорєлов	3,93	3,56
70. Юрій Збітнев	3,93	4,11
71. Павло Кислий	3,93	4,24
72. Роман Лубківський	3,93	4,17
73. Григорій Омельченко	3,90	4,81
74. Лесь Танюк	3,89	4,72
75. Сергій Дорогунцов	3,89	3,78
76. Олексій Шеховцов	3,84	3,39
77. Анатолій Ягоферов	3,83	3,36
78. Лариса Скорик	3,82	4,42
79. Іван Капштик	3,82	3,97

80. Анатолій Матвієнко	3,81	3,88
81. Олександр Стоян	3,81	3,81
82. Микола Пороський	3,79	4,28
83. Микола Білоблоцький	3,78	3,72
84. Ярослав Кондратьєв	3,77	4,03
85. Олександр Кошоба	3,74	3,77
86. Віталій Журавський	3,74	3,79
87. Микола Залудяк	3,72	3,38
88. Борис Мокін	3,71	3,77
89. Віталій Кононов	3,71	4,23
90. Володимир Следнєв	3,69	3,36
91. Сергій Правденко	3,69	3,68
92. Анатолій Чепурний	3,68	3,20
93. Юрій Карасик	3,67	3,31
94. Юрій Смирнов	3,67	2,83
95. Олександр Іващенко	3,65	3,22
96. Анатолій Гриценко	3,64	3,46
97. Микола Попов	3,64	2,57
98. Руслан Боделан	3,64	3,22
99. Павло Мовчан	3,62	4,38
100. Володимир Селіванов	3,62	3,00

Таблиця 3

**25 найвпливовіших діячів
у сфері економічної політики**

1. Леонід Кучма	8,55
2. Віктор Пинзеник	7,51
3. Леонід Кравчук	6,93
4. Василь Євтухов	6,88

5. Юлій Йоффе	6,83
6. Віктор Антонов	6,77
7. Володимир Пилипчук	6,59
8. Валерій Бабич	6,52
9. Іван Плюш	6,51
10. Іван Герц	6,47
11. Григорій П'ятаченко	6,21
12. Віктор Ющенко	6,15
13. Олександр Ємельянов	5,89
14. Володимир Грицьов	5,83
15. Іван Салій	5,83
16. Володимир Лановий	5,82
17. Ігор Юхновський	5,61
18. Володимир Дем'янов	5,61
19. Ігор Маркулов	5,46
20. Борис Патон	5,35
21. Олександр Барзбаш	5,31
22. Володимир Черняк	5,30
23. Андрій Печеров	5,28
24. Орест Климпуш	5,26
25. Володимир Прядко	5,05

Таблиця 4

25 найвпливовіших діячів
у сфері внутрішньої політики

1. Леонід Кравчук	8,41
2. Іван Плюш	7,84
3. Леонід Кучма	7,82
4. Вячеслав Чорновіл	6,98
5. Іван Дзюба	6,78

6. Костянтин Морозов	6,74
7. Володимир Гриньов	6,62
8. Василь Дурдинець	6,52
9. Євген Марчук	6,51
10. Микола Жулинський	6,51
11. Олександр Ємець	6,44
12. Сергій Головатий	6,39
13. Михайло Горинь	6,37
14. Віктор Пинзеник	6,37
15. Володимир Яворівський	6,19
16. Ігор Юхновський	6,14
17. Микола Багров	5,98
18. Іван Салій	5,98
19. Василь Євтухов	5,95
20. Володимир Філенко	5,78
21. Іван Драч	5,74
22. Олександр Лавринович	5,74
23. Анатолій Зленко	5,71
24. Володимир Пилитчук	5,68
25. Андрій Василюшин	5,59

Таблиця 5

25 найвпливовіших діячів
у сфері зовнішньої політики

1. Леонід Кравчук	8,80
2. Анатолій Зленко	8,27
3. Леонід Кучма	7,57
4. Іван Плющ	7,21
5. Олег Білорус	6,58
6. Дмитро Павличко	6,48

7. Костянтин Морозов	6,39
8. Левко Лук'яненко	6,24
9. Вячеслав Чорновіл	6,14
10. Іван Герц	6,10
11. Василь Дурдинець	5,98
12. Євген Марчук	5,86
13. Іван Дзюба	5,65
14. Микола Жулинський	5,63
15. Володимир Гриньов	5,49
16. Іван Драч	5,49
17. Віктор Пинзеник	5,41
18. Василь Євтухов	5,27
19. Сергій Головатий	5,24
20. Ігор Юхновський	5,24
21. Юрій Щербак	5,17
22. Михайло Горинь	5,10
23. Олександр Ємеш	5,07
24. Володимир Яворівський	4,98
25. Борис Кожин	4,94

До 25 провідних діячів, що справляють найбільший вплив на формування економічної політики, природно потрапили всі віце-прем'єри, крім М.Жулинського, міністри економічного профілю, керівники Національного банку та Фонду державного майна. З партійних лідерів сюди увійшов лише президент Ліберальної партії України І.Маркулов. Цікаво, що оцінка В.Ланового була дещо вищою від тодішнього першого віце-прем'єра І.Юхновського. Досить високо оцінювався вплив на економічну сферу Б.Патона та І.Салія.

На внутрішньополітичне життя найвищий вплив, як і слід було очікувати, справляли Л.Кравчук, Л.Кучма та

І.Плюш. Четверта позиція у цьому списку належить В.Чорновілу. Навряд чи можна було виявити щось несподіване у списку 25 найвпливовіших діячів у сфері зовнішньополітичної діяльності. До нього ввійшли, по-перше, ті люди, які за своїми посадами займаються зовнішньополітичними проблемами, по-друге, ті партійні лідери, які у своїй діяльності відводять значне місце питанням міжнародної політики.

У квітні 1993 року Центр ринкових реформ також здійснив опитування 50 експертів з метою дати оцінку українським та зарубіжним політикам, партіям, окремим аспектам зовнішньої та внутрішньої політики¹. За основу знову ж таки була взята 10-бальна шкала (результати опитування відображені у таблицях 6 і 7).

Таблиця 6

Рейтинг 35 українських політиків

1. Л.Кучма	7,40
2. Л.Кравчук	7,22
3. І.Плюш	6,82
4. В.Пинзеник	5,02
5. В.Чорновіл	5,00
6. В.Гриньов	4,38
7. К.Морозов	3,93
8. В.Лановий	3,64
9. М.Багров	3,60
10. В.Євтухов	3,60
11. Є.Марчук	3,51
12. О.Мороз	3,44
13. І.Заєць	3,40

¹ Див.: Погребинский М., Толыго А. Эксперты об украинской политике // Киевские ведомости. — 1993. — 19 мая.

14. Ю.Йоффе	3,23
15. А.Зленко	3,19
16. Д.Павличко	3,18
17. О.Ємець	3,17
18. митрополит Філарет	3,05
19. В.Філенко	3,02
20. митрополит Володимир	3,02
21. М.Горинь	2,86
22. Л.Танюк	2,48
23. І.Салій	2,41
24. В.Мулява	2,34
25. І.Юхновський	2,33
26. патріарх Мстислав	2,33
27. В.Яворівський	2,29
28. Г.Омельченко	2,27
29. О.Лавринович	2,24
30. В.Шишкін	2,21
31. І.Маркулов	2,15
32. В.Мороз	1,84
33. В.Червоній	1,72
34. О.Якименко	1,53
35. Л.Скорик	1,52

Таблиця 7

Рівень впливу на стан справ в Україні низки зарубіжних політичних лідерів

1. Б.Єльцин	7,64
2. Б.Клінтон	6,64
3. В.Чорномирдін	6,25
4. Г.Коль	5,80

5. Р.Хасбулатов	5,73
6. Н.Назарбаєв	4,32
7. Дж.Мейджор	3,84
8. С.Шушкевич	3,37
9. С.Бабурін	3,34
10. А.Вольський	3,28
11. Ф.Міттеран	3,19
12. А.Бразаускас	2,86

Виявилось, що найвищий рейтинг мають зарубіжні політики. А серед українських політиків невисокий бар'єр у 4 бали подолали лише 6 осіб. Цікаво зауважити, що, згідно з оцінками російських експертів, в аналогічному опитуванні більше чотирьох балів отримали 59 російських політиків. Українські експерти (М.Погребинський та О.Толпиго) пояснили це кількома причинами. Перша полягає в тому, що в Україні справді дуже мало впливових політиків національного масштабу. Друге із можливих пояснень пов'язується з впливом засобів масової інформації. В Росії вони активно створюють імідж політичних діячів. До того ж передачі російського телебачення дивляться і в Україні. Внаслідок цього в Україні краще знають М.Травкіна та Г.Явлінського, ніж М.Гориня або В.Черняка.

Знову ж таки з'ясувалося, що всі вищі рейтинги серед українських політиків розподілилися згідно з посадами. Єдиним, кому поталанило прорватися у верхню частину списку, порушивши "табелю про ранги", виявився В.Чорновіл — один з небагатьох українських політиків, котрий більш-менш регулярно виступає по телебаченню, багато їздить по Україні й активно створює свій політичний імідж.

Загальною ж тенденцією, як показали численні соціологічні дослідження, було падіння авторитету в суспільстві нинішніх політиків. Це явище небезпечне для рівноваги

політичної системи, а надто за умов соціальної нестабільності. Народ виріс за останні роки настільки, що стає неможливим маніпулювати ним у традиціях доперебудовної доби.

Постає питання: який сенс за умов подальшого спаду виробництва, політичної нестабільності, глибокої духовної кризи боротися за лідерство, за владу? Так би мовити, собі дорожче. Що ж тоді приваблює людину, змушує її вступати у великотрудну боротьбу за політичне лідерство, що є стимулом до лідерства? Найбільш просте пояснення: влада дає різні привілеї, насамперед матеріальні. В нашому суспільстві тотальних дефіцитів це, безперечно, має місце. Проте матеріальні блага можна здобути й іншим шляхом.

Можливо, претендентів на лідерство врухомлює й прагнення зреалізувати свої амбіції та претензії, зажити слави та популярності. Не виключене й прагнення отримати право порядкувати долями багатьох, нерідко мільйонів людей. Низка політологів та соціологів уважають, що влада — це не засіб для чогось, а насамперед цінність у собі, навіть найвища цінність у системі орієнтації особистості певного типу. Вони пишуть про солодкість самої влади, про те, що багато з тих, хто її скуштував, уже не в змозі від неї відмовитися, подібно до того, як тигр, який відвідав людське м'ясо, надалі не вдовольняється іншою їжею. Якщо це так, то чи не є таке прагнення лідерства індикатором патології особистості? Поставивши таке питання, вчений Г.Ашин дійшов висновку: "Саме таких і близько не можна підпускати до позицій політичного лідерства"¹. Й сформулював таке парадоксальне правило: "Владу краще довірити тому, хто нею хоча б почасти обтяжений"².

Викладені міркування не дають приводу бачити в будь-якому політику лише щвіка або хитруна. В суспільстві

¹ Ашин Г. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2. — С.117.

² Там же.

існує об'єктивна потреба у політичному лідерстві. Питання в тому, чому воно служить: утіленню в життя соціальних та політичних ідеалів, реалізації інтересів народу чи ж задоволенню особистих амбіцій. У цьому плані цікавою є типологія лідерства, згідно з якою заведено поділяти лідерів на "суперменів", "героїв" та "принців". "Супермен" — велика людина, яка ламає старі порядки, створює нові цінності. "Герой" — лідер, який присвятив себе значним і благородним цілям. А "принц" — політик, діяльність якого вмотивована здебільшого прагненням панувати над іншими людьми, будь-якими шляхами домогтися влади.

Свою типологію має й стиль лідерства, зокрема, він поділяється на авторитарний та демократичний. Про них уже достатньо сказано в літературі. Проте деякі дослідники виокремлюють ще один тип лідера — "потуральницький", або "невтручальний". Такий політик намагається уникнути розв'язання складних проблем, відповідальності, воліє перекласти її на підлеглих. Його установка — по можливості перебувати осторонь. Він уникає конфліктів з людьми й усувається від розгляду конфліктних справ, передоручає їх своїм заступникам та іншим співробітникам.

Читач, котрий цікавиться суспільно-політичними проблемами, без ускладнень може додати до визначень типології лідерства та типів лідерів конкретні імена українських політиків, у тому числі й з урахуванням фактів, що викладені у цій книзі.

Нелегка ноша політика. Адже саме з ним народ асоціює свої успіхи та поразки, на нього переносить почуття вдячності чи ненависті. Ось чому в складний період нашого розвитку особливо необхідно повертатися до проблеми лідерства в суспільстві. Один з персонажів драми Б. Брехта "Галілей" казав, що щасливим є народ, який народжує героїв. А сам Галілей формулював думку значно більш глибоку: не є щасливим той народ, який потребує героїв.

Очевидно, надія на те, що суспільство "вितворить" нових героїв, і зумовила дострокові вибори народних депутатів України у березні — квітні 1994 року. Хоча, на думку багатьох спостерігачів, їх необхідно було призначити після прийняття Акту про проголошення незалежності й одночасно з Президентом обирати новий законодавчий орган. "Але у той час, напевно, — розмірковує В.Гриньов, — забракло сил у демократів на цей "подвійний удар"¹. І лише панічний страх результатів референдуму, що засвідчив би надзвичайно низький рейтинг влади, змусив її на такий крок. Водночас Верховна Рада у Зверненні від 25 лютого 1994 року попередила: якщо вибори до Верховної Ради України не відбудуться — це лише посилить політичну та економічну нестабільність, призведе до конституційної кризи в Україні. Проте вакууму влади не буде, адже Верховна Рада дванадцятого скликання збереже свої конституційні повноваження й діятиме до березня 1995 року².

Побутує думка, що попередня Верховна Рада складалася переважно з малодосвідчених депутатів, котрі не мали досвіду управління. Погляньмо, чи це так. Після виборів 1990 року серед народних депутатів було:

— голів Рад (їхніх заступників) від районних до обласних — 91 (20,2%);

— керівників підприємств (їхніх заступників) — 73 (16,0%);

— голів колгоспів, директорів радгоспів — 32 (7,1%);

— партійних працівників (від парткому підприємства до ЦК КПУ) — 43 (9,6%);

— міністрів УРСР, голів держкомітетів та їхніх заступників — 19 (4,2%);

— військовослужбовців, працівників прокуратури, суду, КДБ, священників, керівників профспілок — 34 (7,6%);

¹ Цит. за: *Кацман В.* Путь на Олимп в три этапа: наука — бизнес — политика. Похоже, именно так движется народный депутат, лидер "Новой Украины" Владимир Гринев // *Киевские ведомости.* — 1993. — 20 октября.

² Див.: *Звернення Верховної Ради України* // *Голос України.* — 1994. — 27 лютого.

22 квітня 1994 р. Депутати старої Верховної Ради України після останнього засідання

— викладачів вузів та шкіл, робітників, письменників, журналістів, працівників театрів, інженерів, учених, адвокатів, юрисконсультантів — 157 (35,0%).

За політичним складом картина після виборів не була мозаїчною: 380 членів КПРС. Прихильники Руху та інших опозиційних формувань склали менше третини. Всі пам'ятають, очевидно, що спершу Головою Верховної Ради був В.Івашко — перший секретар ЦК КПУ, а змінив його Л.Кравчук — друга людина в партії.

Отже, більшість у попередній Верховній Раді склали досвідчені кадри державного та господарського апарату. Ті, кого у будь-якій країні називають елітою суспільства. Сім народних депутатів не дожили до нових виборів — передчасно пішли з життя. Це — М.Артеменко, Я.Агтер, В.Бойко, Б.Котик, О.Перепадін, В.Санін, А.Чепурний¹.

Підбиваючи підсумки діяльності Верховної Ради дванадцятого скликання, не можна не сказати про те, що саме вона прийняла Декларацію про державний суверенітет, проголосила державну незалежність України, заклала перші цеглини у фундамент нашої держави, яку вже визнав увесь світ. Створені підвалини функціонування всіх державно-правових інституцій, умови для демократичних реформ. Саме за період її роботи політичний плюралізм став реальністю в країні. За чотири роки напрацьовано й прийнято 402 закони та 1108 постанов нормативного характеру².

У Зверненні Верховної Ради України дванадцятого скликання до новообраних народних депутатів та громадян України наголошується, що за всіх її недоліків вона була "стабілізуючим фактором у суспільстві, сприяла уникненню національного розбрату"³. Водночас фактично визна-

¹ Детальніше про них див.: Помянем незлым, тихим словом... // Голос України. — 1994. — 22 апреля.

² Див.: Виступ Голови Верховної Ради України І.С.Плюща на заключному пленарному засіданні дев'ятої сесії парламенту // Голос України. — 1994. — 27 квітня.

³ Звернення Верховної Ради України дванадцятого скликання до новообраних народних депутатів та громадян України // Урядовий кур'єр. — 1994. — 27 лютого.

валося, що нею далеко не все було зроблене для виходу з економічної кризи, стабілізації та розвитку національної економіки. Хоча депутатський корпус змінив чотири уряди. З його середовища вийшли голова Радміну В. Масол, прем'єр-міністри В. Фокін та Л. Кучма, а також в.о. прем'єра Ю. Звягільський. За час своєї діяльності Верховна Рада розглянула й схвалила 7 програм виходу з економічної кризи, що подавалися відповідними урядами. Жодна з них не була реалізована у повному обсязі. Як наслідок, кризові явища в економіці не вдалося зупинити.

Причини такого становища, крім об'єктивних, бачаться, по-перше, в тому, що після розпаду СРСР в Україні утворився своєрідний вакуум влади. Адже до цього українська номенклатурна еліта виконувала функції намісників Москви. Їй почувалися вони у цій ролі непогано, хоча б тому, що їм не треба було стратегічно думати. Для цього була першопрестольна. Якби Україна не стала незалежною, то вони продовжували б ходити у номенклатурних підлітках. А тепер вони поставлені перед необхідністю самостійно приймати рішення та відповідно діяти. Багато хто з них не знає, як це робити, генетично нездатний до діяльності за нових умов. Тим паче, що вони втратили головне оперття в особі компартії, яка тримала їх на поверхні й яку вони самі ж заборонили.

По-друге, в недостатньому професіоналізмі, великій політизованості депутатського корпусу. Зокрема, проведений професором-політологом І. Вальком аналіз майже ста відсотків виступів депутатів упродовж чотирьох років показав: понад 90 відсотків з них — "професійні революціонери". Справедливість вимагає сказати, стверджує він, що серед колишніх комуністів виявилось значно більше схильних до конкретики, ніж серед представників нових партій та рухів¹.

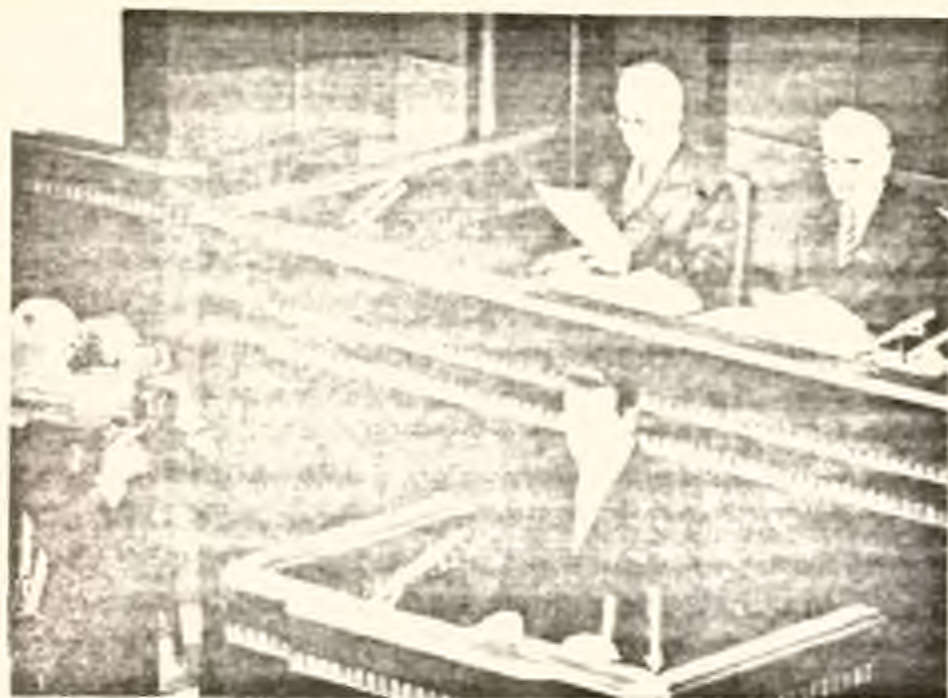
¹ Див.: Валько І. Справа мудрістю багата // Голос України. — 1994. — 24 березня.

Цікава статистика: представники парламенту провели за кордоном як мінімум 5580 "депутатоднів"¹. У жовтій майшці лідера попереду всіх В.Пилипчук. З квітня 1991 по липень 1993 (після просто не звітував) здійснив 23 поїздки. Тричі — до США, стільки ж до Швейцарії, двічі — до Німеччини, Бельгії, Великобританії, Франції, а крім того ще й до Японії, Канади, Фінляндії, Греції, Угорщини, Чехії, на Тайвань. Лише на одну поїздку (судячи з документів) менше в активі С.Головатого. Натомість його географія екзотичніша: наприклад, двічі був присутнім на конференціях, що відбувалися на Ямайці. Третє місце — у Д.Павличка: 17 поїздок. До десятки найактивніших туристів потрапили В.Шовкошитний, І.Заєць, Б.Горинь, В.Філенко, В.Ізмалков. Їм на п'яти наступали В.Яворівський, О.Чародеев, А.Печеров. 225 парламентарів так чи так використали своє депутатство в поїздках за кордон². І це без урахування народних депутатів, котрі не працювали у Верховній Раді на постійній основі. Більшість поїздок, про які йдеться, начебто фінансувалася коштом "приймаючої сторони".

Нерідко доводиться чути посилення на те, що й інші постсоціалістичні країни переживають далеко не кращі часи, позаяк світова історія не знає досвіду переходу від комунізму до демократії, від тоталітарної держави до громадянського суспільства. Справді, така радикальна зміна курсу певною мірою зумовила ту складну ситуацію, в якій опинилися країни з комуністичним минулим. Найбільш тривожні явища для них — інфляція та злочинність. Проте з 27 країн Східної Європи та колишнього СРСР відносно стабільність демонструють Польща, Чехія, Словачка, Угорщина та Словенія у Центральній Європі, а також дві

¹ Цифра не остаточна. Насправді вона набагато більша, бо ця зафіксувала лише ті відрядження народних депутатів, які припадали на період пленарних засідань сесії чи роботи в комісіях. А тому й звітувати довелося для таблиці.

² Див.: Іваненко Л. Туристи від парламенту // Демократична Україна. — 1994. — 19 березня.

22 квітня 1994 р. Останнє засідання старої Верховної Ради України.
Виступає І.Плюш

пострадянські республіки — Латвія та Естонія. Для них притаманні дві спільні риси: перша — вони прийшли до демократії через вільні парламентські вибори; друга — у них перемогли та сформували уряди нові політичні сили. На відміну, наприклад, від Румунії, Литви, Молдови та Казахстану, які також пережили процес демократизації, але на парламентських виборах у них перемогли політики старого гатунку. Отож, для України доленосне значення мав сам факт виборів, не кажучи вже про те, хто на них переможе, кому віддадуть перевагу виборці.

Із 6750 претендентів зареєстровано кандидатами в народні депутати України було 5833 чоловіки, або 86,4 відсотка. В середньому по 13 на один округ, у столиці — 21. Було всього три округи з двома кандидатами у кожному. Серед кандидатів кожний десятий — юрист, 8,5 відсотка економістів. Інженери й техніки склали 24,6 відсотка, освітяни — 15,6, медики — 6,3, журналісти — 3,1, військово-

вослужбовці — 2,2, працівники сільського господарства — понад 7 відсотків. Кандидатський корпус був майже повністю чоловічим, жінок у ньому було лише 7,4 відсотка. А також міським, ураховуючи, що мешканців села репрезентували лише 14,5 відсотка кандидатів. За віком майбутній парламент обіцяв бути середнім: 90,5 відсотка кандидатів віком від 31 до 60 років, 5,3 відсотка — від 25 до 30 років, решта була віком понад 60 років.

Був "мобілізований" практично весь Кабінет міністрів. 37 міністрів та заступників міністрів, 4 віце-прем'єри задекларували бажання присвятити себе законотворчій діяльності. А якщо зважити, що такий самий намір виказали багато представників держадміністрацій (5,4 відсотка від загальної кількості кандидатів у депутати), голів та працівників Рад усіх рівнів (6,2 відсотка), а також 173 народні депутати України попереднього скликання, то мимоволі поставало питання: а хто не клопочеться над державними проблемами? Хто хоча б слухає прискорений "пульс" народу, крім ритуальних запевнянь у відданості йому?

Очікувалося, що претендентів на депутатство буде багато, проте така їх кількість не прогнозувалася. А отже, якщо виходити з кількісних показників, вибирати було з кого. Проте чим більше знайомили засоби масової інформації з претендентами на депутатство, дедалі більшої гостроти й нагальності набувало запитання: що рухає багатьма цими людьми, що спонукає їх до передвиборних змагань, що спричинилося до завищеної самооцінки їх як особистостей?

Перш за все в усьому цьому я схильний вбачати об'єктивну реакцію широкого загалу на відмову від практики "призначення" на депутатство. Штучно стримувана доти суспільна енергія вимагає якогось виходу. Потенційні громадські активісти будь-що намагаються надолужити згаяне, реалізувати свій незатребуваний потенціал. Таку можливість вони, зокрема, отримали через спрощену процедуру висування та самовисування претендентів на депу-

татський мандат. По-друге, це сталося внаслідок зіткнення громадян з реальними можливостями, діловими, політичними й моральними якостями тих, хто уособлює владу, перебуває біля державного керма. Красномовний приклад: за період 1992 — 1993 років 428 народних депутатів місцевих Рад Донецької області скоїли різні злочини: хабарі, зловживання службовим становищем, крадіжки державного майна тощо, з них 272 — 1993 року. Відповідно прокурори відправили 478 подань про притягнення депутатів до кримінальної відповідальності й у 134 випадках місцеві Ради відмовили у цьому¹. По-третє, це є результатом спрощеного розуміння завдань влади на прикладі багатьох її дотеперішніх носіїв — жити для себе. По-четверте, усвідомлення того, що влада сьогодні — джерело й засіб особистого збагачення, в чому наочно переконував приклад “старих” нардепів. Особливо великі перспективи вона відкриває у переддень масової приватизації — розподілі державного, тобто народного пирога. Розрахунок простий: той, хто ділить — себе не обділить.

Не можна не помічати й іншого: вибори до Верховної Ради далеко виходили за межі свого формального призначення — сформувати законодавчий орган країни. Вони покликані визначити напрямок поступу України, дати відповідь на сакраментальне питання “Куди йдемо?”. Прискорити політичне структурування суспільства. Нарешті, й це чи не найголовніше, — вони розглядалися як політичні оглядини перед обранням глави держави — Президента України та формуванням місцевих органів влади. Склад та політична фізіономія Верховної Ради багато в чому, очевидно, визначали обличчя останніх. У свою чергу саме сюди переміщуватиметься реальна влада.

Цілком зрозуміло, що велика група кандидатів розглядала боротьбу за депутатство як проміжний щабель, вагому підпору для наступного кроку — стати керівниками областей, міст, районів. Окремі політики вирішили йти у цьому

¹ Див.: Колесников О. Крыша // Новости. — 1994. — 11 февраля.

напрямку, не розпорошуючи сил. Певною мірою цим можна пояснити той факт, що з попереднього депутатського корпусу у повторний "забіг" стало трохи більше третини депутатів. Найважливішим було б уважати, що решта добровільно вирішила відійти від політики.

62,3 відсотка кандидатів висунули виборці, 26,7 — трудові колективи та 11 відсотків — політичні партії. З них комуністів — 388, членів НРУ — 241, соціалістів — 180, членів УРП — 137 та ще 622 партійних кандидатів від 25 партій (загалом 26,85% від загальної кількості партійних кандидатів)¹. І хоча "прихованих" партійних активістів було значно більше, чому "сприяв" Закон "Про вибори народних депутатів України", такий розклад посилює скептичне ставлення до українських партій. Навіть з боку частини тих політиків та дослідників, які обстоювали необхідність сприяння політичному структуруванню українського суспільства. Це, на мою думку, пояснюється відсутністю об'ємного бачення процесу становлення багатопартійної системи в Україні.

Західний досвід дозволяє стверджувати про наявність трьох фаз в еволюції партій: панування парламентарів у партії, відносна рівновага між парламентарями та партійними керівниками, нарешті, панування партій над парламентарями. Поява й розвиток партій на Заході йшли паралельно з утвердженням парламентаризму, понад те, їх становлення визначалося парламентськими процедурами. Принцип виборності породжував суперництво різних груп, які згодом об'єднались у партії. Партії виникли як об'єднання людей, котрі ставили за мету висунення своїх представників в органи влади. Більшість партій, стверджує визнаний політолог М.Дюверже, що виникли в новий

¹ Див.: У Центровиборкомі України // Голос України. — 1994. — 24 березня.

² Новий закон про вибори відрізняє від старого понад 50 поправок та нововведень. Серед них — положення про надання партіям права висувати кандидатів у депутати. Але для цього вони повинні мати у регіоні не менш ніж 100 членів.

період, були партіями електорального, парламентського походження. Й лише після того, як в європейських країнах переважно склалися парламентські системи, поширення набуває ідеологічний спосіб організації партій. Включення їх у систему парламентаризму відбулося пізніше, коли у них виникла потреба у проведенні власної державної політики.

Дещо інша картина у нас: Тривале панування партії-“авангарду” зумовило особливі складності на шляху утворення дієздатних партій звичайного “неавангардного” типу. Більшість з них виникла на антикомуністичній хвилі, народжувалася з бунту проти монополії однієї партії. А утворення такого характеру (як, зокрема, показав досвід Східної Європи, де дуже швидко витончена інтелектуальна контенстація збочила до найбільш грубих форм партійної політики на американський кшталт) нерідко нестабільні й слабкі. “Почасти це відбувається через те, — стверджує один з найбільших соціологів сучасності П'єр Бурдьє, — що альтернативні рухи, як на Заході, так і на Сході, не мають теорії, яка дозволила б їм усвідомити самих себе та зорганізувати себе у відповідності до власного глибинного призначення”¹. Натомість “советизм знайшов у марксистській концептуальній інструментарій, необхідній для забезпечення легітимної монополії на маніпулювання політичними промовама та діями (якщо дозволити собі скористатися славнозвісною формулою Вебера з приводу Церкви). Я маю на увазі такі винаходи, — пише вчений, — як “науковий соціалізм”, “демократичний централізм”, “диктатура пролетаріату”². Бурдьє влучно підмітив, що “всі ці концепції й та програма дій, яку вони визначають, спрямовані на забезпечення довіреній особі, що монополізує владу, подвійної легітимності — наукової та демократичної”³. Отже, специфіка радянського режиму, вклю-

¹ Бурдьє П. Соціологія політики. — М., 1993. — С.314.

² Там же. — С.311 — 312.

³ Там же. — С.342.

чаючи його стрижень — компартію, полягала в тому, що йому вдалося об'єднати два принципи легітимності, якими послуговуються й демократичні режими, але в роздільному вигляді, — науковість та демократичну репрезентативність. Спираючися, зокрема, й на інший метафізичний винахід, яким є ідея пролетаріату як універсального класу. Й це, вочевидь, треба враховувати.

Крім цього, у політології існує поділ усіх політичних організацій на два різновиди: партії та групи тиску. Політичні партії — це утворення, що характеризуються яскраво вираженим прагненням самостійно здійснювати політичну владу або, за менш сприятливих умов, мати своїх представників у вищих державних органах. Ключовими завданнями партії є захоплення політичної влади в країні або отримання максимальної кількості місць у законодавчих органах та права на формування державних виконавчих структур, уряду. В залежності від своєї ідеологічної платформи, характеру діяльності та посталої ситуації партія може домагатися реалізації зазначених завдань як парламентськими методами, так і вдаючися до насилля. Проте зміст її діяльності при цьому залишається незмінним — забезпечення організаційно оформленим групам представництва в державних органах влади.

Групи тиску — це утворення, які не прагнуть безпосередньо до оволодіння державними структурами, але мають значні можливості для того, щоб чинити тиск на політичних діячів, органи влади з метою прийняття вигідних для них рішень. Групи тиску можуть бути офіційно зорганізованими або ж складатися неофіційно у ході яких-небудь політичних кампаній. Вони володіють можливостями для потужного силового впливу на політичні інституції, позаяк в їхньому розпорядженні економічна влада, капітал. Завдяки цьому вони здатні мобілізувати на політичні акції значні групи населення, підготувати громадську думку.

Якщо ж поглянути крізь призму зазначеного поділу на ситуацію в українському політикумі, то картина вимальовується дещо відмінна. По-перше, більшість сучасних ук-

раїнських партій ще не мала можливості для перевірки реальності та обґрунтованості своїх претензій щодо виконання головного свого призначення — формування владних структур, покликаних забезпечити ефективне функціонування всього суспільного організму. Множинність і водночас малочисельність парламентських фракцій, скажімо, у попередній Верховній Раді, далеко не всі з яких були власне партійними, не лише сприяли узурпації влади в парламенті його "надбудовою", тобто головою, президією, "апаратом" тощо, а й робили практично неминучою конфронтацію між двома гілками влади

По-друге, слабка розвиненість партій породжує (менш помітні для недосвідчених у політичних іграх) аномалії у сфері групової політичної активності, насамперед по партійній лінії. Природною реакцією груп тиску (або їх можна ще назвати "групами інтересів") на "вакуум партійності" є їхнє прагнення самим заповнити вакуум, наблизитися до політичної влади й розв'язувати ті завдання, якими в принципі мають займатися партії. На цьому шляху вони самі неминуче набувають окреслень партії, причому часто свідомо йдуть на "партизацію" своєї діяльності. Найяскравіше цей процес виявляється у створенні організацій промисловців та підприємців, які вже відвоювали чималий плацдарм у партійно-політичному спектрі України й дедалі помітніше перебирають на себе функції політичних партій. Їх кількість наближається до десяти, найбільш відома серед них Українська спілка промисловців та підприємців, яку на той час очолював Л. Кучма.

Хоча вони й не зараховують себе до розряду партій, практична діяльність значною мірою зближує їх з царинною суто партійної політики. Особливість таких утворень — поєднання ними функцій партії та групи інтересів, причому в конкретні періоди пріоритети тут постійно міняються місцями. "Гібридний" характер їх виявляється, між іншим, у тому, що вони намагаються справляти безпосередній вплив на виконавчу владу й навіть на парламент, тобто діяти як типова група інтересів або як лобісти. А з набли-

женням виборів до нового українського парламенту рішучі зусилля "партії промисловців та бізнесу" дедалі більше почали спрямовуватися на боротьбу за виборця.

Особливу увагу вони приділяли підбору й підготовці кандидатур до Верховної Ради та інших представницьких установ. Якесь частину цієї роботи здійснюється у межах власне зазначених організацій, на підставі списків кандидатів до нового парламенту. Наприклад, Міжрегіональний блок реформ розраховував на 100 депутатських місць. Деякі ж із найбільш впливових бізнесменів висували свої кандидатури на суто індивідуальних засадах. Проте, якщо в США подібні кандидати виступають хоча б формально під вивіскою відповідних партій, проходять перевірку на етичну й моральну порядність, то за наших умов такого роду "прив'язка" й експертиза практично нереальні. Щоправда, деякі далекоглядні бізнесмени встигли "облавестися" політичними партіями й, "підпираючи" ліберальні ідеї великими грошима, розчищають собі шлях до влади.

Якби вибори бодай частково відбувалися на пропорційній основі, у представників економічної еліти, зокрема нової генерації, був би вмотивований інтерес до матеріальної підтримки політичній партій, у тому числі й найбільш бідних, що, в свою чергу, сприяло б їхньому становленню. Тобто підприємці мали б сенс укладати у них кошти для того, щоб через партійні списки прорватися до представницьких установ або провести до них "своїх" людей. За мажоритарної системи їм залишалося одне з двох: погоджуватися відігравати роль матеріальних забезпечувачів, підношувачів "снарядів" для чужих виборчих баталій. (Для довідки: експерти підраховали, що на виборчу кампанію кандидата до Федеральних зборів у російській провінції потрібно було 20 мільйонів рублів, у Москві — до 30. За деякими даними, сума по Москві зросла й сягала 40 мільйонів рублів. З подачі лідера ПДВУ пішла "гуляти" цифра 15 тисяч доларів на одного майбутнього парламентаря. Вона явно завищена й, може, ґрунтується на особистих можливостях і планах. Реальна сума — 5 тисяч

доларів (або її еквівалент), у Києві — до 7 тисяч. Підкреслю, що йшлося про фінансування виборчої кампанії, а не про підкуп виборців. Отже, за сучасних умов фінансування — мотор кампанії по виборах.) Але ж сидіти в обозі й раз у раз "підтягувати" кошти, щоб оплачувати шлях до влади іншим, — заняття справді дивне для людей, котрим належить майбутнє країни. Залишалося самотійно торувати шлях до влади, розраховуючи переважно на свої фінансові можливості, що й виявилось вже під час нинішньої передвиборної кампанії у березні — квітні 1994 року.

Проте навряд чи є потреба доводити, що підвищений інтерес, який виявляє новітня комерційна еліта до партійно-політичної сфери та електорального процесу, приховує у собі небезпеку проникнення кримінальних елементів та мафіозних утворень у верхні ешелони влади. Про яких серйозних підприємців та їхню ідеологію можна вести мову в нашій країні, якщо більшість із нинішніх людей капіталу (наголошую: більшість, а не всі) — це не самотійні постаті, які зробили капітал завдяки таланту й винахідливості, а просто прошарок спритників, котрі зрослися з корумпованими урядовцями. Звідси й їхня недатність відігравати самотійну роль у політиці, виробляти свою ідеологію. Та й сам по собі той факт, що бізнес займає надзвичайно велику частку партійно-політичного спектру, — не таке вже й благо, як декому здається на перший погляд.

Проте, дещо забігаючи наперед, зазначу, що вибори в Україні показали: при всіх зрушеннях у масовій свідомості вона ще не настільки деформувалася, щоб прийняти за повсякденність гендлярство у передвиборній боротьбі. Бо, як стверджує авторитетний французький економіст Ів Лолан, "якщо суспільна система допускає швидке й неспіввимірне збагачення вузької олігархії, то це пряма протилежність справжнього капіталізму. Лібералізм у вузькому розумінні цього поняття спрямований на оптимальне використання наявних ресурсів для того, щоб примножити суспільне багатство в інтересах якомога більшої кількості членів суспільства. Проте для здійснення цієї мети лише

ринкових механізмів недостатньо. Крім цього, треба ще й трохи моралі”¹. Не слід забувати про те, що присутність підприємців у політиці робитиме її більш витонченою, ніж хабар.

Для політичної системи загалом така аномалія в політичному представництві може означати, що дві лінії взаємодії громадянського суспільства й держави — партійна та групова (за інтересами) — будуть викривлені й не зможуть виконувати своє головне призначення: забезпечення конструктивної участі всіх суспільно-політичних сил у державному управлінні. Без дотримання цієї умови неможливі ні подолання кризової соціально-економічної та політичної ситуації, ні розвиток та захист демократії.

Така “специфіка” політичного життя в Україні ускладнювала, а то й унеможливлювала прогнозування перебігу передвиборних подій та результатів виборів. Було очевидним і достеменним лишень одне: перший тур голосування 27 березня не дасть нового парламенту. Й не лише через наявність великої кількості кандидатів. У частини виборців виникали вагання між кандидатами та партіями, достатньо близькими за ідейно-політичними орієнтаціями, а це ускладнювало їхній остаточний вибір.

Вибори — акт, що не підлягає перегляду, але потребує аналізу. Це справді так, якщо вони проведені на демократичних засадах. Тоді в них слід убачати вирок демократії, без права оскарження, принаймні до наступних виборів. На відміну від політиків, виборці висловлюються рідко й не на підставі якихось абстрактних концепцій, а виходячи з власної долі. Тому їхнє рішення треба приймати як волю суспільства, а не обвинувачувати людей у зраді самим собі та організовувати походи до колишнього Президента України, як це робили деякі “виконробки” незалежності із старого депутатського корпусу, щоб “поскаржитись” йому на народ, який, мовляв, “не тих обирає”.

¹ Капіталізм на распутті // *Новости*. — 1994. — 4 лютого.

Перефразовуючи уїдливе висловлювання екс-лідера консерваторів в Англії Гарольда Макміллана, скажу: справжні політики не повинні уподібнюватися старим акторам, котрі, явно виявляючи ознаки свого віку, продовжують вештатися в артистичному фойє.

11 травня 1994 року нова Верховна Рада розпочала свою роботу з виступу голови Центрвиборчкому, котрий повідомив остаточні дані щодо виборів. З числа кандидатів, що балотувалися на виборах 27 березня, 49 було обрано народними депутатами. В ході повторного голосування 10 квітня обрано ще 289 народних депутатів. Загалом за підсумками виборів Центральна виборча комісія визнала повноваження 338 народних депутатів України. Серед них 168 осіб належать до різних партій. Кожний четвертий — член Комуністичної партії України, Народний рух України репрезентують 5,9 відсотка, Селянську партію України — 5,34, Соціалістичну партію України — 4,15 відсотка депутатів. Отримали місця в парламенті також представники УРП, КУН, ХДПУ, ПДВУ, ДемПУ, Партії праці, СДПУ, УКРП, ГКУ. Безпартійних депутатів — 170 чоловік. Серед народних обранців — 56 депутатів Верховної Ради минулого скликання.

Народними депутатами обрано 12 жінок, майже три чверті парламенту — особи віком від 25 до 50 років. Широким спектром характеризується національний склад. До Верховної Ради обрано представників 13 національностей, серед них українці складають майже 75 відсотків, кожний п'ятий — росіянин. Високі показники має освітній рівень депутатів нового скликання: 96 відсотків з вищою освітою, кожний п'ятий — доктор чи кандидат наук. Економічну освіту мають 37 чоловік, юридичну — 27. За фахом найбільш широко репрезентовані інженерно-технічні працівники — 26,4 відсотка, фахівці освіти — 18,4, сільськогосподарського виробництва — 13,95 відсотка. Підприємці складають 8,9 відсотка, голови колгоспів —

Травень 1994 р. Перше засідання нової Верховної Ради України.

8,3, працівники місцевих державних адміністрацій — 7,1, державних підприємств та установ — 6,8 відсотка¹.

24 та 31 липня, 7 серпня відбувся другий етап виборів до Верховної Ради України. У 59 з 112 округів виборці визначили своїх представників до вищого законодавчого органу країни. В решті округів вибори або не відбулися, або виборці не змогли визначити найгідніших!

Із 59-ти дообраних депутатів Верховної Ради — 4 комуністи, по одному представнику Селянської партії, ПДВУ, Партії праці, Руху. Решта — безпартійні й переважно керівники промислових та сільськогосподарських підприємств, установ, правоохоронних органів. Верховна Рада поповнилася чотирма жінками — народними депутатами.

Проте статистика щодо результатів виборів — справа техніки. Куди важливіше, а відповідно — складніше, по свіжих слідах дати узагальнення, показати закономірності, тенденції та найближчі перспективи політичного життя в Україні, вийшовши за межі усталеного підходу "свій — чужбій". Крім причин загальноприйнятого характеру, актуальність цього має й, так би мовити, українську специфіку.

По-перше, наше історичне минуле, помножене на сьогоднішнє, підказує, що найбільш аргументовані висновки вчирішнього дня завтра можуть оголосити помилкою, науку — кон'юктурою, подвиг — злочином або зрадою. Зрештою, хто зрадник, а хто — герой, стає зрозумілим лише тоді, коли з'ясується, хто переміг. Тому політична картина у нас набуває більш чітких контурів лише з часом, але з поля зору випадають істотні деталі, а загальне сприйняття перебігу подій підганяється під особисте політичне бачення та пануючі політичні оцінки. Над дослідником починають тяжіти офіційні версії, думки, що нав'язані згори. Й навпаки, у періоди невизначеності, коли старий

¹ Див.: Виступ голови Центральної виборчої комісії Івана Ємця при відкритті першої сесії Верховної Ради України 11 травня 1994 року // Голос України. — 1994. — 13 травня.

режим розвалився, а новий ще не ствердився, є можливість для об'єктивного погляду на суспільні події та явища.

По-друге, як над громадськістю, так і над державними установами й політиками тяжіють оцінки зарубіжних спостерігачів, котрі, в свою чергу, намагаються підігнати український суспільний організм під власні концепції та особисте бачення. Між тим, їхні висновки та рекомендації, схоже, ми сприймаємо як істину в останній інстанції. При цьому мало хто замислюється над тим, що така велика кількість політичних наглядців (називають різні цифри — від 500 до 800 чоловік із 36 країн та міжнародних організацій) підриває й без того низьку віру людей до своїх політичних лідерів, керівництва держави. Не кажучи вже про відволікання уваги державних установ, того самого Центровиборчкому, від безпосередніх справ та марнотратство.

До речі, називають лише величезні державні кошти, витрачені на обрання народних депутатів, — 1 трильйон 154 мільярди 600 мільйонів карбованців. На запитання, в що ж обійшлося українським платникам податків утримання армії зарубіжних спостерігачів, звучить відповідь: нам це нічого не коштувало, їх фінансування відбувалося з-за кордону. Вона викликає подив і зумовлює щонайменше чотири наступних запитання: що малося на увазі в указі Президента України про обслуговування, в тому числі матеріально-технічне, спостерігачів? Чиїми коштами у такому разі розпоряджався Президент України? Якщо зарубіжними, то за чий кошт в Україні проводилися вибори й чи є допустимим залучення до виборів у незалежній державі "спонсорів" з-за кордону? Чи не межує це з утручанням у наші внутрішні справи?

По-третє, у складному становищі перебували державні інституції й громадяни. Адже цілком очевидно, що далеко не всі політики бажали, щоб вибори відбулися, й відповідно діяли. Наприклад, Київська міська держадміністрація раптом виявила зворушливу турботу про городян, виділивши, починаючи з вихідних під час другого туру голосування, велику додаткову кількість транспортних засобів для виїзду

людей на ділянки та природу, "забувши" при цьому закликати їх прийти на виборчі дільниці. Багато в чому завдяки їй вибори у Києві урочисто провалено.

У непростій ситуації перебував Центрвиборчком. З одного боку, на нього постійно чинили тиск ті, хто не бажав, щоб Верховна Рада була сформована, а відтак — прагнув перенесення виборів Президента 26 червня. З іншого боку — зобов'язання служити закону, проводити вибори народних депутатів України й готувати наступні — президентські та до місцевих Рад. Як і передбачалося, вибори до Верховної Ради були своєрідною прикідкою на президентство. Звідси — підсилення політичного протистояння, яке наближалось до стану війни. Втім, вона для нас, схоже, перетворюється на природне середовище існування. На тлі воєнних закликів усі політики одночасно хочуть вижити й перемогти. Всі почувають себе жертвами. Всі охоче ставлять питання: хто винний? І що цікаво — завжди знаходять відповідь.

Попри всі спроби переконати людей, що вони не хочуть голосувати, вибори відбулися за високої активності виборців: у першому турі — 75,6 відсотка, у другому — трохи менш ніж 70 відсотків. Українські ж учені, почасти через виконання політичних замовлень, переконливо довели, що соціологія — найбільш неточна наука. Їй надовго підірвали її престиж, дискредитували соціологію на етапі становлення як науки, а не покритки політиків. Тепер же, не кліпнувши їй оком, стверджують: "усе відбувається за нашим сценарієм". Хоча заколисали багатьох, наприклад, представників ДемПУ, яку виставляли фаворитом виборчої кампанії¹.

Висока активність виборців — це радше був вияв ставлення людей до соціально-економічної ситуації, протест проти здійснюваного державного курсу, та й проти вищого керівництва. У нову історичну купіль занурили десятки мільйонів людей і поводять вони себе у ній не зовсім так чи зовсім не так, як хотілося політикам, котрі сотворили

¹ Див.: Хмелько В. Хто які партії підтримує // Голос України. — 1994 — 17 березня.

цей акт. Судячи зі складу нового парламенту, багато виборців голосувало не "за", а "проти".

Останнє, вочевидь, потребує доказів. А вони прості й водночас об'єктивні. Нищівної поразки зазнали сили пропрезидентської орієнтації. Зокрема, КНДС та його головна складова — УРП. Непримириений опонент Л.Кравчука — С.Хмара переміг лідера республіканців М.Гориня. Десь загубилася на теренах українського П'ємонту палка прихильниця Президента Л.Скорик. НРУ, лідер якого В.Чорновіл тримав відверто опозиційну лінію, зумів вийти із передвиборної боротьби зі значно меншими втратами. Загалом же націонал-демократи, провідники яких навіть фактом своєї еміграції на виборчі округи західних областей України підтвердили, що національно-демократичний рух не є загальноукраїнським явищем, вибори "провалити". Національно-демократичному рухові, який ще не утвердився, завдано відчутного удару.

Причин цього багато, й про них уже дещо сказано. Тому лише зазначу, що у зв'язку з незалежністю України націонал-демократи взяли на себе моральну (й не лише моральну) відповідальність за стан справ у державі. По-друге, після ривка вперед, вони, схоже, всю енергію витратили на зруйнування попередньої системи, а вштак в їхньому стані розпочався політичний відкат, спалахнула криза. Симптоми її відчутні навіть на заході України, де представникам національно-демократичного табору починають демонструвати недовіру, а, скажімо, комуністам ще не довіряють. А образа на таку неувагу виборців може слугувати каталізатором конфліктів та провокацій.

Не витримує критики й посилення на недолугість Закону про вибори народних депутатів, мажоритарні засади якого, мовляв, відкрили зелену вулицю для такої кількості кандидатів, що виборці серед них "заблукали". Але ж від національно-демократичних сил у кожному окрузі в середньому балотувалося 5 — 6 кандидатів, тоді як від лівих — по два. До болю знайома картина: візьмемо кількістю, а потім подумаємо про якість. "Узгодження" кандидатів через

передвиборний блок "Україна" проходило на рівні керівників організацій. І, як правило, узгоджував той, хто мав сильніші позиції в регіоні, області. Самі ж кандидати на ці узгодження мало звертали уваги.

До зазначеного варто додати й те, що виборці переважно не виказали свого шанування до багатьох державних керівників, насамперед представників Президента. За старих часів на них чекали б оргвисновки. А як буде нині, після такої демонстрації недовіри? Й це при тому, що вони мали найбільш сприятливі умови: можливість за рахунок державних коштів "ощасливлювати" народ, бути постійно присутніми у засобах масової інформації, завалювати виборчі округи агітаційними матеріалами. З ними могли "на рівних" вести передвиборню кампанію хіба що найбільш утарозділі підприємці. Принагідно скажу, що іноземні спостерігачі, а за ними й Центровиборчком, наголошуючи на таких "великих" порушеннях, як то спроби одного члена сім'ї проголосувати за іншого, перебування в кабінеті для голосування двох і більш рідних та на інших дрібницях, не помічали головного й очевидного: у багатьох випадках кандидати мали нерівні умови для ведення передвиборної агітації, використання енергії друкованого слова, радіо й телебачення. Передвиборний фонд значної групи кандидатів у десятки й сотні разів перевищував установлені законом межі. Що ж, продовжусмо жити за старим принципом: закони писані для дурнів, для розумних — примітки.

Треба констатувати, що перемогли ті з претендентів на депутатство, котрі чітко дотримувалися певної точки зору, відстоювали однозначну позицію. Це вказує на те, що людям остаточно набридла аморфність влади, невизначеність. Вони прагнуть хоча б якої-небудь ясності, відчуття влади та спокою. Держава ж, попри повсюдну присутність у суспільстві, своєї позиції не має.

Декларативні й велеречиві програми кандидатів і партій проходили повз вуха людей, не стали предметом громадського обговорення. Люди здебільшого жили цікавим і

Травень 1994 р. Перше засідання нової Верховної Ради України

животрепетним для них: яку нову політичну комбінацію вигадав Л.Кравчук та як відреагував на неї І.Плющ, яке місце у ній може бути за Л.Кучмою, куди закликав В.Чорновіл і що думає з цього приводу О.Мороз. Але хоча люди й віддавали перевагу особистостям, до політики не прийшла нова хвиля діячів, якщо під цим не мати на увазі лише нові прізвища. Попри те, що на західних теренах України навіть існує об'єднання "Нова хвиля". Нових відомих політиків дуже мало, щоб вони могли скласти альтернативу тим, хто нині при владі. Відчувається нестача справжніх інтелектуалів, людей, котрі здатні діяти на рівні прийняття рішень і не плутають провінціалізм з патріотизмом.

Посилено пропагували тезу, що у Верховній Раді переважно повинні бути юристи та економісти, як це має місце на омріяному Заході. Справді, наприклад, у Конгресі США (складається з палати представників, кількість членів якої — 435 чоловік, зафіксована 1912 року, й досі не змінена, та сенату — 100 осіб) найбільш численну групу складають юристи — 181 у палаті представників, у сенаті — 58. За ними йдуть бізнесмени й банкіри — відповідно 131 та 24; державні чиновники — 87 та 10, викладачі та інші діячі системи освіти — 61 та 11, журналісти — 24 та 9 та ін.¹ Але при цьому не беруть до уваги істотну деталь: йдеться про стабільні країни, де під сумнів не ставлять головне — питання державного устрою та курсу. Й тут законодавчі органи зосереджені виключно на виконанні своїх функцій. Нам же, кажучи словами В.Брюсова:

Не надо избыточных грез,
Не надо красивых утопий.
Мы старый решаем вопрос:
Кто мы в этой старой Европе?

А для цього юристів та економістів замало. Треба, щоб були репрезентовані всі верстви населення, якомога шир-

¹ Див.: Компас (коментарии, прогнозы, анализ, события). — М., 1993. — № 182. — С.21 — 22.

ший спектр людей. Проте за неодмінної умови: людей зі здоровим глуздом. Інакше знову зіткнемося зі спробами накинути на суспільство чергову теорію та модель усезагального щастя.

У ході виборів відбулася спроба праворадикальних організацій УНА-УНСО та подібних до них структур легалізувати свою діяльність. Виставляючи себе жертвами та месією, вони нарощують вплив, відвойовують телебачення й на виборах до місцевих органів влади вже мали більш відчутні результати, що, в свою чергу, зміцнить їхні позиції у Верховній Раді. Войовничі виступи унсовців уже вкладаються у "нормальний стан речей". Як не згадати з цього приводу Гітлера: "Із спокійною совістю ми можемо стати на межу нелюдського, якщо ми при цьому забезпечимо щастя німецькому народу".

Показово, що лише після наполегливих вимог громадськості Мінюст України дав роз'яснення, що діяльність УНСО є незаконною. Президент України Л.Кравчук неодноразово ухилявся від прямих оцінок ідеології та дій цієї структури й лише згодом несміливо підтвердив оцінку Мінюсту. Моральну підтримку праворадикалів висловлюють впливові політики із стану націонал-демократів. А враховуючи, що поділ між націонал-демократами та націонал-радикалами є суто умовним, на що вказує хоча б постійна міграція їхніх активістів з одного табору в інший, можна припускати, що останні оприлюднюють, перевіряють на громадську реакцію те, що перші думають.

Прогнозуючи подальшу мобілізацію національних сил для націоналістичних потреб, як на мій погляд, треба мати на увазі те, що сьогодні на рівні масової свідомості домінуючого характеру набувають дві тенденції. Перша — зберегти ті соціальні набутки, колективні цінності, якими суспільство жило впродовж десятиріч, а то й сторіч, і з якими воно не бажає розлучатись. У масовій свідомості її асоціюють із соціалізмом. Друга — знайти національну повноцінність, повернутися до зруйнованих коренів, до своєї власної історії. Ці протилежні, з першого погляду,

тенденції у реальному житті дедалі більш починають зливатися. Й саме що реальну практику багато хто починає називати націонал-соціалізмом, убачаючи в ній прообраз німецького фашизму. Чи це так насправді?

Щоб відповісти на це запитання, належить звернутися до передвоєнної історії Німеччини та порівняти її з нашою ситуацією. Виникає фашизм за цілком визначених історичних обставин. Він є специфічною мобілізаційною відповіддю на гостру кризову ситуацію. У 20 — 30-ті роки криза вразила європейське суспільство. Проте там, де парламентські інституції виявилися більш міцними та менш скомпрометованими, вони змогли протистояти націонал-соціалістичній спокусі. У Німеччині ж, де прирвана національна гідність мов пружина вимагала виходу, рейхстаг після падіння кайзерівського режиму та утворення республіки став ареною безперервних політичних чвар та інтриг і втратив будь-яку довіру виборців. Серед них дедалі відчутніше почало виявлятися тяжіння до сильної влади, здатної покінчити з виснажливою балаканиною та об'єднати націю.

Модернізація виробництва, що об'єктивно назріла, настільки ж об'єктивно виштовхувала на вулиці мільйони безробітних. З'явилося соціальне середовище, сприятливе для соціальної демагогії та націоналістичної знавсності. На базі структурної виникла й загальноідеологічна криза. Глибоко змінювалася не тільки ідеологія, а й свідомість людей, вона ставала надзвичайно сприйнятливою до нових ідей без особливого їх аналізу. До межі спрощена ідеологія виявилася привабливою для вибитої із звичної колії та позбавленої всталеного оперття людини. Партія Гітлера прийшла до влади на націоналістичних гаслах. Вона проводила активну соціальну політику.

Першою найбільш активну підтримку ідеям фюрера виявила інтелігенція. Так, "Німецький союз доцентів" висловився за фашистів ще до їхнього приходу до влади. Майже всі нобелівські лауреати Німеччини підписали звернення до урядів та народів світу з проханням підтримати

національні устремління німецької нації та її фюрера. На це є пояснення. Інтелігенція за умов економічної кризи була найбільш страждаючою стороною.

Після 1918 року виявилось розколотим німецьке офіцерство. Одна його частина підтримала Веймарську республіку, інша й переважна сприйняла падіння монархії не тільки як національну, а й як особисту трагедію. Сотні тисяч офіцерів підпали під скорочення у зв'язку з тим, що за умовами Версальської угоди чисельність німецької армії не повинна була перевищувати сто тисяч чоловік. Вони затаїли глибоку ненависть до нового режиму, почали створювати різні спілки, товариства, воєнізовані формування, саботуючи, по суті, положення Версальської угоди.

Наскільки ж імовірно, якщо порівнювати зазначені та інші передумови, зародження вітчизняного фашизму? Відповісти на це надзвичайно складно, хоча за багатьма параметрами чимало з того, що відбувалося й відбувається у нашій країні, нагадує події довоєнної Німеччини. Зокрема, становище в армії. Соціальний портрет офіцера Збройних Сил України має такий вигляд: абсолютна більшість офіцерів незадоволена своєю службою (67 відсотків); лише 15 відсотків вважають, що у них усе гаразд; 87 відсотків офіцерів обурені своїм грошовим забезпеченням, а 85 відсотків — своїми соціально-побутовими умовами; понад 40 відсотків занепокоєні низьким морально-психологічним кліматом у військових колективах. І все це на тлі "генеральського зорепаду". 300 генералів налічувалося в українській армії, маємо трьох генералів армії. Йшло загравання з верхівкою "силових" міністерств. А на те, що коїться "на низу", належної уваги не звертали. Не випадково у військових колективах у ході виборів значну підтримку дістали представники УНСО.

Ще одна показова деталь: за період від 1924 по 1932 рік ліві партії в Німеччині постійно зміцнювали свої позиції на виборах. Проте ці успіхи мали відносну цінність, оскільки за той самий час нацисти вмілою пропагандою зуміли залучити до своїх лав значну масу нових членів з-поміж

молоді, а також виборчу клієнтуру традиційних партій, партій правого центру й навіть власне центру.

Водночас чимало процесів у нас перебігає у протилежному напрямку. Скажімо, Німеччина від режиму парламентської влади переходила до жорсткої диктатури. В Україні ж досі йдеться про заміну однопартійної влади парламентською. Фашистська Німеччина до межі милітаризувала економіку (зауважу, що у "чистому вигляді", без переплетення з милітаризмом, фашизм узагалі не існує), ми ж руйнуємо ВПК. Німеччина озброювалась, а ми роззброюємось. А проте процеси в Україні не виключають імовірність установаження у нас фашизоїдного (тобто з елементами фашизму) режиму. Внеможливлення загрози фашизму перебуває у прямій залежності від політичних та економічних реформ. Слабка керованість реформ несе в собі куди більшу небезпеку, ніж дії сил, що їх ототожнюють з фашистськими.

Вибори показали, що до справжнього громадянського суспільства нам ще крокувати й крокувати. Адже громадянське суспільство — це не лише Конституція чи збір законів, не лише інституції влади чи багатопартійність. Це суспільство, громадяни якого мають почуття політичної гідності, яке не дозволяє їм вклонятися політикам і змушує постійно контролювати їх.

Політики та урядовці прилюдно розмірковують про політичні течії у новій Верховній Раді, про закріплення кольорів влади за територіями, а відтак — стверджують про її непрацездатність. Тоді як саме вони, переконаний, не повинні педалювати цю проблему. Точніше, вести мову до межі, за якою розпочинається практична робота. Бо їхнє призначення не в тому, щоб сіяти розбрат, а в тому, щоб забезпечити сталу діяльність парламенту. Адже всі вони, якщо судити за деклараціями, — за народ, переповнені рішучості поліпшити його життя.

Щодо парламенту, то він став більш політично структурованим. Хоча 11 відсотків кандидатів від партій багато в кого було посіяли недовіру стосовно цього. У складному становищі опинилася більшість із 31 партії. Шанси на

виживання та утвердження після виборів отримали 4 — 5 партій. Інші поставлені перед необхідністю об'єднатись (а цьому не заважають програмні орієнтири партій, на заваді — амбіції їхніх провідників та небажання "низів") або зійти з політичної арени. У винятково складних умовах опинилися партії, лідери яких перебували у Верховній Раді й на нових виборах не підтвердили депутатські мандати.

Поляризованість парламенту відкривала, здавалося б, перспективи для центру, який складається з умовно безпартійних. Але це латентна безпартійність. Значна частина цього центру тяжітиме до лівих, які демонструють більше прагматизму. Власне центр підтримуватиме лівих (або ж навпаки) у питаннях зносин України з Росією. Слід наголосити, що саме на цій проблемі відбуватиметься випробування парламенту. Тим паче, що стосунки між Києвом та Москвою сьогодні ближче до конфлікту, ніж до дружби. Й тут потрібні не амбіції, а державна мудрість. Мав рацію Р.Ніксон, стверджуючи: "Конфлікт між Росією та Україною міг би змусити нас сприймати події у Боснії як пікнік, організований учнями недільної школи"¹.

Зближення лівих та центру, своєрідна ізоляція націонал-демократів викличе з боку останніх сплеск протистояння, чергове розпалювання антикомуністичної істерії, заклики до "критики зброєю", а не до зброї критики. До речі, ця практика "антикомуністичного апартеїду" підтримувалася зі сторінок офіційного видання "Голос України", діставала державну підтримку в особі Президента Л.Кравчука, якщо виходити із заяви Президії ЦК Компартії України: "Президент відкрито приєднався до розгорнутої під час виборчої кампанії злісної антикомуністичної істерії. І це не є чимось випадковим. Ще раз підтверджено, що антикомунізм в Україні є державною політикою, що твориться і проводиться вона під безпосереднім керівництвом Президента"².

¹ Известия. — 1994. — 31 марта.

² Заява Президії Центрального Комітету Комуністичної партії України // Комуніст. — 1994. — № 3. — Квітень.

Зрозуміло, що представники націонал-демократів — це насамперед ідеологи, вони одержимі ідеєю, а тому зовсім не майстри компромісу. Хоча вибори ще раз підтвердили, що по-справжньому стоїть проблема виживання й перемоги не націонал-демократів, не комуністів з соціалістами, а народу й держави. А тому післявиборча ситуація не може розглядатись як протистояння лівих та правих. Усе набагато складніше й серйозніше: чи зуміють представники вишого законодавчого органу країни розв'язати "гордієві вузли" економіки, чи ж хтось прийде, щоб їх розрубати. Мирний розв'язок можливий лише за умови сформування дієздатного уряду реформ, коли представники депутатського корпусу та політичні сили виходитимуть насамперед із спільних інтересів та поглядів, а вже затим звертатимуть увагу на розбіжності. Допоки ж усе відбувається навпаки: спочатку розбіжності й лише розбіжності. Й на цьому ґрунті вибудовується політика. Натомість на порядок денний треба поставити завдання жити ілюзії політичної самодостатності.

Скасування практики призначення на головування зробило процес обрання керівника Верховної Ради ключовим моментом початкового етапу її роботи. Тим паче, що у нас голова парламенту — не просто спікер, тобто людина, яка регулює процес обговорення законопроектів, а організатор діяльності представницького органу держави, одна з найвищих у ній посадових осіб. Для прикладу: в Англії — батьківщині парламентів — спікер палати обличчя не повинен виступати на боці жодної з партій. Він узагалі не бере участі у дебатах та у голосуванні (за винятком тих випадків, коли голоси розподілені порівну, що буває надзвичайно рідко). Спікер, щонайменше зовнішньо, зберігає повну неупередженість, відповідає лише за те, щоб забезпечити всебічне обговорення того чи того питання. Від нього не чути коментарів по суті обговорюваної проблеми, крім процедури, яку йому належить знати досконало. Не випадково члени палати сприймають спікера як людину, котра

стоїть над партійним суперництвом, над парламентськими пристрастями.

На посаду Голови Верховної Ради України були висунуті дев'ять кандидатур: М.Павловський (представник УРП), В.Дурдинець (керівник депутатської групи "Центр"), О.Мороз (лідер СПУ), В.Яворівський (лідер ДемПУ), В.Чорновіл (голова НРУ), О.Карпов, Ю.Тима (представник УНА-УНСО), В.Масол та К.Ващук. Після самовідводів п'ятеро претендентів (К.Ващука, В.Масола, В.Чорновіла, В.Яворівського та М.Павловського) учасників "змагань" залишилося четверо. З них реально розглядалися можливості лише двох — О.Мороза та В.Дурдинця.

Причому шанси останнього, на думку спостерігачів, у ході обговорення кандидатур значно зросли. По-перше, шерек депутатів групи "Єдність", яка підтримувала О.Мороза, переглянув своє ставлення до лідера соціалістів. По-друге, В.Яворівський та М.Павловський, відмовившись від боротьби за спікерство, закликали своїх соратників і прихильників віддати голоси за керівника парламентської групи "Центр". Вони та інші симпатизи В.Дурдинця обстоювали ідею: щоб законодавчий орган успішно розв'язав першочергові завдання — прийняв пакет економічних документів, очолити Верховну Раду повинен центрист. Обрання ж партійного вождя може розколоти парламент і привнести в його діяльність політичні пристрасті. В.Чорновіл з трибуни Верховної Ради заявив, що час партійного парламенту ще не настав, і тим самим дав зрозуміти, що фракція НРУ також підтримуватиме В.Дурдинця. Нарешті, на його боці була симпатія Президента Л.Кравчука.

З огляду на це, сам О.Мороз перед початком голосування не виключав імовірність того, що жоден з претендентів не набере необхідної кількості голосів. І якщо відбудеться другий тур висунування, то найбільш реальним претендентом буде экс-голова І.Плющ. Сам же Іван Степанович зайняв очікувальну позицію, суть якої полягала ось у чому: я не висувую свою кандидатуру на посаду Голови Верховної

Сергей 1994 г. О. Мороз

Ради, оскільки вступив у змагання за президентство. Але якщо депутати не зможуть дійти згоди щодо свого керівника у парламенті, я запропоную свої "послуги", щоб не було парламентської кризи. А Іван Степанович твердо був упевнений у тому, що депутати таки не дійдуть згоди.

Проте спікера було обрано з першого заходу. Ним став О.Мороз, котрий набрав 171 голос (треба було щонайменше 168). Головний його конкурент отримав 103 голоси. Новий Голова Верховної Ради народився 29 лютого 1944 року в селі Буда Таращанського району Київської області. Інженер-механік, 12 років працював за фахом у радгосптехнікумі, районному та обласному об'єднанні "Сільгосптехніка". У 1983 — 1989 роках обирався секретарем облпрофради, першим секретарем райкому партії, був завідувачем аграрного відділу обкому. Автор та співавтор низки законів, Земельного кодексу, інших законодавчих і нормативних актів. Дружина О.Мороза — пенсіонер через інвалідність. Має двох дочок та чотирьох онуків.

Як на мій погляд, депутатський вибір зумовили як загальнополітичні чинники, так і особистість лідера соціалістів.

По-перше, попереднє керівництво держави в очах народу — ледь не головні винуватці нестерпного життя. А це завжди диктує попит на нових діячів, здатних повернути довіру до влади.

По-друге, маятник суспільних настроїв в Україні різко пішов ліворуч, підтверджуючи тим самим східноєвропейську та постсоюзну тенденції. Й від того, хто буде Головою Верховної Ради, не в останню чергу залежало, на якій відмітці він зупиниться чи піде далі. Гадаю, що народні депутати усвідомлювали всю небезпеку його зашкалення, як і наступного різкого відхилення праворуч. Україна остаточно була б виведена зі стану хиткої рівноваги.

По-третє, майже третина виборців віддала свої голоси за партію лівого спектру. Демократи та націонал-демократи за два роки зробили соціалізм знову привабливим. Хоч би

як кому кортіло, але не рахуватися з пам'яттю суспільства не можна.

По-четверте, суспільством оволодівають ідеї центризму, проте підхід до формування центристського блоку у Верховній Раді від самого початку був помилковим і працював на штучне політичне розмежування депутатського корпусу. Й водночас не проглядало головне — політика центризму.

З цієї точки зору, її суть полягає у збалансуванні, відображенні та здійсненні курсу в інтересах більшості, що, відповідно, забезпечує рівновагу, стабільність та поступ. Таку політику, як показали вибори, у змозі на цей час запропонувати ті сили, яким віддали перевагу виборці. Інакше кажучи, центр змістився на лівий фланг українського політичного спектру. Багато народних депутатів, котрі сповідують інші політичні симпатії, це усвідомлювали, хоча й вголос про це не казали.

По-п'яте, Верховній Раді було протипоказано затягувати процес обрання Голови, що, в свою чергу, вимагало фактичного визнання лідерства лівих сил у парламенті та усвідомлення неминучості компромісу. В противному разі глава законодавчої влади взагалі міг бути не обраний. Під знаком запитання могло виявитися саме існування Верховної Ради, бо якщо спочатку велася робота, спрямована на те, щоб нова Верховна Рада не була сформована, то коли це не вдалося — на розкол і розвал її зсередини.

До 18 травня (до моменту обрання спікером) Олександр Мороз був прапором та мішенню, а затім став ще й об'єктом вивчення. Він, безперечно, сам уторував собі шлях та зробив кар'єру (в кращому розумінні цього слова). Гадаю, що віра у власні сили дозволила йому розраховувати, що рано чи пізно його зірка зійде. Нагадаю слова, виголошені ним у грудні 1991 року, коли він зняв свою кандидатуру при обранні Голови Верховної Ради: "сьогодні я роблю заявку на головування у парламенті".

Як політик Олександр Мороз добре відчуває свої реальні можливості, набувши особливої впевненості в останній рік — півтора. Водночас він належить до групи доволі

рідких людей, що вміють поглянути на себе збоку, мов на цікавого перехожого. Так що він не взяв свою владу, а отримав її з рук Верховної Ради.

На відміну від багатьох українських та й постсоюзних елітних політиків, О.Мороз не був "вартовим біля двох дверей". Він продемонстрував, що йому властиві спокійна рішучість та мужність, особливо після серпня 1991 року. Його позиція у той період до певної міри врівноважила та утримала від нерозважливих учинків тих політиків та сил, які палахкотили бажанням реваншу. Саме з серпня 1991 року він стає політиком усеукраїнського масштабу.

Той, хто зіштовхувався з О.Морозом і аналізує його діяльність, гадаю, погодиться з тим, що за роки депутатства він значно зріс. Наперекір тим, хто за очі, насміхаючися, величав його поблажливо не інакше, як ідеологом Київського обкому партії. Загострив політичне чуття, вміння знайти тон у відстоюванні позиції — чи то з різкою принциповістю, чи то з розважливою повчальністю, чи то з помірковано зігритим почуттям поваги до опонентів. Не раз демонстрував винахідливість у несподіваних скрутних ситуаціях, не давав захопити себе зненацька, примішуючи до дискусій іронію та сарказм, беручи в союзники Тараса Шевченка. О.Морозу можна приписати таку важливу для політика рису, як уміння слухати поради інших, але не поспішати брати їх на озброєння. Водночас не можна сказати, що він не схильний до впливів та сумнівів.

Зазначу, що й на думку Леоніда Кравчука, обираючи О.Мороза, депутати керувалися не тільки політичним спектром, а й особистим ставленням до претендента: "Як я розумію, впродовж чотирьох років діяльності попередньої Верховної Ради Олександр Олександрович займав активну позицію, мав свою точку зору на всі проблеми нашого життя: економічні, політичні, правові. Й відстоював їх досить спокійно, аргументовано. Я не пригадую випадків, щоб він когось ображав або виявляв якусь поспішність. Олександр Мороз завжди знаходив можливість використо-

увати свій інтелектуальний потенціал: той категорійний набір, який має українська мова"¹.

Що ж отримала Верховна Рада, поставивши себе під оруду О.Мороза? Насамперед шанс на розумні компроміси, а якщо підходити з точки зору політичної тактики — в кращому розумінні бонапартиста, котрий у змозі стати точкою рівноваги політичних сил та приглушити накал пристрастей між ними. А це єдиний шлях до стабільної діяльності законодавця, утримання нормальної політичної температури у суспільстві. Рішучість іти саме у цьому напрямку — до згоди через діалог — новий Голова Верховної Ради заманіфестував однозначно, як і свою принципову позицію: незалежність України та побудова української держави².

Звичайно, зробити це буде дуже непросто. Й не лише тому, що порядок та відповідальність, здається, вигнані звідусіль, що вимагається не приписувати реформи, а переконувати у необхідності перетворень, утримувати депутатів від "законобісся", насолоди владою без відповідальності, а й тому, що не виключена боротьба за монополію на О.Мороза не лише серед його партійних соратників.

Особливо на перших порах главі парламенту не можна допускати щонайменших помилок, а робити лише точно виважені кроки. Щоб не розгубити наявних та приростити кількість нових прихильників, забезпечивши собі, таким чином, стійку більшість до моменту дообрання депутатського корпусу в липні 1994 року.

З мого погляду, йому насамперед доведеться демонструвати політичну рішучість, що є найбільшим дефіцитом для українських політиків. Для цього вкрай важливо у

¹ Прес-конференція Леоніда Кравчука // Урядовий кур'єр. — 1994. — 21 травня.

² Див.: Виступ кандидата на посаду Голови Верховної Ради України О.О.Мороза // Голос України. — 1994. — 20 травня; Виступ Голови Верховної Ради України О.О.Мороза на першій сесії Верховної Ради 18 травня 1994 року // Голос України. — 1994. — 20 травня.

Травень-червень 1994 р. В. Масол (зліва) та О.Ткаченко

якогомога коротший термін утвердитися в якості загальнонаціонального лідера, піднятися над партійними симпатіями, не дати втягнути себе у політичні розборки, навіть усвідомлюючи, що рівноцінної заміни йому в Соціалістичній партії немає. Якщо він хоче бути значно більш самостійною політичною постаттю, ніж сучасні українські політики, на яких мають "право власності" різні структури. На підтвердження цієї думки наведу оцінку обрання О. Мороза Головою Верховної Ради, яка належить В.Черновіту: "Леонід Кравчук позбавився одного з конкурентів у боротьбі за президентство, перегравши Івана Плюща. Фігурою у цій грі виявився Олександр Мороз"¹. Подальше, за словами лідера НРУ, залежить від "поведінки О.Мороза"². Якщо у нього вистачить здорового глузду й волі вести самостійну політику, то це не піде Україні "на зло", вважає

¹ С.Хмара, В.Черновил и В.Лановой об итогах выборов Председателя Верховного Совета // Киевские ведомости. — 1994. — 20 мая.

² Там же.

В.Чорновіл, висловлюючи водночас побоювання, що О.Морозом зможе "маніпулювати комуністична фракція"¹.

Реалізувати "пакт Монклоа" для України виявилось зовсім не просто. Відразу ж після обрання Головою О.Мороза виникла перша парламентська криза. Головною причиною її стало висунення на посаду першого заступника спікера колишнього міністра сільського господарства України та кандидата у Президенти О.Ткаченка. Не погодившись із цією кандидатурою, 117 депутатів демонстративно відмовилися реєструватися на вечірньому засіданні 19 травня. У відповідь новообраний Голова продемонстрував характер: оголосив засідання закритим, порадив усім зібратися у фракціях й ще раз обговорити кандидатури. А також повідомив, що список усіх тих, хто не зареєструвався, він передасть у засоби масової інформації. Постоявши біля відключених мікрофонів, націонал-демократичні депутати змушені були розійтися... Коментуючи ситуацію, голова НРУ заявив: "Ні фракція Руху, ні депутатська група "Реформи" не поступлять жодною людиною. Якщо вистійть група "Центр", ми не дозволимо їм на доповнення обрати на пост віце-спікера представника старої номенклатури. Блокаду ми триматимемо рівно стільки, скільки потрібно для того, щоби змусити з собою рахуватися"².

Випробуванням для новообраних спікера та парламенту стала "кримська проблема", загострення якої збіглося з початком їхньої роботи. Як відзначалось у Заяві прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України, "нове керівництво автономії перейшло від проголошення намірів до конкретних дій, спрямованих на зміну правового статусу автономної Республіки Крим як складової частини України... На черговому засіданні Верховної Ради Криму заплановано розглянути питання про повернення до окре-

¹ Там же.

² Цит. за: *Мостовая Ю.* Попытка левых упрочить доминирующее положение в парламенте встретила отпор. Национал-демократы ушли в оппозицию // *Киевские ведомости.* — 1994. — 20 мая.

мих положень Конституції Республіки Крим в редакції від 6 травня 1992 року, які суперечили Конституції України і були змінені самою ж Верховною Радою Криму у вересні 1992 року. Тим самим робиться спроба ревізувати чинну Конституцію Республіки Крим, створити підґрунтя для виходу Криму з України, що було б грубим порушенням територіальної цілісності України"¹.

19 травня відбулася телефонна розмова Президента України Л.Кравчука з Президентом Росії Б.Єльциним з приводу ситуації в Криму. Л.Кравчук виступив зі зверненням до Верховної Ради Криму, в якому нагадав її представникам і застеріг: "Як ви самі розумієте, мова йде про перегляд ряду принципів положень взаємовідносин між Україною і її складовою частиною — Республікою Крим. Порушення цих принципів може призвести до конфліктних ситуацій та інших непередбачуваних наслідків. Прийнявши такі рішення, ви практично зробите кроки, спрямовані на порушення територіальної цілісності України... Пропоную вам, перш ніж розглядати на сесії ці питання, направити повноважну делегацію народних депутатів Криму до Києва для опрацювання питань, які розглядатимуться, з Верховною Радою України, Адміністрацією Президента України і Кабінетом міністрів України"².

Проігнорувавши все це (наприклад, Голова Верховної Ради Криму заявив журналістам, що "не бачить погрози з боку України, а бачить погрозу з боку Президента Кравчука"³), 20 травня Верховна Рада Криму відновила Конституцію Криму в редакції від 6 травня 1992 року, прийняла Закон "Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим". Доповнення до Конституції Криму передбачають установа довірливих відносин з Ук-

¹ Заява прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України // Урядовий кур'єр. — 1994. — 19 травня.

² Верховній Раді Республіки Крим // Урядовий кур'єр. — 1994. — 21 травня.

³ Верховный Совет Крыма восстановил конституцию в редакции от 6 мая 1992 года // Киевские ведомости. — 1994. — 21 мая.

Л. Кравчук

раїною, право жителів на подвійне громадянство, а також можливість створення власних військових формувань.

Того ж дня відбулося закрите засідання Верховної Ради України, на якому з доповідями про ситуацію в Криму виступили Президент Л.Кравчук, міністр закордонних справ А.Зленко, голова СБУ Є.Марчук, Генеральний прокурор України В.Дашок. Л.Кравчук вніс до Верховної Ради проект постанови:

1. Зупинити дію Закону Республіки Крим від 20 травня 1994 року "Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим" як такого, що суперечить Декларації про державний суверенітет України, вимогам статей 31, 70, 75-1, 77 Конституції України, Законам України "Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим" та "Про громадянство України".

2. Запропонувати Верховній Раді Республіки Крим привести у 10-денний термін Конституцію Республіки Крим у відповідність до Конституції України та Закону України "Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим".

О 19-й годині Верховна Рада України прийняла цю постанову.

Вибори до парламенту проходили на тлі прихованої та відкритої підготовки до сутички за президентство. Тим паче, що 20 лютого Л. Кравчук повідомив німецьким "Шпігелю" та "Свободі" про своє остаточне рішення не брати участь у наступній президентській кампанії, обґрунтовуючи це низкою міркувань.

По-перше, вибори до Верховної Ради 27 березня, очевидно, не будуть завершені цього дня. Тому можливий другий тур. Нехай закінчиться він у квітні. Сформується Верховна Рада, щоб працювати у травні. Й тут відразу ж доведеться переходити до виборів Президента. За таких умов, на його думку, враховуючи економічну кризу, суспільство буде доведене до крайньої позначки політизації з серйозними наслідками. "Я не хочу брати участі у цьому, щоб моя участь не була предметом загострення та згоди на такі вибори. Тобто я згоден, що повинні бути вибори президента, як того вимагає народ, але моя думка така — навряд чи це доцільно у такі стислі строки"¹, — резюмував Президент.

¹ Леонид Кравчук: Мое участие в выборах нецелесообразно. Как и сами выборы // Киевские ведомости. — 1994. — 23 февраля.

По-друге, казав він далі, стан суспільства дуже важкий, економічна ситуація напружена до межі, соціальний стан людей вкрай серйозний. Розуміючи все це, можу пояснити, можу взяти частину провини на себе, частину покласти на місцеві органи, частину — на Верховну Раду, тобто можна розділити цю відповідальність. Але людина, яка сьогодні працює і для якої життя стало надзвичайно складним, не сприймає цього розподілу. А моя участь у наступній виборчій кампанії означала б, що я захищаю той стан — економічний та соціальний, що є сьогодні.

По-третє, ті громадяни чи політичні лідери, які будуть висунуті кандидатами у президенти, вони, за умови моєї участі у балотуванні, всі сили спрямовуватимуть не на конструктивну програму, а на те, щоб довести, що я не справився зі своїми обов'язками. У такому випадку я надав би їм дуже велике поле для політичного маневру та політичних звинувачень.

Тобто, зваживши всі ці обставини, я дійшов висновку, що моя участь у виборах є недоцільною.

— Можливо, Ви просто боїтеся внутрішніх загострень?

— Я не боюсь... У принципі поняття "страх" до мене як до людини не відноситься. Я не боюсь... Я просто спробував пояснити доцільність моєї участі¹...

Заява Л.Кравчука стала м'якше сенсацією, до речі, не меншою, ніж мотивація самим Леонідом Макаровичем такого кроку. Глава Соціалістичної партії О.Мороз схаактеризував його рішення як політично правильне, оскільки шансів на перемогу на виборах у нього практично немає. Лідер Руху В.Чорновіл визначив крок Л.Кравчука як тактичний з метою зриву президентських виборів задля продовження власних повноважень. Голова УРП М.Горинь заявив, що Л.Кравчук розуміє, що у побудові української держави настає новий етап, який вимагає принципово іншої тактики. А для нової тактики необхідний новий Президент. Оригінальну заяву з цього приводу зробила

¹ Див.: Там же.

Конституційно-демократична партія України: Президент показав свою здатність приймати мудрі та зважені рішення на користь України, а, відповідно, КДПУ сподівається на твердість та остаточність цього рішення й заявляє про готовність надати Президентові всю необхідну для його реалізації моральну підтримку¹.

Чимало політиків час від часу повідомляють про свої наміри обличити державну діяльність. Сталин, якщо не помиляюся, це проробляв чотири чи п'ять разів. І нерідко за цим — делікатна форма натяку про наміри діаметрально протилежні — стояти до кінця. У цьому випадку — те ж саме. Оскільки вже 26 лютого з'являється Заява прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України, в якій було здійснено спробу дезавуювати заяву свого шефа: "Свою думку Президент Леонід Кравчук обґрунтував, зокрема, стислістю строків проведення виборів усіх рівнів. Адже не виключено, що процес обрання і формування вищих органів законодавчої та виконавчої влади може вийти за межі відведеного на це часу і накластися на перебіг дострокових виборів Президента та виборів до місцевих органів влади. Це може призвести до вакууму влади, коли старої Верховної Ради уже немає, а нової — ще немає, не сформовано Кабінет міністрів України, який міг би взяти на себе всю повноту виконавчої влади. В цій ситуації лише Президент може реально виконувати державні повноваження. Коли б в цей час він також пішов на вибори, то виконавчі структури влади могли б розвалитися, а управління було б повністю втрачене. Це — визначальний аргумент. З огляду на те, що висловлена в згаданому інтерв'ю думка неоднозначно коментується як в Україні, так і за її межами, прес-служба Президента України і Кабінету міністрів зазначає, що така позиція Президента України Леоніда Кравчука зумовлена саме тією конкретною ситуацією в житті суспільства і держави, яка склалася

¹ Див.: Кадети — за твердість рішення // Голос України. — 1994. — 1 березня.

на сьогодні, та прогнозом її можливого розвитку на найближчий час”¹.

Безпосередньо цій самій меті була підпорядкована зустріч Л. Кравчука 25 лютого з групою журналістів українських газет, радіо та телебачення для відповіді на їхні запитання, що стосуються актуальних проблем життя держави. Крім вже відомих аргументів, Леонід Макарович звернувся ще й до морального аспекту. “Я вивчив, як всі ми з вами, біографії різних президентів. Але такого бруду, такого безкультур’я, такого шквудвання, як дехто собі дозволяє і в парламенті, і поза парламентом, і окремі засоби масової інформації, як в Україні, я не зустрічав, — скаржився він. — Це може стати історичним феноменом, коли першого Президента — він може влаштуувати, і не влаштуувати, його можна легітимним шляхом переобрати, — але щоб дозволяти собі такі речі, утверджуючи в свідомості поколінь отаку хамську психологію, то це викликає обурення просто вже не тільки моє особисте, а й деяких моїх колег. Як людина я не можу цього зрозуміти і не хочу. Цей чинник також впливає і впливатиме на моє рішення. Я не можу цього не сказати своїм людям, своїм виборцям”². На розвиток “морального аспекту” прес-служба невдовзі зробила заяву з приводу чуток, нібито “Леонід Макарович має дачу в Швейцарії”. Стверджуючи, що “ніякою власністю за межами нашої держави Леонід Кравчук не володіє і не має наміру володіти”³, прес-служба наголосила: “нижнішні подібні “відвертості” щодо швейцарської дачі є ніщо інше, як недолугі, провокаційні домисли тих, хто хотів би нечесними методами завоювати політичний капітал”⁴.

Цілком очевидно, що саме перспектива дострокових виборів Президента приводила Леоніда Макаровича та

¹ Заява прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України // Урядовий кур’єр. — 1994. — 26 лютого.

² Леонід Кравчук: Коли є влада, є надія // Урядовий кур’єр. — 1994. — 1 березня.

³ Заява прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України // Урядовий кур’єр. — 1994. — 19 березня.

⁴ Там же.

його оточення у нервовий стан, змушувала здійснювати не завжди добре продумані вчинки. Подальші дії Л.Кравчука лише підтвердили очевидне: він проти самих президентських виборів 26 червня. Яку ж мету тоді переслідувала заява, з яким розрахунком вона була зроблена західним журналістам?

По-перше, й насамперед, щоб перевірити реакцію західного світу, особливо напередодні візиту до США (3 — 7 березня). Підтримка тут, як і слід було очікувати, була забезпечена, тим паче, що сонячні стосунки між Біллом та Борисом зайшли у "боснійську тінь". Заздалегідь на зустрічі з українською діаспорою Білл Клінтон сказав, що програма візиту повинна бути складена таким чином, щоб максимально сприяти зміцненню авторитету Л.Кравчука на батьківщині¹. Після візиту Надзвичайний Повноважний Посол нашої країни у Сполучених Штатах Америки відверто скаже, що "для адміністрації та конгресу США Л.Кравчук є безальтернативною фігурою. Йому видано повний кредит політичної довіри"².

По-друге, щоб ще раз переконатися у настроях у власній країні та перевірити соціологічні викладки, викликати страх у суспільстві, що його відхід дестабілізує обстановку. Збудити "громадську думку" на свою підтримку у формі петицій, листів, рішень трудових колективів із закличками не полишати державу в складний час та відповідної кампанії у засобах масової інформації, яка, до речі, відразу ж і розпочалась. Адже політику у нас завжди легше відгукуватися на "листи трудящих" і таким чином заручатися підтримкою народу, нехай і міфічною. Тобто для нас це нормальна політична тактика. А Леонід Макарівич — політик, причому досвідчений. Отже, він розраховував на "схвильовані відгуки громадян".

По-третє, щоб узяти перепочинок, перевести вогонь критики на інших явних претендентів на президентство, на деякий час відійти у тінь. Таким чином, побіжно переслідувалася ще й мета сформулювати негативне ставлення

¹ Див.: Старожицкая М. Президент Украины улетает в Америку с обидой на соотечественников // Известия. — 1994. — 3 марта.

² Цит. за: Олег Билорус: Времена "щыллят по-киевски" уже прошли // Голос України. — 1994. — 23 апреля.

Л. Куца

до найбільш реальних конкурентів. Ставка при цьому робилася на те, що побоювання формуються повільно, вони приховані й виходять на поверхню лише на момент голосування. У результаті, коли прийде час приймати рішення біля урн, виборці змінять свої системи вподобань і віддадуть голос іншому. Це стратегія перемоги тихою сапою. Вона розрахована на те, що страх перед приходом до влади іншої людини повинен пересилити занепокоєність з приводу перспективи повторного обрання Л.Кравчука.

Тож не випадково розпочалася скоординована кампанія критики одного з головних конкурентів за президентство — Л.Кучми. Її "вінчала" розтиражована у пресі анонімна "Інформація з Кабінету міністрів України", в якій практично всю провину за глибоку економічну та соціальну кризу в країні покладали на колишнього прем'єр-міністра¹.

Висловився щодо Леоніда Даниловича безпосередньо й Леонід Макарівич: за час "правління" Леоніда Даниловича щини підскочили у десять разів, було порушено співвідношення між фондом споживання та фондом нагромадження. Найбільш великі катаклізми, страйки відбулися у цей період. Якщо взяти декрети уряду Л.Кучми, то цими декретами переорано все. Я сьогодні підписую гарантії інофірмам, які хочуть, скажімо, будувати термінал. Вони вже нашим законам після отих декретів не вірять. А втратити довіру інвестора — це найжахливіше...

В одній з останніх заяв Леонід Кучма ставить метою усунути "партію влади" Л.Кравчука від керівництва. Коли це каже Вячеслав Чорновіл, я ще розумію (хоча він також належав до "партії влади", очолював Львівську облраду). Але для Леоніда Кучми "партія влади" була "колискою". Виробниче об'єднання "Південмаш" — це держава в державі. Таке становище давало все, що можна було мати: Л.Кучма був і членом ЦК Компартії, і депутатом, і директором, і секретарем парткому. До цього часу Л.Кучма належить до "партії влади", оскільки очолює Українську спілку промисловців і підприємців. Чи має він моральне

¹ Див.: Інформація з Кабінету міністрів України // Голос України. — 1994. — 13 квітня.

право закликати до усунення "партії влади"? Не випадково у народі кажуть: "А судді хто?".

...Коли Л.Кучма вирішив піти з посади прем'єр-міністра, ми домовлялися, що між ним та мною повинні залишитися нормальні стосунки. Й раптом Леонід Кучма забув, напевне, про те, що він говорив зі мною. Я не зустрічав у світі подібних випадків, щоб людина, яка пішла з посади, підіймала таку "хвилю"... Я свою точку зору висловив, я мовчав — тепер сказав. А якщо треба буде, ще скажу¹.

По-четверте, згаданою заявою Л.Кравчук переслідував також мету найповніше виявити весь спектр опонентів та недоброзичливців, реальний розклад політичних сил і відповідно до цього вибудовувати передвиборну тактику. Це вже вельми нагадувало дії одного з правителів минулого. Знищивши всіх своїх рідних та близьких, щоб нікому було зазіхати на його одноосібну владу, він проте продовжував постійно журитися: не залишилося, мовляв, нікого, кому б я міг передати владу. Розраховуючи, а раптом зголоситься ще хтось, кого він забув знищити.

Зокрема, виявилось, що позицію Президента категорично не поділяє Голова Верховної Ради І.Плющ. Звідси — його заява, що "це галас безпідставний і не має перспективи. Хто боїться виборів? Той, хто не вірить, що його оберуть, адже він уже написав собі, що він незамінимий"². Отож не дивно, що такі слова великими цензурними ножницями були вирізані на УТ з репортажу про те, як голосував 27 березня І.Плющ. Причому заяву що Іван Степанович зробив не з крісла спікера, а у той момент, коли навіть ще не був депутатом Верховної Ради України нового скликання. Й повторив він її неодноразово, зокрема в інтерв'ю газетам "Голос України" та "Голос Крима" 13 квітня 1994 року: ті, хто упевнений у собі, — за вибори, а хто боїться їх — проти³.

¹ Див.: Леонид Кравчук высказался за формирование президентской партии // Киевские ведомости. — 1994. — 5 апреля.

² Цит. за: Мостовая Ю. Народ Украины одержал победу над мифом о своей пассивности // Киевские ведомости. — 1994. — 29 марта.

³ Див.: "Люди ждут перемен и связывают их с новыми демократическими силами". Интервью Председателя Верховного Совета Украины И.Плюща газетам "Голос Украины" и "Голос Крима" 13 апреля 1994 года // Голос Украины. — 1994. — 20 апреля.

Голова Верховної Ради України І.Плющ

Враховуючи, очевидно, що І.Плющ сформувався в самодостатню політичну постать, не обтяжену політичними помилками й невдачами, Л.Кравчук не ризикнув устрявати в полеміку з ним. Понад те, наголосив: "Вам не вдасться посварити мене з Іваном Степановичем. Ми з ним мали й маємо одну точку зору на конституційні процеси"¹.

¹ Цит. за: Леонід Кравчук висказався за формування президентської партії // Київські відомості. — 1994. — 5 квітня.

Нарешті, заява Президента була використана для тиску на громадськість, щоб домогтися перенесення президентських виборів як найбільш прийнятної варіанту для Л.Кравчука, хоча він безпосередньо неодноразово давав згоду на дострокові вибори Президента 26 червня. Чому спочатку рішення про дострокові вибори Верховної Ради та Президента він сприймав спокійно? Який розрахунок приховувався за підписом Президента під Законом з цього приводу? Чому раптом його осяяла думка стосовно того, що треба перенести тільки вибори глави держави, а то й не проводити їх узагалі?

Для відповіді на ці запитання варто простежити еволюцію поглядів Л.Кравчука, від якого йшли імпульси, що вносили нервозність та напруженість у суспільно-політичне життя. Тим самим Леонід Макарович нагадував М.Горбачова, так влучно й сміливо розкритикованого ним у зроблених на замовлення творах про себе. Як відомо, спочатку було рішення про референдум щодо довіри (недовіри) Президентів та Верховній Раді. Наляканий ним, оскільки тоді він не залишав жодних шансів на виживання, судячи з настроїв у суспільстві, Леонід Макарович погоджується: краще нехай будуть вибори. Й навіть іншює прийняття відповідного закону. За нього висловилися 243 народних депутати, проти — 39, утрималися — 5, не голосували — 52. 24 вересня 1993 року Президент підписує Закон України "Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України". Затим офіційно виголошує: "Я підтримував, підтримую і буду підтримувати точку зору, щоб вибирати населенням всіх... Хто готовий до цього, піде, хто не готовий — не піде, це також нормально. Кожен відчуває, наскільки він сьогодні може розраховувати на підтримку народу"¹.

¹ Для розбудови демократичної держави. З виступу Президента України Л.М.Кравчука на Всеукраїнській нараді представників місцевих Рад народних депутатів 18 січня 1994 року // Урядовий кур'єр. — 1994. — 22 січня.

Неофіційно ж закон розглядався як спосіб відтягти час та заспокоїти громадську думку. В своїх планах Л.Кравчук, схоже, навіть не відводив місця виборам 26 червня. Показовий факт: у новорічних привітаннях Президента серед низки важливих кроків, які "наступного року маємо зробити", про них навіть не згадано. Йдеться лише про те, що "відбудуться вибори до Верховної Ради" й що Леонід Макарович зробить "все для того, щоб ці вибори відбулися, щоб до влади прийшли достойні люди"¹. Звідси — й звичне ставлення до власного рішення: як до чергової ідеологічної кампанії, яку можна проголосити, погаласувати, а затім і забути, захопившись за нову. Та й привід для цього знайшли — раптом згадали, що у Президента (й це з грудня 1991 року) не визначені функції та статус. На світ з'являється проект Основних конституційних положень про організацію державної влади і самоврядування в Україні. Відповідно до нього Президент України виводиться із системи виконавчої влади, стає "поза", а не "над" різними гілками влади й виступає не просто символом національної єдності, а гарантом додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, державної єдності, суверенітету, національної безпеки та територіальної цілісності України. Такий статус накладає на нього обов'язки та відповідальність щодо здійснення представницьких, установчих, контрольних функцій, справляння певного впливу на організацію та функціонування кожної з гілок влади². А коли так, то громадськості пропонується нова ідея: мовляв, усенародно обирати Президента з такими обов'язками немає потреби.

Коли цю комбінацію реалізувати не вдалося, ставка робиться на те, щоб провести до Верховної Ради велику й

¹ Новорічні привітання Президента України Л.М.Кравчука. Виступ по Українському телебаченню 31 грудня 1993 року // Урядовий кур'єр. — 1994. — 4 січня.

² Див.: Для розбудови демократичної держави. З виступу Президента України Л.М.Кравчука на Всеукраїнській нараді представників місцевих Рад народних депутатів 18 січня 1994 року // Урядовий кур'єр. — 1994. — 22 січня.

упливову групу президентських прихильників для скасування ними рішення щодо виборів у призначений термін. Хоча головна надія покладається на те, що вибори до Верховної Ради не відбудуться, а, відповідно, буде перенесено й президентську кампанію. Проте життя спростувало й цей задум. Розвалити парламент до виборів не вдалося. Відповідні плани й напрацювання довелося відкласти.

Після того, як стало очевидним, що нова Верховна Рада все ж буде сформована, а тим паче у несприятливому для Л.Кравчука політичному спектрі, була зорганізована кампанія за перенесення виборів Президента до визначення його функцій та статусу. Найбільшу активність в її проведенні виявили політики та політичні сили, що зазнали поразки на парламентських виборах. Наприклад, УРП закликала обирати Президента орієнтовно взимку — навесні 1995 року.

Заохочений такою "народною" підтримкою, Л.Кравчук переходить у наступ, починає наставляти новообраних депутатів: "Те, що прийняв парламент, який відійшов, не може автоматично перейти до нового"¹. Й застерігає: "Якщо він підтвердить рішення старої Верховної Ради, тоді вся відповідальність буде покладена на нього, оскільки того парламенту вже немає, а новому працювати впродовж чотирьох років"². Нарешті, згадує, що "парламент не має повноважень приймати рішення про дострокові вибори Президента"³. Публічно характеризуючи його як антизаконний, він тим самим визнав за собою факт порушення Конституції, бо під ним стоїть його підпис.

Ще до початку роботи Верховної Ради нового скликання Л.Кравчук неодноразово заявляв, що наполягатиме на тому, щоб вона "визначилася щодо Основних конститу-

¹ Цит. за: Президент Леонід Кравчук: "Я делю людей так: кто — за независимость, кто — против..." // Киевские ведомости. — 1994. — 28 апреля.

² Цит. за: Там же.

³ Цит. за: Там же.

ційних положень та функцій структур влади"¹, мотивуючи це тим, що "Україна — єдина країна, де не прийнята конституція та не визначені функції цих структур"². Підкреслюючи при цьому, що "до засідань Верховної Ради України він йтиме законним та конституційним шляхом"³. Поставлена ним вимога була наперед нереальною, бо для зміни Конституції необхідно 2/3 голосів від загального складу депутатів, тобто 300 (нагадаю, що всього на той час було обрано 338 депутатів, з них повноваження двох на початку роботи сесії Верховної Ради не були визнані). А тому відтінок злорадства мали його слова: якщо після засідання парламенту України в державі триватиме "конституційний хаос", то він має право "визначитися стосовно президентських виборів"⁴.

Леоніду Макаровичу підіграли 120 безіменних новообраних народних депутатів України з 20 областей і Республіки Крим, котрі виступили зі Зверненням до народу і Президента України. Вони радили народові "у цей критичний час оцінити серйозність політичної ситуації та її можливі наслідки"⁵, а Президента закликали "до прийняття нової Конституції України, в рамках своїх повноважень призупинити дію п.3 Закону України "Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України" від 24 вересня 1993 року та дію п.2 Постанови Верховної Ради України від 3 лютого 1994 року "Про введення в дію Закону України "Про формування місцевих органів влади і самоврядування"⁶.

¹ Цит. за: Президент України не верит, что украинский парламент в новом составе сможет разрешить конституционный кризис // Киевские ведомости. — 1994. — 29 апреля.

² Цит. за: Там же.

³ Цит. за: Там же.

⁴ Цит. за: Там же.

⁵ Звернення новообраних народних депутатів України до народу і Президента України // Урядовий кур'єр. — 1994. — 30 квітня.

⁶ Там же.

Проте він не скористався з цієї пропозиції, а звернувся з посланням Президента України Верховній Раді тринадцятого скликання. "Ситуація, що склалася у зв'язку із запланованими на червень достроковими президентськими виборами і виборами депутатів місцевих Рад та їх голів, має три аспекти — політичний, економічний, правовий"¹, — зазначалось у ньому. Повідомивши, що свого часу "активно підтримав наміри провести дострокові вибори Президента, розглядаючи їх як спосіб зняття певного політичного напруження в країні"², Л.Кравчук запропонував Верховній Раді:

— розглянути в першочерговому порядку питання про перенесення червневих виборів до підведення відповідної законодавчої бази, керуючись при цьому здоровим глуздом і відчуттям відповідальності за долю народу і держави;

— пріоритетну увагу на початку діяльності нового складу Верховної Ради приділити завершенню роботи над новою Конституцією України.

Або, щонайменше, вточнити Закон про Президента України, про статус місцевих Рад та їхніх голів тощо. Застерігаючи при цьому, що "обов'язковою умовою є прийняття цих законів як конституційних, що в усьому світі робиться для того, щоб базові закони — як основу системи влади у державі — неможливо було змінити швидко і легко"³.

На тлі всіх цих тверджень, заяв та звернень ефект грому серед сонячного дня мало повідомлення про те, що Леонід Макарович змінив свою позицію щодо неучасті у балотуванні: 29 квітня Центрвиборчком задовольнив його заяву й зареєстрував претендентом у кандидати на посаду Президента України. Спостерігачі, які були присутні на цьому засіданні Центрвиборчкому, розповідали: члени комісії

¹ Послання Президента України Верховній Раді України тринадцятого скликання // Урядовий кур'єр. — 1994. — 12 травня.

² Там же.

³ Там же.

були так уражені заявою Л.Кравчука, що виказали сумнів, а чи сам Президент поставив під нею підпис. І лише коли голова Центрвиборчкому продемонстрував текст документа (не надрукований на машинці, а написаний власноруч), — сумніви відпали. Один з президентських радників пояснив таку кардинальну зміну точки зору тим, що "Леонід Макарович не зміг ігнорувати позицію активних сил суспільства, які хочуть бачити його на чолі держави"¹. Хоча, як розповідав І.Плющ, "18 квітня у чотирьохгодинній розмові я декілька разів запитував Леоніда Макаровича, чи буде він висувати свою кандидатуру на президентські вибори. І коли він відповів, що ні, я повідомив, що приймаю рішення балотуватися"².

За два з половиною роки, що минули після перших президентських виборів в Україні, ентузіазм претендентів значно зменшився. Якщо тоді майже 100 висуваних розпочинали боротьбу за право очолити державу, то 1994 року — лише одинадцять: І.Плющ, П.Таланчук, Л.Кравчук, Л.Кучма, Л.Скорик, І.Валеня, В.Лановий, В.Пинзеник, О.Мороз, В.Бабич, М.Рудь. Зняли свої кандидатури Л.Скорик та В.Пинзеник, не змогли зібрати 100 тисяч голосів на свою підтримку М.Рудь та І.Валеня.

17 та 18 травня Центрвиборчком розглянув документи, що їх подали для реєстрації кандидатами у Президенти України на виборах 26 червня 1994 року Л.Кравчук, В.Бабич, Л.Кучма, В.Лановий, О.Мороз, І.Плющ та П.Таланчук.

За протоколами, що надійшли до Центрвиборчкому, кандидатуру Л.Кравчука було висунуто 16 зборами виборців. Його підтримали своїми підписами понад 323 тисячі громадян (за необхідності не менш ніж 100 тисячі) у

¹ Цит. за: *Хазан Л.* Президент непредсказуем // *Всеукраинские ведомости*. — 1994. — 30 апреля.

² Цит. за: *Иван Плющ: "Должны завершить политические реформы, чтобы открыть широкий путь экономическим"* // *Голос Украины*. — 1994. — 5 мая.

26 виборчих округах, І.Плюща — відповідно 25 зборами та 265 тисячами підписів у 26 виборчих округах, В.Баби́ча — 2 зборами та 121 тисячею підписів у 20 виборчих округах, Л.Кучму — 4 зборами та 201 тисячею підписів у 24 виборчих округах, В.Ланового — 1 підприємством та 108 тисячами підписів у 22 виборчих округах, О.Моро́за — з'їздом Соціалістичної партії України та 190 тисячами підписів у 25 виборчих округах, П.Таланчука — 4 зборами виборців і 126 тисячами підписів у 23 виборчих округах¹.

Відповідно до статті 28 Закону про вибори Центральна виборча комісія прийняла рішення, яким зареєструвала кандидатами в Президенти України:

Кравчука Леоніда Макаровича, 1934 року народження, Президента України, позапартійного;

Плюща Івана Степановича, 1941 року народження, народного депутата України, позапартійного;

Баби́ча Валерія Георгійовича, 1953 року народження, президента акціонерного товариства "Українська фінансова група", народного депутата України, позапартійного;

Кучму Леоніда Даниловича, 1938 року народження, президента Української спілки промисловців та підприємців, народного депутата України, позапартійного;

Ланового Володимира Тимофійовича, 1952 року народження, президента Центру ринкових реформ, народного депутата України, позапартійного;

Моро́за Олександра Олександровича, 1944 року народження, Голову Верховної Ради України, члена Соціалістичної партії України;

Таланчука Петра Михайловича, 1938 року народження, міністра освіти України, позапартійного.

Отримавши відповідні посвідчення Центрвиборчкому, кандидати офіційно розпочали передвиборну агітацію, створення власних виборчих фондів, визначення довірених осіб та здійснення інших передвиборних акцій у відповід-

¹ Див.: У Центральній виборчій комісії по виборах Президента України // Голос України. — 1994. — 19 травня; 20 травня.

ності до повноважень, передбачених Законом України про вибори Президента України.

Залишилося сказати своє слово народові України!..

Два дні після 26 червня, які для багатьох принесли несподіванку лише у вигляді спеки, українське суспільство жило очікуванням підсумків виборів Президента держави. Суперечлива інформація виводила з рівноваги не лише учасників президентських змагань. Якусь розгубленість, що переходила у безпорадність, демонстрував Центрвиборчком.

Майже осторонь лишилися вибори до місцевих Рад, указуючи на інертність нашого мислення, за яким носієм влади є лише державна верхівка. Хоча саме сюди, на місця, переміщуватиметься реальна влада, перш за все у питаннях розпорядження державною власністю та її приватизації. Підтвердження тому — небачений досі розмах боротьби, включаючи й теракти, між конкурентами на посади голів Рад.

За повідомленнями Центральної виборчої комісії, до списків виборців для виборів Президента України було внесено 37630835 громадян України, у голосуванні взяли участь 26480671 чоловік, або 70,37 відсотка. Кожен із семи кандидатів отримав таку кількість голосів:

Бабич Валерій Георгійович	—	644263 (2,43%);
Кравчук Леонід Макарович	—	9977766 (37,68%);
Кучма Леонід Данилович	—	8274806 (31,25%);
Лановий Володимир Тимофійович	—	2483986 (9,38%);
Мороз Олександр Олександрович	—	3466541 (13,09%);
Плющ Іван Степанович	—	321886 (1,29%);
Таланчук Петро Михайлович	—	143361 (0,54%) ¹ .

Оскільки ніхто з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, Центр-

¹ Див.: Повідомлення Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України // Голос України. — 1994. — 5 липня.

виборчком призначив повторне голосування по двох кандидатах, які набрали найбільшу кількість голосів (Л.Кравчук та Л.Кучма), на 10 липня 1994 року.

Інтерес становить й інша статистика: бажання бути присутніми на виборах висловили 200 спостерігачів від п'яти міжнародних організацій та із 19 країн. На рахунки окружних та дільничих комісій для асигнування президентських виборів було переказано 972 млрд 73 млн крб. При повторному голосуванні ця сума повинна була зрости до 1 трлн 618 млрд 400 млн крб. Особисті виборчі фонди кандидатів у Президенти, які не повинні були перевищувати 600 млн крб, нараховували (за даними самих кандидатів): В.Бабича — 50 млн крб, Л.Кравчука — 295, Л.Кучми — 107, В.Ланового — 192, О.Мороза — 17 млн крб, П.Таланчука — 1 тис. крб, І.Плющ рахунок не відкривав¹.

Офіційні дані щодо підсумків виборів Президента України — свого роду наблизена до об'єктивності соціологічна оцінка стану та настроїв суспільства, зважаючи на те, що українська соціологічна наука переважно перебуває на обслуговуванні політиків, є їхньою покриткою. Щоб переконатись у цьому, достатньо зіставити прогнози багатьох соціологічних центрів і провідних (підкреслюю — провідних) учених та реальні результати. Не випадково аксіоматичного характеру набуває у нас твердження: вищий рейтинг має той, хто більше платить. А відтак — відбувається дискредитація соціології як науки на етапі її становлення в Україні.

Проте, маніпулюючи статистикою результатів першого туру голосування за Президента, не можна було не помічати й не враховувати шереху обставин, якщо прагнути адекватної картини суспільно-політичних настроїв в Україні, яку, з мого погляду, шонайкраще можна описати словами Лесі Українки:

¹ Див.: *Олейник М. Іван Емец: "Мы сделали все, чтобы не повторить своих ошибок" // Киевские ведомости. — 1994. — 23 июня.*

Ми — паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.

По-перше, передвиборна кампанія засвідчила, що нам ще крокувати й крокувати до демократії. Вибори були менш демократичними, ніж попередні (Президента та Верховної Ради). Хоча, здавалося б, чим вищий рівень виборів, тим ближче до демократії, оскільки менше можливостей для впливу та тиску на електорат, ніж на виборах, скажімо, до селищної Ради. Цілком очевидно, що кандидати в Президенти не мали рівних можливостей для передвиборної агітації. Щоб переконатись у постійній присутності в засобах масової інформації Л.Кравчука, достатньо й побіжного аналізу змісту радіо- й телепередач. Ми лягали спати й прокидалися з ним, весь день чули й бачили його. Він весь час розмовляв, демонструючи надзвичайну тренованість щодо цього, й змушував нас говорити про нього. Навіть у день голосування виступив з великою проповіддю по УТ.

Та й статистичний аналіз надання ефірного часу кандидатам, який здійснив Європейський інститут засобів масової інформації, засвідчив перевагу Леоніда Макаровича. Хоча у більшості передач розповідали про його діяльність на посаді Президента України, а не про нього як про кандидата на цю посаду. Олександр Мороз як Голова Верховної Ради України також достатньо часто перебував у полі зору засобів масової інформації. Менш за все засоби масової інформації цікавила постать Петра Таланчука.

"Гришив" використанням телеканалу "Останкіно" Л.Кравчук¹. Проведене від 6 по 17 червня незалежним центром "Український барометр" опитування у 13 областях (ї це за тиждень до виборів, на який припадає найбільш

¹ Див.: *Ищенко И.* Предвыборная борьба прошла в Украине "тихо и пассивно". Лишь Крым отличился. Итоги работы зарубежных экспертов по средствам массовой информации // Киевские ведомости. — 1994. — 29 июня.

інтенсивна агітація) показало, що він безперечно домінував на державному телебаченні — головному джерелі інформації про кандидатів, а в сільських районах майже єдиному джерелі, адже там фактично не приймають комерційне телебачення, туди майже не доходять неурядові газети. Тому Леоніда Макаровича на телеекранах виборців було вдвічі більше, ніж Леоніда Кучми, Олександра Мороза й Івана Плюща, не кажучи вже про інших кандидатів. І за часткою тих, хто бачив виступи Л.Кравчука на комерційних телеканалах, і за часткою тих, хто читав газетні статті, плакати чи листівки, він був у лідерах, хоча відставання за цими показниками у його головного конкурента — Л.Кучми за тиждень до виборів було мінімальним¹.

Л.Кучма звернувся з заявою до Президії Верховної Ради з приводу грубого ігнорування Державною телерадіокомпанією, іншими центральними державними засобами масової інформації Закону про вибори Президента, Постанови Верховної Ради України щодо забезпечення рівних умов для ведення передвиборної агітації та пропаганди. "Українське телебачення за останній місяць, — стверджувалось у ній, — фактично перетворене майже у щодобовий телеефір одного кандидата у Президенти — Л.М.Кравчука"². При розгляді цього протесту у Центровиборчкомі керівництво Укртелерадіокомпанії відстоювало версію, що телебачення і радіо висвітлюють діяльність Л.Кравчука як глави держави, а не як кандидата. Відтак, на його думку, Закон про вибори Президента не порушено³. Роз'яснення Укртелерадіокомпанії, як кажуть, було взяте до відома.

По-друге, на діючого Президента працював державний апарат, який виконував цю місію в робочий час, за державний кошт. Чого варті численні "робочі поїздки" Прези-

¹ Див.: *Визник О.* Президентська виборна кампанія в державі засобів масової інформації // УНІАН. Політика. Щотижневий випуск. — 1994. — № 26. — С.7.

² Заява Л.Кучми // *Голос України*. — 1994. — 1 липня.

³ Див.: У Центральній виборчій комісії по виборах Президента України // *Голос України*. — 1994. — 2 липня.

дента в оточенні міністрів та інших відповідальних осіб, які повинні були засвідчити широке коло турбот та інтересів кандидата, його велике бажання працювати, але вже після чергового обрання. При цьому передвиборна кампанія нагадувала змагання — згори й донизу — хто більше наобіцяє, краще догодить та підлестить. Відбувалося небачене благодійництво за рахунок держави, обіцялося навіть те, чого вже немає або ще немає. Демонструвалася шалена активність — слів, нарад, розпоряджень, указів. Розчерком пера й на папері миттєво розв'язувалися найболючіші проблеми. Наприклад, підписується Указ про першочергові заходи щодо компенсації громадянам України втрат від знещнення цінних паперів і грошових заощаджень, приймається рішення щодо істотного поліпшення матеріального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил, Прикордонних військ, органів внутрішніх справ, Національної гвардії України, військ цивільної оборони, Служби безпеки України¹.

Мимоволі постає думка, що вибори треба було оголошувати кожні півроку, робити їх безперервними, як розливу сталі, й у такий спосіб стимулювати діяльність глави держави. Як наслідок, у частини людей відбулося запаморочення, але не від успіхів нашої економіки, а від чергових вабливих обіцянок. Укотре була використана така риса нашого народу, як безмежна довірливість. Хто виграв від виборів, так це засоби масової інформації, а надто ті, що користуються сьогодні популярністю.

По-третє, зневірившись у владі, виборці все ж продовжують орієнтуватися на її представників, демонструючи при цьому, образно кажучи, що від любові до ненависті (тобто від поваги, змішаній на острахові, до представника влади до абсолютної байдужості до нього) — один крок. Яскравий приклад — приголомшливий провал Івана Плюща.

¹ Див.: Військовій службі — високий статус // Урядовий кур'єр. — 1994. — 7 липня.

Що ж стоїть за тими відсотками голосів, якими виборці поцінували кандидатів на Президента України у першому турі виборів?

Петро Таланчук — 0,54: відбиток нинішнього стану освіти в державі, яка фактично розвалена під гучними гаслами побудови національної школи. У тому числі й завдяки міністрові освіти. Дедалі більша переорієнтація престижних закладів на платне навчання проводить лінію майнового розшарування суспільства й серед підростаючої генерації, що особливо болісно б'є по дорослих, тобто виборцях. А взагалі приклад П.Таланчука, як і В.Бабича та В.Ланового (частково — І.Плюща), — свідчення й приклад завищеної самооцінки. Щоправда, різного рівня.

Іван Плющ — 1,29: підтвердження його "реального авторитету", а також ставлення до людини, яка пішла з високої посади без гучних заяв та скандалу. В такому випадку, за нашою традицією, політика "списують на чисто". Це найдраматичніша поразка.

Валерій Бабич — 2,43: свідчення того, що спроби "накинути" суспільству відверто й виключно ліберальні економічні та політичні цінності приречені на невдачу, оскільки, порівняно з 1990 — 1991 роками, змінились очікування широкого загалу, звернені до політиків. А це, природно, змінило й потребу суспільства в типі лідера, стало однією з причин того, що почали відходити у тінь, утрачати популярність учорашні "герої дня" ліберального гатунку. Не допомагають і спроби брати в "союзники" Бога, понувати себе на роль месії.

Володимир Лановий — 9,38: наочний доказ того, що за умови вмілої організації передвиборної кампанії можна роздути міф про людину як реформатора без помітних у неї здібностей до організаторства та якостей лідера. Навіть якщо суспільство нині не сприймає ліберальні орієнтації.

Олександр Мороз — 13,09: вказує, що для "розкрутки" передвиборної кампанії одного місяця недостатньо й за динаміки стрімкого прирощення рейтингу політика.

Травень 1994 р. Перше засідання нової Верховної Ради України

Леонід Кучма — 31,25: ступінь підтримки курсу на тісне співробітництво та економічний союз з Росією, намірів на рішучу боротьбу з корупцією та мафією, насамперед у державному апараті. Безперечно, що зазначені чинники, які працювали на кандидата, мали дати значно більший показник. Проте далася взнаки скоординована широкомасштабна кампанія дискредитації головного суперника Л.Кравчука як "руки Москви". Критика Л.Кучми подекуди виходила за межі елементарної порядності. Візьмемо для прикладу виступ на телебаченні представників творчих спілок — утім, не відзначалися вони прихильністю й до інших учасників президентських змагань, за винятком одного.

Леонід Кравчук — 37,68: реакція на наступальні дії власне Президента та його команди з оточенням. Воно й зрозуміло: нинішній бій для нього і останній, і вирішальний. Для перемоги в ньому було недостатньо традиційної експлуатації українських соціальних міфів: про багатство

ресурсів і національну пращовитість, які автоматично забезпечують Україні перевагу; що перехід до нового суспільства буде легким і швидким, і не треба 10 — 15 років, позаяк знайдеться "третій", суто український шлях розвитку; що суспільство швидко зміниться не тільки економічно, а й політично.

За такого підходу Л.Кравчук, котрий за останні роки став віртуозом політичного маневру та округлої стилістики, міг розраховувати на вагому підтримку хіба що у західному регіоні, де перспектива приходу до влади Л.Кучми змусила виборців діяти за політичним розрахунком. Найбільш точно, як на мій погляд, їхню позицію відбив В.Черняк: Леонід Кравчук "однією рукою будує державу, іншою — руйнує... Ми не віримо Кравчуку, але він — державник. На жаль, ми змушені бути кон'юнктурщиками"¹. І В.Чорновіл: "Підтримка Кравчука — це лише підтримка на певних умовах"². Цим і було продиктоване звернення демократичного об'єднання "Україна" до В.Бабича, В.Ланового, І.Плюща та П.Таланчука із закликом зняти свої кандидатури на користь Л.Кравчука³.

Тому схід і південь України отримали несподіваний подарунок у вигляді ефектної заяви Леоніда Макаровича про те, що він обстоює дві офіційні мови в Україні, російську та українську, але одну — українську — як державну. Тим самим він здійснив спробу підкріпити свій образ миротворця, гаранта згоди й стабільності в Україні. Й одночасно скористався своїм правом внесення до Верховної Ради кандидатури на посаду прем'єр-міністра, щоб дістати додаткову підтримку на виборах, "просигналізувавши" своїм рішенням готовність до зміни курсу. 1990 року відставка В.Масола була необхідна для того, щоб

¹ Цит. за: Рахманін С. Владимир Черняк: "Леонид Кравчук одной рукой строит державу, другой — разрушает. Но я голосовал за него" // Кислякские ведомости. — 1994. — 28 июня.

² Цит. за: Там же.

³ Див.: Звернення до кандидатів // Голос України. — 1994. — 23 червня.

Інстаурацыя Л.Кучмы

Л.Кравчук утримався. Повернення його у червні 1994 року на прем'єрство переслідувало, крім іншого, ту саму мету.

Вже на підставі результатів першого туру виборів можна було прогнозувати перспективи фіналістів президентських змагань, хоча, зрозуміло, що це справа складна й невдячна.

Те, що понад 62 відсотки виборців, які взяли участь у голосуванні, фактично голосували проти Л.Кравчука, значно підірвало його авторитет та легітимність як діючого глави держави. Він фактично вичерпав свій "ліміт" голосів у західних та центральних областях і не мав "резерву" для поповнення їх у східному та південному регіонах, оскільки можна було прогнозувати, що виборці, які у першому турі підтримали О.Мороза, у переважній більшості не голосуватимуть за Л.Кравчука. Як і далеко не всі прихильники В.Ланового та В.Бабича також переорієнтуються на нього. А підтримки шанувальників І.Плюща та П.Таланчука було явно замало для перемоги. Якщо на виборах 1991 року виборці голосували не за Л.Кравчука, а проти В.Чорновіла чи Л.Лук'яненка, то тепер і цього не було.

Зростання тиску з боку команди Л.Кравчука (скажімо, на силові відомства, місцеві органи влади) повинно було викликати, як це завжди буває, зворотну реакцію. Тим паче, що в 19 областях представників Президента замінили новообрані голови Рад. Хоча це переважно одні й ті самі особи, але з новим, незалежним від Л.Кравчука статусом.

Отже, Л.Кучма міг програти другий тур виборів з суто суб'єктивних, а не об'єктивних причин. Вихід до фіналу додав йому впевненості та рішучості. А моральна перевага має незбярке значення, особливо на виборах такого рівня. А відтак — змінився тон публікацій та висловлювань про нього. До речі, це одна з ознак нашої ментальності, суть якої — швидко "ловити вітер у вітрила".

Аналітики попереджали й про можливі інші варіанти розвитку подій: вибори не відбудуться через низьку активність громадян; другий тур виборів не виявить переможця. Л.Кравчук формально продовжує виконувати функції гла-

ви держави, а реальна влада переміщується до Верховної Ради та Кабінету міністрів, ураховуючи, що діючий Президент не підтвердив свою легітимність.

Другий тур виборів 10 липня вивів на найвищу посадову сходинку в Україні Л.Кучму, за якого проголосували майже 14 млн 660 тис. виборців, або понад 52 відсотки від тих, що прийшли на виборчі дільниці. За Л.Кравчука відповідно близько 12 млн 100 тис. виборців, або 45 відсотків.

Післяслово

19 липня 1994 року, після складання присяги на вірність українському народу офіційно вступив у права Президента України Л.Кучма. Виголосивши свою програмну промову, він вирушив до Маріїнського палацу, де відбулася церемонія передачі йому влади Л.Кравчуком. На цьому закінчилась епоха Леоніда "першого" і розпочалась епоха Леоніда "другого".

Отже, Леонід Кравчук зійшов з політичної арени... Відповідно до січневої 1992 року постанови Верховної Ради йому (та всім наступним президентам) встановлено пенсію у розмірі 22 мінімальних зарплат, за ним залишається держдача з персоналом, охороною та транспортом, а також безоплатне медичне обслуговування.

Зіменем Президента України пов'язують прийняття Акта про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 року, розвал СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки по входженню України в європейські структури. Й... нерішучість та непослідовність у проведенні економічних реформ. Власне, Л.Кравчук талановито виконував лише представницькі функції.

Такі політики, як він, як правило, легко беруть владу, але не можуть її втримати, оскільки витрачають енергію переважно на утримання завойованого. Якщо це потрібно, то навіть вписують силові ноти у політичну партитуру, свідченням чого стала заява Президента України буквально напередодні другого туру президентських виборів¹, з якої випливало, що Л.Кравчука аж ніяк не влаштовує нова Верховна Рада. Втім, судячи з його виступів, не влаштовувала экс-президента й попередня Верховна Рада. А якщо враховувати, що майже одночасно він задекларував багаторазове підвищення зарплати у силових структурах влади, що в Росії було зроблене напередодні жовтневих подій 1993 року в Москві, то перспектива вимальовувалася доволі непростя.

Проте про Президента Л.Кравчука, як і про будь-якого політика, треба судити не по тому, що він не зробив, а по

¹ Див.: Заява Президента України // Голос України. — 1994. — 9 липня.

тому, що зробив. Очевидно, з огляду на це Голова Верховної Ради О. Мороз під час інаугурації нового Президента стверджував: "З часу проголошення державної незалежності ми зазнали і певних успіхів і чимало прорахунків. Попри всі негаразди нам вдалося уникнути серйозних конфліктів, зберегти мир і спокій у суспільстві, віру людей у можливість побудови кращого життя. Цьому значною мірою слід завдячити і Леоніду Макаровичу Кравчуку, нашому першому Президентові. В історії становлення нашої державності він займе належне місце"¹. Л. Кучма: "Я віддаю належне Леоніду Макаровичу Кравчуку, який зробив перші нелегкі кроки на шляху становлення української державності"². Не виключено, що зазначені оцінки — значною мірою результат усвідомлення необхідності цивілізованого ставлення до державних діячів, що полишають Олімп влади.

У свою чергу, Л. Кравчук стверджує, що у будь-якому випадку не збирається бути в опозиції до Президента, уряду. Просто з тими, хто не поділяє його поглядів, йому буде не по дорозі. Про це, за повідомленням екс-президента, й вели розмову Леонід Макарович з Леонідом Даниловичем вічна-віч під час передачі президентських повноважень. Домовилися вони зустрічатись і надалі, якщо виникне необхідність³.

Виголошена Л. Кучмою під час вступу на посаду Президента програмна промова підтвердила ту закономірність, що нові лідери нерідко вимушені розв'язувати одразу всі проблеми, які ніхто не розв'язував упродовж десятиріч. Але це може бути неефективним щонайменше з двох причин: уряд розпиляє наявні ресурси та швидко їх вичерпує, особливо якщо враховувати дефіцит нашого бюджету; крім того, будь-які радикальні перетворення заторкують певні інтереси, а тому одночасне здійснення таких перетворень

¹ Леонід Кучма склав присягу на вірність українському народові // *Голос України*. — 1994. — 21 липня.

² Промова Президента України Леоніда Кучми // *Урядовий кур'єр*. — 1994. — 21 липня.

³ Див.: *Олейник М.* У Леоніда Кравчука давление 11 июля было 125 на 80 // *Киевские ведомости*. — 1994. — 21 июля.

по цілому фронту створює новому главі держави чимало опонентів. Ці два чинники повинні, очевидно, завжди враховуватися новими лідерами при розробці першочергових планів дій. Поряд з цим треба брати до уваги неминучий ефект різкого зростання очікувань одразу всіх верств населення, задовольнити які у повному обсязі неможливо. Вибухове зростання надій та очікувань ставить Л.Кучму у жорсткі часові межі — він повинен довести свою ефективність раніше, ніж настане можливе масове розчарування. Таким чином, у першу чергу належить здійснювати такі реформи, які: а) не вимагають великих витрат; б) створюють більше прихильників, ніж противників режиму; в) приносять швидкий ефект.

Тому не випадково, що, визначивши як найголовніші завдання забезпечення громадянам України безпеки, миру, соціального захисту, стабільності, новий Президент окреслив і свою першочергову дію: відновлення законності. "Шквал безвідповідальності та злочинності, що захопив Україну, має бути зупинений. Ми не повинні допустити, щоб злочинний світ, зрощуючись із частиною управлінського апарату, крок за кроком захоплював владу в Україні. Необхідні для цього заходи, зокрема й жорсткі, будуть вжиті мною найближчим часом, що дозволяє відповідна законодавча база. Буде також покладено край пограбуванню України"¹, — запевнив Л.Кучма. Й лише затим виклав своє бачення суттєвих змін в економічній сфері: бюджетна та грошова реформи, наведення порядку у царині валютного регулювання й зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Крім правильного встановлення черговості перетворень, ефективність зусиль Л.Кучми залежатиме від його здатності проводити відповідний політичний курс, забезпечувати стабільність у державі, консолідацію нації, територій та регіонів України. Підтримання порядку у виконанні рішень матиме визначальне значення для авторитету влади, а відповідно й для режиму. При цьому однаково згубним для

¹ Промова Президента України Леоніда Кучми // Урядовий кур'єр. — 1994. — 21 липня.

Президента буде як неправомірне застосування сили, так і невикористання її у необхідних випадках. В уточненні оптимальної лінії поведінки у кожній ситуації й полягає політичний талант лідера.

Ще одна обов'язкова умова ефективності дій нового Президента та його команди — реалізм у здійсненні перетворень, розуміння тих об'єктивних складностей, що їх викликають не лише соціально-економічні, міжнародні умови, а й особливості політичної культури населення — загалом в Україні та в окремих її регіонах. Зріла демократія виникає не одразу, а через одну — дві генерації, коли відбуваються істотні зміни у політичній культурі й прихильність демократичному способу врегулювання конфліктів набирає сили традиції. Спроби здійснення реформ без урахування історичних передумов, існуючої соціально-економічної структури, рівня політичного плюралізму, політичної культури різних верств та груп населення можуть не лише призвести до дискредитації інституцій влади та її носіїв, а й загальмувати становлення української державності.

А це — головне, оскільки політики та державні діячі приходять та відходять, а Україна і її народ — залишаються. Проте від них сьогодні залежить, чи ствердиться і як швидко Україна як повноцінна держава, здатна на цивілізованому рівні діяти в інтересах людини. Адже Україна з її мудрим і працелюбним народом, щедрими землями, багатими надрами, величезним науково-технічним потенціалом гідна того, щоб бути рівноправним членом європейського й світового співтовариства.

За перші місяці після зміни найвищого керівництва України якихось суттєвих змін у внутрішній, економічній та зовнішній політиці не відбулося. Вживали, так би мовити, оперативні заходи, спрямовані на зміцнення кадрового потенціалу, державного впливу на головні ланки економічного й суспільно-політичного життя, розбудову управлінської вертикалі, Збройних Сил та правоохоронних орга-

нів, подолання розхлябаності та безвідповідальності, ут-
вердження правопорядку тощо.

Вони, очевидно, були спрямовані на те, щоб підтри-
мувати більш-менш безварійне функціонування зношених
механізмів життєзабезпечення держави на період "інвен-
таризації" новою владою економічної та політичної спад-
щини і опрацювання програми реформ.

Зрозуміло, що перехід від адміністративно-директивної
до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного
комплексу до власної економічної системи не міг бути
безболісним. Однак те, що сталося з економікою України
за три роки її незалежності, не мало історичних аналогів.
Національний дохід скоротився на 39%. Для порівняння:
спад виробництва в США в роки Великої депресії не
перевищував 25%. У СРСР під час другої світової війни
найнижча позначка падіння промислового виробництва
сягала 30%.

Загрозливого характеру набув дефіцит державного бюд-
джету. 1992 року бюджетні витрати становили 61,7% націо-
нального доходу, 1993 року — 73,2%, а 1994 року вони, за
підрахунками Мінфіну, мали перевищити 85%, що свідчило
про посилення одержавлення економіки та її бюрократи-
зації.

Фінансування бюджетного дефіциту поглинало 85 — 95%
кредитної емісії й наближалось до 20% валового націо-
нального продукту. Така ситуація виеможлилювала пер-
спективу нагромадження та розширеного відтворення. Дер-
жава збирала 50, а то й менше відсотків податків, що також
переконливо свідчило про її економічну неісдатність.

Ще влітку 1991 року Україна першою серед республік,
які виходили до колишнього СРСР, проголосила намір
запровадити в обіг власну національну грошову одини-
цю — гривню. Проте й це принципове завдання розбудови
національної економіки не було до кінця реалізовано.
Зупинилися на півдорозі, залишивши в обігу тимчасову
грошову одиницю, яка так і не зажила авторитету.

За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні
1993 року був найвищим у світі. Наступного року він значно

знизилися за рахунок відстрочення бюджетних виплат і небувалого зростання заборгованості з боку держави. Наприклад, соціально-культурній сфері — від 30% до 70% бюджетних платежів.

На 1 серпня 1994 року кредиторська заборгованість підприємств та організацій становила 312 трлн крб, дебіторська — 247 трлн крб. Це були у десять разів гірші показники, ніж у Росії, де ще в березні 1994 року президент Б.Єльцин оголосив платіжну кризу явищем, яке загрожує національній безпеці країни.

До катастрофічних розмірів зріс зовнішній економічний борг, перевищивши 7 млрд доларів. Водночас мільярди доларів за вивезену з України продукцію безконтрольно осідали в закордонних банках. На ґрунті тіньової економіки в суспільстві утворилася напівкримінальна "п'ята влада", яка вступила в серйозну конкуренцію з державою.

Катастрофічно впав життєвий рівень народу. Порівняно з 1991 роком купівельна спроможність населення зменшилася майже у п'ять разів і була у 2,5 раза нижча, ніж у Росії.

У визначальному за своїми обсягами державному секторі економіки відбулося повне знецінення мотиваційних стимулів до продуктивної праці. Майже кожен третій з працюючих у цьому секторі належав до категорії прихованих безробітних. Швидкі темпи розшарування населення призвели до накопичення багатства на одному полюсі та дедалі більшого поглиблення зубожіння на іншому. Й відповідно до появи невеличкої групки "нових багатих" та люмпенізації більшості населення.

Щоденно проїдалося національне багатство, накопичене багатьма генераціями. Розпочався загрозливий процес деіндустріалізації України. Фізичний розпад продуктивних сил хіба що випереджав руйнування науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства. Окреслилася небезпечна тенденція до масової декваліфікації кадрів виробництва, відпливу енергійної молоді з галузей науки та техніки. За 1991 — 1994 роки в Україні вдвічі скоротилася мережа проектних і науково-дослідних організацій, на 30% — чисельність науковців. Значна частина з них виїхала

за кордон. Питома вага бюджетних асигнувань на ці цілі зменшилася з 3% валового національного продукту 1990 року до 0,7% 1994 року.

До цього варто додати, що внаслідок постаріння та зношення техніки, а також спаду виробництва Україна підійшла до межі масових економічних та екологічних катастроф, виходу з ладу життєзабезпечувальних систем виробничої інфраструктури.

Таким чином, виникла реальна загроза витіснення України на периферію світового господарства, встановлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний додаток та територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв. Усе це створювало об'єктивні умови для неоколоніального статусу України, обмеженої політичної самостійності та суверенності у розв'язанні не тільки міжнародних, але й внутрішніх проблем. То ж не випадково в одній із статей в "Остреліен Файненшл Ревю" зазначалося: "Якби існували економічні трибунали, то проти адміністрації пана Кравчука було б висунуено надзвичайно серйозні звинувачення"¹.

Така ситуація вимагала рішучих кроків, які б органічно поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової економічної й політичної стратегії. 11 жовтня 1994 року Президент Л. Кучма оприлюднив через Верховну Раду України головні засади своєї економічної та соціальної політики. Її основна мета, — як наголошувалося у доповіді, — визначити стратегічні завдання та загальну логіку подальшого реформування української економіки, сформуувати економічну ідеологію, якій мають бути підпорядковані дії усіх структур виконавчої влади, забезпечити макроекономічну збалансованість цих дій"².

Власне доповідь, яка, за оцінкою самого Л. Кучми, була для нього найбільш відповідальною за перші 100 днів президентства, складалася з двох розділів. Перший присвя-

¹ Гонт Р. Україна: молодший брат Росії дістає новий урок // Про Україну. Дайджест новин. — 1994. — 5 грудня. — № 52 (89).

² Кучма Л. Шляхом радикальних економічних реформ. — Київ, 1994. — С. 23 — 24.

чений аналізу соціально-економічної ситуації в Україні, визначенню головних причин, які зумовили її кризовий стан. Другий — викладенню змісту курсу соціально-економічної політики Президента України. В ньому розкриваються цільова спрямованість економічних реформ, головні напрямки реформування фінансової та банківської системи, проведення грошової реформи, зміст та принципи інституційних перетворень, підходи у здійсненні структурної, житлової, аграрної, зовнішньоекономічної та соціальної політики, умови їх реалізації.

Поряд з обґрунтуванням власної моделі виходу з економічної кризи, Л.Кучма відповів і на традиційне питання: "Яке суспільство ми збираємося будувати?": "Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства, суспільства, що ґрунтується на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційних класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності, суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи... В органічному поєднанні з реалізацією національно-державних інтересів України ідея розбудови саме такого суспільства зможе виступати як конструктивна консолідуюча сила, здатна привернути до себе всі верстви населення — виробника та підприємця, інженера та агронома, науковця та діяча культури, молодь та людей похилого віку, атеїста та глибоко віруючу особу"¹.

Оцінюючи цей документ, більшість аналітиків сходилися на тому, що головні засади економічної та соціальної політики, з одного боку, зумовлені суворими реаліями сьогодення, а з іншого — побудовані на висновках науковців, провідних практиків, ураховують загальноцивілізаційні та новітні методи господарювання.

¹ Там же. — С.49 — 50.

Зрозуміло, що реалізація запропонованої моделі економічного розвитку країни — процес тривалий та поетапний. І на кожному з етапів вимагається чітке окреслення пріоритетів, урахування настроїв та орієнтацій в суспільстві, здійснення справжнього перевороту в свідомості людей, яка значною мірою деформована попередньою історією. А відтак — сприятлива для впливу політиків, котрі експлуатують ці настрої.

Тим паче, що економічний спад неминуче породжує зниження життєвого рівня населення. Так, згідно з опитуваннями центру "Соціальний моніторинг" Національного інституту стратегічних досліджень, яке було проведено у вересні 1994 року, задоволення рівнем життя висловили лише 2,4% респондентів. Водночас більшість населення виказала підтримку курсу на реформування економіки на ринкових засадах за умови забезпечення соціального захисту. На соціальний захист як консолідуючий принцип суспільства вказали 47,0% опитаних, на зміцнення законності, правопорядку, боротьбу з корупцією — 35,6%, на забезпечення прав людини — 29,2%. Разом з тим поглибилося негативне ставлення до несанкціонованих мітингів та демонстрацій, незаконних страйків, голодувань, протесту, пікетування державних установ, захоплення приміщень, створення незаконних збройних формувань, тобто до методів протесту або відверто незаконних, або таких, що включають елементи силового тиску.

Громадська думка дедалі більше схиляється до необхідності ввіходження України до економічного союзу країн СНД повноправним членом (74,6% опитаних). Стала менш популярною "федералістська" ідея. Натомість зросла кількість прихильників міцної, дієздатної влади. Відповідаючи на запитання "Чи потрібна посада Президента в Україні?", 67,2% опитаних дали ствердну відповідь, а заперечили це лише 5,4%. Майже третина респондентів віддала перевагу американській моделі державного устрою (сильний президент, відсутність прем'єр-міністра), 12,2% — німецькій (сильні парламент, голова уряду, обмежений у правах пре-

зидент), 11,9% — французькій (сильний президент, дещо обмежені у правах парламент і прем'єр-міністр).

Певною мірою це й зумовлювало зусилля Президента Л.Кучми щодо створення міцної гілки виконавчої влади: видано відповідні укази, до Верховної Ради внесено проект поправок до Закону про місцеві Ради народних депутатів. Надзвичайно важливу роль у цій справі відіграло створення Ради регіонів "з метою проведення взаємних консультацій, вироблення узгоджених проектів рішень з найбільш важливих проблем економічної та соціальної сфери, з питань, що виникають у відносинах між центральними і місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування"¹. До складу Ради увійшли голови обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів, віце-прем'єр уряду Республіки Крим. Очолив її Президент України, його заступником по Раді став прем'єр-міністр України.

На початку грудня 1994 року Л.Кучма вніс до Верховної Ради проект конституційного Закону "Про державну владу і місцеве самоуправління в Україні", мотивуючи це тим, що послідовна економічна й політична стратегія вимагає чіткого розподілу влади, слід покласти край безплідній конкуренції різних її гілок. Верховна Рада має займатися законодавчим процесом, а Президент — здійснювати виконавчо-розпорядчі функції. Причому Л.Кучма наполягав на дотриманні домовленостей між Президентом, Головою Верховної Ради та прем'єр-міністром, які були відбиті у з'яві, викладеній у перші дні його президентства. Водночас на другому з'їзді суддів України Л.Кучма виступив за прискорення судової реформи та зміцнення судової влади.

За сто днів його президентства були внесені значні корективи у зовнішньополітичний та зовнішньоекономічний курс нашої держави. Його засади — збалансованість відносин як із Заходом, так і зі Сходом. І формування на цьому ґрунті нової якості міждержавних відносин.

¹ Про Раду регіонів: Указ Президента України // *Голос України*. — 1994. — 23 вересня.

28 листопада 1994 року відбулося перше засідання Конституційної комісії. Тим самим в Україні було офіційно відновлено конституційний процес. Це мало винятково важливе значення, оскільки Конституція — не самоціль, а засіб побудови цивілізованої держави. Принагідно зазначу, що більшість із нині діючих конституцій приймались у складні періоди для країн і слугували для них важливою передумовою виходу з кризового стану.

Проте треба мати на увазі й складність цього завдання. Вже навіть з огляду на те, що в Україні відсутні усталені демократичні конституційні традиції, оскільки їх не могли створити конституційні акти Пилипа Орлика, Української Народної Республіки та радянські конституції. А тому в суспільній свідомості проблеми розробки та прийняття Основного Закону не займають помітного місця.

Між тим дедалі більше зростає загроза непередбачуваних наслідків від збереження й надалі правової невизначеності. Щонайперше треба утримувати громадянський мир і злагоду в суспільстві. А саме Конституція покликана бути надійним політико-правовим фундаментом для такої злагоди.

На цьому варто особливо наголосити через непоодинокі твердження: мовляв, прийняття Конституції в поляризованому суспільстві — справа малореальна. Але закономірно постає питання: а хіба це протистояння було менш гострим, коли приймали Декларацію про державний суверенітет? Проте ж тоді знайшли спільне підґрунтя для згоди й таки прийняли цей важливий документ.

Фактом є й те, що в суспільстві нині відсутня домінуюча політична організація, яка могла б самостійно, під свою відповідальність розробити й забезпечити прийняття Конституції, яка відповідає її орієнтації. З іншого боку, у наявності чимало політичних структур, які своїми невваженими діями можуть утягнути країну в перманентні протистояння та конфлікти. За невизначеності структури й повноважень державної влади це було б рівнозначним катастрофі. Звідси висновок: альтернативи компромісам та взаємодії різних політичних сил у ході як підготовки, так і

прийняття Конституції немає. Понад те, саме Конституція покликана забезпечити рівні можливості діяльності всіх без винятку політичних партій та рухів.

Цілком очевидно, що новий Основний Закон покликаний розкріпачити законотворчий процес, який увійшов у гостре протиріччя з нормами діючої Конституції. Адже ми є очевидцями того, як законодавчі органи України та Криму не дуже рахуються з її положеннями. Спочатку приймаються та набувають чинності закони, які суперечать нормам Конституції, а вже потім здійснюються спроби "підігнати" під них Основний Закон. Щоправда, й діюча Конституція внаслідок перманентних доповнень та змін перетворена на своєрідний правовий лабіринт, в якому кожен шукає найбільш короткий вихід. І, як правило, знаходить.

Нова Конституція необхідна й для окреслення ключових правових орієнтирів реформування нашого суспільства. Для усунення ввіч невідповідних сучасним реаліям життя конституційних перепон на шляху здійснення докорінних перетворень, створення правового підґрунтя розв'язання кардинальних проблем виробництва, власності та інших цивільно-правових відносин.

Принципове значення має й те, що Конституція повинна не лише декларувати права й свободи людини, але й утверджувати судові гарантії захисту цих прав. Це одна з визначальних причин для вироблення нового Основного Закону. Врешті-решт, треба мати сучасну Конституцію й для того, щоб світове співтовариство бачило: Україна є справді демократичною, правовою соціальною державою, повноправним його членом.

Л.Кучма вніс у політичне життя України нову якість: схильність до конкретних рішень та готовність до персональної відповідальності за справу. Така позиція імпонує людям, що засвідчили соціологічні опитування, проведені у листопаді 1994 року. Напр. влад, за даними досліджень СОЦІСу, Президентіві України віддають перевагу 60,0% жителів західного регіону, 45,3% — східного, 52,5% киян, 34,0% кримчан. Рейтинг Л.Кучми в два рази вищий, ніж

сумарний рейтинг політиків, котрі займають друге і третє місця: еск-президента України Л.Кравчука та Голови Верховної Ради О.Мороза.

Підтримку жителями України президентського курсу реформ засвідчили й їхні відповіді на запитання "Чи може діяльність Президента змінити кризову ситуацію в країні?". "Так" відповіли понад половину респондентів. Усе це показує наявність необхідних передумов для перетворень, оскільки запорука їхньої ефективності полягатиме саме в тому, наскільки близько вони будуть сприйняті українським народом.

Свого часу Франклін Делано Рузвельт писав: "Ті речі, яких наш народ насамперед чекає від своєї політичної та економічної системи, досить прості. Це:

Рівні можливості для молоді й для інших.

Робота для тих, хто може працювати.

Безпека для тих, хто її потребує.

Скасування особливих привілеїв для небагатіях.

Захист громадянських свобод для всіх.

Користування глодами наукового прогресу при ширшому й постійно зростаючому рівні життя.

Це найпростіші й найголовніші речі, про які ніколи не слід забувати в метушні й неймовірній складності нашого сучасного світу. Постійна внутрішня міць нашої економічної й політичної системи залежить від того, якою мірою вона виправдає ці сподівання"¹.

Можна стверджувати, що цього ж чекає й український народ від своєї економічної та політичної системи, від своїх державних діячів та політиків.

¹ Рузвельт Ф.Д. Чотири свободи // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого, сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. — Київ, 1994. — С.97.

ПЕРЕДМОВА 3

РОЗДІЛ 1

Політики та вчені про феномен М. Горбачова. —
 Закуплена діяльність радянського лідера. — Жертва
 заколоту 19 — 21 серпня чи його нагадування? —
 Складові політичної кар'єри М. Горбачова. —
 Перша леді — Р. Горбачова. — Ким увійде
 М. Горбачов в історію? — Михайло Сергійович
 вважає, що для нього ще не все втрачено. — Будні
 екс-президента і останнього генсека КПРС 14

РОЗДІЛ 2

М. Горбачов і Україна. — В. Щербинський упев-
 нений у собі. — Перебудовні "маневри" центру
 та їх утілення в Україні. — Кампанія по боротьбі
 з пияцтвом та алкоголізмом, її наслідки. — Поява
 на політичному небосхилі В. Івашка та С. Гуренка. —
 О. Ляшко: "сил залишилось мало". — В. Масол —
 голова уряду. — Суспільно-політичне життя на
 старті перебудови. — Письменники порушують
 проблему української мови. — Заходи партійно-
 державних органів. — В Україні приступають до
 реабілітації репресованих. — В. Стус — "ук-
 раїнський Ісус Христос". — Заходи по дослід-
 женню "ближніх плям" історії. — ЦК тримає су-
 спільно-політичний процес під контролем. —
 "Неформальні" організації — перший етап 56

РОЗДІЛ 3

М. Горбачов бере курс на політичну реформу. —
 Започаткування мітингового періоду. — Проб-
 леми кримських татар. — Релігійне питання. —
 Ідеологи ЦК підтримують РПЦ. — Літератори
 створюють групу сприяння перебудови. — Став-
 лення В. Щербинського до ідеї Руху. — Д. Кравчук
 стає відомим. — Трудові сходінки майбутнього

президента. — Розробка та реалізація сценаріїв протидії Рухові. — Зустріч літераторів з М Горбачовим у Києві. — Л.Кравчук бореться за державну символіку. — Вибори 1989 року. — В.Щербицький: "Ми витрали крупну політичну кампанію в складних умовах" — Самодіяльні громадські організації активізуються. — У західному регіоні обстановка "почала ускладнюватися" — Страйк шахтарів улітку 1989 року. — Лист В.Щербицького до ЦК КПРС — Установчий з'їзд НРУ — вихід на політичну арену організованої опозиції 100

РОЗДІЛ 4

Пленум ЦК КПУ розглядає заяву В.Щербицького про відставку. — В.Щербицький — людина та політик. — В.Щербицький і Чорнобиль: невідомі й маловідомі сторінки. — Слідчий констатус: провина В.Щербицького, О.Івашко, В.Шевченко і А.Романенка доведена. — "І він не схотів жити..." 162

РОЗДІЛ 5

В.Івашко — перший секретар ЦК КПУ — "Конкурент" С.Гуренко посідає другу сходинку. — Л.Кравчук стає ідеологом № 1. — Невзвичні умови для нового керівництва. — Варіанти закону про вибори. — Вибори до Верховної і місцевих Рад республіки та їх наслідки. — Розстановка політичних сил у парламенті, формування його керівного складу. — Сходження І.Ілюша. — В.Грицьов — політик, що не належав до номенклатурного кола. — Організаційне оформлення парламентської більшості та опозиції. — Відставка В.Шевченко 188

РОЗДІЛ 6

Опозиція переходить у наступ. — "Старі" політики і нова генерація. — Процеси у Компартії України. — Спроби перетворити НРУ на політичну партію. — І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський виходять з КПРС. — О.Гончар: "Мені боляче, коли конають наші діти". — Знову випробування маняр — заміна кадрів. — XXVIII з'їзд Компартії України. — В.Івашко більше не

може посадити дві посади. — С.Гуренко посідає вищий шабель в КПУ. — Л.Кравчук піднімається на слодинку вище. — В.Івашко робить вибор. — Л.Кравчук змагається за посаду спікера. — Д.Навчичко Народна Рада знімає з себе відповідальність за дії Л.Кравчука. — Суспільно-політичні процеси набувають нескерованого характеру. — Компартия України втрачає монополію по опції. — Засідання Політбюро 19 жовтня 1990 року. — С.Гуренко про Л.Кравчука та І.Плюща. — Виставка В.Масола, котрий не збирається лишатися остероць. — Верховна Рада відхиляє кандидатуру О.Буляни і призначає голівкою уряду В.Фокіна218

РОЗДІЛ 7

Верховна Рада посідає центральне місце в суспільно-політичному житті України. — Політика бере туру над економікою. — На перше місце виходить проблема Союзу РСР. — Всесоюзний референдум та республіканське опитування 17 березня. — "Ново-огарьовський процес" і ставлення до нього лідерів України. — Чинишки, що прискорили серпневі події 1991 року. — Голова Верховної Ради України про свої дії 19 — 21 серпня. — Л.Кравчук бере участь у засіданні Політбюро ЦК Компартії України 22 серпня 1991 року. — Акт проголошення незалежності України. — Заборона діяльності Компартії України. — С.Гуренко полишає Верховну Раду. — Рішення Президії Верховної Ради від 14 липня 1993 року щодо Компартії. — Заява С.Гуренка для делегатів відновлювального з'їзду комуністів. — Загальноукраїнський референдум 1 грудня. — Вибори Президента України і розкол у демократичному таборі. — Претенденти на президентство: Л.Кравчук, В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, В.Гриньов, І.Юхновський, Л.Табурянський, О.Ткаченко. — Л.Кравчук вневнено переміг. — І.Плюш стає Головою Верховної Ради, а В.Дурдинець — його першим заступником258

РОЗДІЛ 8

Угода керівників Білорусі, Росії та України про утворення СНД. — Л.Кравчук звинувачує М.Гор-

бачова у розвалі СРСР. — Верховна Рада України ратифікує угоду. — 10 бар'єрів, що розділяють лідерів України та Росії. — Проблема Чорноморського флоту. — Діалог адмірала В. Чернавина та Д. Павличка. — Постанова Верховної Ради Російської Федерації про Севастополь. — Реакція української сторони. — Рада Безпеки ООН підтримує Україну. — Два бляхи звинувачень Л. Кравчуку та його пояснення. — Президент змінює тактику й підтримує Б. Єльцина. — Л. Кравчук не хоче "віддавати" В. Фокина. — Верховна Рада затверджує прем'єром Л. Кучму. — Хто такий Л. Кучма? — І. Юхновський — перший віце-прем'єр. — Л. Кучма: "Я точно знаю країну ми розвалили". — Додаткові повноваження Кабінету міністрів. — Суперечності та протистояння між Л. Кравчуком та Л. Кучмою. — І. Юхновський заявляє про свою відставку. — Що за цим приховується? — Л. Кучма вимагає продовження надзвичайних повноважень уряду. — Контраходи Президента. — Верховна Рада не підтримує Л. Кравчука. — Хто виграв? — І. Плюш не хоче бути віце-президентом. — Страйк шахтарів. — Рішення Верховної Ради про референдум 26 вересня та про дострокові вибори парламенту та Президента України. — Л. Кучма виступає за поглиблення економічного співробітництва з Російською Федерацією та Білоруссю. — Політика України щодо Економічного союзу. — Л. Кучма йде у відставку. — Л. Кравчук перебирає на себе керівництво урядом

296

РОЗДІЛ 9

Політичні сподження й падіння. — Що сталося з головними ініціаторами НРУ? — Інтелігенція при владі: погано чи добре? — Типи українських політиків. — Сходження до багатопартійності. — Сучасні українські партії та їх провідники. — Антикомунізм відноситься на державний рівень. — Головні політичні течії в Україні, їхні лідери. — Партія влади — Л. Кравчук, І. Плюш, Л. Кучма. — Суперечності між Л. Кравчуком та Л. Кучмою. — І. Плюш уміло маневрує. — Тактика Л. Кравчука — утриматись при владі. — На яку ж силу спи-

ратися Президенту? — Кадри для Л.Кравчука
виришують якщо не все, то майже все. — По-
літиків багато, державних діячів — обмаль348

РОЗДІЛ 10

Три генерації політиків — Політична "вага" дер-
жавних, партійних та громадських діячів Ук-
раїни — Що стимулює боротьбу за політичне
лідерство? — Типологія лідерства. — Спроба
"вигорити" нових героїв через дострокові ви-
бори народних депутатів України. — Склад кан-
дидатів на депутатство та нової Верховної Ра-
ди. — Вибори вивіплюють рівень впливовості
партії, тенденції та перспективи політичного
життя в Україні. — Обрання Головою Верховної
Ради О.Мороза. — Кримська проблема. —
Л.Кравчук обґрунтовує своє рішення не брати
участі у президентській кампанії: що за цим? —
Спроба політичної дискредитації Л.Кучми. —
І.Плюш проти Л.Кравчука. — Л.Кравчук зго-
дується боротися за президентство й прагне
унеможливлення виборів. — Сім кандидатів у
Президенти України. — Перемога Л.Кучми.392

ПІСЛЯСЛОВО477

ЛИТВИН Володимир

Політична арена України:
Дійові особи та виконавці

Художник *С.І.Чуєв*
Фотографи *В.Милосердов, Я.Довідько*
Художній редактор *В.Д.Китко*
Технічний редактор *Н.П.Костецька*
Коректор *О.А.Дітель*

Підписано до друку 25.11.94. Папір офсетний № 1.
Формат 84x108/32. Друк. арк. 37,5.
Обл.-вид. арк. 27,5. Зам. № 0214125

Видавництво гуманітарної літератури "Абрис",
252001 Київ 1, Трьохсвятительська, 4.

Віддруковано з оригінал-макету ВІЛ "Абрис"
на Комбінаті друку видавництва "Преса України",
252047 Київ 47, проспект Перемоги, 50.